

N. JUMAXO'JA,
I. ADIZOVA

O'ZBEK ADABIYOTI TARIXI

• XVI-XIX asr I yarmi •

Darslikda qo'yilgan muammolarni yoritishda, mustaqil izlanishlar natijasi bilan bir qatorda, ilmda mavjud yangiliklar, tadqiqot va dissertatsiyalardagi muhim ma'lumotlar ham qamrab olishga harakat qilinadi. Adabiy namunalarda dunyoviy va tasavvufiy nuqtai nazardan yondashishni taqozo etganligi sababli, bunga diqqat bilan yondashildi.

Muharram kitobxon! Mazkur darslik bilan bog'liq samimiy fikr-mulohazalaringizni kutib qolamiz.

XVI-XIX ASR I YARMIDAGI TARIXIY SHAROH, MADANIY HAYOT VA ADABIY-ILMIY MUHT

Reja:

1. XVI-XIX asrning I yarmidagi tarixiy sharoh.
2. Mambatar va ularni o'rganish namoyillari.
3. Madaniy hayot.
4. Davr adabiy jarayoni.

Davarning tarixiy sharoiti. XVI asr siyosiy hayotda katta o'zgarishlar bilan boshlandi. Hukmron sulolalar almashishi yuz berdi. 137 yil Movarounnahr va Xurosonni boshqargan temuriylar sulolasi o'rnini shayboniylar egalladi. Temuriylar saltanatining so'nggi vakillari ta-nazzulga uchradi - Husayn Boyqaro vafot etib, shahzodalar parokanda bo'ldi. Bohar esa o'z vatanidagi parokandalikning, siyosiy tarqoqlik-ning qurboni bo'lib, yurtini tark etdi. Kobul, undan Hindistonga o'tib, uch asrdan (332 yil) ko'proq hukm surgan boburiylar saltanatiga asos soldi.

Muhammad Shayboniy o'zbek urug'ining shabon sulolasidan bo'lib, Dashi Qipchoqdagi o'zbek davlatining asoschisi Abulkayxon-ning nabirasi edi.

Shayboniyxon 1499 yilda Buxoroni, 1500 yilda Samarqandni, 1505 yilda Xorazmni, 1507 yilda Xuroson poytaxti Hirutni egalladi.

1510 yilda Eron shohi Ismoil Safaviy qo'shini bilan bo'lgan jangda halok bo'ldi. So'ng taxtga amakisi Ko'chukchixon (1510-1530), o'g'li Abuaid (1530-1533), Shayboniyxonning jiyani Ubaydulloxon (1533-1539), keyin Abdullo I (1539-1540), Abdulatif (1540-1551) chiqdilar. 1550 yillarda shayboniylar orasida toj-taxt uchun kurash kuchaydi. Abdullo II ning qo'li baland keldi. U Xuroson va Movarounnahrni birlashtirib yagona saltanaga aylantirishga harakat qildi. Xalqning tur-mushini yaxshilash, ma'naviy dunyosini boyitish yo'lida ko'p tadbir-

larni amalga oshirdi. Uning faoliyati haqida tarixiy manbalarda ko'p ijobiy fikrlar bayon etilgan. Ammo, u 1598 yilda o'g'li Abdulmo'min tomonidan zaharlab o'ldiriladi. Amakisi, uning o'g'illarini ham qatl ettirdi. Nizomiy «padarkush shoh bo'lmaydi, bo'lsa ham olti oydan oshmaydi» deganidek, olti oydan keyin u ham amirlari tomonidan o'ldirildi. Taxt Pirmuhammadxon qo'liga o'tadi.

1599 yilda Astraxanlik o'zbeklardan Boqimushammad (1599–1605) avval Samarqandni, keyin Buxoroni egalladi. Shundan 150 yil davom etgan Ashtarxoniyar davri boshlandi. Bu davrda ham siyosiy hayotdagi beqarorlik, patokandalik davom etdi. Amir Temur davridagi banqaror, mustahkam, markazlashgan yirik saltanat orzu va armonga aylanib qoldi. Mamlakatdagi ichki tarqoqlikdan tashqari, Eron podshohi Shoh Abbos, Hindiston hukmdorlari Shohjahan va Avrangzebilar ham bobolari Mirzo Bobur uchun armon bo'lgan mamlakatni olishga intilishardi. Bu kurashlar, albatta, yurtning siyosiy va madaniy taraqqiyotiga to'siqchilik qilardi. Jumladan, ashstarxoniyalardan bo'lgan Buxoro xonlari Abdolrazxon bilan Subhonqulixon o'rtasidagi uzoq yil davom etgan kurash taloto'plartini va qizbalarini shu davrda yaratilgan tarixiy asarlardan, ayniqsa, voqealarning bevosita kuzatuvchisi, ishirokchisi bo'lgan Firdavsiyning «Feroqiy» asarlari talqinidan anglab olishimiz mumkin. Yoki Xorazm xonligini talashishgan aka-uka Habash va Elborlilar o'z ofatlari Arabmuhammadxonning ko'zlarini u'yib olishi va qatl etishi kabi jaholatlarning guvohi bo'lishimiz mumkin.

Shu davrlargacha Moverounnahr Sharq mamlakatlari aro savdo yo'li sifatida katta mavqega ega edi. Dengiz suv yo'llarining ochilishi uning bu rufbasiga putar etkazdi. XVI–XVII asrdagi tarqoqlik natijasi sifatida XVIII asr boshlarida mavjud ikki xonlik uch xonlikka (Buxoro, Xeva, Qo'qon) bo'linadi.

Ammo, bu fikrlardan butun jamiyat inqirozga yuz tutgan, madaniyat va adabiyot taraqqiyotiga uchragan degan xulosaga kelish kerak emas (ayrim ilmiy ishlarda shunday fikrlar ham bayon etilgan). Chunki har qanday mushkul vaziyatlarda ham, inson hamisha ezgulikka, taraqqiyotga intiladi. Eng g'amgin, qorong'u kunlaridan ham umid izlaydi. Shuning uchun ham, bizga bu davrlarda yaratilgan ulug' incros yetib kelgan.

Ma'lumki, Sharq mamlakatlarida davlat boshliqlari, podshohlar tomonidan yetuk, qomusiy donishmand, ijodkor inson sifatida tarbiyalanib alohida e'tibor qaratilgan. Shu sababli, ularning ko'pchiligi badiiy ijod bilan shug'ullanish iqtidoriga lian ega bo'lishgan. Abulg'azi, Bobur, Qul Ubaydiy, Amiriy kabi (shu davrda yashab ijod etgan) allomalarni o'zlarining ana shunday nodir layoqatlarini namoyon etganlar. Ular hukmdor sifatida qatriga qo'l siyosatchi bo'lsalar-da, ijodkor qalb bilan hayotning turli evrilishlari oldida iztirobga tushishgan. Dunyo va boshariyatni kamolga yetkazish dardi bilan yashashgan. Mamlakat ravnaqi yo'lida imkonlar izlashgan. Ular o'z saroylariga uzoq-yaqindagi barcha ijodkorlarni yig'ib, rahnamolik qilganlar. Ko'plab ijod chashmalari ko'z ochishiga da'valkor va homiy bo'lishgan. Ko'plab adabiyot va san'atning nodir namunalari yaratilishi bevosita ularning faoliyati bilan bog'liqdir.

Davri o'rganuvchi manbalar. Bu davrning to'g'ri, ob'ektiv bahosini berish uchun, albatta, o'shu paytda yaratilgan ilmiy, adabiy, tarixiy manbalarni mukammal o'rganish taqozo etiladi. Chunki ular davrning ijtimoiy-siyosiy hayoti, tarixiy sharoiti, adabiy muhiti haqida ma'lumot berib, falsafiy, ijtimoiy qarashlarni tahlil etish uchun muhimdir.

Bunday asarlar sirasiga Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullannoma», muallifi noma'lum «Lavorxi guzida-nusratnoma», Kamoliddin Binoyning «Shayboniynoma», Gulbadanbegimning «Humoyunnoma», Boburning «Boburnoma», Zayniddin Mahmud Vostifoyning «Bado' ul-voqoe'» Husayn Voiz Koshifiyning «Rashahot aynul-hayot», Hasanxoja Nisoriyning «Murakkiri ahbob», Mutribiyning «Fazkirat ush-shuaro», Maleho Samarqandiyning «Murakkiri as'hob», Fazliy Namangoniyning «Majmuai shoirna», Vozehning «Tuhfat ul-ahbob», Muhammad Yusuf Munshiyning «Farixi Muqimxoniy», Mirmuhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullonoma», Ilakimxon To'raning «Muntaxab ul-tavorix», Munis, Ogahiy, Abulg'ozining tarixiy asarlarini kiritish mumkin.

Bu asarlarning mohiyati faqat davrning muhim tarixiy, siyosiy hodisalari haqida ma'lumot berish bilangina cheklanmaydi. Balki, u asarlar keng qamrovli, qomusiy mazmunga egadir. Ular da zamonning adabiy va madaniy hayotiga, iqtisodiyotiga, etnografiya, toponimiyasiga doir ma'lumotlarni ham uchratish mumkin.

Memuar va tazkiranaviylik. Davr hayotini tasavvur qilishimizda tuzkira va memuar asarlarining ham katta o'rnini bor. Jumladan, Zayniddin Vosifning «Badoe' ul-vaqoe'» asari hadiy-memuar janriga mansub. U «Boburnoma» bilan bir turkumga kiradi. Ammo, undan tasvir uslubini, voqealarga munosabati, badiiyligining nisbati nuqtai nazaridan farqlanadi. «Badoe' ul-vaqoe'»da muallifning munosabati yaqqolroq seziladi. «Boburnomada» esa izchil tarixiylik tanoyili ustunlik qiladi. Vosifiy asarining qabramonlari turli soha vakillari. Unda sultonlar, musiqachilar, naqqoshlar, rassomlar, adiblar kabi ko'plab xalqimizning ulug', alloma farzandlari haqidagi qiziq hikoyalarni uchratishimiz mumkin. Solnomada ularning hayoti va ijodi bilan bog'liq voqea-hodisalar, qiziqarli ma'lumotlar bayon etilgan. Asarda biz boshqa manbalarda uchratmagan muhim dalillarni uchratamiz. Muallif bevosita o'zi guvohi bo'lgan, insonlardan eshitgan ishonchli fikrlarni o'quvchilarga diqqatga havola etadi. Ayniqsa, Mirzo Ulug'bek, Firdavsiy, Navoiy, Binoiy, Qul Ubaydiy, Muhammad Solih kabi ahlomalarimiz taqdiri bilan bog'liq noyob hodisalar tasviri yangiligi, ishonchligi, amiqligi bilan ilmiy qiymatga ega va muhimdir. Ulug'bek haqidagi hikoyatlarida uning adolati, davlat hoshqaruv tizimi, ilm-fanga muhabbati va e'tibori namoyon bo'lsa, Firdavsiy va Navoiy shaxsiyatiga oid va Qul Ubaydiyning ijodiy salohiyati borasidagi yungliklar tasavvurlarimizni yanada kengaytiradi.

«Badoe' ul-vaqoe'» bir necha marta fors tilidan o'zbek tiliga o'g'irilgan. 1826 yilda Dilovarxo'ja, keyinchalik Ogahiy, Naim Norqulovlar tarjima qilishgan.

Zayniddin Vosifning bizgacha faqat «Badoe' ul-vaqoe'» asarigina etib kelgan. Hayoti va ijodi borasida xulosalarni shu asar asosida chiqaramiz. Undagi ma'lumotlardan kelib chiqib, taxminan 1485-1486 yillarda Hirotda tug'ilgan degan xulosaga kelamiz. Uning otasi Abdujamil olim va ma'rufatli, ijodkor inson edi.

Zayniddin ziyoli oilada tarbiya ko'rganini sababli yoshligidan she'riyanga, adabiyotga, ilimga qiziqqan. Kitobga muhabbati baland bo'lgan. U 15-16 yoshlaridan o'qib, shoir, olim sifatida tanila boshlagan. U lirik she'riyat va nasr yo'nalishida ijod qilgan. Ayniqsa, XV-XVI asr Hirotda adabiy muhitida eng murakkab janr hisoblangan muammolar yaratish-

ni, yechishda eng mahoratli va mashhur ijodkor edi. Kichik hikoyalarni yaratishda beuzar, mashhur tarixiy shaxslar haqidagi xotiralarni badiiylilik hikoyalarga aylantirib bayon etishda unga teng keladigan yo'q edi. Bunday mahoratiga dalillarni biz «Badoe' ul-vaqoe'»da ko'plab ko'rishimiz mumkin. U Hirotda madrasani tugatib, Husayn Boyqaroning o'g'illariga mudarrislik qiladi.

XVI asr boshlaridagi temuriylar taazzuli, avj olgan jangu jsdalar sababli Vosifning sargardemlik hayoti boshlanadi. 1507 yil Hirotda Shayboniyxon, Xuroson Eron shohi Ismoil Savafiy tomonidan ishg'ol qilinganidan keyin u Eron, Xuroson, Movarounnahr, Sattarqand, Buxoro, Sahron (Turkiston shahridan 40-50 km), Farkat, Toshkent, Shahrisabz shaharlariga safar qiladi.

«Badoe' ul-vaqoe'» 1532 yilgacha bo'lgan voqealarni qamrab oladi. Vosifiy hayotining so'nggi yillari Toshkentda kechadi. 1566 yilda shu yerda vafot etadi.

«Badoe' ul-vaqoe'» Xuroson, Movarounnahr, Turkiston va eronidagi ijtimoiy-siyosiy hayot bilan birga ilmiy-adabiy jarayon, madaniy hayot, mashhur ajdodlarimiz dunyoqarashi, yashash va ijod qilish tamoyillari borasida chuqur ma'lumot beruvchi nodir asardir. Undagi muhoira, munozara, suhbat kechalari haqidagi lavhalarini o'qiganda, ajdodlarimizning idrok va tafakkur qamrovining naqadar bepoyonligini anglaymiz. Jumladan, Keldirmuhammad Sulton saroyidagi Jomiy she'riyati, Ubaydulloxon saroyidagi muammo janri borasidagi bahs-munozara manzarasi bizni ulug' moziy sari yelaklaydi. Bubokalen-harimz tafakkur olamining sarhadlaridan voqif etadi. 1) davralardagi samimiylik va teran mushohadalar bizni havaslantiradi. Asarda esa bunday lavhalar sanoqsiz. Ular bilan tanishish bizni kamolotga boshlaydi.

Asarni rus sharqshunosi A.N. Boldirev ilk bor ilmiy tadqiq etib, 1954 yilda doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Uning tanqidiy muammi 1961 yilda 2 jildda nashr etildi. Mazkur muammi olim 25 ta qo'lyozmani o'zaro qiyoslash asosida amalga oshirgan. 1971 yilda Kamol Ayniy tomonidan Ichmondan asarning 2-nashri e'lon etildi.

Mazkur asar ustida Sadriiddin Ayniy ham tadqiqotlar olib bergan. 1956 yilda izlanishlari natijasi o'laroq, «Vosifiy va xulosasi «Badoe' ul-

vaqo» kitobi nasir etiladi. Asar tarkibini shartli ravishda 2 ga bo'lish mumkin: 1) Movarounnahr safari; 2) Xuroson safari.

Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» asari tazkira jamriga mansub. Unda XVI asr Movarounnahr, Afg'oniston, Eron, Turkiya, Sharqiy Turkiston va Hindistonda yashagan 288 ta ijodkor haqidagi ma'lumot jamlangan. «Muzakkiri ahbob»ning hozirgacha jahon kutubxonalarida saqlanayotgan 14 ta qo'lyozma nusxasi mavjud. Shundan muallif hayotligida ko'chirilgan 5 tasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi. 1969 yilda Pokistonda Angliyadagi 1, Hindistondagi 3 nusxa asosida asarning tanqidiy matni ham yaratilgan.

Asar ilk bor 1993 yilda sharqshunos olim Ismoil Bekjon tomonidan Toshkentdagi nusxalar asosida fors tilidan o'zbekchaga o'g'irilib chop etilgan.

Tazkirada Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» va Navoiyning «Majolis un-nafois» asari an'analari davom etirilgan. Nisoriyning e'tiroficha, tazkiriya yaratishdan maqsad «... Amir Alisher-ning «Majolis un-nafois»dan keyin yuzga kelgan barcha foizillarning dongdor nomlarini bir bitik qaydiga kiritib va ularning yuqumli natijalari isini inilblarning jon dimog'iga yekazish» bo'lgan.

Tazkira «Maqola» qismi, 4 bob va xotimadan iborat. Maqola Chingiziy va Chig'atoy sultenlariga, xususan, shayboniylar, temuriylar, boburiylardan yetishib chiqqan ijodkorlarga bag'ishlanadi. Birinchi bobda muallif uchrashmagan va bu olamdan o'tgan ulug'lar borasida hikoya qilinadi. Ikkinchi bob Nisoriy uchrashgan va dunyodan ketganlar haqida. Uchinchi bob tazkiranavis uchrashgan va hozirda hayotdagi zotlar haqida. To'rtinchi bob muallif uchrashmagan va hozir yashayotgan tabarruk kishilar haqida. Xotima qismini esa u bobosi, otasi, amakisi, aka-ukalari kabi yaqin qarindoshlaridan yetishib chiqqan ijodkorlar zikriga bag'ishlaydi.

Asardan Shayboniyxon, Ubayduflaxon, Robur, Majlisiy, Muhammud Solih, Husamiy, Najmiddin Kavkabiyy, Xoja Komroo, Bayramxon, Mushtiqiy kabi buyuk allomalimiz faoliyatleri borasida keng tafsilotlar olishimiz mumkin. (P'ni bilan Jomiy, Navoiy, Husayn Boyqaro, Husayn Voiz Koshifiy kabi mashhur ustoz ijodkorlarga alohida muhim

va muvob dalillarga ham duch kelamiz. Undagi ma'lumotlarning aniq va noyobligi mazkur tazkiraning ilmdagi benazir qimmatini belgilaydi.

Tazkirada ijodkorlar faoliyatining yoritilishi orqali XVI asr madaniy, ilmiy-adabiy jarayoni borasida mukammal tasavvur uyg'otiladi. Unda faqat adabiyot, she'riyat multirigina emas, balki musavvirlik, musiqa, xattotlik, miniatyura kabi san'atning turli yo'nalishlari qamrab olinadi va yetarli darajada baholanadi.

Asarda muallif iste'dodli, hassos va yetuk shoir sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, kitobxonada talabchan va sinchkov adabiyotshunos olim sifatida ham taassurot qoldiradi. U tazkirada asarlarini tanlash, ularni talqin va tahlil etishda o'ziga xos mezonlarga amal qilmaydi. Ba'zan birgina keltirilgan baytni sharhlash orqali ijodkor faoliyatini aniq va mukammal baholashga erishganligining guvohi bo'lamiz. Ba'zi ijodkorlar haqidagi xulosalarni «Majolis un-nafois» bilan qiyoslaganda, Navoiy fikrlari bilan mutanosiblikka duch kelamiz. (Husamiy Xevapiy v.b.). Ayrim ijodkorlarga baho berilganda, jo'g'rofiy dalillar-ning ilmiyligi, aniqligi muallif bitimi, dunyoqarashi, tafakkuri va islohdodining keng qamrovidan, cheksizligidan dalolat berib turadi (Qul Ubaydiy v.b.).

Unda ijodkorlar faoliyatiga baho berish bilangina cheklanilmaydi. Ularga bog'liq ravishda, jo'g'rofiy, handasaviy, astronomik, fizik, zoologik, tabiatshunoslikka oid ma'lumotlar berishga ham e'tibor qaratiladi. Bular unga qomusiylik bag'ishlaydi. U o'zining qomusiy xarakteri bilan ungacha yaratilgan tazkiralardan ustunlik ko'rib tutadi. Bu borada, ayniqsa, asarning muqaddimasi qismi muhim dalillarni uchratamiz. Mazkur ma'lumotlar hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Adabiyot nazariyasi, adabiy hodisalarga oid yangidan-yangi dalillar bu sohalarini rivojlantirish, taraqqiy ettirishga qo'shilgan ulkan hissa sifatida baholanmog'i lozim.

Bu davrda Nisoriydan keyin ham bir qancha tazkiralari yaratildi. Jumladan, Sultonmubammad Mu'tribiyning 1604-1605 yillarda tugatilgan «Tazkirat ush-shuaro» sidi XVI asr 2-yarmi - XVII asr boshlarida O'rta Osiyo, Afg'oniston, Pokiston, Hindiston, Sharqiy Turkiston, Eron, Turkiya, Iroq, Yaman mamlakatlari da yashab ijod qilgan 343

ta iste'dod sohibi haqida ma'lumot berilgan. Ular orasida shoir, mu-
siqachi, xattol, musavvir, naqqoshlarni uchratamiz. Adabiy muhitlar,
ular o'rtasidagi adabiy ta'sir va aloqalar masalalari yoritilgan.

Tazkiralardan Ulug'bek madrasasi devoriga chizilgan dunyo xarita-
si, muhandislik ixtilolari, ayrim tarixiy voqealar haqida ham muhrit
ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Tazkirada muallifning qomusiy bilim qamroviga e'galligi yaqqol na-
moyon bo'ladi. U biror ijodkor faoliyatiga baho berar ekan, u bilan
bog'liq ko'plab ilmiy-nazariy, tarixiy, maqabaviy manbalardagi dalil-
larga murojaat etadi. Ular bilan kitobxonni tanishtirib ketadi. Ba'zan
o'z muhojizalarini to'ldiruvchi muhim matn va manbalarni tavsiya
etish usulidan ham foydalanadi. O'quvchi e'tiboriga yangidan-yangi
asarlarni havola etib boradi.

«Tazkirat ush-shuaro» Samarqandda Ashitaxoniyalardan Boqi Mu-
hammadga bag'ishlab yaratiladi. Ammo asar yozib tugatilganda, xon
vafot etib, o'rniga ukasi Vali Muhammadxon Buxoro bosh xonlik tax-
tiga o'tiradi. Shu sababli, asarning bag'ishlov qismida Vali Muhammad
ismi ham keltiriladi va muallif asarni unga tuhfa etadi.

Asarning dunyoda yagona hisoblangan ana shu muallif qo'li bilan
ko'chirilgan qo'lyozma nusxasigina mavjud. U O'zbekiston TA SHI
qo'lyozmalar fondida 2253 raqami ostida saqlanadi. Keyinchalik tazki-
ra tojikistonlik olim A. Jonfido tomonidan muzkur qo'lyozmadan qayta
ko'chirilgan nusxa asosida cronlik adabiyotshunos A. Marvdashiy bi-
lan hamkorlikda 1999 yilda chop ettirildi.

«Tazkirat ush-shuaro» o'ziga xos turkiy tuzilishga ega. U mum-
toz an'anaga ko'ra hamd va na't bilan boshlanadi. So'ngra muallif ki-
tobning yozilishiga sabab va turki bo'lgan holatlarga to'xtaladi. Ijod-
kor, shoirlarning jamiyadagi o'rni, behabo xizmatlarini e'tirof etadi.
Muallif o'ziga xos yaratilgan tazkiralat, ularning adabiy jaryondagi
o'rni haqida so'zlaydi. Salafiori Davlatshoh Samarqandiy, amir Alisher
Navoiy va Muirbiyga hevosita ustozlik qilgan Husarxoja Nisariyning
tazkiralari alohida e'tibor va ehtirom bilan tilga oladi. Ayniqsa, «Mu-
zakkiri albob»ga «aliy bayonli kitob», «kitoblarning eng sarasi», deya
yuksak ta'riflar beradi. Ustozining tadqiq va tashit uslubining mukam-
mal va teranligini ehtirom bilan ta'kidlaydi.

Shundan so'ng o'zi ham ularning e'zgu ishlarini davom ettirish
moqsadida zamondosh shoir va fozilarning mo'tabar ismlari va fao-
liyatlarini «bitik quydi»ga kiritganini xabar beradi: «Yaxshilar ravis-
higa ergashmoq savobli ish deydi. Shu sabab bu gubohlarga to'la
yo'qil kamina imkon doirasida zamondosh shoirlar va fozilarning
atqali otlarini bitik quydiga kirimoqqa urinib, ularning salim tab'la-
ri fikrlarining nodir mahsuli va mustaqim zehnlari natijalariga turib
libo' va islohot kiyimini kiydirib, har sohada mos oyadaru hadislar
va hikoyatlar hamda turli-tuman ajib ixtiro' ishlar va hadiy usullar
qo'llab, boshlanishining tarovati va yakunlanishining iforidan lato-
fat va matohat nasimi ufu'rib turuvchi, baland maqomi ustularning
matla va maqtasidan qalb osmoni ulqida dilpazir ma'nolar quyoshi
choraqlab turuvchi bir kitob yaratdim»¹.

Asarning yaratilish tarixi izohlanganidan so'ng, davr podshohi Vali
Muhammadxonga an'anaviy bag'ishlov keltiriladi. Unda xonning ilm-
parvar, saxovadi, adolatlil boshqaruv usuli ta'riflanadi va kitob unga
sovg'a, baxshida etiladi.

Musqaddima so'ngida muallif asarning tuzilish tarkibi haqida ham
alohida to'xtaladi. Unga ko'ra asar tasmiya² va uch qismdan tarkib to-
padi. Muallif shoirlar ismlarini o'zandagi alifbo tartibida emas, abjad
tartibi bilan joylashtirgan: «Tasmiya mamlakat olmoq martabasi va
yurt boshqarmoq rufasi ulug'vorligiga qaramasdan, ma'nolar o'lkasi
va so'zamollak maydonida fasohat bayrug'i va netiqlik tug'ining sun-
jug'ini ilpiratgan maqsadi hosil xoqonlar hamda nomi mashhur sul-
tonlar zikrida ko'rib, u uch qismdan iboratdir.

Birinchi qism ushbu satrlar muallif ularni ko'rgan, xizmatlariga ye-
tiboh izzati bilan e'zoz topgan podshohlarning humoyun maqtovi va
bostiyor vasflari bayomida.

Ikkinchi qism muallif ularni ko'rgan, ammo xizmatlari sharaftini
topmagan podshohlarning ahvoli bayonidadir.

¹ *Muallifiy Samarqandiy: Tazkirat ush-shuaro*. I. Mumtoz so'z, 2013, 13-
bet.

² *Tasmiya* – ism ko'rsatkichi.

³ *Alifbo* – arab alifbosining 1 000 gacha sonlarni belgilashda foydalaniladi.
Ushbu 1-harfilar birkmasi nomi bilan «abjad» (a,b,j,d) deb nomlangan.

Uchinchi qism muallif ularni ko'rmagan, balki vasflarini boshqalardan eshitgan sultonlar zikridadir»¹.

Ko'ringanidek, tasmiya qismida 17 ta ijodkor sulton fuqiyasi yoritilgan. Keyingi alifbo harflari bo'limida, ijodkorlar ismi sharflarining bosh harflariga ko'ra joylashtiriladi. Harflarning har biri esa, muallif zikricha, uch nuqtadan iborat:

«Alifbo harflari bo'limi she'rdagi taxalluslari o'sha harf bilan hosilamuvchi sho'ir va fozillar zikrida bo'lib, mazkur harflarning har biri uch nuqtadan iboratdir.

Birinchi nuqta muallif ularni ko'rgan, xizmatlariga yetishgan va she'rlarini o'zgalar vositasizisiz qo'lga kiritgan fozillar zikridadir.

Ikkinchi nuqta muallif ularni ko'rgan, ammo xizmat qilmagan, she'rlarini esa o'zgalar orqali qo'lga kiritgan sho'ir va fozil kishilar zikridadir.

Uchinchi nuqta muallif ularni ko'rmagan va she'rlaridan boshqalar vositasida xabar topgan sho'irlar zikridadir»².

Mutribiyning «Tazkirat ush-shuaro»si qomusiy xarakterga ega. Unda adib allomalar faoliyati borasidagi ma'lumotlar bilan bir qatorda adabiyot nazariyasiga tegishli noyob xulossalar, ilmiy yangiliklarni ham kuzatamiz. Muallif asarning o'ziga xos xislatlari haqida so'zlar ekan, shu davrgacha tazkiranavislar e'libor qaratmagan yangi jihatlarni ta'kidlaydi. Mavjud usullarni esa yanada takomillashtirishga harakat qiladi. Asarda keltirilgan harcha she'riy namunalarining vaznini ham aniqlab, qo'lyozma hoshiyasiga yozib qo'yganini e'tirof etadi: «Va bu so'zlar raqimining hali hech bir muallifning iftifo' nuri bel fanda unga shu'la sochmagan maxsus ishlaridan biri shuki, qarda g'azal yoki qasida yoxud shunga o'xshashlar havola etilgan bo'lsa, aruz o'lchov ruknlari bilan uning habr nomlarini ma'lumotnoma yo'sini bo'yicha qo'lyozmaning o'shal she'r yozilgan joydagi varaq hoshiyasiga raqam qilindi»³.

¹ Mutribiy Samarqandiy. Tazkirat ush-shuaro. –T.: Muntazir so'z, 2013, 17-bet.

² O'sha asar, 17-hal.

³ O'sha asar, 17-hal.

Asarda adabiyotning ramzlarga boy, tadqiq etish murakkab bo'lgan so'flik haqida, ularning dunyoqarashini anglash, asarlari, faoliyatlari zahiridagi teran ma'no sarhadlarini zabt etish borasida ham muallif noyob iste'dodga egaligini namoyon etadi. Hazrati Alining bir muhobazalarini keltiradi. Uni o'z xulossalari bilan yanada rivojlantiradi va soliklar ushbu dunyoning hama, oxiratining hama hech qanday ahamiyatini yo'qiligi, ular hayotning mohiyatini ilohiylikda deb tushumishlariga ishora etadi.

Mutribiy asarini tarixiy voqealar, she'riy namunalar taqdimidan tashqari, kichik va qiziqarli hikoyalalar bilan ham bezaydi. Bu qo'yilgan muammoni yoki ijodkor faoliyatini yoritishda muhim ahamiyat ko'ch etadi, yanada joziba bag'ishlaydi. Jumladan, Abdullaxon II, Nuh alayhissalom haqidagi hikoyalalar ana shunday nodir adabiy namunalar-dandir.

Muallif adabiy parchalarni tahtli etar ekan, ularning chuqur ma'no qirralariga e'libor bersadi. Aniq, tushunarli tarzda tahtil va tadqiq etadi. Badiiy tasvir vositalarining eng murakkab to'plarini ham izohlab, sharhlashga harakat qiladi. Jumladan, Alfiy Shomiy faoliyatini baholay turib, uning noyob tasvir vositalaridan unanunli foydalanganini e'tirof etadi va bir misol keltiradi. Unda tadvir (mudavvir – N.J., I.A.) san'ati qo'llangan. Muallif shu o'rinda tadvir san'atini batafsil ta'riflaydi. «Hadoyiq us-sehr» (Rashiddiddin Vat-vot) asaridagi mukammal sharhga ishora qiladi. Hatto, uning shaklini chizib ham ko'rsatadi: «She'riy san'atfardan boxabar emasi va tadvir (she'r so'zlarini doira shakli ichiga joylashtirish) san'atida bir buyt bitib menga ko'rsatdi.

Bilgilki, tadvir san'ati shundaykim, nazm qit'uvehi bazaji musammani solim bahrida to'rt ruknni o'z ichiga oluvchi bir misra aytadi va uni doira shaklidagi yozuvga, qaysi bir ruknni o'qisa, mavzu misra va muqaffo hosil bo'luvchi yo'sinda bitadi. Hani ushbu doiradan hilsa bo'ladi. Yashirin qolmasinkim, «Hadoyiq us-sehr» kitobining muallifi bu san'atni «bolalar o'yini» deb atagan»¹.

¹ Mutribiy Samarqandiy. Tazkirat ush-shuaro. –T.: Muntazir so'z, 2013, 98-bet.

Tazkiralarda adiblar faoliyati yoritilgan ekan, o'rai bilan adabiy tahtning noyob namunalarini yaratilganining guvohi bo'lamiz. Badiiy jarayonida faol qo'llanilgan, takomillashtirilgan janrlar tadqiqi bilan tanishamiz. Jumladan, Ashkiy Samarqandiyning she'riyatiga yuqori haho beradi. Muammo, qasida kabi janrlardagi mahorati aniq, tashu-narli tilda, noyob, jozibali uslubda yoritiladi: «Yaxshi tab'i so'zamol-likda tengsiz va she'rlari tarqolari g'oyada dilga o'rnatiluvchidir. She'r aytishda tab'i aniqlik ko'rsaladi va pokiza ma'navatni nazm fi-bosiga burkaydi.

Turli ilmlar bo'yicha tashil olib, mavlonolik kasb etgan. Muammo fanida o'ta bilimdon bo'lib, amallari tahsilini takmil qilib, ma'nolarini aniqlash bohida mushkila muammolarini juda oson yechib, fazl to'pini yaqinlari qo'lidan olib qochadi. Ko'pgina she'rlari irq tarzi bilan bezangan. Qasidago'yilikda ham tili burrodir. Badiiy ma'nolarini latif so'zlar bilan yozadi»¹.

Keltirilgan ayrim asurlarning vaznlari aniqlanadi. Har bir bob kichik muqaddima-dehoccha bilan boshlanadi.

Muhibiy 1627 yilda «Nurxayy zeboyi jahongir» tazkirasini ham tuzadi. Unda 300 dan ortiq muhojir Movarounnahrlik ijodkorlar zikr etilgan.

1692 yilda Malcho Samarqandiy «Muzakkiri as'hob» tazkirasini yaratdi. Unda 160 alloma zikri berilgan.

1821 yilda Kadliy Namangoniy «Majmuai shoiron» tazkirasida 101, 1871 yilda Qori Rahmatulloh Vozeh «Lihfat ul-ahbob» tazkirasida esa 145 shoir borasida ma'lumot beradi.

XVI-XIX asr I yarmidagi tazkiranavislik tarixini kuzatib, shunday xulosaga kelish mumkin:

1. Bu davrda yaratilgan tazkiralalar Navoiyning «Majolis un-na-foisoi an'analarini davom ettirgan.

¹ *Adabiy Samarqandiy*. Tazkiralari ush-shuaro. -1.; Muhtoz so'x, 2013, 93-94-betlar.

² Tazkiraning turli davrlarda ko'chirilgan nusxalarida ijodkorlar inqidoi bir-biridan farqlanadi.

2. Tazkiranavislik takomillashtirilgan. Turli yangiliklar kiritilib, ularning ilmiy qiymatini yanada oshirishga erishilgan. Bu borada, ayniqsa, Hasanxoja Nisoriy va Muhibiyning faoliyati muhim.

3. Tazkiralardagi ma'lumotlar boshqa manbalarda uchramasligi, davr madaniy hayoti, adabiy mulkati haqida yaxlit va yangi tasavvur uyg'otishi bilan ham qimmatlidir.

4. Ayrim tazkiralarda qomusiy, ilmiy qamrov ko'zga tashlanadi. Adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixini yorituvchi va boyituvchi muhim ma'lumotlar ko'pligi bilan ham noyob va qimmatlidir.

Tazkiranavislik va uning takomil tamoyillari. Yuqorida ta'kidlanganidek, mazkur davrni har tomondan izohlash, xarakteristika berish, yaratilgan meros namunalarini ta'g'ir angulash va taqiu etishda tarixnavislikning muhim o'rai bor. Tarixiy asarlar davrni ko'zdagidek tiniq namoyon etib bera oladi. Biz ular yordamida siyosiy-ijtimoiy hayotni ham, ajdodlarimiz dunyoqarashiya ta-fakkur ko'lamini ham, adabiy muhit va jarayonni ham mukammal va aniq tasavvur etish imkoniga ega bo'lamiz. Shunday muhim asarlardan biri Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma»sidir. U tugallanmay qolgan bo'lsa-da, XVI asr hayoti borasida batafsil tasavvur uyg'ota oladi. Ushbu manba shayboniyalar sulolasining so'nggi xoni Abdullaxon II hukmronligi tavsifiga bag'ishlangan. U Movarounnahr ravnaqi, iqtisodiy, madaniy, ma'naviy sohalar taraqqiysi uchun jonfido hukmdorlardaa edi. Ammo, umri fojia bilan yakun topadi. O'g'li tomondan tij-taxt uchun kurashlar ja-royonida qatl etiladi.

«Abdullanoma» faqat tarixiy asar emas. Unga Hofiz Tanish Buxoriy mahorati tufayli badiiy asar sifatida ham haho berishimiz mumkin. Tazkibiga kiritilgan «O'g'izxon» kabi lirikoya va rivoyatlar asarning il-miy va badiiy qiymatini yanada oshirgan.

Ikkinchi muhim tarixiy asar «Ivontxi guzida-nusratnoma»dir. U 1502-1504 yillarda yozilgan. Muallifi nomaluu. Asar Shaybo-niyxonning tarixiga bag'ishlangan. Mazmunidan uning saroyda, jangu jadalarda xon bilan yonma-yon yurgan tarixchi tomondan yozilgani ma'lum bo'ladi. Ushbu manba ma'lumotlarning ko'pligi va aniqligi bilan qimmatlidir.

Bu davrda yaratilgan Abulg'oz Bahodirxoimning «Shajaratyi turk», Minis va Ogahiyalarning tarixiy asarlari ham nodir dalillari, belakror uslubi bilan ahamiyatli manbalardir.

Davr adabiy jarayonida xalq kitoblarining o'rnini. Sharq mumtoz adabiyoti buyuk sarhastmalariga ega. Uning o'qildi/xalq og'zaki ijodi manbalaridan boshlanadi. Ulug' allomalardan biri «birinchi shoir va birinchi faylasuf bu xalqdir», degan edi. Haqiqatan ham, xalq ijodi tuganmas xazina. Uning orzu-o'yilari, dardni armonlari, quvonchu tashvishlari — barcha-barchasi badiiy adabiyotda o'z ifodasini topadi. Bu borada jahon adabiyotida o'zbek xalq ijodi kabi boy adabiyot uchramaydi. Ularni turli — qo'shiq, latifa, rivoyat, ertak, doston, maqol, ma-tal, askiya, topishmoq kabi o'nlab janrlarga ajratib o'rganib kelamiz. Ularning har birining o'ziga xos xususiyatlari, belgilari va tarkiblari mavjuddir.

Xalq og'zaki ijodi namunalarning ko'plab variantlari mavjud. Jumladan, birgina «Go'ro'g'li» dostonining Ozarbayjonda 17 ta, O'zbekis-tonda esa 40 dan ortiq variantlari bor. Shu yolg'izgina doston misoli-da ham o'zbek xalq og'zaki ijodi naqsdar boy ekanligini tasavvir eta-olamiz. «Go'ro'g'li» dostonini Ozarbayjonda chop ettirgan A. Xodako shunday yozgan edi: «uning («Go'ro'g'li» dostonining — N.J., I.A.) Osi-yodagi shirlari Gonerning Greisiyadagi shuhrati qadar buyukdir»¹.

Og'zaki tarzda yaratilgan bu tipdagi asarlar keyinchalik xalqning talab va taklifi bilan, ushirik ishlarining taraqqiyi bilan bog'liq ra-vishda xalq kitoblari ko'rinishida chop etila boshlandi. O'zbek adabi-yotshunosligida xalq kitoblari ahamasi mavjud. Ammo uning o'ziga xos belgilari, xususiyatlari, shartlari va talablari kabilar yetarli darajada o'rganilgan emas. To'g'ri, ayrim tadqiqotlar amalga oshirilgan². Ayrim mulohaza va qarashlar bayon qilingan. Biroq, bu masala maxsus, ya-nada chuqur tadqiq etishni taqozo etadi. Akademiik V. Abdullaevning bu boradagi kuzatishlari ilk tadqiqotlar sifatida ahamiyatli³. Unda olim xalq kitoblarining shakllanishi, tadriji, ayrim xos xususiyatlari haqida

¹ V. Abdullaev. O'zbek adabiyoti tarixi. I. O'qituvchi, 1980. 54-6et.
² O'sha asar.

³ O'sha asar.

mulohaza bildirdi. Unga ma'lum ma'noda ta'rif beradi: «Ana shun-day xalqchil dostonlar, jumladan, «Tohir va Zuhra», «Oshiq G'arib va ilohxonam» dostonlari ayrim shoirlar yoki Mu'rriby va Matcho taz-kiralarida xalq etilgan xattotlar tomonidan qalamga olingach, og'zaki adabiyot bilan yozma adabiyot o'rtasidagi ko'priik sifatida xalq kitobla-ri shaklini olib boshlagan edi»¹.

V. Abdullaev darsligida xalq kitoblari haqida nazariy fikrlarni keltirdi. Uning o'ziga xos maxsus belgi-xususiyatlarini ko'rsatishga harakat qiladi. Ammo talqin etilgan xalq kitobi namunalariga biryoq-lama yondashuvlar, sinfiylik nuqtai nazaridan baholash hollari kuzati-ladi. Jumladan, muallif Sayyodiyning shoir sifatidagi dunyoqarashini baholalar ekan, quyidagi xulosalarga keladi: «Sayyodiyning dunyoqa-rashi diniy-tasavvufiy ideologiyaning ta'siridan xoli emas. Bu hol «Tohir va Zuhra» dostonining ko'p o'rinlarida sezilib turadi. Ba'zan shoir o'z qahramonlarining xatti-harakatlariga, fikr-qarashlariga ta-momila diniy tus beradi. Ularni xulning illofiotiga, madadiga maie qilib qo'yadi»².

Bugun mustaqillik sharofati bilan adabiyotshunoslikdagi yuzaga chiqyotgan teranlikdan, hevovita badiiylik mezonlaridan turib talqin etish tamoyillaridan kelib chiqib, mazkur asarlar o'ziga xos yondashuvni taqozo etadi. Shu sababli ularning har tomonlama: ham maznun, ham mahorat jihatidan mumtoz adabiyotdagi o'rinni belgilash, teran tahlil va talqin etish bugunning nuhyatda dolzarb muammolaridandir.

Xalq kitoblari o'ziga xos xususiyat va belgilarga ega. Ular, asosan, xalq ijodida mavjud syujetlar asosida ma'lum bir ijodkorlar, xattotlar tomonidan ijodiy qayta ishlangan, individual uslub xususiyatlariga ega, badiiy jihatdan original asarlar sifatida yaratilgan. Bunday asarlar o'zi-dagi soddada, xalqona uslubi bilan el ko'ngliga juda yaqin va ma'qul bo'lgan. O'zidagi ramziylik, falsafiylik, teranlik xususiyatlari bilan esa yozma adabiyotning taraqqiyoti va takomiliga samarali xizmat qilgan. Ular og'zaki va yozma ijod o'rtasidagi mustahkam ko'priik vazifasini o'tagan.

¹ V. Abdullaev. O'zbek adabiyoti tarixi. —I. O'qituvchi, 54-6.
² O'sha asar, 64-bet.

Xalq kitoblari atamasining qachondan boshlab ishlatilganligi borasida aniq bir xulosani bayon etish mushkul. U dastlab nemis adabiyotshunosligida XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida ishlatila boshlangan. Olimlarimiz bu atamaning jahon adabiyotshunosligida paydo bo'lishini F. Engelsning 1839 yilda yaratilgan «Nemis xalq kitoblari» maqolasida qo'llanilishi bilan bog'lashadi. O'zbek adabiyotshunosligida esa V. Jirmunskiy va H. Zarifovlarning «Узбекские народный реповестьные эпосы»¹ asarida ilk bor ishtifoda etilgan. Ammo Sharq adabiyotida xalq kitoblari atamasining qachon qo'llanilganligidan qat'i nazar, uning boyob namunalarining yaratilish tarixi juda uzoq yillar-ga borib taqalishi aniq. Hatto, bizga ma'lum bo'lgan Sa'diyning «Gulistan», «Bo'ston», Jomiyning «Bahoriston», Navoiyning «Xamsa» asari asosida yaratilgan qator manbalar, Xojaning «Gulzor» va «Miftoh ul-adsb», Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» kabi asarlari ko'rsatadiki, xalq kitoblarining turlicha ko'rinishlari asrlar davomida mavjud bo'lgan. O'ylaymizki, ularni bir-biri bilan quyoshlab o'rganish xalq kitoblari tarixi, rivojlanish bosqichlari, turi ko'rinishlari borasida muhim xulosalar chiqarishimizga asos beradi.

Adabiyot tariximizni kuzarsak, ayniqsa, XVIII—XIX asrlarga kelib, xalq kitoblari turkumlari eng yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarilganini ko'ramiz. Bu davrga kelib xalq ma'naviyatini, dunyoqarashini o'stirishga juda katta e'tibor qaratilgan. Savdo-sofiq rivojlanishi, dengiz yo'llarining ochilishi natijasida dunyoga keng yo'l ochilgan. Natijada, ko'plab fors, ozarbayjon, hind, usmoli turk tilidagi manbalar Movarounnahr hududiga kirib kela boshlaydi. Hukmdorlar adabiyotga, ta'limga, madaniy taraqqiyotga katta e'tibor qaratishadi. Navoiy, Nizomiy, Dehlaviy kabi ulug' ustozlar asarlari quridagi dono hikmatlarni, asloviy-falsafiy mezonlarni soddalashtirib xalq ongiga mustahkam singdirish tadbirlarini amalga oshirishadi. Inson qalbi va ongini muqaddaslikdan uyg'otish choralarini qidirishadi. Natijada, ana shunday niyat tufayli xalqqa yaqin, soddalashtirgan, muhim ijimiyat ahamiyatiga ega el adabiyoti rivojlanadi va yuksak bosqichga ko'tariladi.

¹ V. Jirmunskiy va H. Zarifov. «Uzbekskiy narodnyy geroicheskij epox». —M., 1947, s. 286.

Faniqli adabiyotshunos olim Abdurauf Fitrat ham o'z takdijqot-borida xalq og'zaki ijodi va xalq kitoblari borasida muhim xulosalar-ni bayon etadi. Olim xalq adabiyotini el adabiyoti deb ataydi. Vafud Mahmudning fikrlarini e'tirof eta turib, o'zining bu boradagi qat'iy xulosalarini bayon etadi. U xalq og'zaki ijodining xos xususiyatlarini nihoyatda aniq va tushunarli tarzda belgilab beradi. Jumladan, el adabiyotini shunday izohlaydi: «V. Mahmudning gapi juda to'g'ri. Bu ikki turd adabiyot orasidagi farqi yozmoq, yozilmag' anliqda yoki og'zaki turd belgisi bo'lg'onida ko'rmak yanglishdir. Shunday bo'lsa ham, bizning san'akor adabiyotimizga qarab o'zining samimiyligi, soddaligi bilan o'z borlig'ini saqlab kelgan bir adabiyotning borligi-da ma'lumdur. Biroq buning ayirmasi yozma bo'lmastligida yo egasining ma'lum emastligida emas, o'zining ruhidadir»¹.

Olimning bu fikrlari, biz folklor asarlariga baho berganimizda, uning ruhidan kelib chiqishimiz lozimligini ko'rsatadi. Bu ma'lum ma'noda folklorshunoslikning taraqqiyot tendensiyalarini belgilab beradi. Uning quyidagi fikrlari hali el adabiyotining mumtoz hadiy adabiyotidan farqli xususiyatlarini aniqlashda, yondastiruvni taraqqiyotirish-da muhim ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi: «Mana el adabiyotini soddabiyotdan (tor san'akorona adabiyotdan) ayirg'an narsa, uning yozilmag'lanligi emas, uning ruhidadir. U soddadir, tabiiydir, ko'behilning zavqiga yararliqdir»².

Olim el adabiyoti janrlarini sanar ekab, doston hajida so'zlayvotib, «Alpomishoni eslaydi. So'ngra el adabiyotidan yozma adabiyot-qa o'tgan doston nomlarini sanab o'tadi: «Bundan hurum ham yo-zidiga o'tkarilgan el dostonlari bizda ko'hdur. «Samaybara», «Tohir Zuhra», «Bahrom Gulandom», xivalik Nurmuhammad Andalibning «Yusuif va Zalayxo» hikoyasi shu yo'sunda yuzlig'an, hatto bosilg'an el dostonlarimizdandir»³.

E'tibor bersak, Fitratning xalq adabiyoti haqida aytigan «soddalik, tabiiylik, xalqonalik» kabi xususiyatlarini biz hamalol xalq kitoblariga

¹ A. Fitrat. Adabiyot qoidalar. I.: O'qituvchi, 1995, 82-bet.
² O'ldu asar, 83-bet.
³ O'ldu asar, 88-bet.

ishidan ham qoʻllashimiz mumkin. Chunki madaniy merosimizning mazkur turiga oid namunalarni kuzatar ekanmiz, bu belgilarning xos xususiyat sifatida namoyon boʻlishini koʻramiz. Ularning barchasida xalqonalik, tabiiylik, soddatlik kabi samimiyligni taʼminlovchi fazilatlarining guvohi boʻlamiz.

R. Jumaniyozov xalq kitoblari borasida maxsus izlanishlar olib borgan. Uning bir qancha xos xususiyatlarini, janriy tarkibini, mavzu qamrovini, haddiy qimmatini aniqlashga harakat qiladi. Mazkur atamaning adabiyotshunoslikdagi mavjud tarixi bilan tanishtiradi. Jumladan, uzoq yillar u «qissa» atamasi bilan nomlangani, keyinchalik esa xalq kitoblari atamasi qabul qilingani; haʼzi olimlar usning tarkibi haqida mulohaza yurguzib, janr, haʼzilar ogʻzaki epos, haʼzilar yoʻnalish, haʼzilar esa soha deya turlarga ajratganini taʼkidlaydi. Olim mavjud maʼlumotlarni qiyosan tadqiq etar ekan, bunday asarlarni xalq kitoblari degan nom bilan atash maʼqul ekanligini eʼtirof etadi: «...uzoq davrlar mobaynida kuylanib, soʻylanib, tilidan-tilga koʻchib yurgan qoʻshiq, doston, ertak, rivoyal, latifalar zaminida qayta ishlanib, kitobat qilingan, muallifi, koʻchiruvchisi maʼlum yoki nomaʼlum boʻlishidan qatʼi nazar, bizga-chu etib kelgan, xalq jonli tiliga yaqin bir tilida yaratilgan yozma namunalar xalq kitoblari atamasi bilan yuritish maʼquldir»¹.

Xalq kitoblarini maxsus oʻrgangan R. Jumaniyozov uni turli xususiyatlariga koʻra bir qancha guruhlarga ajratadi. Avvalo, ularni kelib chiqishiga koʻra 2 turga boʻladi:

1. Original xalq kitoblari – milliy zaminida tildan tilga koʻchib yuruvchi syujet asosida yaratilgan asarlar (Yusuf va Ahmad, Xirmondali, Oshiq Gʻarib va Shohsanam, Malikai Dilorom, Shoh Mashrab...);
2. Tarjima xalq kitoblari – arab, fors, hind tillaridan tarjima asosida yaratilgan syujetlar («ʻloʻtinoma, Kalila va Dimna, Ming bir kecha, Shohnoma...»).

Xalq kitoblarining nazariy, nasriy va qorishiq shaklda yaratilgan namunalari mavjud. Oʻzbek xalq kitoblarining koʻpchiligi doston janrida yaratilgan boʻlsa-da, ayrim nasriy yoʻl bilan yozilgan ertak, latifa, rivoyat shaklidagi namunalar ham uchraydi. Baʼzan esa bir asarning

tudi janr koʻrinishidagi namunalari ham uchraydi. Jumladan, «Tohir va Zuhra»ning xalq dostoni shakli mavjud boʻlishi bilan birga, ertak janrida yaratilgan namunasi ham koʻramiz. «Shohnoma» asosida yaratilgan «Rustami doston», «Qissai Rustam», «Jangnoma Jamshid» singari xalq kitoblarida esa ertak, afsonaga xos xususiyatlarga duch kelamiz. Afsonali, Mahmud Gʻaznaviy, Amir Temur haqidagi rivoyatlar asosida jumbangan ayrim xalq kitoblarida latifa janriga xos komiklik xususiyatlarini kuzatamiz.

«Anglashilib turibdiki, xalq kitoblari keng maʼnoda qoʻllanilib, badiiy ijodning bir turi sifatida namoyon boʻlishi bilan birga bir necha janrlar sintezidan ham tarkib topgan ekan. Xalq kitoblarining bunday qorishiq xususiyati esa maxsus tadqiq etilishi lozim boʻlgan masaladir. Mazkur yozma ijodiyot namunalari boʻyicha fikr bildirilgan ishlarda, asosan, xalq kitoblarining faqat doston tipidagi koʻrinishlariga asoslanib, xalq kitoblarini chiqarish holatlari uchraydi. Vaholanki, xalq kitoblarining ertak, afsona, latifa, hikoya tipidagi namunalari ham mavjud boʻlib, ularni eʼtibordan soqit qilish aslo mumkin emas»¹.

Xalq kitoblarini kuzatadigan boʻlsak, ayrimlarining ogʻzaki adabiyotda ham variantlari borligini koʻramiz. Hufardan kelib chiqib, Xalq kitoblarini tadqiq etish ularga turli jihatdan yondashishni taqozo etadi. Badiiy, haddiy tasvir usullari, ifoda tarzi, sanʼatkorlik, ogʻzaki va yozma adabiyotga munosabati, mavzu qamrovi kabi masalalarni eʼtibordan soqit qilmaslikni talab etadi.

R. Jumaniyozov xalq kitoblarini tadqiq etar ekan, ularni mavzu jihatidan uch turga ajratadi:

1. Qahramonlik mavzusidagi (Qissai Alpomish, Yulʼsufbek va Ahmadbek, Alibek va Bolibek, Qissai Jamshid, Qissai Rustam);
2. Ishqiy-romantik («Oshiq Gʻarib va Shohsanam, Tohir va Zuhra, Yusuf va Zulayxo, Bahrom va Gulandom»);
3. Tarixiy syujet asosida yaratilgan xalq kitoblari («Tulumbiy», «Shayboniyxon»).

Koʻrinadiki, xalq kitoblari Milliy madaniyatimiz maydonida muhim oʻringa ega. Ularda xalqimizning dunyoqarashi, urf-odumlari, qalb

¹ R. Jumaniyozov. Xalq ijodi – haq ijod. –T.: Oʻzbekiston, 1993, 40-bet.

¹ R. Jumaniyozov. Xalq ijodi – haq ijod. –T.: Oʻzbekiston, 1993, 43-bet.

tuq'yonlari dardu armonlari mukammal ifodasini topgan. Ularni o'qiganda tasavvurda birgina yoki bir nechtagina obraz emas, balki butun millarga xos qiyofa paydo bo'ladi. Shu sababli haqiqat, xorijiy olimlarning bunday asarlarini o'rganishga qiziqishi yuqori. Ular bu bo'lgan bayram xorijiy olimlarning ko'plarning diqqatini hamisha o'ziga jalb qilib keladi. Mazkur adabiy meros namunalarini o'rganishga rullantiradi. Jumladan, Vengriyalik shaxshunos II. Vambxi o'z tadqiqotlarida xalq kitoblari - xalq romanlarining o'zbek millati madaniyati tarixida turgan o'rni nuqtaida aniq chizib beradi: «O'zbekistonda bunday romanlar son-sanoqsiz darajada ko'p bo'lib, o'zbeklar, asosan, shu xildagi asarlarni g'oyat sevadilar. Bunday asarlardan o'zbeklarning milliy hissiyatini, marifati va qahramonligini aks ettiruvchi ko'pgina mazharalarni topish mumkin». Demak, xalq kitoblarini har tomonlama, chuqur o'rganish ajodlarimizning milliy dunyoqarashi va milliy qiyofasini anglashda nihoyatda muhimdir.

Ma'lumki, Alisher Navoiyning «Xamsa» asari ta'sirida juda ko'plab dostonlar, xalq kitoblari yaratilgan. Ayniqsa, «Sab' ai sayyor» asosida Bahrom obrazini, taqdiri bilan bog'langan asarlar alohida diqqatga sazovor. Ularning adabiyotdagi o'rni inasalavida, M. Jo'rayev va M. Narziqulovlar o'z tadqiqotlarida muhim xulosalarni bayon etishgan: «Alisher Navoiy dostonlari asosida shakllangan folklor asarlari hamda xalq kitoblari shoir yaratgan badiiy qadriyatlarining aynan qaytarig'i emas, balki o'ziga xos motivlar tarkibi va epik taqdiriga ega bo'lgan mustaqil asarlar sanaladi»¹. Mualliflar Fozil shoir repertuaridagi «Bahrom va Gulandom» asari haqida fikr yuritish har ekan, uning yaratilishida Sobir Sayqaliy tomonidan xalq kitobi shaklida yaratilgan «Bahrom va Gulandom» asarining alohida o'rni borligini ta'kidlashadi. Bu esa xalq kitoblarining o'zbek adabiyotidagi o'rni belgilashda muhimdir. Chunki ular yozma adabiyot taqqiyotiga qanchalik ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, xalq og'zaki ijodiy ravnaqiga ham shunchalik ko'maklashgan: «Birmuncha, «Bahrom va

Gulandom» dostonining Fozil shoir repertuaridan joy olishini Alisher Navoiy yaratgan «Sab' ai sayyor» asaridan bevosita ta'sirlanish deb baholamiz kerak. Bunda yozma adabiyot bilan folkloridagi epik asarlar o'rtasida turadigan «orahq shakl»ning badiiy o'rni ham asardan soqit qilmastik lozim. V. Jimmunskiy va II. Zarifovlarning fikricha, xalq dostoni bilan Navoiy asari oraliqida muayyan bir oqim mavjud bo'lib, bu manba xalq kitobidir². Mazkur fikr xalq kitoblarining adabiyotdagi o'rni ko'rsatib berishi bilan birga, uning asari xos xususiyatlarini belgilashi bilan ham muhimdir. Bundan tashqari ham yozma, ham og'zaki shakliga xos belgilar muajassamlashtirishi ham bir bor anglaymiz. Mualliflar tilga olgan Sobir Sayqaliyning mazkur asari borasida R. Aliev va M. Muliddinovlar maxsus tadqiqot yaratganlar.

Xalq kitoblari, albatta, ko'p kitob mutolaa qilgan, yengik ziyoli, isbotli inqilob shaxslar tomonidan yaratilgan. Shu sababli bunday kitoblarda ham og'zaki, ham yozma adabiyotga xos xususiyatlar mavjud. 2008 yil 8. Ko'zimbocov, A. Ahmedovlar tomonidan chop etilgan «Tashkent» deb nomlangan asar tarkibiga «Gul va Sanobar» dostoni ham kiritilgan. U O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan. I. Ming ko'plab variantlari bor. Ayrim manbalarda uning XVIII asrda turkman shoiri Shavdoy tomonidan yaratilgani aytiladi³. Ayrim manbalarda esa u bir qancha yonada chuqurroq va kengroq taqim etiladi: «Gul va Sanobar haqida rivoyat, hikoyat, erak va dostonlar arab, fors va hind folklorida ham uchraydi. Uning bir manbasi «Ming bir kecha» eraklariga borib boriladi». Mazkur doston 1908 yilda Toshkentdagi O'ulomiya bosmaxonasida chop etilgan. Xorazmda uning ko'plab nusxalari qissaxonlar, xalqlar tomonidan o'qiladi

Mazkur asarda ham ba'zan xalq og'zaki ijodi, ba'zan mumtoz adabiyot uslubiga xos tasvirlar ifodalarni kuzatamiz. Ayrim qo'llanilgan dostonlar zahirida XVI-XVIII asr yozma adabiyotiga xos tasvir vosita-

¹ V. Abdullayev, O'zbek adabiyoti tarixi. - I.: O'qiluvchi, 175-176-bet.

² V. Abdullayev, O'zbek adabiyoti tarixi. - I.: O'qiluvchi, 1980, 126-bet.

³ Abipov A., Axmedov C. Typomen kasocok siofomaxamir coarym. Annotat. «Tyosenenano», 1988, 94-bet.

¹ V. Abdullayev, O'zbek adabiyoti tarixi. - I.: O'qiluvchi, 55-b.

² M. Jo'rayev, M. Narziqulov. Mif, folklor va adabiyot. - I.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006, 177-bet.

lariga duch kelamiz. Ramziylik, tasavvuf ta'limoti g'oyalarning ifodasini ko'ramiz:

*G'ovvosdek jondin kechib do'stlarim,
Shukur sad la'l korig'a etushdim,
Soqiyning qo'lidin bodalar ichib,
Qoyta boshdin chiqq'on jong'a yetushdim (240-b.)*

Mazkur baytlar asarning bosh qahramoni Sanobar bog'ida tungan kechasi bog' o'rtasidagi daryodan ug'zida nur taratuvchi g'aharni olib chiqqun bo'kizni ko'rganda aytilgan so'zlardir.

Muallif g'ahar jozibasini mamnunlik bilan ta'riflaydi. Ho'kizni esa ulkan, qo'rqinchli vahshiy sifatida tasvirlaydi. Nur taratuvchi g'aharning maxluq og'zida skantligida ham muallif ramziylikni nazarda tutgani seziladi. Chunki vahshiy maxluq (nafs) va nur sochtuvchi g'ahar (lohik)ning ziddlantirilishi ham ma'lum jihatdan ma'noga ega-dir.

*Bir tufu ho'kazning ul sifati jabbor,
Chun ko'h tani, boshi onj gumbazi davvor,
Kim shoxi chur va tili mavrudiki g'or,
Bir dumda qilodur errning yuzini shu'dgor,
Azim etdi churoq etmakka bir shami shahiston (241-b.)*

Asarning katta qismini she'riy, nisbatan kam qismini esa nasriy parchalar tashkil etadi. Undagi she'riy matnlar murabba', muxammas, g'azal shakllarida berilgan. Ammo aruz qoidalariga amal qilinmagan. Ayrim o'rinlarda ruknlar mutanosibligiga putar etgan. Aruz vazni me'yorlariga qat'iy amal qilinmagan. Misollardan ko'rinadiki, muallif murnlav adabiyot, undagi janrlar bilan yaxshi tanish. Bu faqat asardagi shakliy mutanosiblikda emas, balki ma'no va badiiy tasvirdagi uyg'unlikda ham o'zini namoyon etgan:

*Sheydoyi giriftori ul qoshi qaro bo'laim,
Hijron o'vida buydim o'rtarohum ado bo'ldim,
G'am dastarida Majnundek ishqinda gado bo'ldim,
Dir toza nihol erdim g'am birla ado bo'ldim.*

*Albatta borib aytg'il ul yong'a salomimni,
Hajrinda Samandarek o'ylarg'a tutoshubman,
Bir zarra vafu ko'rmay g'am birla utoshubman,
Majnunni balokashdek cho'llarda adoshubman,
Ko'ksun tilibon har dam qonimg'a bo'yushubman,
Ilu navo borib aytg'il ul yong'a salomimni. (242-b.)*

O'z navbatida asarda xalq og'zaki ijodi namunalariga xos fantastik, mitologik tasvirlarga ham duch kelamiz. Jumladan, bog'da to'saldan bo'kizning paydo bo'lishi, g'aharni tashlab qaytib ketishi, yana bir bog'da jodugarning Sanobar boshiga nuproq sochishi natijasida uning kuyikka aylanib qolishi, Tush motivining asar kompozitsiyasida alohida muhim o'ringa egaligi kabi hodisayu tasvirlar huni tasdiqlaydi.

Asarda insoniyatni ogohlantiruvchi, hushyorlikka chorlovchi ko'plab donishmandona hikmatlarga duch kelamiz. Jumladan, nafs va dunyo moli ziddlantirilib, olamning o'tkinchiligi, vafosizligi ta'kidlanadi. O'quvchi diqqati muhahhat, mehr-oqibatni g'aminat bilish lozimligiga qaratiladi (245-246-b).

*Qarovna, ko'nglam, qarovna,
Bu dunyo hech kimga vafu emadi,
Birovga kuydurib toji Xusraviy,
Birovni el ichera gado ayladi.*

*Hargiz qarovnag'in dunyo molig'a,
E'timod etmag'il mohi solig'a,
Birovni yetkurib yor visoliga,
Birovga ming turliq jafu ayladi (245-b.)*

Sanobar voqealar rivojida ko'p to'siqlarni kechib o'tadi. Ishaq yo'lidagi riyozatlarni bosib o'tgandan keyin, asar so'ngida yor diydoriga erishadi. Bunday ifodalalar, ramziy mohiyatlar qamroviga egalik XVIII asrlarda yozma adabiyotda mavjud Muhammadniyoz Nishotiyning «Husn va Dil» kabi ramziy dostonlari uslubini eslatadi.

Sanobar bir muhtasham imoratda Melrungez bilan xayrlashgandan so'ng bir toqqa yetib boradi. Uning ustida bir muddat dam olib mizg'iydi. Shu payt tushida chittalarni ko'radi. Ular «nazari iltifot qilib mayi vahdati Olfodini ichirdilar. Masti loyaqil bo'lib (mazkur jumla Nisbotiy muxannaslaridan birida naqorat sifatida takrorlanadi. Mazkur dostonning ham Xorazmda yaratilganligini hisobga olsak, muammo yanada oydinlashadi), ko'ziga arshi kursi lavhi qalam ko'rindi:

Rasulni ham ko'rdim ummat g'amida

Sanoha yonida koysar labinda.

Har qaysi bir yonda kosa qo'linda,

Rasulni to'rt sever yorini ko'rdim.

To'rtinchi olamda hazrat Iso,

To'rtinchi faldakda masjidat qazo.

Bu maqomga yetgan jami amhiyo.

Jabroil maqomat ul joyda ko'rdim (246-247-b.)»

Mazkur 36 misradan iborat kattagina she'riy parchadagi tasvirlar o'quvchini g'ayb olamiga etaklaydi. Muallif shu o'rinda diniy-tasavvufiy g'oyalari talqiniga e'tiborini qaratadi. «Bu dunyoni ko'rdim yo'qdar vafosi», deya insoniyatga olamning o'tkunchiligini g'ammatligini ang-lash lozimligini uqtiradi.

Asarda xalq og'zaki ijodi namunalariга xos xususiyatlar ham namoyon bo'ladi. Xususan, «Alpomisb» kabi dostonlarda keng qo'llanilgan yumoristik va satirik tasvir uslubi ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, zangilarning qizi ta'riflangan she'riy parchalarda xuddi shunday holatni kuzatamiz:

So'zning eng unanchidur, qadidning minora,

Quloqing o'sshavbur shaxi chinora,

Mango boyib ko'p so'zlariga beara,

Zabari'li aqshog'dur so'zlarining sari (249-b.)

Asarda ruhbat manzaralarining noyob va ta'sirli tasvirlariga ham duch kelamiz. Jumladan, Zevarsboh vafot etganda, Sanobar tomumidan

oytilgan marsiya nihoyatda samimiy, ta'sirli va yurakka yetib boruvchi hodisalar vositasida yaratilgan:

Isirat bilan yoga banding ochilmay,

Bu dunyoning shavshidlu ishelmay,

Mehnat chekib marofig'a yetilmay,

Mening uchun g'arib o'lgan Zevarim. (239-b.)

Xalq kitoblaridan yana biri XVII XVIII asrlarda Sayyodiy tomonidan yaratilgan «Tohir va Zuhra» asaridir. Uning 8 ta qo'lyozma nusxasi bor. 1938 yilda Sobir Abdulla shu asar asosida musiqali drama yozgan. 1940 yilda sabnaga qo'yilgan. U asosida kinofilm ishlandi. Bu asar haqida venger olimi Herman Vamberi ham ma'lumot beradi¹ va 1867 yilda Leypsigda undan parcha nashr etiradi. Asami 1960 yilda T. Nishonbueva O'zbekiston FA SHI, Adabiyot muzeyi, Leningrad Sharqshunoslik instituti, Leningrad xalq kutubxonasida saqlanayotgan mazkur — 8 qo'lyozma asosida qiyosiy matn tayyorlab, to'liq matnini amalga oshiradi. Demak qadar esa «O'zbek poeziyasining ontologiyasi»da va Herman Vamberiung xrestomatiyasida ayrim parchalar chop etilgan edi, xolos.

«Tohir va Zuhra» aslar osha xalqimizning eng sevimli kiloblaridan biri bo'lib kelgan. Mazkur sevishtanlar qissasidan bexabar biror o'zbekni uchratish mumkin emas. U o'zbeklar hayotida, ularning tabiatida odamiylik, mehr-oqibat, vafu, sadoqat, muhabbat to'g'yularini shakllantirishda, ulg'aytirishda nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli uning og'zaki va ko'plab yozma variantlari keng tarqalgan. Umi o'zlashtirish va talqin etishda ham turlicha munosabatlarni kuzatishimiz mumkin. Hatto, u xurijlik olimlarning ham diqqatini o'ziga jalb etgan. Jumladan, venger olimi Herman Vamberi asardan parchalar nashr etish bilan birga, u haqdagi ayrim mulohazalarini ham buyum etadi: «Tohir va Zuhra» nomli ushbu she'riy roman urah, fers va usmonli turklarning xalq adabiyotida mavjud bo'lgan shu turdagi qissalardan birining tarjimai bo'lsa ke-

¹ Herman Vamberi: Cagatäische sprachstudien, 34-bet.

rak. Bu dostonning tili Ruxoro shevasiga yaqin. Bu asar ancha durrust yozilgan bo'lsa ham, unda ko'p xato va yanglishlar mavjud».

Ko'rinadiki, asar Vambergi e'tiborini o'ziga tortgan. Muhabbatini qozongan. Olim u haqda o'z mulohazayu munosabatini bildirishni lozum ko'rgan. Bu asarning o'rganilish tarixida juda muhim. Ammo ta'dqiqotchining haqma fikrlariga ham qo'shilib bo'lmaydi.

Bu doston syujetini faqat O'rta Osiyo xalqlari orasidagina emas, balki arab, hind, ozarbayjon xalqlari orasida ham og'zaki ijod namunasini sifatida keng tarqalgan. Uni ilk bor Sayyodiy XVII-XVIII asrlarda she'riy doston sifatida qayta ishladi.

Doston o'ziga xos kompozitsiyaga ega. U og'zaki dostonlardan, variantlardan farqli ravishda yozma adabiyot namunalari kabi hamd, na't va chahoyurlar tavsifi bilan boshlanadi. Ijodkor forscha, arabcha so'zlarni ham aralashtiradi. Muallif keng bilimiga, ulkan she'riy iste'dodga ega. Tafakkuri teran va keng qamrovilligi sezilib turadi.

Asarning mazmuni kichik sarlavhalar ostida bayon etiladi. Har bir bobchalardan keyin, lirik chekinish tarzida 60 ga yaqin g'azallar keltiriladi. Ammo ularning barchasi faqat lirik chekinish vazifasiningina bojlamaydi. Balki asar syujetida va hadiyatida muhim o'rin tutadi. Tim-sollar tabiatini yoritishda ulkan vszilani bajaradi. O'quvchiga voqea va syujetni ta'sirli, badiiy tarovatli shaklda yetkazishga xizmat qiladi. G'azallarining barchasi yuksak saviyada. Muntoz g'azalchilik qonuniyatlariga amal qilib yaratilgan. Barchasining maqtasida shoirning taxallusi ham keltirilgan. U g'azallarida turlicha, Sayyodiy, Qut Sayyodiy, Miskin Sayyodiy kabi shakllarda qo'llangan. Qo'fiya ishlatishda muntuz adabiyotda an'anaviy tarzda uchraydigan «koshki, isbaram, qanis» kabi so'zlardan ham foydalaniladi. Bu holat Sayyodiyning taqat dostonnavis emas, balki mahoratli lirik shoir, g'azalnavis sifatida ham e'tirof etishimizga asos beradi.

Sayyodiyning adabiy merosi haqida ma'lumot kam yetib kelgan. Manbalarda uning bizgacha «Tohir va Zuhra» dostonidan boshqa, faqat birgina g'azali O'zbekiston FA SHI qo'lyozmalar fondida saqlanayot-

¹ *Harman Vamberg*. Cagatsische sprachstudien, 34-bet.

gan 0355-raqamli bayozning 363-364-sahifalarida yetib kelgani haqida so'zlanadi¹.

Ammo, «Ey mehribonim, istasam, tobqaymumcn, yorim seni, Ey yori jonim, istasam, tobqaymumcn, yorim seni», — bayri bilan boshlangan mazkur g'azal izlanishlarimiz natijasida «Tohir va Zuhra» dostonidagi Tohirni izlab izitrob chekayotgan Mohimxonim tilidan aytilgan g'azal ekarligi ma'lum bo'ldi.

Bayozda uchragan g'azalidan kelib chiqib ikki xil taxminni o'rtaq taqqulashimiz mumkin: 1. Shoir doston uchun, uning syujetidan kelib chiqib maxsus g'azallar yaratgan. 2. Shoir o'zi yozgan g'azallardan tanlab olib mutanosib mazmunliharini doston tarkibiga kiritgan. Ko'rinadiki, mazkur holat bu borada qo'shimcha izlanishlar olib borishni lozim etadi.

Kitobning xodimasi ham o'ziga xos. Unda ham og'zaki, ham yozma adabiyotga xos xususiyatlar namoyon bo'ladi. Asarning so'nggi bob «Mohimxonim birla qizlar korvondim Mirza Tohirning xabarini eshitgan» deb nomlanadi. Bunda Tohir elidan karvon kelishi va undan shoirning kanizaklari Tohirning qad etilish xabarini eshitgani haqida so'z boradi. Uнда shoirning mahorati, so'zga chechanligi, so'zlarning joradali tarzda ifodalashi iste'dodi namoyon bo'ladi. Shunday shum xabarini muallif nihoyatda noziklik va mayimlik bilan, istiora san'atini qo'llagan holda o'quvchiga bayola etadi:

Gulistonig' a xazon bo'di kagibdar.

O'shal gav tozavir uzub ketibdar.

Qilibdar g'ulni sirman bir darvogar.

Qani ul Tohiri qadri saravbar?

Bu korvon shani xabarni keltranubdar.

Tadub Tohirni ul shoh o'tkurubdar (155-6).

¹ *Nasriddin Muhammad Sayyodiy*. Tohir va Zuhra. Toshkent, 1960, 6-bet. Keyingi bobdagi shu maubadan olinadi va sahifasi ko'rsatiladi.

² O'sha asar, 149-bet.

Doston xalq kitobi shaklida bo'lganligi sababli unda ham yozma ham og'zaki ijod xususiyatlari namoyon bo'ladi:

1. Voqealar rivoji, syujet chizig'ida ko'proq og'zaki ijodga xoslikni.
2. Badiiy tasvir vositalari, badiiy ifoda uslubida esa yozma adabiyot unsurlarini kuzatamiz.

Mazkur doston kompozitsiyasi va uslubida XVIII—XIX asr adabiyoti uchun mansub bo'lgan ramziylik, haqiqiy ishqa oshuflik, irto'niylik kabi taran fazilatlariga ham duch kelamiz. Jumladan, bu holat badiiyot so'z yuritilayotgan so'nggi bobda ham namoyon bo'ladi. Mohim muhimning vafotini eshitgandan so'ng faniy dunyodan ko'ngil uzadi. Kam-zaklari ham, Muhim ham chin, ahadiy hayotga riblat qilibshadi. Dondan qatdiiq iztiroblangan Mohimning ota-onasi tush ko'rishadi. Tushlarida Haqdat nido keladi. Ana shu g'ayb xabarida ishq va oshiqlikning yuksak maqomidan so'z boradi:

Ikisi uyung'a hirsak qotildi

Ki, nargah bir nido Hojatin etildi.

Ki ayvdi: «Baxtavorlar: na yig'idlar,

Na sizlarga yig'idlar, na sig'alar:

Ki o'ldi, jon jonimg'a xalondi,

Hama oshiq qo'phodub bir bo'londi...» (15?)

Shoir asar boshlanishidayoq, dostonning ko'p mamlekatlarda tarqalganiga, undagi serqatlam ma'no xostu om uchun saboq ekanligiga ishora qiladi:

Chunon ertakki ertii xosv onna,

To'lab ertii bu Hindistonu Shoma. (16)

Dostonning turli o'rinlarida keltirilgan g'azallarda ham tasavvuf ta'limoti bilan bog'liq tushunchalar, obrazlar va ifodalarni ko'ramiz.

...Kel, ey soqiy, bukan bir jon ichkeli,

Bu damda sokirni mayxonadurnan...

...qaruru sabrini san aylading loq

Ki, sarson jonu man jononadurnan.

...Janoling bo'lmasa, rizvonni mayq;

Oningdek jazra'din bezardurnam. (32)

Tovakkal qilonog'on oshiq emasdur

Kim ul Haq yo'lig'a loyiq emaxdur. (47)

Muhabbat bog'lasa oshiq tafalli mari O'lig'a

Ki, bo'lmaslar unga aslo zamona fikrati do'zax.

Bu dunyo mo'vina do'zaxi, ko'firlarig'o janmadur.

Chu olmas bahra janovadin ko'larar minvati do'zax (139).

Shoir mohiyatan oshiq va zohid faoliyatini bir-biri bilan qiyoslab, ularga o'zining tanish yer'laridan saboq heradi. Ishaq va zohidona tarbiyah tarziiga bir tomonlama yundashuvchilarni ogohlantirib ularni haqiqiyotlikka chortlaydi:

Yor bilo yuzdang, Sayyodiy, bilimding el qabrini,

Oqila dosto bilur ham yoru ham el qabrini (123).

Ishaq bilan bog'liq ravishda Sayyodiy oshiqlik maqami, o'ymi va ruhiy holati borasida ham chuqur ma'noli izohlar berib o'tadi:

Kimki oshiqdur, voronlar, rahbari O'libador,

Kimki oshiq emas O'libog'a, o' shol gunrohador.

...Laf ururur ko'p xaloyiq budhasas oshiq kabi.

Oshiqi dostoning rangi kobaraboyu kohdur (36).

...bu ishq mayxonasiq'a kiridin ersat

Nigorim soqiyu paymona² bo'ldim (44).

Shoir bob so'ngida, ma'lum ma'noda, doston syujetidagi ishq mohiyatiga izoh beradi. U qizlar misolida asardagi ishq majoziy emas, balki Haqiqiy ekanligini oshkara ta'kidlaydi. Shu sababli ham, Tohir va Zuhra muhabbati borasidagi sevgi, ishq dostoni, ylar-

¹ Jazra — orol.

² Paymona — may piyolasi, qadab.

ning qismati el orasida mashhurligini e'tirof etadi. Qiyomatga qadlar musaffo, haqiqiy ishq ramzi sifatida abadiy yashagini, inson zotiga sevgi-muhabbat, vafó-sadoqat yo'lida saboq va ibrat bo'lajagini hatalla kuylaydi. Shoir shu o'rinda majoziy va Haqiqiy ishq muhiyatiga nozik izoh ham berib o'tadi. Uningcha, majuziy ishq — nafsnai izlash, haqiqiy ishq esa Haqni izlash demakdir:

*Dezilur: «Bu edi ishq g'iriflar
Ki, ishq o'yi nikarni qildi nokor».
Agar askah majuziy bo'lsa qizlar,
Alar gumroh erur, nafsini islar.
Bu so'z bo'ldi bori elning ilinda,
Kale qizlar edi Haqning yo'linda. (138)*

Dostonning so'ngida yozma adabiyotga xos xususiyatlar yana bo'yib ko'rinadi. Asarning yaratilish tarixi, sanasi, muallif tarjimai holi haqida ma'lumotlar keltiriladi. O'ziga nisbatan faqir, g'arib so'zlarini ko'p qo'llagan shoir kamtarlik bilan asar yaratilishida ustozlar xizmatini e'tirof etib, uning sayyor syujet asosida yaratilganligiga ishoralar qiladi. Ustozlarni yodlab, ularga ehtiromini izhor etadi:

*Ayo, ustozlar, sizga bu ta'zim
Ki, sizlarning duongiz bizga lozim.
Bu qissa ichra borchasi votoxlar,
Ayo, ustozlar, sizdan otolar. (139)*

O'quvchiga murojaat etib, Sayyodiyning unutmashligini, uni xotirlab ruhini shod etishini so'raydi:

*Bu qissadiri, rufiq, unutmaganim,
O'qur o'nda unurib ko'maganim.
Duo birta faqirni yod qilg'il,
G'arib Sayyodiy rubin shod qilg'il. (139)*

Doston so'ngida adib asarning yuzatish vaqtini aniq qilib, kuniyachu aytadi:

*Baqar yili omanga bo'ldi inoyat
Ki, jum'a kam edi qilchim rivoyat...
Rubul avval oyinda bitildi,
Yana bilgil, o'shal oyda etildi.
Ki jum'a kamda boshladim to'xtokom
Ki, shamba kamda qissa to'pni kinom...
Avodin to'rt yil o'ldi tamomi
Ki, shamba kam bo'ldi itimami.
Shukur Allohga bu hiddi narhangda
Ki, har kimki so'rar mehri naharida.
...Tamom topi qissa rajab oyinda,
Dushamba kam to'rt yil oxirinda. (160)*

Adabiyotshunoslikda shoir Sayyodiy tarjimai holi haqida ma'lumotlar juda kam. Ammo dostonda shoir o'zini o'quvchiga yuqindan tanishtirishga urinadi. Undan tug'ilgan joyi, nasl-nasabi borasida xaharlar bo'lamiz:

*Ki anda Bekning darvozasihar,
Jahonga ketgan ul ovozasihar.
Faqir Sayyodiy Xayrobod eliman
Ki, sayyod eliman. Haqning quliman
Qiyomatda o'ramim? Ko'xtamandur,
Bu ko'xtamandek o'lgan bir umardur.
Hamisha ko'xtamur to'ja o'ramin,
Iki daryoda mannga mel'ribonim.
... tammanul kitob bi'arim malikil vahob,
Mulla Sayid Muhammad g'ayfigi kitob kamur ust. (160)*

Dostonda tush motivining o'rni betakror. Bir necha o'rinda shoir undan hadiy detal sifatida foydalanadi. Hatto, asarni yozishni boshla-

shohlar qavida «tas so'ziga avquvni qo'shib tovuq yili deya tuzatib qo'yildi. Uningcha, asar yuzorida keltirilgani kabi unhang (baliq) yilida tugatilgan. Keltirilgan misralar shoir «to yilning oxirigacha yozib tugatildi, dostoni bo'lgan, nazarinizda. Bu holat yana qo'shimcha izlanishlarni talqozoz etadi».

¹ O'ron — nasl-nasab.

shiga ham shoirning tushi ko'rish. Ushqlarning o'z takliflariga binom asarning yaratilishi borasida ma'lumot berib ketiladi.

Ikkinchi marta Tohirning otasi To'lor mamlakati podshohi Bobaxonning vaziri Bohirning tushida ikkalasining farzand ko'rish ayon bo'lad.

Mohimning ota-onasi ko'rgan tush ham asar syujetida muhim hisoblanadi.

Asarda og'zaki va yozma adabiyot xususiyatlari bir-birini taqozo etib, o'rin almashib keladi. Jumladan, dostonning og'izdan-og'izga, xalqdan-xalqqa o'tib kelgan sayyor syujet asosida yaratilgani undagi rivoya, bayon uslubida yaqqol namoyon bo'ladi.

Dostonda Tohir va Bohirning makubda hamsabqqlikda bir-biri bilan uchrashuvi va ko'ngil qo'yishi o'quvchiga «Layli va Majnun» dostonini eslatadi.

Mazkur dostonda xalq kitoblarining o'ziga xos ko'plab belgi va xususiyatlarini kuzatamiz. Ammo adabiyotshunoslikda hali ular to'liq o'rganilmagan. Uning o'ziga xos jihatlarini aniq belgilab berilmagan. Juda ko'p qirralari yetarli aniqlanmagan. Fitrat xalq og'zaki ijodi haqida gapirib, uning hoshqa namunalaridan farqi uning ruhida ekanligini ta'kidlagan edi: «Bu ikki turli adabiyot orasidagi farqni yozmoq, yozilmag'anihqda yoki egasining belgisi-belgisiz bo'lg'ouida ko'rmas yanglishdir. Shunday bo'lsa ham, bizning san'atkor adabiyotimizga qarshu o'zining samimiyati, soddsaligi bilan o'z horlig'ini saqlab kelgan bir adabiyotning horligi-da ma'lumdur. Biroq buning ayirmasi yozma bo'lmashligida yo egasining ma'lum emasligida emas, o'zining ruhidadir». Xalq kitoblarining ham xuddi shunday o'ziga xos ruhi mavjud. Ammo o'sha ruh aimada namoyon bo'lishini aniqlab berish uchun hali ko'plab tadqiqotlar, izlanishlar olib borish taqozo etiladi. Buning uchun esa bunday adabiyot namunalarini ko'plab nashr etish, ularni bir-biriga qiyoslab o'rganib chiqish lozim. Demak, bu borada adabiyotshunoslar amalga oshirishi lozim ishlar nihoyatda ko'pdir.

Dostonning asosiy mavzusi ishq-muhabbatga hagi ishlangan bo'lsa-da, shoir o'rni bilan dunyoning mohiyatiga, uning g'animat ekanligiga,

shoir otidan va O'ltob munosabatlariga; hayotning mazmunini anglab olingan, dunyo moliga ruju qo'ygan g'ofillarni ogohlantiruvchi sabiq-
lar munosabatiga ham e'tiborini qaratadi:

*U o'limat tumadi g'ofil chu o'ikarafi hayotini,
Tudo qilmadikim, jonig'a bir zarret naqotini
Ki, yig'di bu jahonning muncho ashob-olotini,
Bu molidan zarra xayr ayilab chu bermadi zakotini,
Har-yodiykim, bu ishlarni xari yo'q anhoriy ko'ritam. (132)*

Dostonni o'qir ekanmiz, Sayyodiyning donishmand, hayot, in-
son, va o'z qadri baland tutuvchi, chuqur anglaguvchi ulug' ijod-
kar ekanligini his etamiz. Asardagi har bir misru, bayt teran ma'no-
ga boyroq did bilan yaratilgan badiiy tarovatga e'galligini kuzatamiz.
Asar adomazodga yuksak ma'naviyat, kamolot, madaniyat, did,
murot va donolik yo'llarini ko'rsatuvchi noyob yo'riqnomasi sifa-
tida jihat qilamiz. Quyidagi haydda keltirilgan so'zlash madaniyati
kandagi o'g'itlar bizni befarq qoldirmaydi:

*Bu mi soqlab ko'zlaganlar xo' b' bilar so'z qadri.
Faqat o'q ko'p so'zlaganlar ma' b' b' o'v qadri. (123)*

Sayyodiy dostonida o'ziga xos pishiq ishlangan, asar syujetini
qandada muhim o'rinda turuvchi obrazlar galereyasini yaratadi.
Jumladan, Bobaxon, Bohir, Tohir, Zubra, Qorabotir, Odilshoh, Mo-
hammud, Kubon kabi ko'plab insonlar obrazlari asar voqealarini jonli,
sahifalashda xizmat qilgan. Ular vositasida shoir inson ruhiy
kuchlarini o'quvchiga ta'sirli yetkazib berishga erishadi. Oshiq
va muhabba, ota va ona, ijobiy va salbiy timsollar kechimmalari,
shoir ularning tabiiy va samimiy tasvirlari kitobxonni o'ziga mah-
abbat bilan yozma adabiyotga xos, tasavvufiy timsollarga ham duch
kelmasi. Bu'zan shoir ishqni tasvirlaganda, duniyoviylik sarhadlari-
dan o'tib, Haqiqiy ishq po'rtanalarida mohirona safar qiladi. Ishq-
ni muhiyat mohiyatini ochuvchi teran ma'no'li falsafa maqomida

¹ Fitrat. Adabiyot qoidalari. I.: O'qituvchi, 1995, 81-85-bellar.

talqin etadi. Bu borada, rasavvuf falsafasiga aloqador timsollar unga ko'maklashadi. Jumladan, adib jon va jonona talqinida o'ziga xos yo'l tutadi. Uning nazdida oshiq — jonona, mahhuba esa uning jomidir. Bu o'rinda oshiq va mahhubai jon va jonona timsolida uyg'unlashirilishi xosu oin kitobxonlar uchun muhim ochiqch vazifasini o'taydi. Ularni mazkur timsollar vositasida ishq oshiqlikning teran mohiyatini anglash maqomiga etaklaydi:

Qarora: sahrimi san ayladimg tog,

Ki samsan jomu man jononadurman (32).

Ki Zohra jomu man jononasinman,

Ki Zohra shama'u man parvonasimati. (35-b.)

Mazkur ikki obrazning ysgoria vujudda uyg'unlashuvi ishq yo'lidagi birlik va yagonalikni vujudga keltiradi. Jonu jononaning birligi o'qovchiga tafakkur etish, rasavvuf ta'limotidan xabardor xoslarga esa borliq mohiyatini teran anglash imkonini yaratadi.

Soqiy timsoli ham asarda keng qo'llanilgan. Shoir ishq mavzusini qamrovli ifodalash, uning faqat dunyoviy, for donrada qolib ketmasligini ta'minlash maqsadida hayotiy obrazlar bilan bir qatorda, yuzma adabiyotga xos soqiy obrazidan ham umumli foydalanadi:

Sarob soqiy mennga sharbat azaldin,

Adami masxanalar qilg'on o'zingdan. (124)

Sarob erdi pivola bizga soqiy,

Ohur o'bras edin, sandurdi bu ishq. (126)

Kel, ey soqiy, baskun bir jom icholi,

Bu danda sokini mayvonadurman. (32)

Ilallo, shoir dostonning boshlanishida, na't qisimidayoq, tasavvuf ta'limoti asosini tashkil etuvchi to'rt bosqich haqida so'zlaydi:

Bizingdek o'si-jofi umomatig'a,

Shariat sharti, saramatlig' Mahamonad.

Harqiqatni haqiqatni deding hoq

Ki, mas rifatda ma'holig' Mubhammad. (14-b.)

Amo shu, kirish qismida e'tibor qaratilgan bosqichlar, ularning inson hayoti bilan aloqali masalalari asarning oxirigacha o'rni bilan inofoq olinadi. E'tibordan soqit etilmaydi.

Asarda mumtoz adabiyotda faol qo'llanib kelingan badiiy san'atlar keng tarqalib olingan. Ayniqsa, tashbeh, irsoli masal, ishtiqoq, takrir, shodiq'at, ta'minob kabi o'nlab tasvir vositalaridan umumli foydalanilgan. Asar tarkibiga kiritilgan g'azallar ichida noyob san'atkorlikni namoyon qilgan munajja' g'azal turi ham keng qo'llanilgan.

Asar dostonning noshiri T. Nisbonboeva uni hadiyy jihatdan yozib emas deb hisoblaydi: «Sayyodiy asari badiiy jihatdan ancha kuchli bo'lsa ham, uning stili, tili ancha yengil va ravondir»¹. Asar asarni kuzatish jarayonida bu likr uncha asosli emas deb hisoblandi. Chunki shoir voqealarni hayam yelar ekan, har bir so'zni muvohik bilan qo'llashga harakat qiladi. O'nlab badiiy tasvir vositalardan foydalanadi. Syujetning pishiq va izchilligiga qat'iy e'tibor beradi. Asosin, bosh obraz Zuhraning ta'rifida mumtoz adabiyotdagi muvohabatlar tasviriga mutanosiblikni ko'ramiz:

Lohi la bu tishi dardona erdi

Ki, ko'rang ta'fa bir jonona erdi.

Qamardak qoshi, yuzi shamsi avvar.

Ko'zing ravshani monarati govor.

Sochi sarobul, siyoki ambarafshor,

bi — mushki Xo'lam, nasrinu rayikon (22-b.)

Shoir dostonida yetakchi badiiy san'at sifatida tashbehni keng qo'llagan. Uning noyob va takrorlanmas namunalarini yaratishga muvohabatlar turan yozilganining guvobi bo'lamiz:

Chu ishqni hamdani hamroh bo'ldi,

Qul guldek yuzi choi koh bo'ldi. (28-b.)

Mani man oylamang bu ishq yo'ldin,

Adidi man tamurning nor'durman. (33-b.)

¹ Ushbu kitob, 8-bet.

O'zbek adabiyotshunosligida xalq kitoblari masalasi nihoyatda ko'rganilgan. Uning o'rganilishi do'zab bo'lgan xususiyatlari, mavhumi jihatlari juda ko'p. Hularga oydinlik kiritish uchun, ayvaf, mazkur tipdagi asarlarni maxsus «Xalq kitoblari» seriyasida to'la nashr etish lozim. Mastlar tugat bo'lgandan keyin, navbatdagi hat eulishi lozim masalalarga diqqatni qaratish kerak bo'ladi. Jumladan, nasriy bayonlar, xalq qissalari, qissa-manouqiblar, xalq dostonlari kabi turli yo'nalishdagi asarlar turkumlari bunki, hularning xos xususiyatlari belgilab berilmaganligi sababli adabiyotshunosligimizda ularga baho berganib chalkashliklar ko'zga tashlanadi. Ba'zan ular bir-biri bilan aralashib rib yuboriladi. Bir qancha maxsus tadqiqotlar hain amalga oshirilgan. Ammo dastlabki ishlar bo'lganligi sababli muammo yetarli darajada hat etib berilmagan.

Madaniy hayot. Bu davrga kelib madaniy markaz Hindidan Samarqand va Buxoroga ko'chdi. Ilmaramandehilik va savdo rivojlanadi. U bilan bog'liq ravishda rabot, sardoba, kurvonsaroy kabi ko'plab o'ziga xos binolar qurildi. Ilim maskanlari, madrasalar barpo etildi. «Boburnomada» ta'kidlanishicha, 1502 yilda Zarafshon daryosida savdo taqsimlovchi moslama o'rnatilgan.

Bu davrda Samarqand va Buxoro musiqa maktabi dovruq turatgan edi. Movarounnahr va Xurosonning barcha hududlaridan hu yo'nlarga to'liblar ilm istab kelishardi. Manbalarda Mehrib Ali Qomuniy, Huson Kavkabiy, Najmiddin Kavkabiy, Mavlono Riyoziy Samarqandiy, Yusuf Duteriy kabi ijrochi va bastakorlar haqida ma'lumotlar mavjud.

Xususan, tarixiy va tazkira asarlarda san'atning bu yo'nalishi bormasida mulim, mukammal ma'lumotlarni uchratamiz. Jumladan, «Muzak kiri ahhob» uskrasida ham bu halmi kuzatamiz. Muhimi shundaki, asar ushubidan kelib chiqib, musiqa va musiqa-shunoslar haqida so'zlash bilan bir qatorda muallif musiqa tarixi, etimologiyasi bilan bog'liq qiziqarli dalillarni hain keltirib o'tadi. Hu esa musiqa san'ati bilan bog'liq bilimlarimizni yanada kengaytirishga, boyitishga xizmat qildi: «... bazrat Muso alayhissalom «hasangni to'qqa art» asariga ko'ra asoni toshga urganlar va Muso alayhissalom asoni toshga urgach, 12 ta chashma buloq o'qqa boshlabdi va har bir buloq suvi bir kuy va tovush bilan quyilgan. Shunda bir nido eshirlilibdikim, «musoqq», ya'ni «bu

shunda asos mazmunida ekan. Va bular 12 maqom nomi bilan mas'um bu sho muomabat bilan bu ilimga «musiqiy» deb nom qo'yganlar...»¹ Qatnashdi sakkizlikka ham san'atning noyob turi sifatida qaralgan. Ular-sha muomabat san'atini o'laroq, xalq orasiga kitoblar vositasida ma'rifiyat berishgan. Bu o'rganadigan davrda ham Mavlono Sulton Ali Ubealiy, hushon Mir Ali Kotib, Mir Abdulla, Mir Husayniy, Sulton Mirak Mun-sharifi kabi muhim sakkizlik tomonidan ko'chirilgan noyob kitoblar davr san'atini, madaniyatini yuksaltirishda muvosiib o'rin egallagan.

Ushbu davrda nosomlik, naqqoshlik va miniatyura san'ati o'ziga xos ranga boyib boshlagan ko'tarildi. Ayniqsa, «Boburnomaga», «Favorisi muomabatnomaga va Muhammadmurad Samarqandiy tomonidan muomabatnomaga chizilgan miniatyuralar diqqatga sazovoridir. Hu asar-shunda tibbiy muomabat, tarixiylikning chuqurligi davrning turik, lekin qatnashdi taavvur etishimizga ko'maklashadi. Mahmud Mazhab-kabi, hushon noqqosh kabi rassomlarimizning yaratgan asarlari hain muomabatning turli, yorqin sahifalarini tashkil etadi. Ularning ijodi shu davrda yaratilgan tazkiralarda batafsil yoritilgan. Madaniy hayotdagi xalqning ehtisok baho berilgan.

Hindidan tashqari, ushbu davrda amaliy san'at yodgorliklari ham yaratilgan. Jumladan, Jalol Buxoriy tomonidan buyud etilgan anuqa madaniy san'at iboratidir. Manbalarda tasvirlanishicha, Jalol Buxoriy bir-biriga bog'liq san'at. Uning ichida chitroyli daraxt. Daraxt ustida bir may-mun bir qo'lida legan, bir qo'lida tayoqcha ushlagan holda o'tiribdi. Ushbu hain bir formatda maymun harakatga kelib tayoqcha bilan laganga ushadi. Shunda soat zangiga o'xshagan tovush chiqadi. Hu harakatlar muomabat tarzida bajariladi.

Ushbu madaniy, qisqa ma'lumotlardan hain XVI-XIX asr I yarmini ma-s'um hayot haqida, tarixiyoti haqida yetarli xulosalarga ega bo'la-

Adabiyotshunoslik jarayoni. XVI-XIX asr adabiy jarayoni haqida ko'plab tarixiy, tazkira va badiiy asarlar orqali tasavvurga ega bo'la-

biyning «Tazkirat ush-shuaro» kabi asarlari qimmatlidir. Ular davr siyosiy-tarixiy hayotidan tashqari, madaniy-adebiy muhit borasida yaxlit ma'lumot beradi. Yashab, ijod etgan adiblar, ularning fe'l-at-vori, ijodiga xos xususiyatlar, asarlari ko'lami xususida tasavvur hosil qiladi. Mazkur asarlar ma'lumotlarning aniqligi, asosan, voqeai ishtirokchilari tomonidan yozilganligi va dalillarning mo'ligi bilan nodir manbalardir. Ularda Hisomiy, Majlisiy, Bobur, Ubaydiy, Shayboniy, Muhammad Solih, Xoja, Husayn Boyqaro, Navoiy, Binoiy, Firdavsiy kabi mashhur ijodkorlar haqidagi takrorlanmas hikoyalar bilan tanishamiz. Uzoq yillar saroy va diniy adabiyot vakillari deb o'rganilmay kelingan Ubaydiy, Shayboniy, Aziziy, Fazliy, Ado, Amiriy, Feruz kabi mu'tabar insonlar-ijodkorlarning haqiqiy, asl qiyofalari bilan oshu bo'lamiz. Har birlarining ijodlari chuqur tadqiq etishga munosib, ulkan adabiy merosimizga daxldor o'ziga xos noyob namunalar ekanligini anglaymiz.

XVI-XIX asr adabiyoti Navoiy, Lutfiy, Aboiy, Sakkokiy, Jomiy, Nizomiy, Xusrav kabi daho ijodkorlar yaratgan badiiy chashmadan bahra olgan. Ular ijodiy maktabni o'tagan adabiyotdir. Shuning uchun ham unda ustoz ijodkorlar an'analari mujassamlashgan. Mavzu, g'oya, janrlar takomillashtirilgan. Ularning yangi qirralari kashf etilgan (Bu masalaga adiblar ijodi tadqiqi jarayonida yana qaytiladi).

XVI-XIX asr adabiyotining o'zidan oldingi davr adabiyotidan ayrim farqli tomonlarini ta'kidlab ko'rsatish mumkin:

1. Navoiy davri adabiyotida romantik uslub yetakchilik qilgan. Biz o'rganadigan davrda esa romantik uslub ham qo'llangan. Ammo, realistik uslub ancha ustamlik qilgan. Bu borada Bobur, Muhammad Solih, Xoja, Turdi ijodlari diqqatga sazovor.

2. Majjud janrlar takomillashtirildi. Yangi janrlar yuzaga keldi:

a) tarixiy memuar (Bobur. «Boburnoma»);

b) tarixiy doston (Muhammad Solih. «Shayboniyнома»);

v) kichik hikoyalarni turkumi (Xoja. «Gulzor», «Miloh ul-adb»).

3. Ushbu davrda «Xamsa» tipidagi turkumlashgan emas, balki alohida, mustaqil masnaviy dostonlar ko'proq yaratildi.

4. Shu sababli dostonchilikda an'anaviy timsollardan kam foydalanildi.

5. Aholiqasim Kobily, Hunoyun, Komron, Bayramxon kabi muhtejir shoirlar ijod etdi va tili mavqecini yanada oshirishga hissa qo'shishdi.

6. Davr adabiyotiga o'g'uz turkchasi, xususan, Fuzuliy tili va ta'siri kuchi ta'riflanayotgan ko'zga tashlanadi.

7. O'zbek adabiyotining jug'rofiy hududi kengaydi. Turkiya, Ilin, Iran, Ozarbayjon, Eron mamlakatlarda ham o'zbek tilidagi adabiyot namunalari keng tarqaldi. U yerlarda yashayotgan mo'varennahrlik ijodkorlar asarlar yaratishdi.

8. Shu sababli boshqa elat ijodkorlariga Alisher Navoiyning ijodiy ta'siri kuchaydi.

9. Tarixiy va tuzkiri asarlar yaratishga alohida e'tibor berildi.

XVI-XIX asr adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari haqida adabiyotshunosligimizda xilma-xil mulohazalar bildirilgan. Ularning barchasi bahas munozaralarga ham sabab bo'lgan. Jumladan, ayrim adabiyotshunslar ushbu davrda siyosiy hayotdagi tanazzul va parolizatsiya adabiy jarayonga salbiy ta'sir qilgan. Adabiyotda turg'unlik va pasayish sodir bo'lgan deyishadi. Ammo, bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki, shu davrda birgina Ogabiyi olsak, u hajm jihatidan ham, mahorat jihatidan ham navoyivor maqomda ijod etgan. Ushbu Uveysiy, Nodira kabi o'nlab ijodkorlar merosini kuzalib, o'zlarining barcha asarlariga o'z mavridida yana qaytiladi.

Amaliyotda Abdumuf Firat «XVI asrdan so'ngra O'zbek adabiyotiga o'zining bir qarashi» maqolasida XVI asrdan keyingi davr adabiyotiga baho berar ekan, uning quyidagi xususiyatlarini ajratib ko'rsatishning ayrim fikrlari ham munozaralidir:

1. Bu davrning adabiyoti o'zidan burung'i davrga qaraganda, an'anaviy uslubda tuban, biroq son jihatidan ko'pdir.

2. Bu davrning adabiyotiga XVII asrning ikkinchi yarmlaridan boshlab o'g'uzchanning, ayniqsa, Fuzuliyning kuchli ta'siri bor.

3. Bu davrda tarixiy asarlarga ayrica ahamiyat berilgan.

4. Shu sababli Yusuviy maktabi bu davrda saroyga ko'tariladi.

Fitrat mazkur maqolasida davr adabiy jarayonidagi evritishlarni sinehiklab tekshiradi. Temuriylar salomati tanazzulga uchrab, taxtga O'zbekxonlar sulolasi o'lingandan keyin ular «savo do sarmoyasi adabiyoti»ga qarshi bo'lmadi. Balki uni o'shu darajada ushlab qolishga, rivajlantirishga harakat qilishdi. Ammo, tabiiy, ijtimoiy sharoit bunga yo'l bermas edi. Fitratning fikricha: «1) Sar'at va madaniy hayotni burungidek davom ettiruv, v davrdagi iqtisodiy sharoitni burungidek saqlab va taraqqiy qildirishga bog'liq edi»;

2) «dengiz yo'llarining taraqqiyi sababli karvon yo'llarining ahamiyatidan tushub qolishi bu maqsadni vujudga chiqarishga yo'l qo'ymas edi»¹.

Ko'ringanidek, Fitrat xulosalariga ko'ra, ijtimoiy hayotdagi iqtisodiy tanazzul, turli tabiiy vaziyatlar adabiy jarayonning pasayishiga sabab bo'ladi. Maqolada muallif davr adabiyotining umumiy darajasini belgilashda shu davrda yetishib chiqqan ko'plab shoirlar merosi yetarli o'rgani inagani sababli Shayboniyxon, Muhammad Solih, Qul Ubaydiy va Xoja ijodinigiha baholab o'tadi, xolos. Shularga tayanib, umumiy xulosaga keladi. Ammo bu unchalik ham to'g'ri emas. Hunday qarashni o'z davrida Fitrat zamonadoshlari munosabatida ham kuzalarniz. Jumladan, Fitratning o'zi ham ijodiga yuqori baho bergan Vahid Mahmudning qarashlarida ham buning isbotini ko'ramiz: «Sharq turk adabiyotining olim davrlaridan (Navoiy davri - N.A., I.A) so'ngi ishlanmay qulg'ozini da'vo qilaturg'ozlar be'isa ham, bu fikr to'g'ri emasdir, tekshirmaslik va yuzaki qarashdan kelgandir»².

Davr adabiy jarayonidagi ikkinchi xususiyat, ya'ni Fuzuliy ijodining kuchli ta'siri borligi masalasi asoslidir. Bu, ayniqsa, Qo'qon va Xorazm adabiy muhitida yaqqol namoyon bo'ladi. Uning asarlariga ko'plab fatabbular bog'lanadi. Hatto, «d'ayli va Majnun» dostoniga ham javob dostonlar yaratilgan. Qo'qon ahli tili o'g'uz lahjasidan uzoq bo'lib, qariiq lahjasida so'zlashiga qaramay, Amiriy, Uvaysiy, Nodira, Xon kabi ko'plab ijodkorlarning asarlarida Fuzuliy uliga mutanosib

¹ Fitrat bu davr adabiyotini shunday atagan.

² Fitrat, Tanlangan asarlar. 2-jild. Toshkent, 2000, 56-bet.

³ V. Madonid, Tanlangan asarlar. I. 2007, 98-bet.

maqola o'g'uz lahjasiga kiruvchi so'zlar qatlamining qo'llanganiga guvoh bo'lamiz.

Fitrat davr adabiy jarayoniga xos uchinchi xususiyat sifatida «tarihiy asarlarga ayriicha ahamiyat berilgan»ini ko'rsatadi. Haqiqatan ham, XVI asrdan boshlab izchil va ko'plab tarixiy asarlar yaratilganining guvohi bo'lamiz. Maqolada buning sababini muallif quyidagicha tushlaydi: «Bu davrda o'zbekcha tarix adabiyoti juda boy edi. O'lkani yanqil itilo qilgan o'zbek xonlari lo'ji vositasi bilan Chingizxonga borib yetar edilar. Chingiz avlodi bo'lmag'an temuriylarg'a ko'ra, xonlarga o'zlarini haqli ko'rar edilar. Shu tomonni ochib, xalqni o'zlariga itindirmek uchun tarixiy asarlarga ayriicha ahamiyat berildi»¹.

Fitrat shu davrda yaratilgan «Jome' ut-tavrix», «Zafarнома» tarjimonlar) «Shayboniyнома» (Binoyi), «Zubdat ul-asar», «Tarixi Xomiy», «Tahr ul-asror», «Shajarayi turk», «Shajarayi tarukima», «Firdavs ul-qubo» kabi 20 dan ortiq asarlarni sanab ko'rsatadi.

Fitrat davr adabiy jarayonining real suralini tasvirlab beradi. Ijtimoiy jarayondagi notinchlik va tanazzul O'rla Osiyo san'ati taraqqiyotiga ham adabiy ta'sir ko'rsatadi. Temuriylar davrida yuksak maqomlarga ko'tarilgan adabiyot bu davrga kelib hiroz susaydi. Ijodkorlar undagi «saroyning muhlasham, takallufi, bezakli uslubini tashlab, omma ustubiga yaqinlashganiga tinchdilar»². So'fi Olloyor, Mashrab Namangoniy, Hirvaydo, Xoja kabi ijodkorlar asarlarida diniy tasavvufiy g'oyalari ta'sirini yaqqolroq va adabiy namoyon bo'la boshladi. Ammo, Turdi Farog'iy kabi ijtimoiy hayotning, jamoa ma'naviyatining noqisliklariga faol, isyonkorona qarshi tura olgan, xalq manfaatini himoya qilishda jonbozlik ko'rsatgan insonotli shoirlar ham yetirishib chiqdi. Ammo shunga qaramay, mazkur davr adabiyotini umumiy baholab Fitrat shunday xulosaga keladi: «Bu davr o'zbek adabiyotining san'atga tuban tushgan davri bo'lab, XIX asrning boshlarig'acha davom qildi»³.

Ammo Fitratning bu fikriga juda ham qo'shilib bo'lmaydi. Chunki XVI-XIX asrlar orasida ko'plab tazkiralari yaratilgan. Ulardagi ijodkorlar miqdorining ko'pligidan, yaratilgan asarlar yuqori baholanganini

¹ Fitrat. 2-jild, 57-bet.

² O'zha asar, 58-bet.

³ Fitrat. 2-jild, 58-bet.

dan, san'atning rang-barang yo'nalishlaridagi taraqqiyotlar taqdimida adabiy mulohidagi qizg'in va faol jarayonni tasavvur etish mumkin.

Undan tashqari, O'riya Osiyodagi tarqoqlik, ijtimoiy tanazzul tufayli bir qancha ijodkorlar Bobir Mirzo asos solgan, rahnamolik qilgan Hirdiston sari hijrat qildilar. Adabiy muhitdagi bunday bo'linish, albatta undagi mustahkam yaxlitlik, barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Ammo, adabiyotshunoslikdagi Fitratning qarashi uzoq yillar mazkur davr adabiyotiga adabiyotshunolar e'tiborining susayishiga sabab bo'ldi.

Birinchidan, mazkur davr mahsuli bo'lgan ko'plab namunalari o'rganilmay, chetda qolib keldi.

Ikkinchidan, diniy, tasavvufiy yo'nalishlarning oshkora ustivoqlik shishi ham, ma'lum yillar ularning diqqat markazidan chetda qolib qolishiga sabab bo'ldi.

Hozirgacha mazkur davr adabiyotshunoslikdagi eng kam tadqiq etilgan davr hisoblanadi. Ammo mustaqillik sharofati bilan adabiyotshunoslik o'rganishga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Natijada, mazkur adabiy davr namunalari o'rganish yangi, faol bosqichga ko'tarildi. O'yaymizki, bu jarayon mazkur davr adabiyotining ob'ekti haqosini berishga erishishda muhim bosqich bo'ladi.

Fitrat davr adabiyotiga xos muhim xususiyatlardan biri sifatida «Yassaviy maktabining suryagacha ko'tarilganini» ta'kidlaydi. Bunda adabiyotshunos nimani nazarda tutadi. Ma'lumki, hikmat janri o'zbek adabiyotida hevosita Yassaviy nomi bilan bog'liq. U XII asrda hikmatning noyob namunalari yaratgan. Bu janrni didaktik va irfoniy adabiyotning o'ng qanotiga aylantira olgan. Chunki hajm jihatidan qisqartirilgan barmoq vazniga yaqin, yengil ohangi unga xalqonalik bag'ishlaydi. Bu esa ijodkor badiiy niyatining o'quvchi va tinglovchiga oson yetib borishini ta'minlaydi. Ammo bu janr Yassaviy va uning shogirdlaridan so'ng noislojlanga aylamadi. Bu tanaffus 400 yilga cho'ziladi.

Ammo o'zbek adabiyotida o'z lafakkur qamrovi, noyob badiiy mahorati bilan muhim o'rin tutuvchi Qul Ubaydiy ijodida mazkur janr asarlari so'ng qayta faollik kasb etadi. Bu haqda venger sharqshunosi Yanosh Kkman «Qul Ubaydiyning Chig'atoy adabiyotidagi xizmat hikmat janrini qayta jonlantirishidatir», - deya baho beradi.

Qul Ubaydiy merosida 235 ta, 7786 misradan iborat hikmat to'plamini asar bizgacha yetib kelgan. Qul Ubaydiy ijodiy faoliyatida ikki tariqat g'oyalari amal qilgan. Birinchisi, u'zi yaratgan shunolar va amaliy faoliyatidagi jahriylik orqali Yassaviylik; Na'at g'oyalariga ergashuv orqati esa naqshbandiylik yo'lida amal qilgan. Fitrat davr adabiyoti haqida xulosa chiqarganda, shuni nazarda tutgan edi.

Yassaviylik aytilgan fikrlardan ma'lum bo'ladi, XVI-XIX asrlarda o'zbek adabiyoti teran tahlil va talqini taqozo etadigan ulkan adabiy merosimizdir. Uni qanchalik chuqur o'rganib, ajdodlarimiz yaratgan ma'naviy, ruhiy kamolotga shunchalik yaqinlashamiz. Unda muhim ahamiyatli mazmun va g'oyalar ko'nglimizga va hayotimizga qaytib boraveradi.

Tibyanich tushunchalar:

1. Tibyanichlar, adabiyotshunolar, manbalar, ta'kidlar, miniatyuralar.

Savol va topshiriqlar:

1. Tibyanich «Muzakkiri albob» asarini ta'liq o'qib chiqing.
2. XVI-XIX asrlarda qanday muhim siyosiy voqealar yuz bergan?
3. Tibyanichlar va ta'kidlar asarlar yaratilgan?
4. Tibyanich davri muhim hayot qanday edi?
5. Tibyanich «Badoe' ul-vaqoe» asarini ta'liq o'qib chiqing.
6. Tibyanich janrining qanday o'ziga xos xususiyatlari bor?
7. Tibyanich albob asari va muallifi borasida so'zlang.
8. Tibyanich «Badoe' ul-vaqoe» asari va muallifi borasida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Hammadova Nisoriy. Muzakkiri albob. T.: 1993.
2. Zayniddin Vasiy. Badoe' ul-vaqoe. T.: 1979.
3. Tibyanich adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-4-jild. T.: 1978.
4. Tibyanich adabiyotlar.
5. Tibyanich. Boshqaruvi. T.: 2002.
6. Vasiy Javohir. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. T.: 1993.
7. Tibyanich. Tanlangan asarlar. II jild. T.: 2000.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

(1483–1530)

REJA:

1. Bobur — serqirra iste'dod sohibi.
2. Bobur hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
3. Ijodkor tarjimai holiga oid ma'lumotlar.
4. Adibning adabiy merosi.
5. Bobur she'riyatiga oid ma'lumotlar.
6. «Vafidiyas» asarining yaratilish tarixi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari.
7. Mumtoz adabiyotshunoslikda «Risulai aruz» asarining o'rni.
8. «Boburiy xatibning yaratilish tarixi va taqdiri.
9. «Boburnoma» — qomusiy asar.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbeklar nomini jahonga tanitgan ulug' allomalardan biridir. U noyob qobiliyatga ega sarkarda va podshoh, ulkan rafaktkur qudratiga ega tarixchi, olim va shoir sifatida dunyoni hayratga soldi.

U adabiyotimizning Alisher Navoyidan keyingi eng taran fikri va sohir tayg'ular kuychisi ekanligi bilan bizga qadrlidir.

Bobur 1483 yil 14 fevralda Andijonda Farg'ona viloyati hokimi Umarshayx Mirzo xonadonida tavallud topdi. U Amir Temurga birinchi (Umarshayx Mirzo — Abu said Mirzo — Sulton Muhammad Mirzo — Mironshoh — Amir Temur) avlod edi. Onasi Qutlug'niqoro nim tomonidan esa o'n ikkinchi avlod bilan Chingizxoniga tutashgan Bobur Umarshayx Mirzo uch o'g'lining to'ng'ichi edi (Bobur, Jahongir Mirzo, Nosir Mirzo).

Umarshayx Mirzo 1494 yil 9 iyunda poytaxt shahar Axsi Qo'ng'oni dan jarga qulab halok bo'ladi.

Bu fojidan so'ng, temuriylar un'anasiga binoan valiahd Bobur podshoh bo'ladi. Uning shoh asari «Boburnoma» xuddi ana shu xabar bilan boshlanadi: «Janngri taoloning inoyati bilan seshanba kuni ramazon oyining beshida tarix sakkiz yuz to'qon

to'qqizda (1494 y.) Farg'ona viloyatida o'n ikki yoshda podshoh bo'ladi».

U yoshli Bobur otasining sodiq beklari Shayx Mazidbek, Doboquli Abduldukk, Qosim Qavehinlar yordamida hokimiyatni boshqarishga kirishadi.

Samarqand boyuk Temurxon davlatining poytaxti edi. Shuning uchun har bir temurzodaga uni egallash eng katta orzu bo'lgan. Jumladan Bobur boyotini ostm-ustun qilib yuborgan ko'p jangu jadallilar ham Samarqand bilan bog'liq.

1491 yilda Samarqand Sulton Ali qo'lida edi. Ammo, akalari xatib Mas'ud va Boysung'ur Mirzolar ham Samarqand uchun kurash boshlaydilar. Amakiyachalaridan ilhomlangan Bobur ham bu kurash g'urubiga qo'shildi. Bir muddat Samarqandni qamal qiladi. Ammo, do'stlik va sulh taklifi bilan chiqqan Sulton Alining so'zini qabul qiladi va ortga qaytadi. Boysung'ur Mirzo esa Samarqandni qamlaydi.

1497 yilda Bobur yana Samarqandga yurish boshlaydi. Boysung'ur Mirzo Shayboniyxondan madad so'rsydi. Yetti oy davom etgan janga jadaldan so'ng Boburning qo'li baland keladi. Shabar shahar boyriko'hligi unga madad bo'lib, bobolarining muqaddas poytaxti ush etadi.

Ammo, Boburning g'alaba nashidasi uzoq davom etmaydi. Talon — talonlar natijasida Samarqand nochor ahvonga ushib qolgan edi. Hatto, bobur ta'minoti ham qiyinlashadi. Narijada, uylarini ham sog'ingan shahar ahli turmush-ketin Andijonga qochib keta boshlaydi. Ilatro, ibrat bo'lgan beklari — Ahmad Tamal, Xonquli, Ibrohim Bekchik kasbilar ham Samarqandni tark etadi: «Samarqandni ulg'onda Samarqand an'ang xatib edikim, madad va tuxm va uzoqovig'a elafyoj bor edi... Du podshohin shahar ahli ko'p tanqislik torttilar... Uylarini ham sog'indilar. Bobur beklari qochmoqqa yuz qo'ydilar...»².

¹ Zahiriddin Muhammad Bobur Boburnoma. — T., Yulduzcha, 1989, 5 — bet.
² Zahiriddin Muhammad Bobur Boburnoma. — T., Yulduzcha, 1989, 5 — bet.

Ushbu fursatda Andijonda ham muvohilik boshlanadi. Ahmad Tanbal va Axxisi vaqtincha boshqarish uchun qoldirilgan Uzun Hasan xiyonat yo'lini tutishadi. Boburning ukasi Jahongir Mirzoni Andijon hokimi etish rejasini tuzishadi va Andijonni qamal qilishadi. Vaqtincha Andijonni boshqarish uchun qoldirilgan Ali Do'st Tag'oyi Boburning Samarqandda og'ir betobligi va o'lim u'shagida yetqan xabarini eshitib, vahimaga tushib Andijonni Jahongir Mirzo tarafidalariga topshiradi.

Shu kunlarni xotirlab «to'rt kungacha tilim tutildi, og'zimg'a pasta bilan suv tomizurlar erdi»¹, deya yozgan xasta Boburni bu xiyonat va nomardona hodisa qattiq qayg'uga soladi.

Bobur volidasi va piri murshidi Xoja Quzi maktublari va da'vatlari sababli Samarqandni tark etdi. U bu fathida Samarqandda 100 kun podshohlik qilganini c'tirof etadi: «Bu navbat Samarqand shabrida yuz kun podshohlik qildim»².

1498 yil fevral oyida Andijon sari yo'l olgan Bobur bir haftadan so'ng Xo'jandga yetganda, Andijonning muxoliflar qo'liga topshirganini eshitadi. O'rtada ham Samarqand, ham Andijondan ajragan, davlatsiz va mulksiz qolgan Bobur qattiq ruhiy iztirohga tushadi. «Andijong'a bo'la Samarqandni ilikdin berduk. Andijon ham ilikdin chiqmish edi... Bisyor shau va dusltur keldi. Ne uchunkim, to podshoh bo'lab edim, bu nav' navkardin va viloyatun ayrilmaydur edim. To o'zumni bilib edim, bu yo'sunluq ranj va mashuqqatni bilmaydur edim»³.

Aslida, Bobur o'zini yo'qotmaydi. Bu mushkullikdan qutulub yo'lini izlab topadi. U sodiq beklaridan Qosimbekni Toshkentga Xon bobosi buzuriga madad uchun yuboradi. Xon Ohangaron orqali Kando devoniga kelib Bobur bilan birlashadi va Pop qo'rg'omida muxoliflar bilan sulh tuzadi. Bobur Xonting Andijonni qaytib olish imkoni bo'lganda sulhga rozi bo'lganidan qattiq ranjyidi. Bu holdan umidsizlangan ko'pchilik cherik ahli Boburni tark etishadi. Uning oldida 200 dan

¹ O'sha asar, 50-bet.

² O'sha asar, 51-bet.

1499 yil dan kamroq kishi qoladi. Bu adolatsiz mag'lublik Boburni qatnashgan harbiy harakatlarni qat'iyan to'xtatib qoldiradi. «Mening bila qolg'ular g'urbat bila mehnat uchun qolg'ular, yaxshi—yomon, taxminan ikki yuzdan ko'proq, qatnashgan harbiy harakatlarni... Manga bisyor dushvor keldi, beixtiyor qatnashgan harbiy harakatlarni»⁴.

Boburni keyin Boburning sargardonlik kunlari boshlanadi. U ikki yildan kamroq ko'ngul ochib, O'ratepa atroflarida davlatsiz, mulksiz, ma'naviy jihatidan boyat kechirdi.

Uning yilning yoz oylarida O'ratepa atrofiga Ali Do'st Tag'oyidan xabar beradi. Agar g'urablari afv etilsa, Mang'ilonni Boburga topshirish uchun shartlarni o'zgartiradi.

Bu taklifni Bobur uzoq muhokama etmay qabul qiladi. Bir necha kunlar o'tib yo'l yurib, Bobur atrofidagi 240 kishisi bilan Mang'ilonga borib qoladi. Ahmad Tanbal va Uzun Hassanning zulmu sitamidan qatnashgan Boburni mamnunlik bilan qarshi oladi. Bir necha kunlar o'tib, Bobur yo'ng Andijon qayta qo'lga kiritiladi: «O'ta viloyatini to'rt ikki yilga yovuqlashib edikim, ilikdin chiqib edi, tengri inoqatni bila to'rtin da oyida sana 904 da (1499 y.) yana muyassar va muvaffaq bo'ldim»⁵.

Aslida Ahmad Tanbal Jahongir Mirzoni podshoh ko'tarish rejasini qatnashgan va janglar davom etar edi. Nihoyat, urush sulh bilan qatnashgan Jahongir Mirzoga Axxi, Bobur Mirzoga Andijon tarafdar bo'lgan.

Bobur 1500 yilda Sulton Ahmad Mirzoning qizi Oyshahegimga uylandi. Shu yildan boshlab she'rilar mashq qila boshladi.

Bu davrda hali ham ichki ziddiyatlar davom etar, Ahmad Tanbal va Jahongir o'z o'zlaridan o'z rejalaridan voz kechmaganliklari sezilib turardi. Shunday muvohiliklar bezdirgan Bobur Muhammad Mazid Tarxon nomidagi Samarqand beklarining anachadan heri davom etayotgan takliflarini qatnashgan.

⁴ Ushbu asar, 52-bet.

⁵ Ushbu asar, 50-bet.

Bobur Samarqandga yo'l oladi. Samzorga kelganda Samarqand beklari bilan maslahatlashadi. Bir qancha muzokaralardan so'ng Samarqand taxti «xolonb» — talabgorlaridan Xoja Yahyo uni Boburga jungsiz topshiradi.

Shayboniyxon katta qo'shin bilan Samarqandga kelayotganini eshitib, Bobur bir qancha Samarqand beklari bilan Keshga ketadi. Bir— ikki haftadan so'ng Sulton Ali Mirzo Samarqandni Shayboniyxonga topshiradi. Onasi Zuhrabegim bunga sabahchi bo'ladi. Zuhrabegim o'zini Shayboniyxon qo'lga topshirib, o'g'lining hayoti va saltanatini saqlab qolmoqchi bo'ladi. Ammo, Shayboniyxon Sulton Ali mirzoni bir qancha beklari bilan o'ldiradi. Xoja Yahyoni ikki o'g'li bilan Xurosonga ketishga rixsat berib, ortidan odam yollab ularni ham shahid qiladi.

Bobur Samarqand atrofida uni egallash rejasini tuzar edi. Nihoyat shaharning «Feruza» darvozasidan yorib qo'rg'onga kirishadi va Samarqandni ikkinchi marta qo'lga kiritadi. Shahar ahli Boburshohni xayrixohlik bilan qarshi oladi. Xalq Shayboniyxon navkarlariga qarshi jangga kirishadi. Ahvolni anglagan Shayboniyxon Samarqandni tark etishga majbur bo'ladi. Bobur g'alaba nashidasini «Boburmoma» shunday eslaydi: «Yuz qirq yilga yovuq Samarqand poytaxti bizning xonavrodada edi. Qandag'i yot yog'iy, o'zbek kelib mutasarrif bo'lib edi. Hiddin ketgan mulkni yana tengri berdi. G'orat va toroj topgan vileyat tasarrufimizga kirdi»¹.

Zafaridan mamnun Bobur O'rtaledan onasi va ahli ayolini Samarqandga ko'chirib keladi. Oyshabegimdan Faxrunniso ismli qiz ko'radi. Afisher Navoyidan maktub oladi. Bobur ham javob maktubi yozadi. O'zining nrkiyda yozgan she'rini ham jo'naladi. Mullo Binoyi Shayboniy huzuridan Bobur mulozanatiga keladi.

Ammo, quvonchli kunlar uzoqqa cho'zilmaydi. Faxrunniso qizni ehtilasi chiqmay qazo qiladi. Bobur Samarqand qo'rg'onini berkitishga masjib bo'ladi. Qamalning mashuqatli kunlari boshlanadi. U olti oy davom etadi. Xalq og'ir kunlarni boshidan kechirdi: «Elga bisyor tanqitlab

bu kuni kishim, faqir va mlakin it etini, eshak etini yiya kiritishlar. Bu kuni kishim, faqir va mlakin it etini, eshak etini yiya kiritishlar. Bu kuni kishim, faqir va mlakin it etini, eshak etini yiya kiritishlar. Bu kuni kishim, faqir va mlakin it etini, eshak etini yiya kiritishlar.

Bobur bir tarafdin chiqqun Bobur Jizzax, O'rtaleda, Dalkat atroflarida qo'rg'on atrofida qoladi. Toshkentga Xonbobosi huzuriga madad izlash uchun yorib qo'rg'onni o'ldiradi. Bu yorib o'ldirilgan qo'rg'onni Bobur o'ldiradi. Bu yorib o'ldirilgan qo'rg'onni Bobur o'ldiradi. Bu yorib o'ldirilgan qo'rg'onni Bobur o'ldiradi.

Bobur Samarqand atrofida uni egallash rejasini tuzar edi. Nihoyat shaharning «Feruza» darvozasidan yorib qo'rg'onga kirishadi va Samarqandni ikkinchi marta qo'lga kiritadi. Shahar ahli Boburshohni xayrixohlik bilan qarshi oladi. Xalq Shayboniyxon navkarlariga qarshi jangga kirishadi. Ahvolni anglagan Shayboniyxon Samarqandni tark etishga majbur bo'ladi. Bobur g'alaba nashidasini «Boburmoma» shunday eslaydi: «Yuz qirq yilga yovuq Samarqand poytaxti bizning xonavrodada edi. Qandag'i yot yog'iy, o'zbek kelib mutasarrif bo'lib edi. Hiddin ketgan mulkni yana tengri berdi. G'orat va toroj topgan vileyat tasarrufimizga kirdi»¹.

Zafaridan mamnun Bobur O'rtaledan onasi va ahli ayolini Samarqandga ko'chirib keladi. Oyshabegimdan Faxrunniso ismli qiz ko'radi. Afisher Navoyidan maktub oladi. Bobur ham javob maktubi yozadi. O'zining nrkiyda yozgan she'rini ham jo'naladi. Mullo Binoyi Shayboniy huzuridan Bobur mulozanatiga keladi.

Ammo, quvonchli kunlar uzoqqa cho'zilmaydi. Faxrunniso qizni ehtilasi chiqmay qazo qiladi. Bobur Samarqand qo'rg'onini berkitishga masjib bo'ladi. Qamalning mashuqatli kunlari boshlanadi. U olti oy davom etadi. Xalq og'ir kunlarni boshidan kechirdi: «Elga bisyor tanqitlab

Bobur Samarqand atrofida uni egallash rejasini tuzar edi. Nihoyat shaharning «Feruza» darvozasidan yorib qo'rg'onga kirishadi va Samarqandni ikkinchi marta qo'lga kiritadi. Shahar ahli Boburshohni xayrixohlik bilan qarshi oladi. Xalq Shayboniyxon navkarlariga qarshi jangga kirishadi. Ahvolni anglagan Shayboniyxon Samarqandni tark etishga majbur bo'ladi. Bobur g'alaba nashidasini «Boburmoma» shunday eslaydi: «Yuz qirq yilga yovuq Samarqand poytaxti bizning xonavrodada edi. Qandag'i yot yog'iy, o'zbek kelib mutasarrif bo'lib edi. Hiddin ketgan mulkni yana tengri berdi. G'orat va toroj topgan vileyat tasarrufimizga kirdi»¹.

¹ O'sha issar, 76-bet.

Andijon qaytib olindi. Ammo, tog'alari Bobuga viloyat berishmadi. Jon chekib qo'lga kiritgan hududlarini ham unga taklif qilishmadi. Bundan Bobur qattiq ranjiydi.

1) «Boburnoma»da 1502 yil voqealari haqida hikoya qilar ekan, ilk bor bosh olib ketmoq fikriga keladi: «Deminkim, mundaq dushvorliq bila irilguncha, hosh olib isam yaxshi. Bu nav' xorliq va zorliq bila et bilgnecha, oyog'im etgancha ketsam yaxshi»¹.

Shaybonyxon katta qo'shin bilan Andijon sari yo'lga tushganini eshitib, tog'alari orqaga qaytishadi. Shu kunlarda Axsida 100 ta cha navkari bilan qolgan Boburga qarshi Ahmad Taubal bir necha ming yigiti bilan jang boshlaydi. Tengsiz to'qnashuvda Bobur yengiladi. U ikki kecha-kunduz dushman ta'qibidan yolg'iz qochib qutuladi, omon qoladi.

Kobulga yo'l. 1503 yilda Bobur Xurosonga yo'l oladi. Iltich qanday madad yo'q edi. Husayn Beyqaroddek zabardast temurzada Shaybonyxonga qarshi hujumga o'tmay, o'z hududi himoyasiga kiritishadi. Hisorda Xusravshohdan ham hech bir yorug'lik chiqmaydi.

Shaybonyning esa horgan sari dovrug'i ortib, Xurosonga yaqinlashayotgani xabari kelar edi. Bunday beparvolik va sustkashlikdan Bobur iztirob chekar edi. Bunday nochor vaziyatda Boburning otabohlari yurini qo'lga kiritishdan umidi uzildi: «Sulton Husayn Mirzodek Temurbek o'miga o'ltug'on ulug' podshoh g'aninning usiga yurumakni demay, yer berkitmakni desa, el va ulusqa ne umidvorliq qolg'ay?»².

1503 yil kuzda Bobur Kobul va G'aznani jangsiz qo'lga kiritadi: «... Tengri esolo fazi va karami bila Kobul va G'azna mulk va viloyatini bejangu jidol muyassar va musaxxar qild»³.

«Boburnoma»da Bobur Afg'oniston haqida ma'lumot beradi. Uning iqlimi berasida so'zlab, «Bisyor latif havosi bor. Kobul havosidek havofliq yer olemda ma'lum emaskim, bo'lg'ay...», — deydi.

Ushbu hududda yetishtiriladigan mevalar xususida ma'lumot beradi. Vatandan olubolu niholini keltirib ekrigani, mevalar berayotganini so'zlay, har biriga batafsil tavsif beradi. Ushbu hududlarda arab, fors, turk, mo'g'ul, hind, afg'on kabi o'n bir-o'n ikki tilda so'zlashuvchi aholi qatlamining yashashi haqida xabar beradi.

Afg'oniston 14 viloyatga bo'linishi, ular tumani deb atalishini so'zlab, har biriga batafsil tavsif beradi. Ushbu hududlarda arab, fors, turk, mo'g'ul, hind, afg'on kabi o'n bir-o'n ikki tilda so'zlashuvchi aholi qatlamining yashashi haqida xabar beradi.

Afg'onistondagi ko'p g'aroyib joylar, tog'lar, daryolar nomlarining (Kochi) Safid, Lamg'on, Xoja Seyoran, Go'spandliyor) etimologiyasi haqida o'z mulohazalarini bildirib, izohlab ketadi.

1508-1509 yillarda Bog'i Vafoni bunyod etganini yozadi. Ammo, Boburning Kobulda keshirgan dastlabki yillari, ayniqsa, og'ir keldi. 1505 yilda bir haftalik og'ir xastalikdan so'ng omasi Qutlug'no'ronim vafot etdi. 1506 yilda Boburning o'zi 40 kun og'ir kasallanib yotib qoldi. Bir necha bor bo'lgan davomli, vayronkor ahvolda va suv toshqinlari mashaqqatli qismatini yanada og'irlashtirar edi.

Boburning o'zi Afg'oniston hududida bo'lsa ham, o'sha erda Shaybonyxon yurishlarini kuzatib turardi. Ularga murosabatini bildirib berar edi. Ayniqsa, Xorazm mahosarasi tasvirida Chin So'fning uardjisi qo'ldir, vatanparvarligiga tahsin aytadi. Unga havas qiladi. Uning qo'ldirishiga ham o'z kishilarining xiyomati bois bo'lganini fosh qiladi. Bu voqealar buyonini o'qir ekanmiz, Bobur yuragidagi ichki bir qisqirish va iztirob tuyg'ularini his qilamiz. Chunki Bobur temuriy shahzodalarining birlashib, xuddi shunday mardonalik bilan o'z yurtlarini himoya qilishlarini orzu qilgan edi: «Ushbu yil Shaybonyxon Chin So'fni Xorazmda o'n oy muhosara (qamal - L.A.) qilib oldi, bu muhosarada qalin urushlar bo'ldi. Xorazm yigitlari bisyor mardonaliquqlar bo'ldi».

U'n oy qabaldorliq tortilar, hech yerdin umidvorliq bo'lmadi. Bu'zi yigit-yalang bedillik qilib, o'zbek bila so'zlashib, o'zbekni qo'rg'onga chiqardilar...

Chin So'f xabardor bo'lib, o'zi kelib qo'rg'onga chiqqanlarini orbi tashor mahalida shiba o'qi tegib, o'zining chuhyasi keyindin

¹ O'sha asar, 92-bet.
² O'sha asar, 111-bet.
³ O'sha asar, 116-bet.

o'q bila urdi, o'ldi. Urushur kishi qolmadi, qo'rg'onni oldilar. Ruh nat Chin So'fig'a»¹.

Shayboniyxon Chin So'fini yutgub, Xorazmni egallagandan so'ng Xuroson sari yo'l oldi. Unga qarshi Husayn Boyqaro hujum rejasini tuzadi. Barcha temuriy shahzodalarning boshini birlashtiradi. Boburni ham taklif qiladi. Bobur bu taklifi «Shayboniyxondék g'animning u-tig'a ozun bo'lg'onda, ef oyoq bila borg'onda, biz bosh bila borg'aymiz, ef tayuq bila borg'onda, biz tosh bila borg'aymiz», - deya mamnuniyat bilan qabul qiladi.

Ammo, bu reja amalga oshmay qoladi. 1506 yilning mayida «Sulton Husayn Mirzo cherik tortib Boho Ilohiyga yetganda» valoi etadi.

1506 yilning kuzida yana barcha shahzodalar Mung'obda yig'ilib, Shayboniyga qarshi yurish rejasini tuzishadi. Muzokaralardan so'ng yurish bahorga qoldiriladi. Shu muddatda Bobur 20 kuncha Hirotda bo'ladi. Navoiy yashagan uyda istiqomat qiladi. Kn'rish orzusida yurgan shaharni tomosha qiladi. Muhiasham obidalar bilan tanishadi Bog'i Safidda, Bog'i Jahonoroda bo'ladi. Hirut safari unga katta xur-sandehilik va faxr tuyg'usini bag'ishlaydi.

Dekabr oxirlarida Bobur Hirotdan Kobulga qaytadi. Qish edi. Kobul tog'larida ko'p mashaqqatlar chekadi. «Elar qodaru qo'yg'undan hefigacha, ko'ksigacha bota-bota qor tepib yo'l ochib oldirga yurish-gasini hikoya qiladi.

Shunday ug'ir mashaqqatli yo'lni bosib Kobulga yetganda, Bobur xiyonatning ustidan chiqadi. Xiyonatchilar Husayn Boyqaro o'g'illari Boburni Ixtiyoriddin qal'asida hibsga olgan, deya bo'iron tarqatib, jiyani Mirxoninni podshoh ko'taradilar. Bobur jasorati va mardonaligi tufayli Kobulni qaytarib oladi. Jiyani Mirxoninni qattiq jazolanmaydi. Ammo, zamon nusoqliklari va zamondoshlari xiyonatidan yana bir bor ranjyadi. Ozunda ko'ngil iztiroblarini shu kunlarda yozilgan quyidagi matla bilan hoshlantiruvchi g'azalda sharhsizdiki, undan Boburning rahiy tug'yularini anglash mushkul emas;

¹ O'sha uss., 146-bet.

Mening ko'nglimki gulning g'anchasidék tah-botah qondir.
Uzoq yuz ming bahor o'ltat ochiluvog'i ne imkondur¹.

1507 yil Shayboniyxon Xuroson poytaxti Hirotni ham egallaydi. Shundan so'ng Boburning o'z yurtiga unidvorligi yana bir karra sushadi. U temuriylar an'anasini o'zgartirib, o'zini Mirzo deb emas, podshoh deb atay boshladi. Ammo, «Boburnoma»dan ko'rinadiki, Bobur o'zining so'ngigacha ham o'z yurtidan ko'nglimi uzmag'an. Har doim unga qaytib ishtiyogi va orzusi bilan yashagan.

Bobur Hindistonda. Bobur o'z rejasini o'zgartirib, Hindistonni zabt etib maqsadini ko'ngliga tug'di. Biroq u 1525 yildagina Hindistonda egalladi.

Bobur 1519-1525 (295-932 h) yillar orasida Hindistonga 5 marta yurib qilib, uni heshutehi marta 1525 yil Sulton Ibrohim Lo'diydek 100 ming lashkar va mingdan ortiq jangovar fillarga ega g'anuning qo'lidan abigi 12000 lashkari bilan oladi.

Bu juda ulkan mashaqqatlar, ranjlar evaziga erishilgan g'islabatning qimmatini Bobur tarixiy ma'lumotlar bilan qiyoslab ko'rsatib beradi. Uning turti tarixiy-ilmiy manbalar asosida dalolat berishic-hu, hazrati payg'ambarimiz «zamonidin bu tarixqacha ul yuz podshohlaridin uch kishi Hindiston viloyatini» zabt etishga muvassar bo'lgan:

Sulton Mahmud G'oziy.
Sulton Shihobiddin G'uriy.
Bobur

Ammo, Boburdan farqli o'laroq, ikkala podshoh ulkan hududli mamlakatga va biri 200 mingga, ikkinchisi 120 mingga yovruq lashkarga ega edi. Boburning qo'lida esa Afg'onistonning ayrim viloyat-lari va 12 ming lashkar bor edi, xolos. Bu tafovudan Bobur g'azala-basining ko'lami va bahosini anglashimiz mumkin. Bobur fathini qiyinlashtirgan ikkinchi sabab, ilgari Hindiston tarqoq viloyatlarga

¹ O'sha uss., 182-bet.

o'q bila urdi, o'ldi. Urushur kishi qolmasdi, qo'rg'omni oldilar. Bobur Chin So'fig'as¹.

Shayboniyxon Chin So'fimi yengib, Xirazmni egallagandan so'ng Xirazon sarf yo'l oldi. Unga qarshi Husayn Boyqaro hujum rejasini tuzadi. Barcha temuriy shahzodalarning boshini birikashiradi. Bobur ham taklif qiladi. Bobur bu taklifni «Shayboniyxondek g'animning uliga uzim bo'lg'onda, el oyoq bila borg'unda, biz bosh bila borg'aymiz, el tayoq bila borg'onda, biz tosh bila borg'aymiz», — deya marmur bilan qabul qiladi.

Ammo, bu reja amalga oshmay qoladi. 1506 yilning mayida «Sulton Husayn Mirzo chechik tortib Bobo Uhoziyga yetganda» vafot etadi.

1506 yilning kuzida yana barcha shahzodalar Murg'obda yig'ilib Shayboniyga qarshi yurish rejasini tuzishadi. Muznkaralardan so'ng yurish bahorga qoldiriladi. Shu mudlarda Bobur 20 kuncha Hissar da bo'ladi. Navoiy yashagan uyda istiqomat qiladi. Ko'rish orzulari yurgan shaharni tomosha qiladi. Muhtasham obidalar bilan tanishadi. Bog'i Safidda, Bog'i Jahonuroda bo'ladi. Hirvat safari unga katta va sandchilik va faxr tuyg'usini hag'ishlaydi.

Dekabr oxirlarida Bobur Hirotdan Kobulga qaytadi. Qish edi. Ko'p bog'larida ko'p mashaqqatlar chekadi. «Ular qadim qo'yg'omni beligacha, ko'ksigacha bo'la-bola qur tepib yo'l ochib oldinga yurib ganini hikoya qiladi.

Shunday og'ir mashaqqatli yo'lni bosib Kobulga yerganda, Bobur xiyonatning usidan chiqadi. Xiyonatchilar Husayn Boyqaro o'g'illari yani Mirzoxonuni podshoh ko'laradifat. Bobur jasorati va mardonligi tufayli Kobulni qaytarib oladi. Jiyani Mirzoxonuni qattiq jazolamaydi. Ammo, zamon nosozliklari va zamondoshlari xiyonatidan yana bir bor ranjidi. Ozunda ko'ngil iztiroblarini shu kunlarda yozilgan quyidagi maktub bilan hoshlanuvchi g'azalda sharhlaydiki, undan Boburning nohiy tug'yularini ang'lash mushkul emas:

¹ O'sha asar, 146-bet.

Uning ko'ngilki g'ulning g'uruchasikdek tah-batoh qoyadi. Har yor ming bahor o'lsa ochilmog'i ne imkonidir¹.

1507 yil Shayboniyxon Xirazon poytaxti Hirutni ham egallaydi. Shundan so'ng Boburning o'z yuridiga umidvorligi yana bir karra susayadi. U temuriylar an'anasini o'zgartirib, o'zini Mirzo deb emas, podshoh deb olmay boshladi. Ammo, «Boburmoma»dan ko'rinadiki, Bobur o'zining no'ng'ligacha ham o'z yuridan ko'nglini uzmag'an. Har doim o'z qaytish ixtiyoyi va orzusi bilan yashagan.

Bobur Hindistonda, Bobur o'z rejasini o'zgartirib, Hindistonni qat'iy etib moqsadini ko'ngliga tug'di. Biroq u 1525 yildagina Hindistonni egalladi.

Bobur 1519–1525 (295–932 h) yillar orasida Hindistonga 5 marta qat'iy qilib, undan beshinchi marta 1525 yil Sulton Ibrohim Lo'diydek bir ming lashkar va mingdan ortiq jangovar fillarga ega g'animning g'azabida shu 12000 lashkari bilan oladi.

Bu juda ulkan mashaqqatlar, ranjlar evaziga erishilgan g'alabalar g'animatini Bobur tarixiy ma'lumotlar bilan qiyoslab ko'rsatib beradi. Uning turli tarixiy-ilmiy manbalar asosida dalolat berishimiz hamon poy'ambarimiz «zamonidin bu tarixqacha ul yuz podshohlarin uch kishi Hindiston viloyatini zabt etishga muvassar bo'lgan.

Sulton Mahmud G'orij:

Sulton Shohobiddin G'orij:

Bobur:

Ammo, Boburdan farqli o'laroq, ikkala podshoh ulkan hududli podshohga va bir 200 mingga, ikkinchisi 120 mingga yovuz lashkarlar edi. Boburning qo'lida esa Afg'onistonning ayrim viloyatlarida 12 ming lashkar bor edi, xolos. Bu tafvutdan Bobur g'alabalarini ko'lgini va bahosini ang'lashimiz mumkin. Bobur fathini egallagan ikkinchi sabab, ilgari Hindiston tarqoq — viloyatlarga

¹ O'sha asar, 142-bet.

bo'lingan edi. Bobur zamonida esa ancha mustahkam, nisbatan markazlashgan edi.

Bobur: «G'arib qavim bilan elning isbi tushub edi. Ne biz alarning tillarini bilar edik, ne alar bizning tilimizni»¹; — deya yozgan edi. Al-hatta, butunlay yul bir mamlakatni zabt etish oson bo'lmagan.

Bobur Hindistonning har bir qariybini kurashlar evaziga qo'lga kiritgan: «Bir Dehli va Ogradin o'zga jam'i qo'ng'onliq erlar qo'ng'onlarini berkitib, itovar va inqiyod qilmadilar...»

O'zga va otga oshliq va xas topilmas edi. Yo'llar ravon bo'lmaydur edi...

Yana ul yil xeyli issiq edi. Xeyli yel bodi samumning ta'siridin har zamonda yiqilib-yiqilib, o'la kirishitilar»².

Yuqoridagi parchalardan mashhaqqatlar ko'lamini biroz tasavvur qilish mumkin.

«Boburnomada»da Hind elining o'z mustaqilligini qattiq turib bi-moya qilganini ko'rsatuvchi chizgilar ham uchraydi. Bobur ba'zi hududlarni oson qo'lga kiritgan bo'lsa, ayrim joylarni katta talafotlar, mashaqqatli janglar evaziga olgan. Ayniqsa, Chandiriyini olishda hindlarning vatan va ozodlik uchun ko'rsatgan jasurlari hayratlanarli. Ular ahli ayollari va o'zlarining ham g'anim tomon qo'lga turiklay tushishlaridan orlanishgan. Ularning jasratlarida Muqanna kabi tarixiy qabramonlar shijoatini ko'ramiz: «O'ldururlarini jazm qilib, xotunlarini tamom chopqulab, o'ldurub, o'zlariga o'lumini ko'rib, yalang'och bo'lub urushqa kelmishlar...»

... Ushbu havoлада aksar o'zlari bir-birlarini o'ldurubur. Andoqkin, birisi bir qilichni olib tumbur, o'zgalari birar-birar rag'bat bila bo'ynularini uzatib turubur»³.

Bobur «Boburnomada»da Hindistonning taraqqiyot darajasi, inqiyosi haqida ham batafsil ma'lumot beradi: «... yaxshi ot yo'q va yaxshi it yo'q va uzum va qovun va yaxshi mevalar yo'q va yax yo'q va

¹ O'sha asar, 243-bet.

² O'sha asar, 270-bet.

³ O'sha asar, 307-bet.

soyiq soy yo'q va bozorlarida yaxshi osh va yaxshi don yo'q va ham-mom yo'q va madrasa yo'q va sha'm yo'q va mast'ol yo'q, sham'don yo'q.

«Bog' va imoratida oqar suvlar yo'q. Va imoratlarida safo va havvo ayuq va andom yo'q. Raiyat rezapoy, eli tamom yalang'och yumiy-dular. Lankutadek bir nima bog'laydurlar»¹.

Boburning Hindiston to'g'risidagi chizgilarini o'qib, uning u yerda muolaja oshirgan obodonchilik ishlarining ko'lamini va ahamiyatini ta-avon qilish mumkin. Uning Hindistonga rivojlangan shartona ma'da-otiyatini olib kirganini ko'ramiz.

Hindistonning yuksalishi, madaniyatining taraqqiy etishi-da Bobur va boburilarning o'rni beqiyos.

Bobur Hindistonga dastlab kirib borayanda, uning suvlarsiz, bog'lar-siz, tarovatsiz, sahrovash bir o'lkaligidan dilgir bo'ladi: «Andoq besa-fo va xarob yerlar edikim, yuz karohat va noxushluq bila andim ubur etub»².

Ammo, ko'p o'tmay u yerul ham o'z ona Vatanini kabi sayil-gob, so'lim go'shuga aylantirganini faxr bilan so'zlaydi. Hovuzlar, bog'lar, hashamatli imoratlar harpu etgani haqida ma'lumot beradi. Hammom qurdirganini so'zlaydi: «Ul ulug' cho'kim, hammom suvi andindur, bunyod bo'ldi. Yana bu parcha yerkim, ambuli daraxtlari va musamman havz andadur, bulardin so'ng ulug' havz va sabne bo'ldi. Andin so'ng tosh imorat olidag'i havz va tolar bo'ldi. Andin so'ng «Xilvatxonaa» bog'chasi va uylari bo'ldi. Andin so'ng ham-mom bo'ldi. Mundoq besafo va besiyq Hindta tavr tarrohliqlar va ulyoqliq bog'chalar paydo bo'ldi. Har go'shada maqbul chamanlar, har chumanda muvajjah gul va mastaranlar muradlab va mukammal bo'ld»³.

Bobur Hindistonda hirsafar — hunarmandlarning ko'pligi va hunar-larning qadimligidan mamnun bo'ladi. Hindistonni bog'u bo'stoniga

¹ O'sha asar, 267-bet.

² O'sha asar, 275-bet.

³ O'sha asar, 275-bet.

aylanitishda, aniqta shaharlar buniyod etishda Hind xalqining harmandi mehnatkashligi qo'l kelganini e'tirof etadi. O'zining buniyod-kurlik ishlarini bobokalonlarning faoliyati bilan qiyoslab, uning miqyosi qimmatini baholaydi. «Zafarnoma» mu'ammolariga ko'ra, Temurning «Masjidi sa'adin» inoratini qurishda 200 kishi ishlagan bo'lsa, Bobur e'tiroficha, u buniyod etgan inshootlarda Agrada 680, boshqa hududlarda 1491 kishi mehnat qilgan.

Bobur Hindistonning o'ziga xosliklari, latofatli jihatlari haqida ham so'zlaydi. Uning ulkan hududga ega bo'lib, yetti xonlikdan iboratligi, boyliklari boyyorligi, kuz havosining yoqimli bo'lishi haqida mu'ammolar beradi.

U «Boburnoma»da Hind eliga xos ilg'or odamlar, o'ziga xos urf-odumlar haqida ham xabar beradi. Yil fasllari, kalcudlar, vaqt va og'irlik o'lchovining qiziqarli, farqli tomonlari haqida so'zlaydi.

Hindistonning o'ziga xos olami, Movarounnahr va Xurosondan farqli tabiati, boyliklari, daryolari, tog'lari, hayvonot va nabotat dunyosini mukammal tavsiflaydi.

Bobur Hindistonda mustahkam bir davlatni maydonga keltirdi, davlatni tashkil etish va boshqarishda Temur tajribalaridan foydalandi. O'rropoda «Buyuk mo'g'ullar imperiyasi» nomini bitan-shuhrat topgan boburiylar sulolasi XIX asr o'rtalarigacha – inglizlar istilosiga qadar Hindistonda davlatni boshqardilar.

Hayotining so'nggi yillari. Bobur hayotining so'nggi yillari Hindistonda kechdi. U Hindiston kelajagi va ravnaqi yo'lida katta xizmat qatorida aziz biladi. Rajiv Chandri so'zlarida ana shu yaqinlikning ifodasini ko'ramiz: «Farg'onalik mard, nozikdild Bobur Gang tekisliklariga asos solib, o'zini hind deb bilgan edi».

Bobur Hindistondagi tarqoq viloyatlarni markuzlashtirdi. Davlat ishlarini adolat bilan boshqardi. G'ayridinlik solig'ini bekor qildi. Davlat ot etgan emaj tirik xotin bilan kuymirishni man' etdi. Kiyinish madaniyatini takomillashtirdi. Adabiy muhit tashkil etdi. Ijodkorlar abliga rahnamolik qildi. Hindistonda so'lim bog'lar barpo qildi. O'z vatanidan uzum va qovun urug'larini oldirib, ektirdi.

Hindiston elining o'ziga xos urf-odumlariga, qadriyatlariga hurmat bilan qaradi. Yutuqlarini o'rgandi. Keng tathiq qildi. Kam-ahilliklarni bartaraf etdi. O'lkani madaniy va so'lim go'shaga aylantirdi.

Ammo, Bobur 1526 yil dekabrda dushmanlari tomonidan zaharlandi. Tasodif tufayli omon qoldi. Rano Sango boshliq hind va afg'on fojialarining katta qo'shini bilan marolona kurashdi. Unga g'alaba moyassar bo'ldi.

Ammo, borgan sari sog'lig'i yomonlashdi. Bir oyga yaqin isitma, o'yqusizlik, holsizlik azob beradi. Shu o'rtada o'g'li Humoyun Mirzo og'ir xastalanib qoladi. Dori-darmonlar kor qilmaydi. Shunda tabiblar Humoyunning eng yaxshi ko'rgan narsasini sadaga qilishni tavsiya qilishadi. Shunda Bobur «Men o'zum kasadduq bo'layin, xudo qabul qilsun» – deya ijtifo qiladi. «O'shal holatida kirib, uch qatla boshidan o'rgulab, dedimkim, men ko'tardim barm darding bor. O'shal zamon men og'ir bo'ldum, ul yengil bo'ldi. Ulsibat bo'lub qo'pti. Men noxush bo'lub yiqildim»;

Bobur 1530 yil 26 dekabrda Agrada vafot etdi. Keyin uning vasiyatiga ko'ra xoki Kobulga ko'chirildi.

Boburning adabiy merosi. «Bobur – dilbar shaxs... Uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va radirkor odam bo'lgan».

Javoharlari Nem tomonidan berilgan bu baho Boburning shaxs sifatidagi qiyofasini mukammal ko'rsatib beradi. Bobur shoh sifatida ham ijodkor sifatida ham takrorlanmas shaxsdir.

U o'z faoliyati, hayot yo'li bilan odamzodning sabr-toqatiga haykal qo'ygan jasoratlil insondir. Bobur hayoti harakatchanlikning, mehnatkashlikning, izlanuvchanlikning noyob namunasi. Shuning uchun ham u sason-sargardonlikda, vatandan yiroqda kechgan mashaqqatli qismatdan g'olib keldi. Shoh sifatida hamma hukmdorga ham nasib etavermaydigan buyuk imperiya tuzdi. Ijodkor sifatida esa o'zining podir salohiyat va iqtidor sobibi ekanligini namoyish etgan edi.

U solibi devon shoir. O'z devonini bir necha nusxada ko'chirib, bir nusxasini Samarqandga yubortirgan haqida «Boburnoma»da ma'lumot beradi. Asarda ayrim she'rlarining yozilish tarixini yoritadi. She'riyatidagi samituv, dardli va sohir tuyg'ular tasviri hech bir o'quvchini toqayd qoldirilmaydi.

Uning «Boburnoma» asari o'zbek muhtoz adabiyotining shoh asarlaridan biri. Uning jahon madaniyati tarixidagi beqiyos ahamiyati butun dunyoda tan olingan va e'tirof etilgan.

Bobur — shoir, yozuvchi, tarixnavislikdan tashqari taran tafakkur majyasiga ega olim sifatida ham nom taratgan. Uning «Risolayi aruz» asari turkiy aruz nazariyasi va amaliyotini yorituvchi noyob haddisadir. Undagi yangi fikrlar va umumlashtirmalar aruz ilmi taraqqiyotida muhimdir.

U soliq ishlarning qonun-qoidasiga bag'ishlangan «Muhayyin al-zakor» nomli asar ham yaratdi.

Musiqaga bilan shug'ullandi. «Chogob», savtini bog'ladi. Musiqiy bilimlarini umumlashtirib «Musiq ilmi» risolasini yaratdi. Mohir sar-karda sifatida jang qoidalari, yo'l-yo'riqlari va o'zi yaratgan yangicha usulu yo'sinlar haqida ma'lumot beruvchi «Harb iski» asarini yozdi. Afsuski, bu ikki risola hozirgacha topilmagan yo'q.

Bobur tarjimon sifatida ham o'z sabbahiyatini sinab ko'rdi. U Xoja Ahrori Valining «Voldiyas» asarini fors tilidan o'zbek tiliga o'girdi.

U «Boburnoma»da xatrot sifatida Navoyi she'rlaridan saralab, «Saylanma» tugganini eslaydi. Bobur 1504 yilda «Boburiy xatirani» yaratgan. Ushbu alifboda asarlar kitobat qilingan. Dunyoning turli kuldudlariga yuborilgan.

Bobur she'riyati. Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari jahon adabiyoti durdonalariga aylandi. «Boburnoma», «Risolayi aruz», «Muhayyin», «Voldiyas» kabi ijod namunalari avlodlarni ma'naviy kamolotga ko'ltiruvchi ulkan badiiy chashmalardir. Sohir tuyg'ulariga, choqur fikrlarga boy she'riyati shoirni dillarga yaqin elguvchi qanotlardir.

Boburning she'riy asarlari — lirik she'rlar (devon), masnaviyalar («Muhayyin», «Voldiyas») dan iborat. Ular asdda va ravon ustubda yozilgan.

Shoir she'riyatining o'ziga xosligi shundaki, tasvir umumiylikdan ko'kratlikka o'tadi. Tarixiylik badiiylik bilan muvaziyon holda ifodalalanadi. An'anaviy ushbu tuyg'ulari real shaxs kochimallari bilan hamomlangan.

Bobur «Boburnoma»da she'rlaridan ikki marta devon tartib berilganligi haqida ma'lumot beradi. Birinchi marta 1519 yillarda Afg'oniston davlatidagi devonini tilga oladi: «Hofiz Mir kotibning og'u-inisi Samarqandtin kelib erdi, bu fursatli Samarqandga ruxsat berib, to'ldirish uchun devonimni yibordim» (217-bet). Bu devon adabiyotshunoslikda «Kobul devon» nomi bilan ataladi. U lupilgan emas.

Bobur 1528–1529 yillarda Hindistonda yaratgan lirik she'rlarini jamlab ikkinchi marta devon tartib bergan. «Boburnoma»da Ushbu asarlarini o'z yaqinlariga taqdim etgan borasida so'zlaydi: «Humoyunung'a tarjimanikim, Hindustong'a kelgali aytoqon ash'orni yubordiddi. Hindolig'a va Xoja Kalong'a ham tarjima va «Ash'or» yubordiddi. Mirzobek tag'oyidin ham Komrong'a tarjima va Hindolig'a kelgali aytoqon ash'or va «Boburiy xatir» bila hitilgan sarxatlar yibordiddi» (328-bet).

Boburning ushbu she'rlar majmuasi «Hind devoni» nomi bilan yuboriladi. U 38 varaqdan iborat. Tarkibida Xoja Ahrori Valining «Voldiyas» asari tarjimai, 2 ta kichik masnaviy, 2 g'azal, 24 ruboiy, 3 qit'a va «Aruz risolasidan» bir parcha jamlangan. Asl nusxasi Rampur kutubxonasida saqlanuvchi ushbu devonga turlicha qarashlar bor. Ha'zi olimlar uni shoir devonining avtoqraf nusxasi sifatida baholashgan. Ammo, Denison Ross (noshirlardan biri) uning juda chiroyli yozuvchisi, mukammal xattotlik san'ati namunasini darajasida ko'chirganini hisobga olib, bu avtoqraf emas, degan xulosani bayon etadi. Rampur nusxasi tarixini mukammal o'rganib chiqqan olim S. Azimjonova ham D. Ross fikrini ma'qullaydi: «Tak tshaheln oformit rukopis meg tolko kalligraf, a ne sam Babur, tak kak u nego ne bylo bar vremeni dlya etogo». Ammo, nazarinizda, bu muammuni chuqurroq tahlil qilib ko'rish lozim. Chunki, «Boburnoma» tasvirlaridan biz Boburning yaxshigina xattot bo'lgani haqida ham ma'lumotga ega bo'lamiz. Bir necha o'rinda asarlarini ko'chirayotgani haqida so'zlaydi. Jumladan, Navoyi «Xatir» zoyin ul-maoni» devonidan «Saylanma» devon ko'chirib tugatganini

eslaydi: «O'dina kuni o'yning yigirma uchida Alisherbekning to'rtinchi qismini behur, avzam tartibi bila g'azal va abyotkim, intixob qilib edi, ilmomig'a etti» (227-bet). «Hind devoni» 20 ta varaq hosil bo'lgan. Ushbu asarning muhri Sholjahonning yozuvlari, Behur tomonidan amalga oshirilgan turatishlar, yozuvlar va so'zga varaqda keltirilgan e'tiroflar bizga to'liq ma'lumot beradi.

Behur «Devon»ning zamonaimizdagi mukammal nashrlaridan biri sifatida Turkiyada amalga oshirilgan. Uni Bilol Yujel Anqarada Otaturk daniy markazi tomonidan 1995 yilda chop ettirgan. Yujel uni muhri tayyorlashda 5 ta — Parij, Rampur va Istanbulning turli kutubxonalarida saqlanuvchi yana 3 ta qo'lyozma nusxadan foydalangan. She'rlarning vazni aniqlash ko'rsatilgan.

Dunyo kutubxonalarida Behur devonining 9 ta qo'lyozmasi mavjud. Shulardan bittasi Fransiyada, 3 tasi Turkiyada, 3 tasi Hindistonda, 1 tasi Angliyada, 1 tasi Toshkentda saqlanadi.

1. Hindiston, Rampur Navvob kutubxonasida 19 raqami ostida saqlanadi. Bu nusxani Turkiya olimi B. Yujel tadqiq etgan. Ayrim qismlarga asoslanib, dastxat nusxa degan xufisaga keladi. U muhri nusxalar ichida eng to'liqidir. 105 varaqdan iborat. U ham an'anaviy devon tartibida emas. Tarkibida 121 g'azal, 211 maboy, 8 masnaviy, 53 muammo, 18 qit'a, 15 tuyuq, 79 fard, masnu' g'azal, «Risala-yohidiyya» va nasriy parchalar bor. Qo'lyozma faksimilestini B. Yujel 1995 yilda nashr ettirgan.

Turkiyadagi 2314 raqamli qo'lyozma Istanbul, To'pqi sariy Ravan kutubxonasida, 332-qo'lyozma ham Turkiya, Istanbul shahar kutubxonasida saqlanadi.

Hindistondagi yana 2 ta nusxa 18 raqami bilan Haydarobod Salorjang muzeyida saqlanadi.

Angliyadagi nusxa London, Britaniya muzeyi kutubxonasida 1401 raqami bilan saqlanadi.

Hindiston va Angliya nusxalarining ko'plari va ko'chirilgan nusxalari ma'lum. Ko'pchiligi XVIII asrda ko'chirilgan.

Behur devonining 9-nusxasi Toshkentda O'z FA Alisher Navoiy kutubxonasi tomonidan saqlanadi. 317 raqami bilan saqlanadi. Ushbu asarning muhri Behur tomonidan amalga oshirilgan turatishlar, yozuvlar va so'zga varaqda keltirilgan e'tiroflar bizga to'liq ma'lumot beradi.

Behur devonining 9-nusxasi Toshkentda O'z FA Alisher Navoiy kutubxonasi tomonidan saqlanadi. 317 raqami bilan saqlanadi. Ushbu asarning muhri Behur tomonidan amalga oshirilgan turatishlar, yozuvlar va so'zga varaqda keltirilgan e'tiroflar bizga to'liq ma'lumot beradi.

Behur devonining 9-nusxasi Toshkentda O'z FA Alisher Navoiy kutubxonasi tomonidan saqlanadi. 317 raqami bilan saqlanadi. Ushbu asarning muhri Behur tomonidan amalga oshirilgan turatishlar, yozuvlar va so'zga varaqda keltirilgan e'tiroflar bizga to'liq ma'lumot beradi.

Behur devonining 9-nusxasi Toshkentda O'z FA Alisher Navoiy kutubxonasi tomonidan saqlanadi. 317 raqami bilan saqlanadi. Ushbu asarning muhri Behur tomonidan amalga oshirilgan turatishlar, yozuvlar va so'zga varaqda keltirilgan e'tiroflar bizga to'liq ma'lumot beradi.

Behur devonining 9-nusxasi Toshkentda O'z FA Alisher Navoiy kutubxonasi tomonidan saqlanadi. 317 raqami bilan saqlanadi. Ushbu asarning muhri Behur tomonidan amalga oshirilgan turatishlar, yozuvlar va so'zga varaqda keltirilgan e'tiroflar bizga to'liq ma'lumot beradi.

Behur devonining 9-nusxasi Toshkentda O'z FA Alisher Navoiy kutubxonasi tomonidan saqlanadi. 317 raqami bilan saqlanadi. Ushbu asarning muhri Behur tomonidan amalga oshirilgan turatishlar, yozuvlar va so'zga varaqda keltirilgan e'tiroflar bizga to'liq ma'lumot beradi.

matnini, tushkun kayfiyatli inson sifatida tasavvurimizda paydo bo'ladi. Ammo, har qanday vaziyatda ham shoir chapdastlik bilan o'z rahbar holatini yaxshilik va umidvorlikka yo'naltira oladi. Quyidagi buyuk shoir o'zining yashash tamoyilini ifodalab bera olgan:

*Bori elga yaxshilik qilg'inki, namudim yorchi yo'q,
Kim degaylar, dahr ero qoldi falandim yaxshilik'.*

Shoir she'riyatini kuzatar ekatimiz, nazarimizda, shunday bir mavzu bor, har bir asariga tomonida oquvchi qandek jon, tiriklik etib turadi. Bu keng ma'nodagi sug'ineh, sog'inish tuyg'usidir. Muhabbatni sug'inish, yaxshilikni, vafu, sadoqatni, xiyonatdan dunyoni vatanini sug'inish...

Bobur-tuyg'ulari nilkan shoir. U dunyoni ko'ngil ko'zlar bilan ko'ra oladi. Bortiqdagi har bir ashyodagi mo'jiza, tilisini angelaydi. Ularning tilini, qalbini tushinadi. Atrofidagi insonlarning ham xush shunday ruhiy yuksaklikda umr kechirishlarini sezulaydi. Ammo, shu «ko'ngilday ko'ngil tops olmay» ozor chekadi:

*Hamard yori gonim, bir g'amgusore gonim,
Abri babore gonim, Bobur kibi yig'lay bila*

Hayotdagi eng katta fojia beparvolik, loqaydlikdir. Ko'p yo'qotishlarning sababchisi — shu. Dedardlar hamisha dard ahlini iztirobga solgan:

*Mening ko'nglumni har dam og'itib parvo: qilonayson,
Sey, ey bedard, moylaykim, ko'ngul dardini bilamayson.*

Bu tuyg'ular, zamonlar o'tsa-da, bizning dilimizga qanchalar yaqin qanchalar tanish va oshio. Bu, albatta, tasvirdagi samimiylik, tabiiylik va hayotiylik natijasidir.

Ko'ngul imsoni namtoz she'riyatimizda keng qamrovlilik, katta talqinotlar va ma'naviylik mavzulari mavzudir. Bu Bobur she'riyatida ham o'ziga xos, yangicha talqinot topgan:

*Har bir insonni ko'ngil ko'zlar bilan ko'ra oladi,
Har bir insonni ko'ngil ko'zlar bilan ko'ra oladi.*

Bu shoirning tan o'tilgan «o'qlari tikanlardan» dog'larga to'lgan. U o'z insonni ko'ngil ko'zlar bilan ko'ra oladi. Zamonalar o'tib, xiyonati so'zlaridan yuz o'tirilgan. Mana, hayotdan paydo bo'ladigan ta-

biyot shoirning hayotiy falsafaga, teran fikrlarga boy. Yuqoridagi shoirning bu asari shu inson ruhiy holati manzarasining noyob tasviri. U o'z insonni ko'ngil ko'zlar bilan ko'ra oladi. Zamonalar o'tib, xiyonati so'zlaridan yuz o'tirilgan. Mana, hayotdan paydo bo'ladigan ta-

*Har bir insonni ko'ngil ko'zlar bilan ko'ra oladi,
Har bir insonni ko'ngil ko'zlar bilan ko'ra oladi.*

Bu shoirning tan o'tilgan «o'qlari tikanlardan» dog'larga to'lgan. U o'z insonni ko'ngil ko'zlar bilan ko'ra oladi. Zamonalar o'tib, xiyonati so'zlaridan yuz o'tirilgan. Mana, hayotdan paydo bo'ladigan ta-

biyot shoirning hayotiy falsafaga, teran fikrlarga boy. Yuqoridagi shoirning bu asari shu inson ruhiy holati manzarasining noyob tasviri. U o'z insonni ko'ngil ko'zlar bilan ko'ra oladi. Zamonalar o'tib, xiyonati so'zlaridan yuz o'tirilgan. Mana, hayotdan paydo bo'ladigan ta-

Bu shoirning tan o'tilgan «o'qlari tikanlardan» dog'larga to'lgan. U o'z insonni ko'ngil ko'zlar bilan ko'ra oladi. Zamonalar o'tib, xiyonati so'zlaridan yuz o'tirilgan. Mana, hayotdan paydo bo'ladigan ta-

yo'sinda tasvirlanadi. Bunday voqeaband g'azallarda lirik qahramon kochimmalari bilan bog'liq voqea-hodisa ixcham shaklda, ruhbob tianzaralarda ehtirosli ifodalalanadi.

Bobur voqeaband g'azalni ham nazariy, ham amaliy jihatdan kashf etgan olim va ijodkordir. O'zbek g'azaliyotida voqeaband g'azalning keng yoyilishida Boburning alohida xizmati bor. Birinchidan, Bobur Alisher Navoiy g'azaliyotidagi voqeabandlikni birinchi bo'lib o'limona baholadi va bu to'g'rida aruz haqidagi risolasida yozdi. Bu — Navoiy g'azaliyoti, shu bilan birga, voqeaband g'azal ham tadqiq va targ'ib etildi, degan so'z. Ikkinchidan, Boburning o'zi ham voqeaband g'azalning ajoyib namunalarini yaratdi. Voqeaband g'azal lirik hikoyat deb ham yuritiladiki, ushbu atamaga Bobur ta'bir asos bo'lgan. «Risolayni aruzda Bobur Navoiyning voqeaband bir g'azaliga: «Hoshim oyoq bu g'azalda bir hikoyat manzum bo'lubtm», — deya ta'rif bersadi va asarni o'mak sifatida to'liq keltiradi.

O'rgun kechib men erdim ul siyantan erdi.

Gidshkan to'rida noshkanim: bir chuman erdi.

Gulbon iza ikki kishiga siqqucha manzil,

Bahol ila guldek ikmizga vatan erdi...

Shubhasiz, bunday badiiy mazmun va qurilmali g'azal yaratish mahoratini Bobur Navoiy maktabidan o'zlashtirgan. Aruz haqidagi risolasini yaratish chog'ida voqeaband asarlar Bobur g'azaliyoti g'aznasida hozir ediki, kezi kelganda u: «Mir Alisher Navoiy g'azali tarzida bu g'azalda dog'i boshin-oyoq bir hikoyat manzum bo'lubtm», — deb yozadi va o'z voqeaband g'azallaridan birini keltiradi:

Jano kan hiro bu tar maglisi avro xash edi.

Maglis abli bori dilsobu bori dilkash edi.

Borining so'zi edi xo'bu latifu rangin.

Ne parishvara ne bema'niva ne chirmash edi.

Yaxshi may yo'q edims nash'ayi may yaxshi edi.

Norash el yo'q edimu avro harqol sash edi.

Bori ahbob edi hazin. bori ashob edi jam'.

Sozu xomanda bila roqitu mayi beg'ash edi.

Goh parvanda edi el base narxushloqin,

Mastlig' din yana g'oh el ko'zi to'la yash edi.

Borcha ta'zim qilib bir-birini mastoma,

G'oh hoobta oyoq erdi, g'oh oyoqda hash edi.

Two yarmig'acha bu rav' edimu omdin so'ng

Maglis ahlining ishi har sorig' ta'larg'ash edi.

Men ilikkis harib erdim, tash' d'gimni biroq

Meni uyg'otti, ko'z ochtim esa, ul ma'navash edi.

Bobur ar harzo dedi, maglis eli, apb emamig,

Kurcani aylang, ovi ma'zur tutang, sorxash edi.

Ushbu g'azal bo'lib o'tgan voqea manzarida lirik qahramon kochimmalarini nafis tasvirlashi bilan go'zaldir. Boburning yana bir g'azali do'st-u yor diydoridan, munis va g'animat davradan tug'ilgan taassurot asosida yozilgan. G'azal yozishga ilhom bergan voqeaning manzili, mavsumi, sharoiti ilk baytdayoq san'atkorona izhor etilgan:

Yoz fushk, yoz vashli, do'starning sukbatii.

Sho: y' ha'isi. ishq daradi, hodaning kuyf'vati.

An'anaviy g'azalnavislik qoidasidan farqli o'laroq, ushbu ma'lada plashiq, hisoiy nigal jumla tuzib, hikmatomuz bir fikr-g'oyani ilgari surish ko'zda tutilmagan. Unda faqat shoir xotirasiga o'rnatilgan har xurbaxsh bir manzara ehtizilgan, xolos. Lekin shu manzara g'azabning mavzui, mundarijasi hamda g'oyaviy mazmunini belgilashga tatigulikdir. Ma'laning san'atparozligi shundaki, bir-biriga mutanosib, har misrada uchradan, olitta tushuncha yoxud holat uyg'un aks etgan. Ular bayt doirasida ataylab, badiiy sir saqlash ma'nosida, tartibsiz joylashirilgan. Bu usulni lat' va nashri nomurattah deb ham ataydilar. Ziyarak g'azalxon bu san'atni shartsiz ham sezadi. Jumhoqning bor-yo'q muvofiq shundaki, hayida uch narsa uch narsaga muvofiqi aytilgan. Ularning o'zaro tanosibini ma'ladan maqlagacha bo'lgan baytlar izohlaydi.

*Yoz faslida chog'ir ichmakning o'zga hali bor,
Kimga bu nash'ra muvassaf bo'lsa, baxtdur davlati.*

Matla bilan qiyoslab, ko'rish mumkinki, undagi birinchi mahlum va o'limchi mahlum ikkinchi baytda mutanosib. Yoz mavsumi bilan mayxo'rifik baxmi matla tarkibida o'zaro o'lsida joylashgan bo'lsa, keyingi baytda yozma-yon keltirilgan. Demak, bodaning kayfiyati bilan mashg'ul bo'lmog' yoz fasliga munosib ekan. Mantiqiy muvofiqlik shakliy mutanosiblikni ham tartibga solmoqda. Bunday so'z san'atkorligidan chiqadigan hissa-hikmat oraliq baytlarning ikkinchi misralarida mujassamlashgan. Kimda-kitu chog'ir ichmaklikning nash'asini yoz faslida sursa, u davlatnamo, «Nog'lig'ing - boyliging» degan naqldan kelib chiqadigan bo'lsak, sog'-salomat bo'lar ekan.

*Isiq dardini chekkib, har kinki topsa vashi yoz,
U zamon bo'lg'ay unai yuz yilg' i hijron shikdadi.*

Hoshiamna baytda «yor visoli» bilan «ishq dardini» eng yaqin, ustma-ust joylashtirilgandir. Uchiachi baytda esa ushbu timsollar misrasini, avvalo, ishq dardini o'rin o'lsa. Baytlarning shakliy-mantiqiy qiyos ko'rsatadi. Qolaversa, timsollar masofasiing torayib, kengayishi shun-chaki shaklbuzlik emas. Timsollarining yangi tartibi lisoniy, ruhiy, mantiqiy asoslarga tayangan. Jumlatan hoshqacha tuzish kutilgan hadiyi hosi-yor har kinki cheksa ishq dardini». Yoxud timsollar yozma-yon o'rin o'lsin: «Chekkib har kinki ishq dardini vashi yor topsa». Har ikki holanda ham lisoniy, ruhiy, mantiqiy asoslarga puur yetadi. Jumlaning hobitru-na tuzilishi qomuniy. Chunki sabab va vaqibat qomuniyati timsollarining oldinma-keftu kelishini taqozo etadi. Isiq dardini chekkib bilan yoz vashiga muvassaf bo'lish muhayyida bepoyon hijron vodiyasi yastanib yotibdiki, bu ruhiy masofa timsollar misraning ikki qanotida qoyin-maqom turishini muqarrar etgan. Demak, shuklan «ishq dardining muvofiq'i «vasli yor» bo'lsa, ma'nau, ishq dardining mahlami yor vashi ekan. Alqissa, haytdan chiqadigan hukmat shuki, ishq dardini chekkib

bu qancha uqubatti bo'lmasin, oxir-oqibatda o'shiqqa yor diydori nasib etkan, ayriqliqning asriy ucobi o'sha lahzadayoq unutiladi.

*Do'stlarning subhatida ne xush o'lg'ay' behvi she'r
To bilingay har kishining tab'i hirla bo'lsati.*

Yana timsollar tizimi e'tiborni tortadi. Bu gal timsollarining o'rin almashirish jarayonida tardi aks ters takror usuli qo'llangan. Ya'ni avval «do'stlarning subhati» misra oxirida, «she'r bahsi» misra boshida turgan bo'lsa, endi ular teskari tartibda joylashgan. Demak, o'zaro muvofiq timsollarining uchinchi juffi ham mazmuniga muvofiq qaror topgan. Do'stlarning subhatida eng maroqli mashg'ulot - she'r bahsi. Bu shoh va shoir Boburning hayotiy tajribasidan kelib chiqqan umum-tadoma xulosa. Haytrning ikkinchi misrasida «she'r bahsi jarayonlarida Bobur insonshunos sifatida hosil qilgan yana bir xulosa mujassam.

She'r bahsi, mushoirayu bahri bayt mastiqdari shunisi bilan go'zalki, har bir davra atllining ruhiy holati, kayfiyati, dunyoqarashi, didi, maviyasi, tab'i nazmi, holizasi yaqqol namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, matlada qo'yilgan uch narsaning uch narsaga muvofiqi keyingi uch baytda to'lig'icha hadiyi dalab tushunirishgani? Nimaga xizmat qiladi? Matla mohiyatini maydalar tushunirishgani? Yo'q, hadiyi misraning vazifasi bu emas. Oraliq baytlar kattaroq hayotiy-adabiy umumlashma izhori va iqoriga zamin hozirlaydi. Maqta-togallama bayt ana shunday uzil-ksil, tugat xulosa yanglig' maydon-ga keladi.

*Gar bu uch ishni muvofiq topsang ul uch vaqt ila,
Mavlati ortiq bo'lmog'ay. Bobur, jahonning ishrati.*

Darvoqe, bu uch ishni uch vaqtga muvofiq keltirish chog'ir ichmaklik hilam yoz faslida lizzatlanish, ishq dardiga yor vaslidan shifo topish, do'stlarning davrasida she'r bahsidan bahramand bo'lish har kimga ham muvassaf bo'lmaydigan suodat. Ammo sudmunda suodat-mand hiror zot u uch narsani bu uch narsaga muvofiq topolsa, jahonning ishratiga erishgan bo'lar ekan.

Endi oraliq baytlarni bir lahza nazardan soqit qilib, matla bilan maqta munosabatlariga e'tibor bering. Shu holatda hana baytlar orasida chambarehus mantiqiy jinslik, ma'noni va uning yechimi, tujah namulashma hadiy fikrlariga iborat bo'lib qolardi, g'azalning shart balki to'rtlik, ruboiy yoki qit'aning masallig'ini tashkil etardi. Demak, g'azal hadiyati (puerikasi), janr qonuniyati matlada adabiy ma'noni izlari, oraliq haylatda uning hadiy tahlili, maqrada chiroyli yakun, unumlashana xulosa o'rin olishini taqozo etarkan. Voqeband g'azalning ahamiyati shundaki, shoir hayotiy hadisalaridan olgan taassurotlari, shaxsiy kechimalarini hadiy ifodalari bilan yo'g'itib, mag'zi to'q xulosalar izhori orqali umuminsoniy qadriyatga aylantirgan.

Mantiqiy izchillik, timsollar tizimining pishloqligi, fikriy mgallik Boburning voqeband bo'lmagan boshqa turdagi g'azallari hadiy go'zaligiga ham xos xususiyat. Bobur g'azallari puxta ishlangan zanjirga, mustakam va munazqash qurilgan me'moriy obidalar imoratiga o'xshaydi. Bu obidalarni maxsus mutolaa chog'idagina ziyorat etmaysiz. Ya'ni ularni ko'rgandagina eslamaysiz, balki tabiat manzaralari, hayotning quvunch va tashvishlari Bobur g'azallarini tez-tez yodlab turishga undaydi. Ma'na, tiyatuh — xazon fasli. Siz xazonroxiya xiyobonlardan Bobur g'azalini xovtillamay o'tolmaysiz.

*Xazon yagrog'i yanglig' gul yuzing hajrida song' tarabin,
Ko'rub rahm ayloqti, ey tolarar, bu chekxoyi zarabin.*

Yoniq dard bilan kuymanayotgan xazon yaproqlari tiyra ko'nglimgizga shuur shu'lasini soladi. Ko'ngil ka'basini yotishadi. Xazon fasli bilan Bobur g'azalining mahzun kayfiyati ruhingizda ajib uyg'unlik uyg'otadi. Lirik qahramon bilan ruboiy vabdat husil qilasiz. Muztarib oshiq gulyuz nigorning hajrida xazon yaprog'i yanglig' sang'ayib so'lmish. U «o'lmagan jondan umid» qabilidsa najot tilaydi. Ishq qismatidagi chigallik chechralarga nomuvofiqlik nutini solgan: mahbub yuzi hayot gupurib turgan qizil qumdek tolarang — habib chehrasi o'tim soya solgani singari za'faron. Ularning biri gul, ikkinchisi gulharg. Asl o'zani, sarmoyasi bir. Ikki yaratilishda gul bilan gulbargning vujudi vab-

datda bo'lgan. Ular yana vabdati vujud hosil qilishlari kerak. Lirik qahramon shu ishq bilan o'rtanadi.

*Sen, ey gul, qo'ymading sarkashligingni sarvdek bargiz.
Ayog'ingga tushib bargi ezaradek buncha yalboqdin.*

Oshiqning bargi xazondek yalborishi kuzning salqin yellarini eldiratgan qovjiroq yaproqlarga nuqadar monand. Oshiq yana shu yaproqdek jonsarak yelib-yugursa ham, ma'shuqa sarkashligini qo'ymaydi. Vayqan, shoir nima uchun uning sarkashligini sarvga qiyoslaydi, nega muhbuba sarvdek sarkashlik qiladi? Negaki, Tangri taolo azal-azaldan sarvni ozod yaratmish. U — mevasiz daraxt. U bosluqa hech bir o'simlik bilan chekishmaydi, juft bo'lmaydi, qovushmaydi, yakka-yolg'iz, mag'zur va sarkash unur o'lkazadi.

Mazkur g'azalni sol dunyoviy ruhda talqin etish dushvor. Undagi hadiy manzara va timsollar etuqur ramziy mohiyatga ega. Lekin etilushning ta'nu ta'rifi munga. Bobur, barobardur, Bu olamda o'zumin chun yamon, yaxshidin o'tkardim» satrlari Boburning og'ir hayotiy kechmishi asoratidan darak beradi. Bobur she'riyatini shoir ruhiyatining vujudi deh oladigan bo'lsak, yamonu yaxshidan ko'rgan jabrlari, chekkan azab-uqubatleri haqidagi baytlar jaruhatdek qontalash bo'lib turadi:

*Har yong'aki otm e'lsam, yomimda harur mehmat,
Har sarikim yuzlansam, o'trong'a ketar qoyg'u.
Yuz javru sikam ko'rgan, ming mebratib g'am ko'rgan,
Oshoyishi kam ko'rgan mendek yama bir boram ?!*

Haqiqatan, ezgulik izlaganidan yovuzlik ko'rgan, xayrixohlik kutganidan hadxohlik qaytgan ko'ngil muayyan darajada vaqtinchalik badqumontlikka berilishi, yaxshidan ham, yomonidan ham umidsizlanib qotilishi tabiiy. Lekin yomonlik qilgan kishiga ham yaxshilik bilan javob qaytarish, yaxshilik qiltugan taqdirda, lozaqal, yomonlik ham qilmaslik milliy islomiy mafkuramizning umuminsoniy, umrboqiy hikmatlaridandir. Musulmonlarning eng yaxshisi elga hamisha yax-

shilik qituvchilar ekanligi Qur'oni karim va hadisi shariflarda ko'rib aytilgan. Bobur ham kamil inson orzusida shu fazilatni ulug'laydi va yaxshilikni katta umidvorlik bilan targ'ib etadi.

*Bori elga yaxshilik qilg'iki, muxdim yaxshi yo'q
Kim, degaylar dahr ero qoldi salomdin yaxshilik.*

G'azalning ibtidosi bo'lganidek, intihosi ham bo'ladi. Mazmun va shakl butunligi, g'azal inoratining Bobur ko'zda tutgan hadiy qurilmasi tugallabma baytini ham taqozo etadi.

*Yaxshilik ahli jahonda istama Bobur kibi,
Kim ko'rubdor, ey ko'ngul, ahli jahondin yaxshilik.*

Yaxshilikning bezavol va umriboqiy xislat ekanligi haqidagi sabudan so'ng bu baytini shunday tushunish mumkinki, «ey ko'ngil, sen yaxshi bo'l va hamisha yaxshilik qil, ammo bu yaxshiligingga javob tana etma, bunga la'ngirning o'z mukofot-va'dasi bor, hargiz Bobur kabi ahli jahondan yaxshilik qidirib salsun-sargardon bo'lma. Zero, dunyo va dunyo ahidan kim yaxshilik ko'ribdiki, sen ko'rsang». Matladagi birinchi misraning maqtaning ikkinchi misrasida aynan ta'rodlangani muhtoz hadiyat ilmidagi radd ul-matla (matlanning qaytarilishi) san'ati bo'lib, bu usul g'azalning shakliy-quantitivy butunligini bilan boshlagan bo'lsa, oxirigacha shu muhtiy muvozanatda saqladi. Muxlisi g'azal mulkiga qaysi makondan olib parvoz etgan bo'lsa, shu manzilga ohista qo'ndirdi. Bobur g'azaliyotining mafunkor, ko'ngilni shavqqa to'ldiruvchi, ruhni ko'taruvchi, aqlga quvvat beruvchi sebhri mana shularda.

Shoir xazon yaprog'ining mahzun taqdirida ham o'z qismati ifodasini ko'radi:

*Xazon yaprog' i yanglig' gul yuzing hijrida sarg'indim,
Ko'rub rahm eplagil, ey tolarax, bu cehelvat zarim*

Bobur so'z qo'llashga katta mas'uliyat bilan yondlashadi. Har bir so'zga chuqur ma'no yuklaydi. Ushbu baytdagi burchina «xazon yaprog' i yanglig'» tashbehining zaminida qancha tarannuk mujassam. Yapon bahordan olisda – kuzda, uzi qo'rsab, sog'ilib sarg'ayadi. Uning so'zlar daraxtda. Daraxtdan uzildimi, tamom. Qovjiraydi. Uning yaprog'ligi unutiladi. Bu bizga inson taqdirini qanchalar eslatadigan holat. Uningdagi «tolarux»-yor va unga murojaat ko'p ma'noda. Simlardan to'rali vatan va unga nido deb tushunamiz. G'azalni biz shoirning ona Vatan – Movarounnahr bilan bog'liq armonlari, sog'inchlari ifodasi sifatida tushunishga harakat qilamiz.

Vatan tuyg'usi, unga muhabbat inson ko'ngliga ravshanlik berib tuvchi noyob mo'jizadir.

Undan ayro tushgan inson taqdiri xazon yaprog'i yanglig' fojidadir. Boburning mahorati shundaki, shu burchina o'xshatish vositasida butun bo'lib bir taqdir tadrijini, kechmishini ifodalashga erishgan.

Bobur she'riyati – mahzun she'riyat. Unda armonning suratini ko'rish mumkin:

*Mening ko'nglimga gubning g'unchasidek tob-batoh qovbar,
Agar yuz ming bahor o'lsa ochilmog'i ne inkombur'—*

Yoki:

*G'unchadek ko'nglum osening gubcor mayli qubmag'ay,
G'aym bila bulgan ko'ngul gubgashni ila ochilmog'ay...*

G'uncha – ayrilqdagi oshiq kayfiyatini, ruhiyatini ifodalovchi timsol. Uning gul bo'lib ochilishi shodlik barq urib turgan yuzga monandir. Bobur lirik qahramani ko'ngli esa g'unchadek yumilgan. Nega? Chunki, unga yorug'lik baxsh etuvchi Vatan ismli quyoshdan mosuvo.

Shoir faqat so'zlar bilao emas, balki timsollar bilan fikrlaydi. Bu esa tuyg'ular matzarasini ranginroq ifodalash imkonini yaratadi. «G'uncha» so'zi zaminiga sinaydirlgan davd tilsimlarini anglashga ko'mak beradi.

Boburning quyidagi g'azali 5 baytdan iborat kichik hajmli aso-
Amno, unda shoirning mahorati, uslubi yaqqol ko'ringan. G'azal
oshuqona yo'nalishda. Unda oshiq va ma'shuqa timsollari iştirak
etadi. Shoir dastlab tabiatdagi noyob manzaralar muqoyasasida mah-
buba tashqi qiyofasini tasvirlaydi. Keyingi baytlarda uning fe'l-atvo-
tiga e'tiborni qaratadi. Nihoyat, so'nggi baytlarda ma'shuqa go'zallig'i
va tabiati tufayli yuzaga kelgan oshiqning ruhiy holati o'z ifodasini
topadi:

Nahing oro xzoring sabza ichida lola.

17 chechini puzumoring loladagi g'azala.

Barcha partilar, ey jon, girdingda zoru hayran.

Go'yo erur namoyon oy negrasibida hola.

Mehru vafoni aq'yor ko'p ko'rdi senidin, ey yor.

Javru jafoni bievor qilding maqsa harvola.

Hegringda, ey partiro', ko'zunidin uchdi uyqa.

Har kecha tongi'z degri ishimdur oha nola.

Puz saffasinda zotlar yoshdiki har tarq' bor.

Ishtingda Bobur ayklar bu nav' yuz risola (35-bet)

Shoir dastlabki baytda ma'shuqaning yuzi ila ko'ziga e'tiborni top-
tadi. Ularni tasvirlar ekan, tabiatdan go'zal manzarani topadi va uni
mansavir no'yqalamidan toza chiqqan suratdek tasavvurimizda namo-
yon eta oladi. Nafis may-salar uzra ochilgan lola — malubunaning e'ti-
berni tortuvchi mayim tukli yuzi. Lolazor ichra turgan oha esa uning
xunur ku'zlari. Yuzni lolaga, ko'zni ohuga o'xshatish yangilik emas.
Amno, Bobur shu an'anaviylukni birlashtirib, yangi manzara yaratu-
oladi. Uning mahorati ham shunda. Lolazor va undagi oha qiyofasiga
o'quvchi mansuradan ko'ra ko'proq so'zlaydi. Uni tasavvur va ma-
shohada etishga undaydi. Ammo, shoir bu tasvir bilan qanoatlanmaydi.
Mu'likki, malimba yuzini o'ziga qiyoslash mumtoz adabiyotda an'ana.
Bobur bu tashibehni ham kengaytiradi. Oy va uning atrofidagi halqani
mahbuba go'zalligidan hayratda, uning jamolini kamosha qilayotgan
partilar zanjiriga o'xshaladi. Bu ham yuqoridagi kabi tasviridagi mubo-
lag'ani kuchaytiradi. Uni yashada jonlantiradi.

Tabiatdagi baytda mahbuba qiyofasiga uning fe'l-atvori ziddanli-
qiladi. Bir kam dunyo ekanligi uning qilmishida o'z ifodasini topadi.
Chunki u ag'yonga qancha mehru vafu ko'rsatsa, oshiqqa shuncha jav-
ab jafu havola etadi. Uning tabiatdagi ziddiyat, o'jarlikni fosh etishga
shoir tazod-qarshilantirish san'atidan foydalanadi:

Mehru vafoni aq'yor ko'p ko'rdi senidin, ey yor.

Javru jafoni bievor qilding mango harvola.

Bobur she'riyatida tazod san'ati faul qo'llanilgan. Bu san'at lirik
qobulomning ziddiyatli kechinmalarini ifodalash uchun qo'll keladi.
Uning yuragidagi hijron, g'urabat, sog'inch va armon ranglarini tasvir-
lashga xizmat qiladi. Zid tuyg'ularning parallel qo'llanishi ruhiy tahlil-
ni chuqurlashtiradi.

Nihoyat, so'nggi ikki baytda hijron azobida qolgan, yor yodi ishi-
yoqida ko'zidan uyqu qechib, tonggacha to'lg'anib chiqqiyotgan oshiq-
ning ruhiy holatlari o'z ifodasini topadi.

Ushbu g'azalda Boburning ruhiy manzaralarni chuqur talqin etuv-
chi shoir sifatidagi mahoratini kuzatamiz. U psixologik tahlilning tarq-
liqiga badiiy san'atlardan unamli va o'rinni foydalanish orqali erishgan.

So'nggi baytda shoir tajvis, iyhotu, kitobat kabi bir necha san'at-
larni qo'llagan:

Puz saffasinda zotlar yoshdiki har tarq' bor.

Ishtingda Bobur ayklar bu nav' yuz risola (35-bet)

Bayt boshida va oxirida ishlatilgan «yuz saffasinda» «yuz ri-
sola» yaratishda ham bir hikmat ko'ramiz. Shoir «yuz» so'zi urqa-
li tajvis sar'atini qo'llagan. «Xato» so'zi vosilasida ikki — yozuv
va xat (mayim tuklar) ma'nosini nazarda tutib iyhom san'atini
yaratadi. Yuz, so'zining arab yozuvdagi shakli (yuz) e'tiborga olib,
undagi nuqtalarni yosh tomchilariga qiyoslab, kitobat san'atini ham
qo'llaydi.

Ko'rinadiki, Bobur so'zlarni qo'llashda bor mahoratini namoyon
eta oladi. Har bir so'zning turli ma'no tovlanishlarini nazarda tutib ish-
latadi.

Bobur oshiqona mavzudagi she'rlarida faqat ishqiyy kechinma cheklanmaydi. Ularning zaifligi shodumulliklarni kuy-lash bilan murakkab qismat zarhalaridan his qilgan falsafalarni, xulosalarni hissingiradi:

*Ey ko'ngul, yuzin ko'rib zulfi paristonin sog'in,
She'ri hijronidin tarohim ayta vasi ayvoniida (27-bet).*

Hayot ziddiyatlarga serub. O'z taqdirida buning guvohi bo'lgan Bobur yuqoridagi baytda qarama-qarshiliklarga yo'g'irilgan insoniyat Shoir ko'ngiliga murojaat etib, fiyodga yoritishga harakat qiladi. Zulfai, visol ayyomida esa hijron unini unutmaslikni uqiradi. Bu holati har daqiqada o'rin almashishi imkonligini eslatish bo'lgan ikki hujumdan, mas'ur dastur g'animatligini, uni qadrlashni anglatish bo'lgan vatanini saqlashga chorlovdir. Bu kabi chuqur hayotiy mulohazalar shoir she'rlarining ijtimoiy mohiyatini oshiradi.

«Doburmonas» tarixiy asar bo'lgani sababli, unda Bobur siymosi haqida fikrlar ko'lamli ham, asosan, tarixiylik nuqtai nazarida turadi. Shundan kelib chiqib, adabiyotshunoslar Bobur she'riyatiga baho berganda ham Bobur she'rlarini kurzar ekanimiz, lirik qalarnon tabiatini biz bilgandan ko'ra murakkabroq ekanligini ko'ramiz. She'riyatning falsafiy dunyoqarashi, o'lam va odam mohiyatini anglash inqiyosi, hodisa va inqiyatning aloqadorlik darajasiga munosabati kabi chuqur masalalar she'riyatning o'z ifodasini topgan. Boburning botinoy olami, rubiyi dunyosi lirik qalarnon tabiatida ko'proq oydinlashgan.

Ua' kirlaganimizdek, Bobur she'riyatida ishqiyy yektakebi mavzu. Biz unini, ularning mohiyatini sinchiklab o'rganmasak, Bobur she'rlari falsafiylikdan, otifona hikmatlardan yitq emasligini anglamaymiz. She'ri-

yatida shunday ishoralar, ramzlar borki, uni chuqurroq tahlil etish zarurligini muvofiqlaydi:

*Ulam ahli birta odamdin mavga nansen g'aruz,
Zoti poking bo'lmassa, odamda odam bo'lmassan (108-bet).*

Ulam baytda ushbu g'azalda shoir ilohiy ishq kechinmalarini tasvirlash nazarda tutgan. Ma'lumki, olam va odamning mavjudligi, bir-biriga munosabati ilohiy tajalli bilan bog'liq.

Ulamning mohiyatini anglash kamillashish, ilohiy-lashish bilan barobar iloh sababli lirik qalarnonning asosiy maqsadi ham ana shu — asl mohiyat. U mohiyatsiz hodisada mantiq ko'rmaydi.

*Yangi oy yor yuzi birta ko'rub el shoda bayramlar,
Manga yuzi qoskindin ayru bayram oyida g'amlar*

Ulam bilan boshlanuvchi g'azalni ham shoir hasbi holi bilan bog'liq mohiyat va mohiyatni hodisa munosabatlariga aloqador botinoy mazmunida anglash lozim. Adabiyotshunoslikda uning yor va diyordan ayro ilohiy kechinmalari sifatidagi talqini ma'lum. Ammo, g'azalni mutolaa etib, uning zamirida ramzlar vositasida ilohiy oshiqlikka ham ishoralar borligini ko'ramiz:

*Mama g'am ko'ngiyu oshu fig'ona ashki ramzohud,
Ne xushahar go'she'i xoldiy, mayi sofiyu hamdamlar (109-bet).*

G'am, oh, ashk, kimsasiz go'sha, sof may bilan hamdamlik mohiyatga mushohada imkonini yaratadi. «Mushohada esa o'z navbatida g'ayb pardalarining uchilib, ilohiy sirlarning kashf etilishiga yo'l ochadi».

Shunday rubiyi holat tasvirdan so'ng esa shoir «yuz navro'zu bayramlardan» a'lo «yuzi navro'ziyu vasi fydi» haqida shavq bilan so'zlaydi:

*Yuzi navro'ziyu vasi fydin, Bobur, g'animat im
Ki, muredin yarshi bo'lmass, bo'lsa yuz navro'zu bayramlar (109-bet).*

lymon — e'liqod ko'ngil ishi. U rubiy ehtiyoj mahsuli. E'tiqodni ko'rsatmalar vositasida singdirib bo'lmaydi. Buni yaxshi tushungan shoir zohid ko'rsatmalaridan og'rinadi. Shaxs erkini qadrlashni talab qiladi.

*Agar muxlisimen, ar muftid va gar ashugmen, ar obid,
Ne tshing bor sening. zohid, meningki ixtiyorim bor (111-bet).*

Shoir lirik qahramoni e'liqodni, coal-ibodatni yuzaki tushunmaydi. Botiniy a'inol deb biladi.

*Ibodat vaqfi bo'lsa har necha mehrob o'tramda,
Qoshin neqshini tezavver qilmag' kecha yergo baxsh chahmon (105-bet).*

Lirik qahramon ishqni taqvo bilan qiyoslaydi. Ilaqiyiy ishqu qiyosidagi rifor bo'lgan oshiq o'zini, horlig'ini unutadi. Filki yodini mahabbat xayoli ehmig' aydi. U jazba holatiga tushadi. Shuning uchun ham oshiq nazdida, taqvo ishq bilan muqoyasslanganda, majoziy, malakaviy vosi-ta bo'lib ko'rinadi:

*Ishq borida solihni tarvha taqvo
Barehasi laqigiq bil meqoz ko'rinadi*

Tasavvuf la'limoti bo'yicha, vijud solikni asl muddaodan chalg'itsadi. Shu sababli ham, avvalo, u shu ashaddiy raqibni, ulkan to'siqni yengishga da'vat etiladi:

*Yam hijobin ra'f qil gar yor versin intasong,
Ey ko'ngul, bilkim amxo hojal ushbu parvandar (112-bet)*

Tariqat maqomlarining eng yuqori bosqichi fanodir. Bu mohiyatan o'zlikdan kechib, o'zi bilan tirilishdir. Ya'ni, bu bosqichda solik vujudiy inilishlardan torig' bo'ladi. Faqat jamolga ehtiyojgina qoladi. Butun nafsoniy g'ovlarni yugub yagoma — Ilohiy birlikka erishadi. Boburning yuqoridagi baytida ana shu mohiyatga e'tibor qaraltilyapti.

Bobur she'rlariga xos mazmuniy teranlik hosi uning so'zlarni, badiiy tasvir vositalarini va timsollarni mahorat bilan qo'llashidir.

Badiiy yo'nalishdagi g'azallarda Bobur mahbuba qiyofasidagi g'ozal va jozib holatlarni ifodalashda rabiattan juda munosib ko'rsatmalarni topa oladi:

*Ochildi zulfyu xaylar namador o'ldi yuzinda,
Gul uzra ekun do'lar paydo kecha ochilsa shabnamlar (109-bet).*

Nazarimizda, subhidamda ustida shudringlar olmosdek jilolanayotgan chaman gullar tabiatdagi eng g'ozal manzaradir. Bobur yuqoridagi baytda mahbubaning yuzida yoyib taralgan sochlarini yig'ish holatini tabiatning xuddi ana shu maftunkor labzalariga qiyoslaydi. U qora sochlarning ochilib, ter bosgan yuzlarning ko'rinishi qop-qora tun tarqab tongda shudring tushgan gulga qiyoslayapti. Bu holatni quraganda, zohiran ko'zga tashlanadigan o'xshatish. Ammo, shu o'rinda Boburning so'z tanlash va qo'llash mahoratini namoyon etuvchi yana bir xususiyatni sezish qiyin emas. Shoir bu ayyob tashibehni qo'llar ekan, unda tilga olinayotgan har bir timsolning o'z muqobilini ham tashbehtlantirib qo'llaydi. Birinchi misrada zulf, xay (ter), yuz timsollariga, ikkinchi misradagi kecha, shabnam va gul timsollari parallel qo'yiladi. Mumtoz adabiyotda laff va nashr deb ataluvchi bu san'at shoirning tasviriy maqsadini mukammal yuzaga chiqarish imkonini beradi.

Shoirning ayrim g'azallari boshdan oxirigacha ma'lum bir badiiy san'at bilan muzayyan bitilganini kuzatamiz. Jumladan, quyidagilari g'ozal laff va nashr san'ati bilan yaratilgan. Bu san'at Bobur yuqoridagi armonni aniqroq va ta'sirliroq sharhlashga xizmat qilgan:

*Ko'ngulni zoru men zoru laroli tor etgan,
Biri jafou biri g'arbata biri hijron.
Tara ko'ngul bila ko'z vashu nozu husni uchun
Biri xarobu biri vobau biri hayron.
Iamoni unrida Doburg'a uch so'z aylitibor,
Biri so'kunchu biri qattiqu biri yolg'or.*

Bobur she'rlarida iylom, tajnis kabi murakkab san'atlardan ham mahorat bilan foydalangan.

*Do'stlar, ko'nglaringizni qal'ingiz toshig'ga yozg'iz
Yoki birdek ko'ngay ul oy ishqida uchim, toshim.*

Ushbu baytda shoir «tosh» so'zi orqali ham tajnis, ham iylom san'atini qo'llagan. Ikkinchi misradagi «tosh» so'zi tosh va toshqin ma'nolarini ifodalagan. Bu san'adlar shoirga qisqa jumalalarda kengroq mazmunni ifodalash imkonini bergan. Bunday misollarni shoir devonidan ko'plab topish mumkin.

Bobur she'riyati ufug' daryo. Biz aylagan fikrlar undan bir tomchi. Uni o'rgangan sari naqadar teran she'riyat ekanligini anglab yetish mumkin, xolos.

«Volidiy» asari. Xoja Ubaydulloh Ahror Naqshbandiya tariqati piri komili, oshiq va urif zot. U musuimonlar hayotida katta rol o'ynagan. Hayotining mohiyati, insoniyat taqdiridagi xizmatlarini uning qabr toshiga yozilgan lavhidagi quyidagi so'zlar oydinlashtiradi, deb o'ylaymiz: «...Alloh tsolo menga boshqa vazifani yukladi. Mening zimmaningizga musulmoularni ozod qilish vazifasi yuklandi».

Ma'lumki, temurzodalar Xoja Ahrovi Valimi o'zlariga pir deb bilishgan. Davlat boshqaruvida ko'p masalalarda u bilan maslahatlashishgan. Xojaning sa'yi harakati tufayli ancha urushlar yarashga aylangan. Ziddiyatlar salla bilan bartaraf etilgan.

Bobur «Bobumomada» bir necha mara Xoja Ahrurning o'z faoliyatiga ta'siri haqida, temurzodalarning unga munosabati haqida ma'lumot beradi.

Bobur otasi — Umarshayx Mirzoning ham Xoja Ahrorga ixlosmandligi, o'z navbatida u ham otasini farzand qatorida ko'rish haqida ma'lumot beradi. Bir necha bor Boburning ham tushlariga kirib, unga ruhat madadkorlik qilganini eslaydi.

Ana shu ruhiy yaqinlik, Xoja Ubaydulloh ilmu kamoliga ehtirom uning «Volidiy» asarining Bobur tomonidan tarjima etilishiga sabab bo'lgan. «Volidiy» risolasini Xoja Ahror otasi Xoja Mahmudning iltimosiga ko'ra yozgan. Shuning uchun u «Volidiy» (otaga atalgan) deyil-

Bobur Ushbu naqshbandiylik tariqati aqidalari, boshqa tariqatlaridan farqlari, ahvollarini a.v.ning mukammal axloq va sunnatlarining ibaratli jihatlarini aniqroq baytlaydi.

Asarning forsiydan turkiyga o'g'irinish tarixi «Bobumomada» bayon etilgan. «Seshanba kechasi safar oyining yigirma yigirma (1528 yil — h. f. f. A.) Hazrati Xoja Ubaydullohning «Volidiy» risolasini nazm qilishni soxtirig'ga kechti ...»¹.

Bobur o'sha paytda xastaligiga qaramasdan, asarini tezkorlik va ijtimon bilan tarjima qiladi. Uni hesh kunda — seshanbada boshlab, shanba kuni yakunlagani haqida xabar beradi. Ilgarilari 30-40 kungacha cho'ziladigan shunday xastaligidan ham payshunbaga borib, yotib uch kunda xalos bo'lganini aytadi: «... Ushbu niyat bila ramali musaddasi maxbuni aruz va zarbgochi maxbuni mahliuz vaznidakim, mavlono Abdurahmon Jomiyning «Subhasi» ham bu vazndadur, rihozim yo'sunluq, kunda o'n baytgin kamrak aytilmas edi... Bir kun atlik ikki bayt aytilidi»².

Tarjima yozilgan vazn haqida Bobur «Muxtasar» asarida quyidagi fikrlarni bayon etadi: «Bu vaznda masnaviy uz aytilbudur. Xoja Xusroving «No'h sipehr»ining bir sipehri bu vazndadur. Mavlono Abdurahmon Jomiyning «Subhas» si dag'i bu vazndadur, xeyli lafi»³.

«Volidiy» tarjimasining 15 ta qo'lyozma nusxasi ma'lum. Ularning 10 tasi Turkiya kutubxonalarida, 1 tasi Afg'oniston, Kobul tarix jamiyati muzeyida, qolgan 4 tasi O'zR FA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi.

Pokistonlik olim Orif Navshoniy 2 qo'lyozma nusxa (O'z. FA ShI, Bursa Milliy kutubxonasi) asosida tanqidly matn tuzgan (Ibbron, 1994 yil). M.Hasanov, D. Rajahova o'zbek tiliga nasriy tarjima qilgan (2004 yil). M.Kenjabek tarjima va sharhlar bilan nashr ettirgan.

Tarjima 318 misra 159 baytdan iborat. U hamd va na'ndan tashqari 4 faslga bo'lingan.

¹ Bobur Bobumomada. T., 1989, 318-bet.

² O'sha asar. — T., 1989, 318-bet.

³ Bobur Muxtasar. T. Fan, 1971, 165-bet.

«Volidiy» asiyatda fasilarga bo'linmagan. Umi Bobur o'z maqsadini o'quvchiga aniqroq yetkazish uchun fasilarga ajratgan. Bobur «Risola» nazmining sababini izohlab ekan, to'rtta asos keltiradi.

1-asos: Asardan o'zi anglagan hikmatlarni o'quvchilarga, taliblariga yetkazish maqsadi:

Har so'z avlati, ma'anga etgan.

Elit ko'nglimga: uni nazm etgan.

2-asos: Risolani tarjima qilish jarayonida, undagi ilm va ma'rifiat shoir ko'nglini ham ardlantirishi. Shu nur vositasi bilan ilohiy ishq asoridan ogohlik ko'shikiga ko'tarilish maqsadi:

Taki bo'lg'ay mangi kashyorlig'i,

Uyqalik ko'nglim badorlig'i.

3-asos: Ushbu nazmni o'qigan har bir talabgor ko'ngliga ham ilohiy fayz e'tib, poklanib, ko'zga kabi tiniqlik va yorug'lik kash etish maqsadi:

Yana bu nazm o'qusa har tolib,

Ko'nglimg rag'hati bo'lgay g'olib

Rag'hat aylab, anga fapza etsa,

Tayvati ko'nglida aytig ketse.

4-asos: «Volidiy»dagi chuqur va murakkab mazmuni Boburning so'zida she'riy usulbi bilan o'quvchiga singdirishning osorligi.

Shundan so'ng Bobur o'quvchini bevosita «Risola» mazmuni bilan tanishtirishga kirishadi. U diniy – tasavvufiy yo'nalishdagi asar yo'fidir. Komillikning asosi – ma'rifatdir. Ma'rifat hosil qilishning ham uch yo'li bor. So'z, fe'l va hol ma'rifati, Bobur tarjimada ana shu uch masalani tushuntirib, sodda tilda izohlab, sharhlab beradi. Bobur tarjimasining muhimligi shundaki, unda u so'zma-so'z tarjima qilib yo'hdan bormaydi.

Asar toqat tarjima emas. Bobur nazriy yo'lda yozilgan mambani o'z yo'lda erkin o'giradi. O'zidan yangi talqinlat, izohlar qo'shadi. Xotiralar ayrgan ifroniy fikrlarni sharhlab, izohlab o'quvchiga ma'niy mohiyatni tushuntirib beradi. Ilohii ishq va uning asrori bilan o'quvchini chuqurroq tanishtirishga intiladi. Kirish va xulosa qismni o'zidan yozib, asarga qo'shadi. Yetuk, hadiiy nazm namunasi sifatida asarga yangi hayot bag'ishlaydi.

«Volidiy» ingliz, turk, urdu tillariga tarjima qilingan. Xorijda A. Ayubiy, J.A. Bodrojijcic, A.F. Bilkan, E.Mann, M. Abdusalom, M. Bobur va A.Z. Xon kabi sharqshunuslar asar tadqiqiga bag'ishlangan asarlar e'ton ettirishgan.

«Hoslat aruz». Bobur «Boburnoma» asarida noyob salohiyatli shohshunus o'lim sifatida tasavvur uyg'otadi. U ijodkorlarga halho berarkan, adabiyotshunoslikning ko'p masalalariga e'tibor qaratadi. Bobur 1526 yil voqealari hayonida bir baytini keltirib, uni 504 vaznga solganini aytadi. Bu ish «Risola» yozilishiga turki bo'lganini ta'kidlaydi: «Ushbu ayyomda bu baytinni:

Ko'za qoshu so'za tilimim dey.

Qada raxda sochu belimim dey. –

bosh yuz to'rt vaznda taqti' qildim. Bu jihatdin risola tartib herildi».

«Risolayi aruz»da ham Hindiston fathining so'nggi yili Sanbalga ketayotganda 16 rukali bir hayt ayrganini eslaydi: «Aruz itomidun bor fursatta bir mutavval bayt o'n olti ruku bila aytilib edi».

«Boburnoma»dan keltirilgan yuqoridagi baytini zulhijja oyining ikkinchisida yozganini ayrgan. Xuddi shu o'rinda shu oyning yigirma to'qqizinchisida Sanbal sayriga otlangani haqida gapiradi.

Demark, xulosa qilish munnkinki, Bobur 1526 yilning zulhijja oyidan boshlab «Risolayi aruz»ni yoza boshlagan. Chuuki ikkala asaridagi vaqt va voqealar rivoji bir-birini qurvvallaydi. Faqat, nazaratizda,

¹ Boburnoma. I, 1989, 303-bet.

² Bobur. Maqtalar. –I, Fan, 1971, 54-bet.

«Risola»ni ko'chirgan kotib yo'l qo'lyan xato adabiyotshunos olimlarimizni chalg'itgan. Asarning yozilgan yili to'g'risida ularning tufli fikriga kelishlariga sabab bo'lgan.

«Risolayi aruzning yagona qo'lyozmasi Parij milliy kutubxonasida 1308 raqami bilan saqlanadi. Ushbu qo'lyozma haqida dastlabki ma'lumot E. Bloche¹ katalogida uchraydi. XX asr 30-yillaridan boshlab adabiyotshunoslik ilmidagi «Risola» haqida mulohazalar bayon etilib boshlagan. Turk olimi R. Ko'prulizoda, 60-yillarda uyg'ur adabiyotshunosi M. Hamroev, rus sharqshunoslari V.I. Aslanov, A.M. Sheberbek va M. Shayxozdalarining tadqiqotlarida asarning ilmdagi qimmatini e'tirof etila boshlandi.

1968 yil prof. Haniid Sulaymon Alisher Navoiyning 525 yillik yubileyi munosabati bilan Angliya va Fransiya uchun yozilgan ilmiy safari natijasida asar qo'lyozmasining mikrofilmimi O'zbekistonga Adabiyot muzeyi fondiga olib keldi.

1970-yillar boshlarida o'zbek olimlari «Risolayi aruz»ni maxsus tadqiq etishni boshladilar.

1971 yil Sayyidbek Hasan asarning transliteratsiyasi va faksimilini chop ettirdi².

Risola XVI asrdayoq adabiyot ilohomandlari va mutaxassislarida katta taassurot qoldirgan. 1556 yilda yozilgan Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahhob» tazkirasida muallif unga «Risolayi aruz» duru gavharlarga to'la dengizdir³; — deya juda yuqori baho beradi.

«Boburnoma» asari qo'lyozmasi kotibi tomonidan ham «Risola» atohida e'tirof etiladi. Sheir ijodidagi muhim va qimmatli hodisa ekanligi ta'kidlanadi: «Va ul podshohning aruz va qo'lyag'a ham oid risolalari bor va ul jumladan «Mufassal» degankim, ushbu fan sharhi ho'lga'y, ko'pdin ko'p yaxshi tasnif qilibturlar». Asar Azfariy tomonidan fors tiliga tarjima qilingan.

¹ Blocher E. Catalogue de la collection de manuscrits orientaux — arabes, persans et turcs, former par M. Ch. Schefer. Paris, 1900.

² Bobur. *Muzakkir*. — L. Fan, 1971.

³ Hasanxoja Nisoriy. *Muzakkiri ahhob*. T.: «Xadq meros» nashriyoti, 1993, 53-beh.

Bobur «Risola»da arab va fors aruzi nazariyasini aynan takrorlaydi. Balki uni turkiy fonetika va grammatikasi qonuniyalaridan kelib chiqib boyitadi va takomillashtiradi. Ilmiy bayon uslubida u ziga ziga usulga asoslanadi. Boburgacha vaznlar 7 tagacha doiraga solingan bo'lsa, «Aruz risolasida» u yanada takomillashib, 9 taga yetkaziladi. Ushbu baharning mahbus va ramal bahriining mukful vaznlari o'rtasida o'zaro aloqalik topib, mujallabai muxtari a nomli doira tuzib aruz ilmiga yangilik kiritadi.

Ma'lumki, mumtoz aruzshunoslikda nazariyani o'rganishni osontirib berish maqsadida doiralardan foydalanilgan. Aruz doiralari ruknlar tarkibi jihatidan bir-biriga yaqin bahrlarni bir doirada birlashtirish, jihatlab imkonini beradi. Yaqin bahrlar soniga qarab doira bo'laklarga bo'linadi. Keltirilgan misra bir nechta vaznga solib ko'riladi (1-so'zdan o'qilgan, boshqa vazn, 2- yoki 3-so'zdan o'qilsa, boshqa vaznlar hosil bo'ladi). Biz yuqorida shunday usul bilan Bobur bir haytni, hatto, 504 vaznga solib o'qigan haqidagi fikrini ham keltirgan edik.

Mumtoz aruzshunoslikda turli olimlar vaznlarini turli miqdordagi doiralarga solishgan. Jumladan, Xalil ibn Ahmad 5 doira, Shams Qaysi Koziy 4 ta, Nosiriddin Tusiy 5 ta, Sayfi Buxoriy 5 ta, Atoulloh Ilu-ayniy 5 ta, Vohid Tabriziy 6 ta, Alisher Navoiy 7 ta, Bobur esa 9 ta doiradan foydalanishgan.

«Risolai aruz» asarning qo'lyozma nusxasi kotib Muhammad Sa-marqandiy tomonidan 1533-1534 yillarda ko'chirilgan.

Risola ikki bobdan iborat. Birinchi bob hijolar va ularning turlari, ruknlar, zikoflar, bahrlar va doiralarga bag'ishlangan. Ikkinchi bobda vazn va taqli haqida ma'lumot beriladi. Bobur vaznlarga namunalarini arab va fors adabiyotidan keltiradi. Har bir misol muallifini ko'rsatgan. Muallifi ko'rsatilmagan she'rlar Bobur qalamiga mansubligi ayilib o'tilgan.

Aruz ilmidagi 19 ta bahr borligi ma'lum. Bobur risolasida esa ularni yanada mukammal tasniflab, 21 bahr, 537 vazn taqdim etiladi. Musta'mal (baol qo'llanuvchi) va muxtari (yangi ixtiro qilingan) vaznlar haqida ma'lumot beriladi: «Xotirga ma'lumki, kechdiki kim, jami' buharning mustamal va muxtari vaznlarining adadlarini birligay...

Bilginki, bu yigirma bir baharda besh yuz o'ltiz yetti vazu keturuk ikki yuz qirq sekkiz...»¹

Bobur «Aruz risolasida turkiy aruz tadqiqotiga bag'ishlangan Navoiyning «Mezon ul-avzon», Sayfiy Buxoriyning «Aruz», Nosim nozaraga kirishadi. Aniq va qimmatli yechimlar, xulosalarini bayon etadi. Bu bilan turkiy aruz ilmining taraqqiyotiga munosib hissa qo'shadi.

Bobur asari «Risolayi aruz» deb atalsada, unda adabiyotshunoslikning ko'p masalalari tilga olingan. Ularga oydinlik kiritilgan, jumladin o'zbek muntoz she'riyatidagi janrlar bilan, badiiy tasvir vositalarining tuyuq janri vaznlari bilan bog'liq masalalarga ham e'tibor qaratiladi. Ayniqsa dir. Bobur u erda tuyuqning 7 turini ajratib ko'rsatadi. Shundan 4 turi o'sha davr she'riyatida uchraydi. Ularga misollarni Bobur va boshqa she'rlarining nusxasida keltiradi. Yana 3 turiga misol keltirar ekan, Bobur o'zi ijod qilganini e'tirof etadi. Ular boshqa hech bir ijodkorlardan ko'rilganini ta'kidlaydi: «Tuyuqda yana bir necha nav' xotirga e'tibor kiritim, hech yerda ko'rinmaydur...»²

Bundan tashqari, asarda o'lan, turkiy, tarxoniy kabi xalq qo'shiqlari va ularning vaznlari haqida noyob ma'lumotlar beriladi. Muntoz adabiyotida juda kam qo'llaniladigan mutatavval she'rlar haqida alohida to'xtalib o'tiladi.

Bobur «Risola»da hazaj bahri haqida ma'lumot bersa turib, Navoiyning hazaji musamman maqsur (V—/ V—V—) vaznida yaratilgan bir musajja g'azalini keltiradi. Shu o'rinda musajja bilan bog'liq tanqidiy mulohazalarini bayon etadi. Bu bilan ijodkorlar e'tiborini poetikadagi poeziyadagi keintiklikni to'lg'azishga undaydi. «bu bayning (Navoiy baytining — N.J., I.A.) nusxalarining hashvidagi qo'fiyalari rukuning oxirida voqeo bo'lmaydur, musajja g'azallarining matlaida saj karroq riyat qiliburlar.

¹ Bobur, Munozir, U: Ushbu, 1971, 116-b.
² O'sha asar, 168-bet.

Agar aytat qilinsa, yaxshiroq ha'lg'usidur, nechukkim:

*Qaro za'ifing firoqiida parishi to'lg'ovim bor,
hamingroq islatiqida ne sabru ne qarorim bor...»*

Ko'rinadiki, «Risolayi aruz» o'zbek adabiy — tanqidiy qarashlar taraqqiyotini o'rganish uchun muhim manbadir. Unda bahri, vazn, janr, poetika bilan bog'liq ko'p masalalar tadqiq etilgan. «Risolayi aruz» o'ziga xos bayoz — majmua sifatida ham qadrlidir. Chunki unda Bobur 70 dan ortiq ijodkorlarning eng sara asarlaridan namunalalar keltiradi. Eng mashhur masnaviyalar yozilgan vaznlar sarhishob etiladi. Bu ma'lum darajada dostonchilik haqidagi tasavvurlarini ham boyitadi. Asardagi «Cul va Navro'z» dostonining Ilay-dar Xorazmiy qalamiga mansubligi kabi ayrim dalillar adabiyotshunoslikdagi munozarali masalalarga oydinlik kiritadi. Ko'ringandek, «Risolayi aruz» asarining ahamiyati beqiyos. Uni kelajakda chuqur tadqiq etish, o'zbek adabiyotshunoslik ilmi rivojiga ulkan hissa qo'shiladi.

Boburiy xati. Bobur «Boburnoma»da «Boburiy xati» borasida bir necha o'rinda ma'lumot beradi. Husayn Boyqaro ummolaridan biri Qozi Ixtiyor haqida yozar ekan, 1507-1508 yillarda u bilan Murg'obda Mirzalar qarorgohida ko'rishganini, subbat davomida «Boburiy xati» borasida so'z kelganini eslaydi. Fiqhda donishmand, risolalar yozgan Qozi Ixtiyor «Boburiy xati»ga qiziqib qoladi. Uning qoidalarini Bobur yordamida o'zlashtirib namunalalar yozib ko'radi: «Murg'obta Mirzolar bilan mulohaza qilganda, Qozi Ixtiyor va Muhammad Mir Yusuf bilan kelib meni ko'rdilar. «Boburiy xati»din so'z chiqdi, mufradotni tiladi, bitirdim. O'shal majlisda mufradotni o'qub qavovidini bitib, nimalar bitirdi».

Bobur 1504 yil voqealari bayonida «Ushbu maballarda Boburiy xatni ixtiro' qildim», deyva ma'lumot bergan. U o'z ona tili tovuqlariga musalifo yaratilishini maqsad qiladi. Niyatiga erishib, arab alifbosi asosida 29 harfdan iborat alifbani yaratadi. «Boburnoma»ni kuzatib ekanmiz, ayrim dalillar ushbu xat bilan Bobur uning o'xirigacha ham ayrim asarlar kitobat qilganini tasdiqlaydi.

U 1528 yilda Koboldagi o'g'illariga naktab yo'llaganda, sovg'a salomlar jo'natganda, «Boburiy xati» bilan ko'chirilgan o'z asarlarini ham yuborganini eslaydi: «Hindolig'a ... Boburiy xatning mufradotini yuborildi. Yana Boburiy xati bila bitilgan qit'alar yuborildi...».

...Kommong'a tarjima va Hindqa kelgali ayrtqon ash'or va Boburiy xati bila bitilgan sarxatlar yuborildi».

Ko'rinadiki, garchi keing tarqalmagan bo'lsada, «Boburiy xat» unutilib kelmagan. U asosda asarlar ko'chirilib tutilgan. Arab xati bilan yonma-yon ishlatilib kelingan. Turfi manbalarda uning «Xatti Boburiy» deb forsiy izofa bilan ishlatilganini ko'ramiz. Ammo, Boburning o'zi uni hamma o'rinda «Boburiy xat» deya ataydi. Bu xat turkiy grammatika qoidalarini nazarda tutib yaratilgan ekan, uni nomlasabda ham muallif buni e'tiborda tutgan. Shuning uchun «Boburiy xati» atamasini qo'llash o'rinni deb hisoblaymiz.

Nizomiddin Hluluviy «Tabaqoti Akbariy» asarida Boburning xat ixtiro qilgani, shu xat bilan ko'chirilgan qo'lyozmani Makkaga va boshqa yirik shaharlarga yuborgan haqida ma'lumot beradi. Uning bir qo'lyozmasi «Al-Mustafin Boburiya» nomi bilan Mashhad-dagi Imom Rizo yodgorlik majmuasi kitob fondida saqlanadi. Afg'on olimi Halim Yorqin xatga bag'ishlangan kitob chop etirgan (Kobul, Oydin farhangiy bunyodiy, 2005, 54 sahifa). Kitob kiritish va Boburiy xatning o'rganilishi qismlaridan iborat. Unda «Boburiy xat» bilan arab alifbosisining qiyosiy jadvali berilgan.

Muhammad Tohir binni Abulgosimning «Ajoyib ul-tabaqot» asarida esa «Boburiy xat» bilan ko'chirilgan mufradot kelirilgan¹.

Bobur bir she'rida ham «Boburiy xatini eslab o'tgan.

Turklar xatti naribing bo'lmasa, Bobur, ne tong.

Boburiy xatti emandur, xatti sig'noqiydurur.

«Boburnoma». Zahiriddin Muhammad Boburning eng yirik va mashhur asari «Boburnoma»dir. U o'zbek adabiyotidagi dastlab-

¹ Mavolov A. O'rta Osiyo xalqlilik san'ati tarixidan. -T.: Fan, 1971, 122-bet.
² O'sha asar, 122-bet.

ki asariy memuar, tarixiy-ilmiy asardir. Muallif barcha asarlarining muallifi, tarixi haqida ma'lumot beradi. Ammo, «Boburnoma»ning asoschi yozilgani haqida ma'lumot bermaydi. Asardagi ayrim chizmalar, dalillardan kelib chiqib, u taxminan 1518-1519 yillardan boshlab muassas asar sifatida yozila boshlangan degan xulosaga kelamiz. Ammo, uning qoralamalari, kundaliklar sifatidagi nusxasi mavridi bilan yozib borilgan.

Bobur o'z asariga «Boburnoma» deb nom bermagan. U uni «Vaqoyi» (Vaqealar) deb atagan. Bir ruboiysida ham buni e'tirof etib, asarining qimmatini ta'kidlab o'tgan:

Bu olam ero qjab alomlar ko'rdum.

Olam elidin turfa sitamlar ko'rdum.

Har kim bu «Vaqoye» ni o'qur, bilgaykim.

Ne ranja ne mehnatu ne g'amlar ko'rdum».

Bu ruboiyda Bobur «Boburnoma» o'z hayot yo'lini yorituvchi, zamon va ahli zamon - insoniyat bovasidagi fikr-o'yalarini ifodalovchi ko'zga ekanligini ta'kidlaydi. Turli adabiyotlarda u «Voqeoti Boburiy», «Hazuki Boburiy», «Iavorixi Boburiy», «Boburiya», «Boburnoma» kabi nomlar bilan ataladi.

Bobur ushbu asarini asosan «Vaqoyi» deb tilga olgan. Faqat ikki o'rindagina «Iarix» deb atagan. Qizi Gulbadanbegim «Humoyunnoma» asarida ham uni «Vaqoyi», «Voqeanoma» deb eslaydi. Ammo, «Boburnoma» nashrlari bunday nomlanmagan. Faqat XX asrning 40-yillarida Turkiyada chop etilgan nusxa «Vaqoyi» nomi bilan atalgan. 2002 yil Toshkentda chop etilgan eng so'nggi nashr ham «Boburnoma» nomi bilan chiqdi.

Nazarimizda, bu xatoni ruzalish firsati etdi. Asarni muallifning o'zi nomlaganidek «Vaqoyi» deb atash va nashr ettirish lozim.

«Boburnoma» 1494 yil, odasining Axxi qo'rg'onida jardan qulab vafot etishi va Boburning 12 yoshida Farg'ona viloyatida podshoh

¹ Zahiriddin Muhammad Bobur. Asarlar. Ucht jildlik. I-jild. Devon. T.: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1965, 168-bet.

bu'lgan voqeasi tasviri bilan boshlanadi. Hijriy 936 (milodiy 1529) yil voqealari tasviri bilan yakunlanadi. Ammo, ushbu yillar oraliq idagi voqealar to'liq emas.

Yillar oralig'ida uzilishlar ko'zga tashlanadi. Shundan kelib chiqib asarni 3 qismga bo'lish mumkin:

1494-1509 yil voqealari bayoni;

1519-1520 yil voqealari bayoni;

1525-1529 yil voqealari bayoni;

«Boburnoma»ni fransuz tiliga tarjima qilgan asarini ko'zga tashlanadi. Shundan kelib chiqib bunday uzilishlar asl nusxada ham, forschada, inglizcha tarjimada ham mavjudligini ta'kidlaydi. Bu esa ilmda ayrim ayrim mulim hisoblamagan yillar va voqealarni Bobur aslyatida unumlashtirib kelgan, ularga alohida, maxsus to'xtalishni lozim topmagan, degan fikrning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

O'rganilishi. «Boburnoma»ning 20 dan ortiq qo'lyozma nusxalari bor. Ular dunyoning turli kutubxonalarida saqlanadi. Asarni 1857 yilda Qozonda N.I. Il'minskiy, 1905 yilda Londonda A.S. Beverij nashr ettirdilar. O'zbekistonda dastlab professor Firat 1928 yilda asardan parchalar e'lon qildi. «Boburnoma» 1948-1949 yillarda 2 jildda nashr etildi. 1960, 1965, 1989 yillarda tuzatilgan tashri amalga oshirildi. 1993 yil V. Tekston, 1995 yil yapon olimi E. Mano tomonidan 4 jildda «Boburnoma»ning tanqidiy matnini nashr etdi. 2002 yil S.Hasanov tomonidan to'ldirilgan, mukammallashtirilgan nusxa chop qilindi. 2007, 2008 yillarda Sh.Yovqin Afg'onistonda nashr ettirdi.

«Boburnoma» XVI asrdayoq turli tillarga tarjima qilina boshlagan. 1586 yil fors tiliga. 1705 yil Vitseu Gofland tiliga, 1826 yil J.I.ey-Mixail Sale ruschaga, XX asrda Raxshit Raxmati Ora turkchega tarjima qildilar. 1995 yil Eyji Mano yapon tiliga o'girib, tanqidiy matnini chop ettirdi. 2002 yil asar Ispan tilida ham yangi hayot boshladi.

«Boburnoma» 20 dan ortiq xorijiy tillarga tarjima qilingan. Jumladan, 9 marta ingliz, 3 marta fransuz, 4 marta fors, 1 marta nemis tiliga o'g'irilgan.

Jahon adabiyotida «Boburnoma» asosida o'nlab badiiy asarlar yaratilgan. Flora Anna Stilling «Boburnoma» (Parij, 1940), Fernard Grc-

ning «Bobur» (Parij, 1930), Harold Lambning «Bobur-yo'lbors» (Nyuyork, 1961) romanlari, Vambek Gaskonning «Bobur va uning shodlari yoki Buryuk mo'g'illar» (Nyuyork, 1980) esse - romanlari shu jumlasidandir. Hindistonlik Muni La'l boburiylar haqida 6 ta roman yozgan.

O'zbek adabiyotida P. Qodirov, X. Sultonov, B. Boyqobilov, A. Davron kabi ko'plab ijodkorlar Boburga bag'ishlab roman, qissa, doston va she'rlar yaratdilar.

Bobur ijodiga, xususan «Boburnoma»ga Rossiya va G'arbiy Yevropada olimlari - Veselovskiy, Il'minskiy, Erskin, Eduard Xolden, Elfinston kabi yuqori baho berishgan. Javoharlal' Neru «Hindistonning kashf etilishi» kitobida Bobur va boburiylarning Hindiston taraqqiyotidagi, jahon sivilizatsiyasidagi mavqei haqqini baqariy e'tirof etdi.

Bobur ijodi o'zbek adabiyotshunosligida ham chuqur o'rganilmoqda. Bu borada olimlarimiz - V. Zohidov, S. Azimjonova, P. Shamiev, S. Hasanov kabiylarning tadqiqotlari ahamiyatga molik. Adib ijodi bilan qiziquvchi, maqola-tadqiqotlar yaratuvchilar jahon adabiyotshunosligida shu qadar ko'pki, ularni bu o'rinda sanab ko'rsatishning imkoniyoti yo'q.

«Boburnoma» - qomusiy asar. «Boburnoma»da, avvalambor, 1494-1529 yillar orasida Movarounnahr, Xuroson, Afg'oniston, Hindiston kabi ulkan hududda sodir bo'lgan tarixiy voqealar haqida ma'lumot beriladi. Muallif temuriylar tarixi, o'zbekxonlarning hukmronlikni o'z qo'liga olishi, temuriylar so'nggi vakillarining taqdiri, qisqasi, o'zbek xonlari, toj-taxi uchun kurashlari tarixi bilan tanishtiradi.

Undan tashqari, asrdan o'quvchi davlatchilik tarixi, boshqaruv usullari, himoyalarni va hujumga o'tish yo'sinlari, davlatni mustahkamlash yo'riqlari, siyosat yurgizish tamoyillari haqida ma'lumotga ega bo'ladi.

Bobur asarni yozayotgan davrda bu borada ancha tajribaga ega, siyosatdon sifatida kamolga yetganligi seziladi. Podshohlar faoliyati haqida so'zlar ekan, ularning yutuq va kamchiliklarini bilimdonlik va donolik bilan tahlil etadi. O'zining yutuqlari va muqamlarini mashhur podshohlar faoliyati bilan qiyoslaydi. Mag'lubiyat va yutqinqlarining sabablarini topishga va ularni bartaraf etishga urinadi.

Bobur temurzoalalar tanazzulidan ko'p qayg'urgan. Ularning xotolarini tahsil qilgan. Bu tahlillarida Boburning tabiati ancha boshqacha — jiddiy, mas'uliyatli, jonkuyar ekanligi sezilib turadi. U Sulhon Husayn Boyqaromni tanbirkor, ishbilarmon, jasur, mard xotlardan deb biladi. Unga chiroyim bilan qaraydi. O'g'illari — shahzodalarning deb yonga yengil qarashlari, aytib-ishrangga berilishlarini ta'qiqlay qiladi, afsuslanadi, ulardan ranjliydi: «Bu mirzular andoq ifrot bila fiwq va ayshg'ina mashg'ul edilarikim, otasidek kordiyda va kordem podshoh tushchilik yo'l kelib, ramazondek mutabarrak va azir oyg'a kechadik fursat qolib, otasidim iymannay, temuridin qo'rqmay, hauuz ishi chog'ir ichmak edi. Nashot bila majlisaroliq edi. Inbisot bila muqarrardirikim, munduq bo'lg'on kishi anduq shikast topqay va bu nav' o'lgan elga bar kim dashtopqay»¹.

Ba'zan Bobur tadhirlar ko'rishda o'zining oldingi faoliyatlaridan ham saboq chiqarganini ko'ramiz. Xatolarining yasa qaytarilib qolishi, har tarafdin ulishga harakat qilgan. Har bir hukm chiqarganda chuqur, bu'laminiz: «Mufkigirlikda va manslakardurlikta agarchi ha'zi ishtar zohirda ma'qul va muvajjah ko'runtur, vale har ishning zimnida yuz ming mulobaza vojib va lozimdur. Ushbu bir bemulobaza hukm qilg'onimiz-dim ne miqdor sho'r va fitnalat qo'pti. Axir Andijondin ikkinchi navbat chiqg'onimizga sahab ushbu belsammul hukm qilg'onimiz bo'ldi»².

Bu o'rinda Bobur o'zining xatosidan saboq chiqarganini anglaymiz. O'yaymizki, bu kabi saboq, ihtarlar faqat Bobur uchungina emas, balki kelajak uchun, tarix uchun ham muhim ahamiyatga molik.

Bobur «Boburnoma»da o'z faoliyatini hamisha tabli]l etib borganini ko'ramiz. Xatolari haqida ham, yutuqlari haqida ham oshkora so'zlaydi. Xususan, yutuqlari borasida eslar ekan, ob'ektiv, asosli so'zlashga urinadi. Jumladan, o'zining 19 yoshida Samarqandni egallagan bilan Husayn Boyqaromning Yodgor Muhammad Mirzo qo'lidan Hirotni olganini muqoyasa etadi. Va bu ikki muharabaning farqini 5 asos bilan ko'rsatib beradi. O'zining, birinchidan, yosh va

¹ Bobur Boburnoma. — T. Yulduzcha, 1989, 40-bet.
² O'sha asar, 60-bet.

qat'iyatligi, ikkinchidan, g'amini Shayboniyxondek «purtajriba» kabi ekanligi, uchinchidan, Samarqandning ichki ahvolidan xabar yetkazuvchi kishining yo'qligi, to'rtinchidan, g'amining mustahkam qo'rg'onda o'rnatilgan, beshinchidan, shalarni ikkinchi kelishda olayotgani edi.

Yuqorida sanalgan farqlar bizga Boburning sarkardalik salohiyatini, fedokorlik layoqatini haqida xufosa chuqurishimizga asos beradi. U shahon g'alaboning miqyosini, sipohigardilikdagi noyob qobiliyatini ko'rsatadi.

Bobur tarixiy hodisalarni bayon etar ekan, ma'lumotlar miqyosini ko'proq qamraydi. Voqealar bilan bog'liq shahadlar haqida ham ma'lumot beradi. Ayniqsa, uning bobokaloni Amir Temur jahongirga poytaxt bo'lgan Samarqandga muhabbatli beqiyosligini ko'ramiz.

Asarda «balda mahfuz» deya alqangan shahar haqida izchil, muammal ma'lumot beradi. Unga o'zigaicha mehr-mulabbat, ixlos va havas bilan qarashi sezilib turadi. Samarqandning jo'g'rofiy o'rni, sharyolari, havosi, tabiati, hayvonot va nabotot olami haqida ma'lumot beradi. U erda yashab o'tgan ulug' shayxlar, a'limlar, ularning amalga oshirgan ishlari haqida iftixor bilan so'zlaydi. Temur bobosini chuqur ehtirom bilan eslaydi. Uning davrida bunyod etilgan inshootlarini kuzatadi. Shu o'rinda Bobur tabiatidagi sinchikovlik, olimona kuzatuvchanlik yaqqol ko'zga tashlanadi. Ilatto, u Samarqand qo'rg'oni uzunligini qadamlatib o'tchuganini so'zlaydi. Uning 10600 qadam (metr) chiqqani haqida ayvoddarga ma'lumot qoldiradi. Samarqandda yashab, daryoga dong'i ketgan Abu Mansur Motrudiy, imom Ismoil Buxoriy, Ahmad Farg'oniyalar kabi ulamolalar haqida muhim ma'lumotlar beradi. Amir Temur, Ulug'bek Mirzolar amalga oshirgan ishlar sarhisob etiladi. Ziji Koragomiyning jahonshumul ahamiyati dunyo fanini hisob etiladi. Ziji Koragomiyning Jahon imrida Ulug'bekka qadar 7-8 bilan qiyosan ko'rsatib beriladi. Jahon imrida Ulug'bekka qadar 7-8 ziji yaratilgani, ammo Ulug'bek yaratgan ziji amalda qo'llanishi fuxr va g'urur bilan e'tiruf etiladi: «Ulug'bek Mirzo bu rasad bila Ziji Koragomiyni bituburkim, olamda holo bu ziji musta'maldur. O'zga zij bila kam amal qilurlars»¹.

¹ Bobur Boburnoma. — T. Yulduzcha, 1989, 45-bet.

Yaratilgan Zijlarning, bir-biri bilan qiyoslab, ilmiy qiymatini haq belgilaydiki, bu Bobur dunyovarashi kengligidan, bilim qamrovini va ta'limiyatidan dalolat beradi.

Muallif Samarqanddagi binolar turli inshootlar, bog'lar, masjid, madrasa kabi ko'plab osori atiqalarimiz borasida muvassal ma'lumot beradi. Ularning qurilish sabablari, ashyolari bilan tanishtiradi. Xullusan, Masjidni luqlaganing arxitekturasini haqidagi ma'lumotlarni o'qib ajdodlarimiz kasbiyotlaridan, qurilish sohasidagi did va salohiyatidan hayratga tushamiz.

Bobur Afg'oniston, uning tabiati, o'simlik dunyosi, hayvonot o'lamiga katta qiziqish bilan qaragan. G'ayrioddiy ashyolar, noyob tabiiy nu'jizalari uning e'tiborini tortgan. Dashi Shayxda o'suvchi to'qalar ning rang-rang navlarini sanatgani va 32-33 turli to'lalning mavjudligi haqida xabar beradi. Lolayi gulbo'y, sadbarg tola kabi to'qalar borasida alohida to'xtaladi. U erdagi shaharlar, daryolar, tog'lar borasida ham qiziqarli ma'lumotlar beradi: «Bu kentlar orasida Istalif va Istarg'ichcha kenti yo'qdir. Ulug'bek Mirzo bu kentlarni Xuroson va Samarqand deb ekandur»¹.

Bobur Afg'onistonda amalga oshirgan obodonchilik ishlari haqida ham ma'lumot beradi. Bog'i Vafoga o'xshash o'zi yaratgan bog'lar haqida so'zlaydi. Ulug'bek Mirzo bunyod etgan Bog'i Kalonning keyingi qismati bilan tanishtiradi: «Bu kenta (Istalif - N.J., I.A) Bog'i Kalon o'rtiq Ulug'bek Mirzoning bir mag'sub bog'i bor edi. Men egalariga baho berib oldim». Boshqa yaqin atroflarni obod qildirib, ariqlarni ta'mirlaydi. Xuddi shu kabi ko'plab ariqlar harpu etgani, viloyatlarni obod qilgani haqida so'zlaydi.

Bobur «Boburnoma»ni rostgo'ylik bilan yozadi. Hamma voqea-hudisalarni ro'y-rust, haqqoniy yoritganini e'itirof etadi. Hatto, ota-oga, qarindosh-urug'larning ham yaxshi va yomonini yashimay ushkor etganini ta'kidlaydi: «Bu bitilganlarning g'araz shikoyat emas, rost hikoyatdirkin, hitibturmen. Bu mas'ul bo'lg'onalardim maqsad o'zining ta'rif emas, bayoni voqei bu edikim, ta'bir ehtibturmen. Chunki bu ta'rixdan andoq iltizom qilibturkim, har so'zning rostini bitilgay va har

¹ Bobur, Boburnoma. - I. Yulduzcha, 1989, 124-bet.

ning bayoni voqei ta'bir etilgay. Lojaram ota-og'adir har yaxshiligini yomonlig'kim, shoe edi, taqrur qildim va qarindosh va heg'onadin ko'ayb va hunarkim buyoni voqe edi, ta'bir ayladim. O'qug'uvchi mas'ul tutsum, eshitg'uvchi taqrur maqomidin o'tsum»².

Boburning bu kabi fikrlari «Boburnoma» asrining ilmiy qiymatini bildiradi. Uning ishonchli, haqqoniy va muhim mamba ekanligini yana bir bor asoslaydi. Asar bilan tanishar ekamiz, Bobur o'zi ta'kidlagan ma'niyotga har doim amal qilganini ko'ramiz.

Bobur «Boburnoma»ni yozish jarayonida ko'p tarixiy asarlar bilan tanish bo'lganini sezamiz. «Ibaqotli Nosiriya», «Zafarnoma» kabi asarlarni ko'p marotaba yodga oladi. Ularga munosabat bildiradi. Ba'zan bog' mashhur tarixiy asarlardagi ma'lumotlarga oydinlik kiritadi. Ulardagi kamchiliklarni bartaraf etadi. Jumladan, G'azna viloyati haqida gapirib, Sulton Shihobiddin G'uriyning ismini ba'zi tarixiy manbalarda Muiziddin deb yozganlarini eslatadi. To'g'ri deb hisoblangan xulosa-sifatni keltirib o'tadi: «Sulton Mahmudning va avlodining poytaxti G'azna ekandur. Ba'zi G'aznin ham bitibdurilar. Sulton Shihobiddin G'uriyning ham poytaxti bu ekandur. Bu Sulton Shihobiddinni «Ibaqotli Nosiriya»da va ba'zi hind tarixida Muiziddin bitibdurilar»³.

Bobur «Zafarnoma»dek mashhur tarixiy asardagi ba'zi ma'lumotlarni mukammallashtiradi: «Behradin etti kuruh shimol sari bir tog' lushubtur. Bu tog'ni «Zafarnoma»da va ba'zi kitoblarda «Ko'li juda» bitibdurilar, vaji tasmiyasi ma'lum emas edi, so'ng'ralar ma'lum bo'ldi». Ko'rinadiki, bu erda ta'riflangan tog' «Jud tog'i» deb atalishi va nomlanish tarixi nom ma'lumligi haqida gapiradi. Ammo, shu o'rinda Bobur «Zafarnoma»dagi ma'lumotlarni o'z kuzatishlari orqali yana davom ettiradi, to'ldiradi. Jud tog'ining nomlanishi tarixini muvassal yoritadi. Bu kabi dalillar «Boburnoma»ni o'zigaicha bo'lgan tarixlarni yanada mukammallashtiruvchi, ularda uchramaydigan ko'p ma'lumotlarni keltiruvchi Mo'tabar mamba ekanligini tasdiqlaydi.

«Boburnoma»da muallif shaxsi. «Boburnoma»da bosh qabraton Boburning o'zi. U yuqorida eslaganimizdek voqea-hudisalarni bayon etar ekan, xolislikka amal qiladi. Shuning uchun ham muallif timsoli idealashtirilmagan. Tasavvurimizda u hayotning butun achchiq-chu-

¹ Bobur, Boburnoma. - I. Yulduzcha, 1989, 180-bet.

² O'sha asar, 203-bet.

chugini, past-balandini ko'rgan real inson sifatida namoyon bo'ladi. Asarda uning fe'l-avrovi hatim murakkabligi bilan o'z ifodasini topgan tabiatga xos ergu fazilatlar, ko'nglidagi takrorlanmas, sohir tuyg'ulari his-hayajonlar bilan birga, kulkandor sifatidagi qat'iqqo'llik va talabchanlik ham oshkora tasvirlangan.

Kobul yo'lidagi masthaqqatli kumlarda, ayniqsa, Bobur fe'lidagi oliyhumanatlik, adolat va kamtarlik fazilatlarini yuzaga chiqadi. U uny-karlar bilan barobar qor tepib yo'l ochadi. Ular bilan birga kechani qor ostida o'tkazadi. Uni issiqroq g'or ichiga taklif qilishganda rad etadi. El chekkan masthaqqatni birga chekishni afzal biladi. Navkarlari sovuqda, qorda bo'lib, u issiqda, istirohat va farog'atda bo'lishni o'ziga or deb biladi. «Kemaga tustuganing joni bir» maqoliga amal qiladi. Fovslar-niing «Do'stlar bilan birga o'lmoq to'ydir» hikmati so'zini esga oladi. «Men ham har tashvish va masthaqqat bo'lsa ko'rayin, har nechuk el toqat qilib tursa tursayin, bir forsi masal bor: «Marg ho yorou sar ast»¹.

Sovuqning qat'iqqo'lligidan ko'p kishiuning qo'l-oyoqlarini sovuq ura-di. Bobur shu kecha o'z qulog'iga ham sovuq ta'sir etganini sur'zlaydi. Muallif ana shu masthaqqatli kumlarda:

*Choraxning men ko'rmagan javru jafosi qolima,
Nasta ko'nglam chekmasan darbu bulosi qoldimu?*

matlali g'azali yaratilgani haqida xabar beradi. Ushbu tasvirlarda Bo-burning shaxs sifatidagi qiyofasi, xarakteri, yuksak ma'naviy duryosi-tasavvurimizda jonlanadi.

«Maqoyi»ning kotibi Boburga baho berib, uning sakkiz fazilatini sa-tab o'tadi: «...Sakkiz sifati asil aning zotig'a muttasil erdi: birisi bu-kiin, najlati baland erdi; ikkimchisi, limunati arjuman erdi; uchun-ehisi, viloyat olmuog'; to'rtumchisi, viloyat saxlamog'; beshinchisi, ma'murlug'; oltinchisi, tafahiyat niyati Teugri ta'lofo bandalarig'a; yettinchisi, cherikni ko'ngli(ni) qo'lg'a olmoq; sakkizimchisi, adolat qilmoq»².

¹ Bobur. Boburnoma. —T. Yulduzcha. 1989, 173-bet.
² O'sha asar, 356-bet.

«...bu qovim kulturub edilar, kesib yegach, g'arib ta'sir qildi. Ta-...»¹

Bobur Afg'oniston yoki Hindiston haqida yuzar ekan, har bir gi-ftada bayonot olamida, daraxtu mevalarda o'z vatani sog'inchini ko'ribdi. Ularni qiyoslab ko'radi: «Hindistondakim, oqar suv hargiz bo'lmaz, chashma xud ne tilar, Ahyonan chashma hamkim bor, erdin va suvdek o'zib chiqur. Ul yerning chashmalaridek qaynah chiqmas»². Bobur tabiat qo'ynida bo'lishni, undagi go'zal manzaralarni tomusha qilishni xush ko'rgan. Undagi g'ayrioddiy ko'rinishlar va hodisalarni yomon fahmlagan. Ularni ehtiros va hayrat bilan kuzatgan. U, ayniqsa, bu natijani yoqtirgan. Xazonrezzi bog'larni sayr qilish unga zavq va ilhom baxsh etgan. Bu fikritizaning isbotini «Boburnomada ko'p uch-ramiz. Asarda kuz tasvirini muallif nazarida qayta-qayta kuzalamiz. Boburda parchada tabiat go'zalliklariga uning shoirona munosabatini ko'ribdi ko'ramiz: «Istarg'achning oyog'idagi podshohiy bog'ini sayr qilindi. Bir olma niholi yaxshi xazon bo'lib edi. Har qaysi shoxida besh olti barg siyoq bila qolib edi, andoqkim, agar naqqoshlar takalluf bila tonalar, ancha torta ohmag'ay edilar»³.

«Boburnomada Boburning ota sifatidagi fe'l-avrovi ham o'z ifodasini topadi. U ulasiga yaqin yoki uzoq yashaganda ham, yu-mushlari haddan ko'p bo'lganda ham hech qachon farzandlari lar-biyasini e'tibordan chetda qoldirmagan. Farzandlari onalaridan va maxsus murabbiylardan hayot sirlarini o'rganishgan. Ammo, Bobur-niing o'zi ham bu masalaga jiddiy qaragan. Subhatlarda, yiroqdali-gida esa maktublar orqali ularni barkamol inson etib tarbiyalashga harakat qilgan. U «Boburnomada»ning bir necha o'rnida Komron, Hu-moyunga yozgan maktublari haqida ma'lumot beradi. Komron kad-sudo etib tayinlanganda, Askariy devonbegi etib tayinlanganda o'z kursandehiligini yashirmaydi. Humoyunning sipehigarlikka va jang-joablarda ko'rsalgan jasoratu matonatini ko'rganda faxr tuyg'usini oshkor bayon etadi. Ayniqsa, to'ng'ich farzand va valiahd Humoyun-

¹ Bobur. Boburnoma. —T. Yulduzcha. 1989, 329-bet

² O'sha asar, 301-bet

³ O'sha asar, 227-bet.

ning har tomonlama to'kis inson bo'lib yetishtirganidan mamnunlik bilan
hor qiladi. 1529 yil bir yillik ayriliqdan so'ng Badaxshondan Afgan
ga kelgan Humoyun bilan diydorlashuvini «Boburnomada» shunday
eslaydi: «...Ograga yetib, o'shal so'zga, biz aning onasi bilan otini to
tab, so'zlashib o'turub erukkim, eta o'q keldi. Ko'ngullar gul yanglig
ochilib, ko'zlar chirog'dek yorudi. Muqarrar har kun jashn edi... Va
necha muddatgacha bir erda bo'lib, musahibona bir-bir bilan suluk
qilur erdik. Va alhaq suhbattu bebadat erdi va insoni komilkim derlar
o'shal erdi» (354).

«Boburnomada» 1528 yil Humoyunga yozgan bir maktubini to'liq
keltiradi. Unda biz Boburni donishmand va talabchan tarbiyachi qiyos
sasida ko'ramiz. U Humoyunda adolatti, jasoratti, jahongir podshoh
fe'l-atvorini mukammal shakllantirishga harakat qiladi. Uni har bir
narsaga e'tiborli bo'lishga da'vat etadi. Farzandiga Al'amon deb ism
talashi munosabati bilan ismning ma'nosi va talaffuzini hisobga olish
lozimligini uqitib fikrlar bildiradi: «...kasrati isti'mol bila avom Ala-
mo derlar, yo El'amon derlar, o'zga mundaq alifnom o'la kam bo'fur»
(320).

Farzandlarini har doim Temurzodalalar tanazzuliga bois bo'lgan no-
shiflikdan saqlanishga da'vat etgan: «Yana ining bila yaxshi ma'osh
qilg'aysan. Ular ko'tarimlik kerak, umidim borki, sen ham yaxshi
ixtilot qilg'aysan. Aning ham mutasharri' va yaxshi yigit qo'yubtur, ul
lum mu'ozamat va yakif'iatiga taqdir qilmag'ay» (321).

Ushbu maktubda podshohlikning o'ziga xos mashaqqatlari, talabla-
ri haqida so'z boradi. Bo'shlik va sokinlik podshohlikka yot, tezkorlik
va g'ayratlilik unga xos xususiyat bo'lmog'i ta'kidlanadi: «Garajouliq
bila, kolihliq podshohliq bila rost kelmas...» (320).

Podshoh hech qachon o'zining shaxsiy tashvishlarinigina o'ylashi
munosib ekanligini, u har doim xalq dardu tashvishi bilan uyg'og
va haqkor bo'lishi lozimligini uqitadi. U podshohlikni qaydga
kishanga qiyoslaydi. Shu topib ishlatilgan birgina so'z Bobur ayturoq-
hi bo'lgan ko'p nasihatlarini, ruhyaning rang-o-rang ifsimlarini o'zida
mujassamlashtiradi: «Yana xatlarinda yolg'uzluk, yolg'uzlukkim, deb-
sen, podshohliqda aybdur... Hech qayde podshohliq qayliche yu'qtur.
Podshohliq bila yolg'uzluk rost kelmas» (321).

Hududshahlik, himmat, jahongirlik, obodonchilik va farovonlikka
erishish, adolatlik va sipobigirlik fazilatlarini unga xus edi. Bu fikrlar
mabni va obektiv ekanligini «Vaqoyi» dagi hodisalar bayrini va undagi
podshoh timsoli tasdiqlaydi. U shu fazilatlarini haram umr yo'qotmaslik-
ka harohiga intildi.

Bobur o'z hayoti davomida adolatsizlik va zulmni taqiqlashga hara-
kat qilgan. «Boburnomada» bir navkar zabt etilgan yurtda birovning bir
to'ra yog'ini zo'ravotlik bilan tortib olgani uchun, ibrat bo'lsin deb,
kubaklaganini so'zlaydi. Bobur munofiqlik, ko'zho'yamachilik va
siyosatni sezganda, uni keskin yo'qotish talbirini ko'rgan. Jumladan,
o'shanda makr bilan qabrni tebratib, xalqni taqillatayotgan aldamchi-
larni sinchkovlik bilan fosh etadi. Ular faoliyatini taqiqlaydi.

Bobur «yaxshilig'» radifli g'azalida o'zining yashash prinsipini
bayon etgan. Uning hayot yo'li, eug murakkab vaziyatlarda ham shu
tamoyilga sodiqligini ko'rsatadi. U hayot mazmuni haqida muho-
baga yuritar ekan, faylasufona, hikmatomuz xulosalarni bayon eta-
di. Donishmandlar kabi u ham «shuhrat bilan yodlanishni ikkinchi
umr» deb hisoblaydi: «G'arazkim, bu dunyoda kishidin ushmundog'
atimalar qolur, har kim aqldin bahravar bo'lsa, nega andog' hara-
katga iqdom qilg'aykim, andin so'ng yomon degaylar va har kishi-
ga hushdin asar bo'lsa, nega andog' amrga ehtimom qilmag'aykim,
qilg'andin so'ng mustahsan degaylar. «Zikri nomero, bakimon umri
soniy guftaand»¹.

Bobur ko'p xiyonalar ko'rdi. Himaldan ko'ngliga ko'p ozorlar
yetti. Ammo, bular uning tabiatidagi erzu fazilatlarini yo'qotmadi.
Aksincha, o'zining ta'kidlashicha, ota-bobolarining an'analarga amal
qildi. Xalqning «yaxshilik qil suvga sol, haliq bilur, baliq bilmasa xo-
liq bilur» degan donolik bilan aytilgan so'zini umr yo'lida dasturlamal
deb bildi. Hayotiy tajribalaridan kelib chiqib, o'zi ham shunga yaqin
donishmandona xulosalarga keldi: «Har kimdin yaxshi qoida qolg'on
bo'lsa, uning bila amal qilmoq kerak. Agar ota yamon ish qilg'on
bo'lsa, yaxshi ish bila badal qilmoq kerak»².

¹ Bobur Boburnoma. — T. Yulduzcha, 1989, 356-bet.

² O'sha asar, 169-bet.

Bobur qarindoshlik rishtalarini mustahkam saqlagan. O'ziga juda qilib bo'lsada, aymoqlariga mehri-qilbar ko'rsatgan. «Boburnomada buni isbotlovchi dalillar ko'p. Hatto, o'zi bilan taxt talashgan ukasi Jahongir Mirzoga ham xiyonat va jabr qilmagan. «Ushlar ko'rtirilib kerak» degan o'z aqidasiiga amal qilib, kechirimli bo'lishga harakat qilgan. Bu Bobur fe'lidagi yana bir fazilatni — jabolatga ma'rifat bilan javob berish amoyilini bizga ko'rsatadi: «Chun mening shu nimda bu emas edikim, og'a-ini va uruq-qayoshin har necha izoyliq voqe bo'lsa mendim urutanaffir bo'lg'aylar. Agarchi Jahongir Mirzu bila bizning oraminida burun mulk va navkar jihatidin kuduratlar va ukcelar aeyh bo'lub edi, vale bu navbat ul viloyatin mening bila barmoh bo'lib ketib edi»¹.

Bobur juda simlikov inson. U eng oddiy va kichkina ko'ringan narsalarga ham e'tibor beradi. Shu nuqtasidan o'z o'rdasigacha o'tirig qadamini sanatadi. 23 ming bir 100 qadam ekamligi, u 46200 qadam 11 yarim kuruh bo'lishini aytadi. Gang daryosida necha qo'l surganini hisoblaydi: «Ushbu kun Gang daryosini qo'l solib o'ttim. Bir qo'lni sanadim, o'tuz uch qo'l bila o'ttum, yana tinmay uzub bu yuzga ham o'tum. Hori daryolarni uzub, kechib edim, Gang daryosi qolih edis». Sochlari oldirgani, bishi sinib tushgani, qulog'i og'rigani, harmog'i sinigigacha batafsil yozadi.

Bobur umri so'ngigacha jangu jadsillar ichida kechdi. Uning maqsadi ulug' edi. U Isarzul topayotgan temuriylar mavqeiini qayta tiklashga intilardi. Bu yo'lda ko'p ranju atamanlarga sabru toqat qildirdi. U, ayniqsa, Hindistonda ekanida o'z yurtini, Kobulda yashayotgan farzandlarini, yaqinlarini qo'msar edi. Bunday kechinmalar horusida «Boburnomada ko'p so'zlaydi. Ayniqsa, 1528 yilda Kobulga Xoju Kalonga yozgan maktubida o'zining shunday holatini juda ta'sirli ifodalaydi: «Ul viloyatlarning laofallanini kishi nechuk tuturqay. Alalxusus, inundoq loyib va torik bo'lg'onda qovum va uzumdek mashru' hazni kishi ne tavr xotirdin chiqarg'ay. Bir sur-

Bobur Humoyunga davlat ishlarini hal etishda atrofidagi ishbiyarlardan tadbiri, donishmand umaro bilan kengashib ish qilishni maslahat beradi. Xalqning orasiga yaqinroq kirib borish, ularning dard-u tashvishidan yiroqlashmaslik lozimligini uqtiradi. Ularning orzu armonlarini anglashga, ular bilan bir xil havodan nafas olishga chaqiradi: «... ish ko'rgan, ray va tadbirlik beklar bila kengashib, alarning so'zi bila amol qilg'aysen.

Agar mening rizamni tilarsen, xilvatnishiulikni va el bila kam ixtiholikni bartaraf qilg'il...» (321).

Bobur Humoyunning yozgan maktubini eslatib, yozma nutqiga, savobxonlik salohiyatiga jiddiy e'tibor qaratadi. Bu narsalar el nazaridagi insonning saviyasi, madaniy darajasini belgilashini uqtiradi.

Bobur shu o'rinda Humoyunning xato va kamchiliklarini ko'rsatish bilan birga, maktub yozish madaniyati haqida ham saboq beradi. Bu har bir o'quvchini belarq qoldirmaydi. O'ziga kerakli ibratlarni o'zlashtiradi: «Xatingni xud har tavr qilib o'qusa bo'latur, vale bu mug'laq alfozingdin maqsud tamom mafhum bo'lmaydur. G'olibo xat bitirida kohillig'ing ham ushbu jihatindur. Takalluf qilay deyisen. Ul jihatidin mug'laq bo'latur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz hila biri: ham sanga tashvish ozroq bo'lar va ham o'qug'uchig'ay» (321).

Ko'rinadiki, bizga e'tiborsizdek tuyulgan kichik narsalarga ham Bobur tarbiyachi — ona sifatida jiddiy qaraydi.

Bobur «Boburnomada mahoratli sarkarda sifatida ham gavdalatadi. U yoshligida tajribasizligi tufayli yo'l qo'yg'an xatolarini ko'p eslaydi. Ulardan muhim saboqlar chiqaradi. Lashkarni boshqarishda tadbiri, salohiyati, nuvob iqtidorli sipohigarga aylanadi. Bu sohada turli kashfiyotlar qiladi. Yangiliklar kiritadi. Jangda ustod Aliquli yaratgan to'p — zamburaklardan foydalanishni yo'lga qo'yadi. Cherikni 6 bo'lakka bo'lib, har bir polkning kechqurunlari qorovullik qilishini tashkil qiladi. Lashkarni sodiqlik va ahillikda saqlash maqsadida Qur'oni ushlab qasamyod qilishni joriy etadi. Hindiston mulhorabasida jang oldi cho'chib, hayiqib turgan lashkar oldida Boburning muhojiratini o'qib uning naqadar ta'sirli nutq so'zlovchi notiqligining ham guvohi bo'lamiz.

¹ Bobur: *Boburnoma*, —f. Yulkuzeja, 1989, 110-111-beklar.
² O'sha asar, 333-bet.

«Boburnoma»da uning yosh, tajribasiz sarkardadan janqirayotgan balandini shaxmat tuxtasidek aniq ko'ruvchi, lashkarni uning donalaridek bexato joylashiruvchi, bobosi Anir temur kabi salohiyatli, ladhirkor sipohigarga aylangungacha bo'lgan utur daftarining ifodasini ko'ramiz.

Bobur «Boburnoma»da o'zining yaxshi amallari bilan bingacha xatoliklari, qattiqqo'liklari, shafqatsizliklari haqida ham oshkora yozib qoldirgan. U shularni barqarorlashtirish maqsadida ha'zan qat'iy choralar ko'radi. Thrat bo'lishi uchun amalga oshirgan bu ishlarida talabchanlikni haddan oshirib yuboradi. Ba'zi joylarda bu hadun minoralar yasagunini so'zlaydi. Ammo, «Boburnoma»ni yozishda xofshlikka qat'iy amal qilgan Bobur faoliyatiga bir ham xolis baholarni bermog'imiz lozim. U yashagan davr vaziyat, ijtimoiy muhitni to'g'ri anglamog'imiz dardkor. Bobur faoliyatining bu jihati haqida «Boburnoma» tajjimonini va tadqiqotchilaridan biri shotlandiyalik olim Uilyam Erskiu (1773-1852) shunday muohaza bildirgan edi: «Boburnoma»da ha'zan beshafqat qatl etish mas'ulalarini uchrag turadi, lekin buning sababini ayrim bir shaxsning faoliyatidan emas, balki o'sha tarixiy muhitdan qidirish zarur».

«Tarixiy shaxslar timsoli» «Boburnoma»da juda ko'p tarixiy shaxslar haqida ma'lumot beriladi. Muallif ularga baho berar ekan, fazilatlarini ham, nuqsunlarini ham mufassal tasvirlaydi. Ba'zan nihoyatda qisqa - bir yoki ikki jumla bilan bir shaxsning tabiati, fe'l-atvori, iqtidori salohiyari haqida tasavvur berar oladi.

Bobur o'ziga yaqin kishilar - otasi, amakilari, tog'ulari, akalari, o'g'illari haqida ham, temuruzodalar, o'zbekxonlar haqida ham, ijodkorlari san'atkorlar haqida ham muhitun dalillarni keltiradi.

Umarshayx Mirzo timsoli. Bobur otasi Umarshayx Mirzo haqida faxr bilan yozadi: «Umarshayx Mirzo baland himmatliq va talung' doiyaliq podshoh erdi. Uzunisha mulkigirlik dag'dug'asi bor erdi...».

Uning «pokiza e'tiqodliq kishi» ekanligini ta'kidlaydi. Adabiyot muxlisi sifatida doston va masnaviyatlar, tarix va «Shohnoma» o'qishini yoqtirganini aytadi. She'rni yaxshi anglashi va his qilishini e'tirof etadi: «Ravon savodi bor edi. «Xamsataym» va masnaviy kinblarni o'qib

edi. Akbar «Shohnoma» o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'rg'a qayt qilmos edi».

Bobur qisqa chizgilarida otasining fe'l-atvori haqida ham mukammal tasavvur uyg'otadi. Dunday tasvirlarni o'qir ekanimiz, Bobur tabiatidagi ko'p fazilatlar otameros jihatlari ekanligini ko'ramiz: «Bisiyor savvati bor edi. Xulqi dag'i bor erdi, xushxulq va harrof va fasilq va shirzebun kishi erdi, shujo' va mardona kishi edi».

Uning adolati haqida ham havas bilan so'zlaydi. Bu bovsdagi ishlaridan ayrim misollar keltiradi. Jumladan, bir Xitoy karvoni kelarotqanda, Andijon yaqinidagi tog'lardan qur ko'chadi va karvon qor ko'chklari ostida qoladi. Mingdan ortiq kishidan atigi 2 kishi omou qoladi. Umarshayx Mirzo vorislarni topib, karvondagi barcha mol-mulkarni ularga ziyonsiz imshiradi. Hatto, ayrim merosxonlarni bir necha yillargacha izlatib, ularga ham o'z ulushlarini salomat yetkazadi.

Hasayn Boyquro tasviri. Bobur temuruzodalar orasida Husayn Boyquroga katta ehtirom bilan qaragan. Uning haqiqiy podshohga xos fazilatlar egasi ekanini ta'kidlaydi. Uni «karimut - tarafayn edi» asl podshoh edi deya atqaydi.

Bobur «Boburnomada uning shakl-shamoyili, axloq va atvori haqida mufassal ma'lumot beradi: «... Ilarrof va xushxulq kishi edi. Xulqi bir nima gurarotiq voqe bo'lib edi, so'zi ham xulqudek edi. Ba'zi muamalotta shah'ni bisiyor riyosat qilur edi». U adolat va shariatga qattiq amal qilgan. Bir o'g'li bir kishini o'ldirgani uchun uni o'zi qozixonaga yuborgani haqida so'zlaydi. Bu dalil uning vatansparvarlik, xalqparvarlik burchini otalik burchidan ko'ra ustun qo'ya olganini ko'rsatadi. Bu fazilat uning asl va adolati podshohligini tasdiqlaydi.

Husayn Boyquro Xurosonda 40 yilga yaqin podshohlik qildi. Bobur uning podshoh va jangchi sifatidagi matonati va mardonaligini ko'rsatuvchi dalillar keltiradi. Temurbek naslidan hech kim qilichbozlikda Husayn Boyqurochalik mahorat qozonmaganini ma'lum qiladi. Uning Husayniy taxallusi bilan she'rilar yozgani, devon tuzgani haqida so'zlaydi. She'rilariga adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan baho beradi.

Yutuq va kamchiliklarini ko'rsatadi: «Ba'zi baytlari yomon emish va le Mirzoning devoni tamom bir vazndadir»¹.

Bobur Husayn Boyqaroni ta'riflar ekan, unga xohis baho berish harakat qiladi. Uning davlat boshqaruvidagi, sipohigarchilikdagi muvaffaqiyatiga un bergani, havas bilan qaragani holda, unarni farog'atlashini o'lkazganini ma'qullaydi. Lekin kabi mamlakatni markazlashini ga intilmaganlikda, ishratparastlikka berilganlikda ayblaydi. Husayn Mirzoga baho berar ekan, uning fe'l-atvoridagi nuqsonlarni ham yashamay hayom etadi: «... hech kun yo'q edikim, namoz postindin so'ng ish magay, vale hatgiz sabubiy qilmas edi, o'g'lonlari va jami' sipohig'ona shabrig'a bu hol edi. Ifrot bila aysh va fisq qilular edi»².

Bobur temurzonalar tanazzuli sabablarini tahlil qilib botadi. Bu nuqtai nazari Husayn Boyqaro va uning o'g'illari faoliyatiga baho berganda ham ko'rmadi. Ular inqirozining sababini fisq-fujur va no'ahilikda deb biladi: «Fisq va fujur o'zida, o'g'lonlarida va el-ufusida asru shoe edi. Ushbularning shomatidini edikim, muudoq xonavoda din 7-8 yilda bir Muhammad Zamun Mirzodim o'zga osor va afonini qolmad»³.

Boburning Husayn Boyqaroga hurmati yuqoriligini «Bobur noma»dagi ko'p dalillar ko'rsatib turadi. Ayniqsa, uning zamonasida Hirofning har tarafama taraqqiy etganini faxr bilan e'tirof etadi: «Hirofning, ruh'i maskunda andoq shuhr yo'qtur va Sulton Husayn Mirzoning zamonida Mirzoning tasarrufidin va takallufidin Hirofning zah va ziyoti birga o'n, balki yigirma taraqqiy qilib edi»⁴.

Bobur uning davridagi Xuroson va Hirof madaniy taraqqiyotiga, adabiy muhit qiyofasiga, adabiyot va san'at rivojiga katta e'tibor beradi. Bu jarayonni xohis baholaydi: «Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamone edi, shi fazl va benazir eldin Xuroson, beraxsis Hirof shabrigi mamlu edi»⁵.

¹ O'sha asar, 148-bet.

² O'sha asar, 147-bet.

³ O'sha asar, 153-bet.

⁴ O'sha asar, 147-bet.

⁵ O'sha asar, 159-bet.

Bu kabi tasvirlarda Boburning dunyoqarashi, insun ma'naviyatini baholash mezonlari o'z ifodasini topgan. Albatta, asardagi ayrim iboralar bunday munosabatiga ular bilan hayoti davomidagi munosabatlari, ziddiyatlari ham sabab bo'lgan. Ammo, shunda ham kabi solishtirish saqlab qolishga intilgan. Sahbiy bo'yloqlarni biroz baholash o'z yo'sinda qo'llagan bo'lsada, bu shaxslar hayot yo'lidagi munosabatlari ijobiy qirralarni ham ko'rsatib o'tadi. Jumladan, Sulton Mahmudxon haqida ba'zi lazzatlarini ham tilga oladi: «Namozni o'qitmas edi, Tuzuki va zabhi hisyor yaxshi edi. Siyoq ilmini xo'bah qolur edi...»¹.

O'z farzandlari qotilli sifatida ta'rixda dog' qoldirgan Xusravshoh haqida xiragina ko'ringan nurlu qirotni ham nazardan ehekda qoldirgan: «Agarchi namoz qilur edi va taomudan parhiz qilur edi, vale ifrot fobiq edi...»².

Shayboniyxon timsoli. Bobur asarda Shayboniyxon timsolini chiqarishda o'zining asosiy g'animi sifatida sahbiy bo'yloqlarni ko'proq ishlatadi: «Agarchi saharhez edi va har vaqt namozni tark qilmaz edi, qiroat ilmini tavre bilur edi, vale muudoq go'lma ablahona va kofirona ahvel va af'ol andin bisyor sodir bo'lur edi», — deya Shayboniyxonning qur'on va hadis sohasida yaxshi ilmi egalligini e'tirof etgan holda, uning o'z ilmiiga amal qilmaganini isbotlovchi dalillar keltiradi. Muzaftar Mirzoning Xonzodaxonim ismli zavjasini shariatga xilof ravishda, ittikasi chiqmay nikohga olganini, Husayn Boyqaroning xodini Xadicha begimga podshohlarga yarashtirish harakatlari bilan ko'p ozur berganini no'at bilan so'zlaydi.

Hirofning ulug' firzalo va shuaroqlariga, mullo va ofimlariga behurmatlik qilganidan g'azablanadi. «Boburnoma»da Shayboniy o'ziga o'ta bino qo'ygan takabbur shaxs sifatida tasvirlangan. Bobur uning zamonasining hilmidon ulamolardan Quzi Ixtiyor va Muhammad Mir Yusufga tafsirdan saboq berganini aytib iste'zoli kuladi. Muallif nuqtai nazarini hurmatlashni yuksak madaniyat deb bilgan Bobur Shayboniyning Behzod musavvirning va Sulton Ali

¹ O'sha asar, 26-bet.

² O'sha asar, 29-bet.

Mashhadining «tasvir va xatigʻa qalam kiyurub, isloh qilgan»¹ takabburlik oʻrnida qabul qiladi. Uning shoir sifatida yaratgan sheʼrlarini ham ijohiy baholamaydi: «Yana har necha kunda bir beqasda bayt aytur edi va minbarda oʻqitub, Chorsuda osturub shahr elidin sila olur edi»².

Ammo, bu munosabatni biz toʻgʻri tushunishimiz lozim. Bu fikrlar Boburning Valandis bosh olib kelishiga, butun umrini yet yurtlarida sarson-sargardalikda oʻtkazishiga sababchi boʻlgan shaxslardan bir xususida yitilayotganini unutmashimiz kerak.

Hasanxoja Nisoriy «Muzakkiri ahhob» tarkibida Shayboniy haqida ijohiy fikrlarni bildirgan: «Sohibqiron xon (Shayboniyxon N.J., LA) ilmi fozilatlaridan xabardor... Sheʼriyat sohasi va shoirlikda oʻtqod – eʼtiborni katta boʻlgan. Mudom olimi fozillarini oʻziga ham subhat qilgan. Yaxshi sheʼrlari bor»³.

Shayboniy devon tuzgan shoir edi. Devoni bizgacha yetib kelgan. Knʼinadiki, Bobur asarda oʻz gʻanimlariga baho berganda, muborroq hoʻyoqlardan foydalanadi. Ularning salbiy xislatlarini boʻrttirib, toq tasvirlaydi.

«Boburnoma»da Hirot adabiy muhiti tasviri. Bobur «Boburnoma»da Hirot adabiy muhitining mukammal qiyofasini koʻrsatgan. Bu ijodkorlar jamoasining sarfdarlari Abubrahmon Jomiy edi. Bobur asarda sunʼat-mulohaza bildiradi. Ular orasida turli saviyadagi shoirlar, musavvirilar, xattotlar, bastakoru musiqashunoslar, sozandalalar, musavviflar, adabiy-yoshunos olimlar bor. Bobur ularning ijodlariga oʻla sinchkovlik bilan munosabatda boʻladi. Yutuq va kamchiliklariga baho beradi. Bu borada xolislik tamoyiliga amal qiladi. Bobur ularning ijodlariga baho beradigan ekan, tasavvurimizda adabiyot va sanʼatni chuqur anglovchi, sinchkov olim sifatida paydo boʻladi.

Bobur qisqa hajmda Hirot adabiy muhiti joni, harakatda tasvirlab bera olgan. U asarda ijodkorlar iqtidorining harsha qiyofasini yoritadi, qiyofasiga baho beradi. Shaxsiy feʼl-arvorini tasvirlashni ham nazardan

¹ Oʻsha asar, 186-bet.

² Oʻsha asar, 20-bet.

Alisher Navoyi tasviri. Bobur «Boburnoma»da Alisher Navoyi-ni koʻp marta tilga oladi. Hayolida u bilan uchrashmagan boʻlsa-da, asaridagi mulohazalaridan seziladiki, Navoyini ijod yoʻlida oʻzi-ning ustoz deb biladi. 1500 yilda Navoyiydan bir bor olgan maktubini «Boburnoma»da faxr bilan yodga oladi. Shu maktubga qaytarilgan javob satrlarida ustoz nazariga turkiyda yozgan bir sheʼrini yuboradi: «Bu kitobchi navbat Samarqandni oʻlgʻanda, Alisherbek lirik edi. Bir navbat mening kitobati ham kelib edi. Men ham bir kitobat yuhorib edim, orqasida turkiy bayt aytib, bitib yuborib edim»¹.

Navoyining asarlari Bobur uchun ibrat maktabi boʻlgan. Ularda ijodkorlik va hikmat, sohir tuygʻular va goʻzal ifoda unga hamisha ibom bergan. Bobur Navoyining barcha asarlari bilan tanish edi. «Boburnoma»da ularning deyarli barchasi haqida oʻz mulohazalarini bildiradi. Masnaviy – dostonlariga, 4 devondan iborat «Xazoyin ul-maoniy»iga yuqori baho beradi. «Turkiy til bila to sheʼr aytub-turlar, hech kim oncha koʻp va xoʻb aytqun emas», deya birgina jumladan ularning adabiy qimmatini baholaydi. Hatto, Afgʻonistonda ustoz devonidan koʻngil darullariga monand tuygʻular ifodalangan shoh gʻazallar va baytlardan saralab «Saylanma» devon koʻchirganini maʼlum qiladi: «Alisherbekning toʻrt devonidin buhur, avzon bir bayti bila gʻazallar va abyoʻtkim, intixob qililadur edi, imonimgʻa etti»².

Navoyi ijodiga baho berar ekan, Bobur oʻz bilim qamrovining kengligi va tarantigini, badiiy didining yuksakligi va adabiyotshunos olim sifatida tafakkur miqyosining cheksizligini namoyon eta oladi. U Navoyidek daho shoir merosining ham ayrim nomukammal tuyulgan jihallariga eʼtibor qaratadi. «Mezon ul-avzon»da ayrim vazalar talqini-da xatoliklar koʻradi. «Makubot»da Jomiyga taqlid sezilganidan qoniqmaydi. Forsiy sheʼrlarida turkiyda aytganchalik tarovat va yangilik koʻrishga ishtiyoq sezadi.

«Boburnoma»da Alisher Navoyi tasvirida Hirot adabiy muhitining piri murshidi va homiyi siymosini koʻramiz. Uning bu yoʻnalishda-

¹ Oʻsha asar, 78-bet.

² Oʻsha asar, 150-bet.

gi faoliyatiga ham Bobur yuqori baho beradi. Ustoz Qulmuhammad Shayx Noyi, Udiy kabi musiqachilar, Belizod, Shoh Muzaffar kabi kanofida muhitligini ko'rsatadi: «Ahl-i fozl va ahli hunar bo'lmish bo'lg'ay!».

Asarda Navoiyning siyosiy faoliyati, davlat boshqaruvidagi o'rni mavqei haqida ham mukammal tasavvur beriladi.

Bobur asarida ba'zi dalillarni keltiradiki, ulardan Navoiyning xalq orasidagi hurmati, obro'isi haqida xulosa chiqaramiz. Navoiyga zamondoshlarining hurmati beqiyos edi. Uning har bir so'zi, har bir qadami ibrat edi: «Alisherbekki, qalin nimalar ixtiro' qilib edi va yaxshi nimalar ixtiro' qilib edi, har kishikim, har ishga bir nima paydo qildi, ul nimaning rivoj va ravnaqi uchun «Alisheriy» der edi»¹.

«Roburmonna»dagi salbiy timsollar. «Roburmonna»da yuqorida aytilgan tilda olingan jolib shaxslar bilan bir qatorda Bobur salbiy munosabatda bo'lgan timsollar tasvirini ham ko'ramiz. U amakizoda-ana qul xislalarini sanab o'tadi: «Zuhm va ifsoqa ko'p inaslug'ul edi. Mulaassib, etiqg'ir ichar edi... tab'i nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, valc she'r'i bisyor sust va bemaiza edi. Andoq she'r aylondin aytmog'on yaxshiroqdur. Bad e'biqod kishi edi... Badkalom edi»².

Sulton Mahmudxon amirlaridan Xustavshoh haqida so'zlaganda ham ana shunday salbiy munosabatni sezish mumkin: «... gavdan va belahni va bevafo va haromonamak kishi edi. Besh kun o'tar dunyo uchun bir o'zi o'sturg'on valinc matzodasini ko'r qildi, yana birini o'lturdi»³.

¹ O'sha asar, 154-bet.

² O'sha asar, 162-bet.

³ O'sha asar, 26-bet.

⁴ O'sha asar, 29-bet.

chida qoldirmaydi. Asarda Alisher Navoiy tabiatining bizga tomonlari bilan tanishamiz. Uning noqulay vaziyatlardan hazil-mutoyiba bilan chiqib keta oluvchi, xushxulq, hazilkash kishi bo'lganini tasavvur etamiz. Boburning tasvirlashicha, bir shabraq majlisida Alisherbek oyug'ini uzatganda, Binoyiga tegib ketadi. Shunda Navoiy mutoyaba bilan shunday deydi: «ajab baloest dar Hiri' agar poy dar mekuni ba (pushti) shoir merasad» (mazmuni: Ajab bir balodirki, Hiri'da oyug'ingni uzatsang, shoirga tegadi). Shunda Binoyi ham bu qusnoq kinoyaga munosih javob qaytaradi: «agar jam' mekuni ham ba (pushti) shoir merasad» (Mazmuni: yig'sang ham shoirga tegadi).

Bobur Shayxim Suhayliy haqida so'zlayotib ham, xuddi shunday qusnoq lahzalarni tasvirlaydi. Suhayliy quyidagi baytini Abdurrahmon Joniy huzurida o'qibdi:

*Shabi g'am giridobdi oham az jo burd gordamro,
Firo' bursd ajdahoi selt ashkam rub'i muskarro.*

(Mazmuni: g'am runida ohim quyuni osmonni o'rindan qo'zg'aldi. Ko'z yushim ajdahosi er yuzini yutib yubordi).

Bu g'azalni eshitgan Joniy quvnoqlik bilan «Mirzo, she'r aytasiz yo odam qo'rqudasiz?» deya chuqur mazmunli munosabatini izhor qiladi. Yuqorida keltirilgan ayrim misollardan biz Hiri' adabiy muhitidagi jonli jarayonni tasavvur qilamiz. Ulug' allomalariimizning yuz ifodalari ko'z oldimizga keltiramiz. U davrlardagi qalqahalar juranglari eshitganday bo'lamiz. Bu, albatta, Boburning o'ziga xos ifoda uslubini va mahoratining natijasidir.

Bobur Hiri' adabiy muhiti tasviri jarayonida yuqorida e'tirof etganimizdek, badiiy ijodni nozik va chuqur tushunuvchi olim sifatida namoyon bo'ladi. U qisqa hajmda badiiy matnlarni tahlil etib bera oladi. Har bir asarning o'rni va mavqei belgilay oladi. Binoyi, Mir Husayn Muammoyi, Shoh Husayn Kamoliy. Ohiy kabi o'nlab shoirlarning asarlarini ob'ektiv baholaydi.

Adabiy muhida masnaviygo'ylik maqomi haqida ma'lumot beradi. Abdullo Hotifiyning «Xamsa» muqobalasida dostonlar aylanganidan xahardor bo'lamiz. «Haft paykar», «Iskandarnoma», «Layli va Majnun»

muqablasida «Haft manzar», «Temurnoma», «Layli va Majnun» dostonlarini yaratganini aytadi. Ularning badiiy qimmatiga e'tibor beradi: «Bu masnaviyatlarning «Layli va Majnun» mashhurroqdur. Agarchi latofatli shuhraticha yo'qtur», deya baho beradi. Ammo, shunga qaramay, bu ma'nunot adabiyotshunoslik ilmidagi katta qimmatga ega. Chunki, unda ilmiy adabiy muhitda «Xamsa» yaratishga urinishlar bo'lganini ang'laymiz. «Temurnoma» dostonining yangidan kiritilishi ko'zga tashlanadi. Bu doston, Bobur nuqtai nazaricha muvaffaqiyat qozonmagan bo'lsada, xamsachilik an'anasini yangilashga urinish namunasini sifatida e'tiborga molikdir.

Ilmiy ijodiga baho berar ekan, «Shoh va darvesh» dostoniga alohida to'xtaladi. Unda hadiy jihatdan diqqatga sazovor o'rinlar borli-gini e'tirof qilgan holda, «vale bu masnaviyatning mazmun va usulxon-bandlig'i bisyor kuvak va xarobtur», deya lazzat bildiradi. Bu erda Boburning dostonchilik talqinida mazmun va kompozitsiyaga e'tibor qarab, uning muhimligini ta'kidlaganining guvohi bo'lamiz.

Bobur ijodkorlarga baho berar ekan, xotolikni unutmaydi. Jumladan, Hilolning masnaviyatini tanqid qilsada, lirik she'rlarini «G'azal-lari hamvor va rangin va kamxadshadur», deya tavsiylaydi. Qorva-yi hofizasiga havas bilan qaraydi: «Bisyor qeviy hofisasi bor emish, o'tuz-qiy ming bayt yodida bor emish. Derlakin, «Xamsatayn»ning aksar abyoti yodida bor»¹. Aruz, qofiya va she'r ilmiy bilimdoni ekanligini tan oladi.

Hilol adabiy muhitidagi dostonchilik saviyasini anglashda Boburning Muhammad Solih dostoniga munosabati ham muhim-bo'lsada, Bobur uning asarlarini xolis baholashga urinadi. Hikmat va donolik bilan yaratilgan g'azallarining badiiyligi bir xil daraja-da bo'lsada, ma'no xususiyatlari diqqatga sazovorligini e'tirof etadi: «choshaiqiq g'azallari bor. Agarchi hamvorlig'i choshmishicha yo'qtur, turkiy she'r'i ham bor, yomon aytmayduru». Boburning bu boradagi fikrlari Navoiy mulohazalariga munosib keladi: «Tab'ida

¹ O'sha asar, 163-bet.

² O'sha asar, 163-164-betlar.

yo'li diqqat birla choshni bor»¹. Ammo, Bobur «Shayboniyнома» dostoni xususida ijohiy fikr bildirmaydi: «Shayboniyxon o'lig'a bir turkiy masnaviy bitibtur. Kamali musaddasi maxsun vaznidaki, «Subhas» vazni h'ig'ay; bisyor sust va furudtur, ani o'qug'on kishi Muhammad Solihning she'rili h'ee'tiqod bo'lur». Bunday baho berishning bir qancha sabablari bor. Birinchidan, doston shayboniyxon huzurida e'tibor qozonish maqsadi bilan yaratilgan. Ajar yaratishda maqsad, tama birinchi o'rinda turgan. Ikkinchidan, dostonda his-tuyg'ular talqini va ruhiy tug'yonlar tahliili etakchilik qilmaydi. Uchinchidan, mazmun taqozusi bilan badiiylikka putur qilgan o'rinlar ham yo'q emas. Ko'rinadiki, Boburning dostonchilik borasidagi mulohazalarini aynan qabul qilmasakda, ammo, ular asossiz emasligini ham tan olishimiz kerak.

Hilol adabiy muhitida ilm-fan, adabiyot va san'atning turli yo'nalishlari taraqqiy etgan. Badiiy ijod bilan bir qatorda adabiyotshunoslik ham rivoj topgan. Bu yo'nalishda qator asarlar yaratilgan. Bobur «Boburnoma»da, ayniqsa, Mir Aulullo Mashhadiy (Husayniy — N.J., I.A.), Sayfiy Buxoriy kabi ijodkorlarning risolalariga e'tibor qaratadi. Ularning olim sifatida keng qamrovi va chuqur bilim sohibligini e'tirof etadi. Badiiyat ilmiy mohir tadqiqotchisi Aulullo Husayniy asarlarining qimmatini belgilaydi. Uning she'r'iylar san'atlar talqiniga bag'ishlangan «Badoyi' us-sanoyi» risolasini hurmat bilan tilga oladi: «Yana sanoyi she'rda «Badoyi' us-sanoyi» o'tliq risola bitibtur, keyli yaxshi bitibtur»².

Undan tashqari, qofiya ilmiga bag'ishlangan risolasiga ham yaxshi baho beradi. Shaxslarga baho berganda, ularni har tomondama kuzatish «Boburnoma» ustubiga xos xususiyat. Shundan kelib chiqib, «Qofiya» risolasi haqida so'zlayotib, Husayniyning shaxsiyatiga, fe'l-atvoriga ham e'tibor qaratadi. Kamtarinlikni madaniyat belgisi deb hislagan Bobur, risola muallifi fikrini dafilash uchun misollarni faqat o'z she'rlaridan keltirishi va uni ta'kidlab ko'rsatishi Boburga nokamtarlik bo'lib tuyuladi: «Qofiyada bir forsi risola bitibtur, tavre

¹ O'sha asar, 163-bet.

² O'sha asar, 161-bet.

biñhur, aybi budurkim, ansila uchun tamom o'zining ahyotini kelturubdur. Yana har baytidin burun «chun onki dar in hayti bandas la'fini lozim turubdur»¹.

Asarda Sayfiy Buxoriy qiyofasi ham mufassal yoritiladi. Bobur uning donishinandligi va nofiqligini tan oladi. Ikki devoni haqida so'zlab, ulardan biri hunarmandlar uchun aytilganini eslatadi. Bu dalil Hirot adabiy muhitida maxsus mavzuli devonlar ham tuzilganini ko'rsatadi. Uning masal jauridagi asarlari mashhurligini, ammo inasnaviy yaratmaganini ma'lum qiladi va uning sabablarini ham ko'rsatadi. Bobur Sayfiyning badiiy ijodidagi yutuqlarini sarhisob etish bilan birga, «Aruz risolasining maromiga yetinagan jihatlari xususida ham o'z muhoazalarini bildiradi: «Bir forsdiy aruzi bor. Pisiyor kamsuxandur, bir hisob bila asru porsuxandur. Kamsuxan hu ma'ni bilakim, koraklik nimalarni bitimaydur. Porsuxan bu ma'ni bilakim, tavshan va zohir kalimalarni nuqta va e'tobig'acha bitibdur»².

Ana shu bir jumladagina aytilgan xulosa Sayfiy risolasining badiiy saviyasi haqida tasavvur uyg'ota oladi. Shu o'rinda biz Boburning so'z qo'llash mahoratiga yana bir bor tan beramiz. «Kamsuxan» — kam-izohlash bilan risola mohiyati va uslubiga oid, bir risola bo'lganlik muhoazalarini ifodalay olgan.

Hirot adabiy mulhici tasvirida xatmot, musayvir, musiqashunos, muasarif kabi san'atning harbi yo'nalishlarida ijod etgan iqtidor sohiblari ham tilga olinadi. Bobur ular haqida maxsus bilimga ega kishi kabi fikrlaydi. Yutuqlari va kamchiliklarini ko'rsatadi. Musayvir Behzod, Shoh Muzaffar tasvirilarini nozik bebola'yd, Shoh Muzaffarning mu-sanniflikdagi mahoratiga, did va qobiliyatiga ham tan beradi: «Yana bir tasnifi bor, ul tasnifi tasavvufdur, yannu eritas, g'olibo agar so'z uning emas»³.

¹ O'sha asar, 161-bet.

² O'sha asar, 162-bet.

³ O'sha asar, 164-bet.

Xuddi shuningdek, ayrim ijodkorlar san'atning, hunarning bir necha torlarini barobar mahorat bilan egallagaliklari haqida havas bilan so'zlaydi.

Qulmohammad Udiy, Shayx Noyi, Husayn Udiy, Shohqali G'ijokiy kabi musiqashunoslar san'atkorligini, ularning hayot sahifalari- ni yorituvchi qiziqarli hikoyalarni so'zlaydi. Ulardan ijtimoiy hayotda muhim ahamiyatga molik musiqashunoslik takomili borasida yangi mu'ammolarga ega bo'lamiz.

Sarhisob etilgan qisqacha dalillar bilan ko'rinadiki, «Boburnomada» Hirot adabiy muhitining yaxlit, jumlil ko'rinishi, tasviri o'z ifodasini topgan. Buni chaqur talqin etish adabiyotimizning rivojlangan bir davri bilan bog'liq ko'p masalalarni oydinlashtirish imkonini beradi.

Tuyanch tushunchalar:

Tarix, hasbi hol, tasavvuf, oxirona, risola, qo'siya.

Savol va topshiriqlar:

1. Zabiriddin Muhammad Bobur ijodining jahon tamsoddidagi o'rni haqida fikrlang.
2. Alfona ijodining o'rganilish tarixi bo'yicha bibliografiya tuzing.
3. Ijodkor tajjubai holiga oid ma'lumotlarni jadvalga solib o'zlashtirib chiqing.
4. Bobur adabiy merosi ko'lami haqida so'zlang.
5. Shoir she'riyatida ma'no va badiiy san'atlar uyg'unligi masalasini muhokama yordamida aniqlang.
6. Shoir she'riyatining o'rganilish tarixi, matnii tadqiqi borasidagi fikrlaringizni bayon eting.
7. «Risolat aruzoni» («Mevon ul-avzon») bilan qiyoslab o'rganing.
8. «Vohidiya» asarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini aniqlang.
9. «Boburnoma»ning qonuniy asar ekanligini talqin eting.
10. Bobur devonidagi asarlarni to'liq o'qib o'zlashtiring. She'rlaridan tanlab yod oling.
11. «Boburnoma» asarining asl matnini o'qib o'zlashtiring.
12. «Boburnoma»ning hozirgi o'zbek tiliga tabdiliini topib o'qing.

Asosiy adabiyotlar:

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. T.: Sharoq, 2002.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Hozirgi o'zbek adabiy tiliga rasmiy. «O'qituvchi», T., 2008.
3. Bobur. Muxassar. T.: Fan, 1971.
4. Murodov A. O'ra Osiyo xalqlarining san'ati tarixidan. I: Fan, 1971.
5. Bobur. Asarlar. 3 jildlik. T.: 1965.
6. Ulyam Erskin. Bobur Hindistonda. I.: Chuo'pon, 1995.
7. II. Nisotiy. Muzakkiri shoh. I.: 1993.
8. Altshet Navoiy. Majolis un-nafois. To'la asarlar to'plami. 9-jild. G'ulom nomidagi NMIU, T., 2011. B. 290-448.

BUXORO ADABIY MUHITI XOJA IJODI ASARLARINING TALQINI

REJA:

1. Buxoro adabiy muhiti.
2. Xoja hayoti va ijodi manbalari.
3. Adabiy adabiy merosi.
4. Kichik hikoyachilikning shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari.
5. Xoja ijodida kichik hikoyachilik takomili.

Buxoro adabiy muhiti. XV—XIX asr Buxoro adabiy muhiti ayrim o'ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Bu, albatta, bevosita ijtimoiy-hayotiy jarayon bilan bog'liq.

Buxoro ijtimoiy hayotida islom dini g'oyalari, qoidalari yetakchi mavqeda turgan. Ammo, san'at, hunarmandchilik, adabiyot ham o'z yo'lida taraqqiyot qozongan. Chunki, xalq buyuk san'atkor. U hamisha ilg'or g'oyalar yaratadi. O'z ijodi bilan kamolotga intiladi.

Buxoro adabiy muhiti aholi etnik qatlamidan kelib chiqib, ayrim xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, u yerda zullisonaylik (ikki tililik) an'anasining uzoq tarixi bor. Ijod sohiblari, asosan, ikki-o'zbek va for-tojik tilida ijod qilishgan. Ikkala tilda ham ibratli asarlar yaratilgan. Xususan, Ubaydiy, Xoja, Vola, Shavqiy, Shukuriy, Xironiy, Joniy kabi ko'plab ijodkorlar yaratgan adabiy merosi c'tirof etish mumkin. Ikkinchidan, boshqa xonliklardan farqli o'laroq, ijodiy jarayon tarqoq holda mavjud edi. Ammo, bu adabiyot ramnauiga salbiy ta'sir etmagan.

Adabiy muhiti yaratilgan asarlarni kuzatib ekanmiz, yuqorida eslatilganidek, ularda diniy tushunchalarning faolligini ko'ramiz. Dunyoiviylik esa ular zamirida yuzaga chiqadi. Bu adabiy muhiti Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Hofiz kabi donishmand shoirlarimiz an'analari davom etirildi. Mavzu, g'oya va janrlar takomillashtirildi. G'azal, muxammas, ta'rix, qit'a, masnaviy kabi an'anaviy janrlarning yangi qirralari kashf etildi. Yangi zamonaviy fikrlar bilan boyitildi.

Xoja hayoti va ijodi manbalari. Buxoro adabiy muhiti muhim o'rin tutgan ijodkorlardan biri Ibrodimulla Sayid Podshoxoja binai Ab-

ditubuhboxojo Xoja taxallusi bilan ijod qilgan. U o'zbek adabiyotida kichik nasriy hikoyalarda ustasi sifatida mashhur. Xoja va uning hayoti yo'li, ijodi haqida ma'lumot kam. Mavjud fikrlar esa bizgacha adabiyot asarlari va o'g'li Husayn Xojaning «Muzakkiri ahbob» asarida kirasi urqali yetib kelgan. Ushbu tazkirada zikr etilishiicha, Xojaning ota-bobolari yirik davlat arboblari va she'rlar yozuvchisi ijodkor kishilar bo'lishgan. U 1484 yilda Balxda tavallud topgan. Ma'lum vaqt sadrlilik (vaqf erlarining hisobi va tekshirishlarini olib boruvchi shaxs), keyin podshohning o'ng tomonida 1-o'rinda turgan mansablarida ishlagan. U davlat boshqaruvida e'tiborli shaxslardan hisoblangan. Xoja Ahror Vali kabi ko'p ziddiyatli vaziyatlarni sulh yo'li bilan hal etishga hissa qo'shgan.

Xoja faoliyati zamonasviy adabiyotshunosligimizda ham jiddiy tadqiq etilgan. Filologiya fanlari nomzodi M. Mirzabomedova o'z izlanishlarini natijalarini «Xoja» nomli monografiya sifatida chop ettirgan. Unda adabiyot kichik hikoyalarda majmuasi «Gulzor» va «Miftoh ul-adv» chuqur tahlil etilgan. A. Tohirjonov «Xojaning yangi topilgan asari»² maqolalarida uning Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»sining 1-dostoni «Maxzan ul-asror»ga javob tarzida yaratilgan «Maqsad ul-atvor» dostoni borasida to'xtaladi. N. Mollayev, V. Zohidov, V. Abdullayev kabi adabiyotshunoslarda ham turli ta'liqlashlarda Xojaning hayoti va ijodi haqida muhim ma'lumotlar berishadi. Ma'nashunoslik yo'nalishida esa uning she'rlari, hikoyalari va dostonidan parchalar bir nechta bor chop etilgan.

Xojaning vafot yili no'malum. Ammo, Nisoriy «Muzakkiri ahbob» tazkirasining ma'lumotlaridan kelib chiqib, u XVI asrning so'nggi choragigacha yashagan, deyish mumkin.

Adabiy merosi. Adabiyotshunoslik, doston, hikoya yozgani haqida ma'lumot bor. U ikkita (o'zbek va fors-tojik tilida) devon tuzgan. Ammo, devoni qo'lyozmalari taqdiri nomalim. U bizgacha yetib kelmagan. Ayrim she'rlari tazkiralarda, hikoyalarda to'plamida saqlan-

¹ M. Mirzabomedova Xoja. I, 1975.

² A. Tohirjonov, Xojaning yangi topilgan asari. «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1975. 3-son.

³ O'zbek adabiyoti. T.: 1959.

U Zahiriddin Muhammad Boburni shoir sifatida hurmat qilgan. Boshqarib, ya'ni shayboniylar saroyida yashaganiga qarab, «Bir-birlari bilan do'stona munosabat o'rnatishga harakat qilgan. Bir-birlariga maktablar yo'llashgan. Xoja Boburga o'z she'rlaridan namunalari ham yuborganligi haqida ma'lumotlar bor. Uning xonadoniga boshqarib ham asarlari yetib kelgan. Nisoriy tazkirasida uning podshoh bilan iliq, samimiy munosabatda bo'lganini eslaydi. Uning yozilmalar olib berish bilan birga o'rtalarida ijodiy hamkorlik, fikr almashishlar ham bo'lganini e'tirof etadi. Otasi «kechadur» nomli g'azalini unga yuborganini ta'kidlaydi.

Xoja 1528 yilda Nizomiyning «Maxzan ul-asror» dostoni ta'sirlanib «Maqsad ul-atvor» manzamasini yaratgan. Bizga mazkur asarning birinchi parchalari, namunalari ma'lum.

Ko'rinadiki, Xoja ijodi o'z davri adabiy jarayonida muhim o'ringa ega bo'lgan. Uning asarlarini o'rganish, maqomini belgilash adabiyotshunosligimiz oldidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Xoja merosida kichik hikoyachilik takomili. Xojaning eng ko'p topilgan asari «Gulzor» va «Miftoh ul-adv» (adolat kaliti) hikoyalardir.

«Gulzor» aslohiy-talimiy ruhda kichik ibratli hikoyalardan iborat. Unda quruq yaqin hikoya kiritilgan. Asar muqaddima, kitob tasnifi va hikoyalardan iborat. Muqaddimada asarning yozilish sabablari haqida gapiriladi. Asar Shayboniyxonlar sulolasidan Jonbekxonning o'g'li, Balx hokimi Kistan Qaro sultonga bag'ishlanadi. Muallif uning turkiy-zabon qavmi ehtiyojini hisobga olib, ibratli hikoyalarda majmuini turkiy tilda yaratganini e'tirof etadi: «Saodat axtar podshohning (Kistan Qaro sulton) xayli kashami turku to'rt qavmidan bo'lar erdilar va turk alfozi va gulflorig'a moyil va shomil erdilar. U jihatidin shikastaxotig'a bu andisha yo'l be'votkim, bir turkiy kitob bu qavmning alfozi birla tasnif qilib, adl va insof birla mansh qilgan anbiyoyu salotin va xavoqimning ravishlari birlan atvori pisandialaridan darj qilib, hazrati xilofalpanohi mulkining humoyun odig'a muammal qilolmuktin, olam ichinda tublai namudor va bani odam orasinda hidoya va yodgor o'lg'ay».

Xoja «Gulzor»ni yaratganda, 60 yoshda ekanligini ta'kidlaydi. Bu 1538-39 yillarga to'g'ri keladi. «Gulzor» yagona syujetga ega emam U turfi-tuman mavzularida.

Asar tuzilish jihatidan Sa'diyning «Guliston»iga o'xshaydi. Hiko yalar hujin jihatidan kichik bo'lishiga qaramay, tugat kompozitsiyaga ega. Ular muallif fikri, hikoya va yakuniy xulosa, ya'ni qissadan-hisob shaklida tuzilgan. Hikoyalarning ichiga qit'a, ruboiy, masnaviy, g'azal jumladagi lirik chekinishlar, she'riy izohlar, she'riy xatimalar ham kiririlgan.

Adabiyotshunosligimizda «Miflohb ul-udl» uzoq yillar XIV asr adabiy yodgorligi deb kelindi. Ammo, 1960 yillarda V. Zohidov uning XVI asrga mansubligi, muallifi Xoja ekanligini aniqladi¹. «Miflohb ul-udl» o'n besh bobdan iborat. Ular oltinlar bayoni, odil sultonlar bayoni, zolim sultonlar bayoni, Sultonlarga nure bo'lusning bayoni, sultonlar vazirlar bilan maslahatlashishi, hukm qilinoq bayoni kabi nomlar bilan atalgan. Qolgani 9 bobda faqat nazariy-didaktik fikrlar bayoni bilan «Miflohb ul-udl» Shayboniyxonning o'g'li shahzoda Temur Sultonlarga bag'ishlanadi. Asar tuzilish jihatidan «Gulzor»ga yaqin. Unda ham nazariy-didaktik fikrlar, hikoya, hikoyadan keyin esa yozuvchining xulosasi beriladi. «Miflohb ul-udl»da ham qirqqa yaqin hikoya jamlangan.

Hikoyalarda Xoja insoniylik, halollik, adolat, saxovat, ogohlik, sofiilik kabi go'zal fazilatlarini tasvirlaydi. Adib hikoyalari qisqa hajjaga ega. Ammo uning zamirida teran hayotiy ibrat, saboq mujassamlantiriladi. Muallif voycalarni tanlashda ham mahoratini namoyon etadi. U syujetning ixcham va qiziqarli bo'lishiga alohida e'tibor beradi. Bunday tanlov natijasida o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etadigan, uning tafakkurini e'tibor qaratadigan yo'nalitiradigan noyob asarlar maydonga keladi. Ma'nolarining o'zgarishi, falsafiyligi, insonlarni hushyorlantiruvchi kuchga ega bo'lishi, xalqonulikka, Hzop masallari kabi donolikka mazay-yamlikda namoyon bo'ladi.

Jumladan, «Shayx va murshid» hikoyasi. Unda aytishicha, bir murshid bir shayx huzuriga kelib, xatolari, gunohlari ko'pligini aytib uztaohlik qiladi. Shunda shayx unga to'g'ri yo'l ko'rsatib, tavba qilish-

dan avval, bir amalni bajarishi lozimligini uqtiradi. Ya'ni, oldin ko'ngilga besh ariq orqali kiruvchi nomashru' ishlarning yo'lini bog'lashni o'ziga etadi. U ariqlarni esa quyidagicha izohlaydi: «Saning ko'ngilga bir havzga o'xshar va unga hesh arig'dan loy suvlar kirib, taqil ul havzga o'zini qurur...». Shundan so'ng u kishi o'z nuqsonlarini tushunib, to'g'ri yo'lga tushadi va subhikamol murshid darajasiga ko'tariladi. Hikoyaning syujeti Shundan iborat. Muallif oddiy, hayotiy voqeadan choqur ma'noli asar yaratadi. Adib xulosa chiqarmaydi. O'quvchiga o'z o'rganmaydi. Ammo kamolotning to'g'ri yo'nalishli xaritasi tasvirlab beradi. Har bir o'quvchi undan o'z yo'lini topa oladi. Hayratlanarli shundaki, hikoya kompozitsiyasi bargin dialog va ikkita muallif papidagina tashkil topgan. Adibning butun g'oyasi, niyati va maqsadi shayx nutqida mujassamlantirilgan. Shu bargin nutq hikoyaning asosini, mag'zini tashkil etgan. Qisqa hajmi bo'lishiga qaramasdan, unda muqaddima, tugun, voqea rivoji, echim kabi hikoyaga xos unsurlar tugalligining guvohi bo'lamiz. Bu esa asarning mazmun va maqsadining to'laqonli maqomda yechilishini ta'minlaydi.

Asar Xoja hikoyanavisligiga xos bo'lgan xalq og'zaki ijodi uslubidagi, roviylik uslubida yaratilib, «ayturlarkim», jumalasi bilan boshlanadi. Hikoya qissadan hissa shaklidagi 12 misrali masnaviy hilan yakunlanadi. Adibning o'quvchiga qaratilgan barcha pandu o'g'irlari ana shu to'ng'gi qismda, yechim sifatida beriladi:

Xalqqa akafni ham qilmog'il.

Hech kishiga javru sitam qilmog'il.

Ayla xudoning g'azabidan huzur.

Solma kishining haromig'a nuzur.

...Marshid ila birga bo'lsan loyqul.

Ayla ibodat yo'liga jahdu jid.

Namama sifatida ko'rganimiz ushbu hikoyadan biz adib mahoratining noyob qirralarini kuzatish imkoniga ham ega bo'lamiz. Uning nasriy qismida jumalarning ixcham, ravonligi, fikrning chuqur va donoligini namoyon qilishga e'tiborimizni tortladi.

¹ O'zbek adabiyoti. 4 tomlik. 3-tom. T.: 1959, 267-bet.

koyat tushiganda, maholda o'g'li adashib, bu yo'lga kirib qolgan bo'lsa yu otalik mehri xalqit bermasligi uchun chiroqui o'chirib, ular bilan hikoyalari katta ijtimoiy, umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan asarlar dir. Ulatning zamiriga chuqur gumanizm, insonparvarlik, bag'rikenglik g'oyalari singdirilgan. Shu sababli ham mazkur hikoyalarda, hozirgi kunda eskirgan, podshohlard, vazirlar, darveshlar, tarixiy shaxslar bilan bog'liq syujetlar asosida yaratilganiga qaramay, o'zining axtloqiy-didaktik, ijtimoiy - zamonaviy qimmatini yo'qutmagan. Ular bugun va kelajak uchun ham birday xizmat qiladi.

Xoja asarlariga e'tibor bersak, ularda o'z davrida Xoja Abruri Vali kabi ulkan ijtimoiy vazifani bajarish maqsadi bilan yashagan o'lug' shaxsiyatini ko'ramiz. U bu borada o'zining: «shayxul-istomlik maqomidan turib, amaliy faoliyati bilan bir qatorda, badiiy ijodi, asarlari orqali ham beqiyos xizmatlarini amalga oshirgan. Uning ayrim hikoyalarda xalq og'zaki ijodiga xos belgilar ko'zga tashlanadi. Jumladan, ular eraklardagidek «aynalar, dehdurlar, naql qilurlar» kabi iboralar bilan boshlanib, qissadan-hissa chiqarish bilan yakunlanadi. Ko'ringanidek, Xoja hikoyalari navis sifatida tashvur bo'lib, asarlari bizgacha yetib kelgan.

Animo shoir sifatida ham uning maqomi nosiriigidan kam bo'lmagan. She'rlari kam miqdorda yetib kelgan bo'lsa-da, mavjud asarlari uning mahorati, so'z qo'llash mas'uliyatining noyobligidan dalolat beradi.

«Kechadur» radifi g'azal 5 baytdan (ayrim manbalarida 4 baytdan) iborat. Ijodkor asarda «kechadur» so'zi vositasida takrit, ishom, ushbeh va tajnis kabi san'atlarni qo'llagan. G'azalda muallif ichki ruhiviyat holatlarini tasvirlar ekan, ayniqsa, «kecha» so'zining ma'no tovlashtirilaridan san'alkorona foydalanagan. Asarda ko'p hora takrorlangan so'zning har biri yangi ma'no bilan jilolanganini sezishi qiyin emas. Bu shoirning so'zga munosabati, ular zamiridagi maudroq ma'nalarni uyg'uta olish mahoratini ko'rsatadi.

Xojaning mazkur g'azali dastlab «O'zbek adabiyoti» xrestomatiyasida chop etilgan. Unda asar 4 baytdan iborat. Shoirning o'g'li Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» ta'krisida esa u 5 bayt shaklida keltiriladi. Muallif e'tiroficha, mazkur g'azalni shoir Hindistonga

to'rtinchi o'zbek elchilaridan Holiz Ko'hakiy o'tib borgan. Ta'kidlanadi ikki mamlakat o'rtasidagi madaniy aloqalar bo'lish bilan birga, Boburning Xoja she'ri haqida bahosi bilan ham tanishtirish. Muallif «...podsobol, maqtagan edilar»: - deya ma'lumot beradi.

G'azal oshiqona yo'natishda. Uning chuqur tafakkur va ma'rifatida yaratilganini sezilib turadi. U zobiriy va hotiriy mazmun qamroviga ega. G'azalning yuzta qatlamida majoziy ishq talqini kuzatsak, ikki qatlamida esa chuqur irfoniy ma'noalar ham nazarda tutilganini ko'rib bo'lalimiz. Majoziy ma'no oshiq → hayr → mahbuba tuzilishidagi g'azalning muhim xususidir. Ayniqsa, shoirning ma'no qatlamida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, shoirning ma'no qatlamida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, shoirning ma'no qatlamida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, shoirning ma'no qatlamida namoyon bo'ladi.

Asar ta'kidlanganidek, irfoniy ma'noqa ham ega. Oshiq, mahbub, shayx, jon kabi timsollar ramziy mohiyatni ham ifodalab keladi. Ular orqali shoir haqiqiy ishq talqiniga e'tibor qaratadi. G'azalga tarulik va hotiriy ma'no bag'ishtilaydi.

Shoirning bunday serqalamlilikka erishishida she'riy san'atlarni mahorat bilan qo'llash, so'z tanlash va undan foydalanishdagi mas'uliyat, munosabat muhim o'ringa ega.

G'azal 5 baytdan iborat. Barcha baytlarda «kechadur» so'zi radif vositasida takrorlanib kelgan. Nolon, parishon, inson, oson, tobon, ulg'ur, on so'zlari qofiya sifatida qo'llangan. Asarda qofiya va radif muhim badiiy vazifani bajargan. Qofiyaning «nolon» so'zi bilan boshlanib, «saf'or» so'zi bilan tugallanishining o'zidayoq, shoirning ruhiviyat ma'nosini mas'uliyatga yagona doira atrofiga birlashtirganini ko'rsatadi. Bu g'azal kompozitsiyasida tuyg'ular, holatlar tasvirlarining muammasiz takomillashib borishini ta'minlaydi.

Ayniqsa, shoirning radif sifatida qo'llagan «kechadur» so'zi asar kompozitsiyasida alohida, muhim vazifalarni bajargan. 5 bayt - 10 misra she'rda mazkur so'z 9 marta qo'llanadi. Hayratlanarli shunda ham, shoir undan har bir o'rinda o'zgacha ma'no va jami 10 xil mazmunda foydalanadi.

Quyidagi jadvalda «kechadur» soʻzining shakl va maʼno munosabati izohlangan:

Tarixiy raqami	«Kechadur» soʻzi qoʻllangan hayt va misollar	Soʻz shakli	Soʻz maʼnosi
1-oʻrin	Kunduz avqodim sening hajringda nolon kechadur,	Kechadur	kechadur
2-oʻrin	Kunduz avqodim sening hajringda nolon kechadur,	kechadur	kechadur oʻtmogʻ
3-oʻrin	Kecha ham zulfing kabi holim parishon kechadur.	kecha	tin
4-oʻrin	Kecha ham zulfing kabi holim parishon kechadur.	kechadur	zulfat,
5-oʻrin	Anha in zulfing xayofidin koʻzuringa, ey pari, kechadur.	kechadur	qorongʻu
6-oʻrin	Yila oyvu soatu kun bori yukson kechadur. Ulki jowdin kechadur shomi visoligini koʻrub,	kechadur	voz kechadur
7-oʻrin	Vah na xush varnu na xush soat na ceon kechadur.	kechadur	voz kechadur
8-oʻrin	Ravshan oʻlgʻay davlati vaslida hijron oqskorni, kechadur.	kechadur	voz kechadur
9-oʻrin	Xoja yangligʻ nola qil zulf gʻanidin kechalar,	kechalar	zulfat
10-oʻrin	Kim mahalli nolava faryodu afgʻon kechadur.	kechadur	kechadur, oʻtmogʻ.

Xoja mazkur soʻzning 9-10 maʼnosini ilgʻashga erishadi. Shu birgina soʻzni qoʻllashi, uning zahiriga chuqur kirib borishi, maʼnolarining cheksiz hududlarini koʻra olishi, rang-barang maʼnoviy jihatlarini tayinlashining oʻziyoq. Xoja sheʼriy mahoratining noyob va betakrorligidan dalolatdir. Gʻazalning Hoburga «maʼqul kelib, uni maqtagan» ham hech emas. Biringincha, uning eʼtiborini tortgan jihat ham ana shu

bilan bogʻliq boʻlishi kerak. Soʻzlardagi noyob jilvakorlik Bobur va Maʼnun etib, unga maʼqul kelgan.

Gʻazal ramali munosabati mahzuz vaznida (foilolun – foilolun – foilolun – foilun; taqteʼsi – V – / – V – / – V – / – V – / – V – /) yozilgan. Turkiy munosabatlarda eng koʻp qoʻllanilgan hahr bu ramal bahridir. Osluqona lirik sheʼrda hazaj va ramal bahrlari faol ishlatilgan. Ammo usharning asarda baharvchi vazifasi bir-biridan farq qilgan. Hazaj sheʼrda mahzuzlik, ogʻirlik bogʻishlaydi. Ruhiyatdagi izirib, dard, arimon tuygʻularini mahzuzlik bilan muzayyan tasvirlaydi. Tushkunroq kayfiyatni ifodalaydi. Ramal esa bayyutdagi nisbatan yengillikni, umidvorlikni tasvirlash vazifasini bajaradi. Shu sababli ham yuqorida taʼkidlaganimizdek, gʻazalda kecha, zulfat, qorongʻulik kabi tashvihatlar yetakchilik qilganiga qaramay, oʻquvchi koʻnglida umidvorlik uchunlari paydo boʻladi. Duni uning oʻyoq, rangl ritmiga ega ramal bahrida yozilgani bilan dalillashimiz mumkin. Demak, shoir gʻazalini yaratganda, vazn tanlashga, uning badiiy unsur sifatida, bajarayotgan vazifasiga eʼtibor qaratgan. Shunchaki toʻgʻri kelgan bir vazni tanlab qoʻya qolmagan. Uning lirik qabarmon ruhiy mazozalarini toʻliq qamrab va yoritib bera olishini inobatga olgan.

Gʻazalda zulfat haqida koʻp soʻzlanadi. Ammo ana shu qorongʻulik zahirida bir yorugʻlik, ishq nuridan taraluvchi ravshanlikni oʻquvchi koʻngli bilan his etib turadi. Hatto shoir asarda sham, ravshanlik kabi soʻzlarni ham qoʻllaydiki, bu fikrimizni tasdiqlaydi:

*Ravshan oʻlgʻay davlati vaslida hijron oqskorni,
Ger gunohindan bilib ul mohi tobon kechadur.*

Lirik sheʼr hadiyatida sheʼriy sanʼalarning oʻmi beqiyos. U oddiy soʻzlardan moʻjiza yaratuvchi vasita. Mazkur gʻazalda ham shoir yohom, lazod, tashbeh, tajnis, ishora, nido kabi oʻnlab ana shunday tasvir unsurlaridan mahorat bilan foydalanagan.

Buni biz birinchi baytlayoq kuzatamiz:

*Kunduz avqodim sening hajringda nolon kechadur,
Kecha ham zulfing kabi holim parishon kechadur.*

¹ Masʼumot Nisoriy: Muzakkiri abbob. T.: Xalq merosi nashli, 1993, 275-bet.

Shoir birinchi misrada kunduz va kecha soʻzlari bilan fazol sanʼatini yaratgan. Lirik vaziyatdagi qarama-qarshilik, ruhiy holatdagi zid kechinmalarni aniq tasvirlash imkonini yaratadi. Zid maʼnoli soʻzlarning misra boshida va misra oxirida oʻrinlashishining oʻzida ham maʼnat va maʼno mavjud. Misra soʻngidagi «kechadur» soʻzi bilan (yhom sanʼatini ham yaratgan. Zid maʼnoli «kunduz» soʻzi bilan bogʻliq ravishda birinchi oʻrinda mazkur soʻzni ham tun maʼnosida, ham kechmoq maʼnosida qoʻllagan. Birinchi misra «kecha» soʻzi bilan tugab, 2-misra ham shu soʻz bilan boshlanadi. Bu «radhi aruz ilal ibtido» deb nomlanuvchi sanʼat turi ham maʼnolar zanjirini bogʻlashga oʻz hissasini qoʻshadi. Ikkala misradagi «kechadur» soʻzi bilan shoir, shakldosh soʻzlar yordamida, tajnis sanʼatini vujudga keltirgan.

Koʻrinadiki, mazkur gʻazal Xoja lirik merosining gultojidir. Unda shoir soʻzlarning qat-qat maʼnolar silsilasini nazarda tutib qoʻllagan. Xususan, bir soʻzni tovlanitirish orqali sheʼriyatni olmos kabi jilolantirish bu — ulkan va noyob mahorat talab qiladi. Gʻazalning qolgan barcha baytlari ham xuddi shunday yuksak va noyob isteʼdod mahsuli sifatida taydonga kelgan. Shoirning ruboiy va qitʼalari gʻazalidan farqli ravishda axloqiy-didaktik yoʻnalishda yozilgan.

«Muzakkiri abbo» tazkivasi muallifi Xojaning fors va oʻzbek tillarida ikkita deyon uzgani haqida maʼlumot beradi. Ammo ularning taqdiri nomaʼlum. Bizgacha kam sonli sheʼrlarigina yetib kelgan. Tazkivada uning oʻz davri sultoni Kistan Qaro madhiga bogʻishlangan bir mashhur forsiy qasida yaratgani eslanadi. U maqabli kabi shariq mashhurlar, munfasila, seporiy, izhorii muzimar, murabbaʼ kabi shariq adabiyotidagi eng murakkab sheʼriy sanʼalar bilan muzayyan bitilgan.

Muallif: «qasidada masnuʼ usulini bu diyor shoirfari orasida ul kishu yoyganlar», — deya qasidasining noyob yoʻlda yozilganini eʼtirof etadi. Xojaning lirik merosidan birga, hikoyalar tarkibidagi sheʼriy paralaradan tashqari, 2 gʻazal, 5 qitʼa, 2 ruboiy, 1 masnaviy, Nizomiyning «Maxzan ul-asror» dostoniga javob tarzida yaratilgan «Maqsad ul-atvor» nomli dostoni yetib kelgan. Sank- Peterburglik olim, filologiya fanlari doktori A. Tohirjonov LDUning Sharq fakulteti kutubxonasida

1706 inv. raqami va Sank- Peterburg Sharqshunoslik institutini kutubxonasida V-3985 inv. raqami bilan saqlanayotgan qoʻlyozma «Maqsad ul-atvor» dostoni ekanligini aniqlagan. asarning ilmiy-tarqiqiy matnini yaratgan.

Xoja asarlarida ifodalangan ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-taʼlimiy mavzular hugun uchun ham ibratli. Oʻz ahamiyatini yoʻqolgan emas.

Tayanch tushunchalar:

Sadrlilik, adabiy muhit, axloqiy-taʼlimiy, kichik hikoyachilik, folklor.

Savol va topshiriqlar:

1. Mazkur davr Buxoro adabiy muhitining xususiyatlari haqida soʻzlang.
2. Xoja hayoli va ijodi manbalari bibliografiyasini tuzing.
3. Xoja adabiy merosiga annotatsiyali taqriiz yozing.
4. Kichik hikoyachilikning oʻzbek mumtoz adabiyotidagi va Xoja ijodidagi oʻrnini aniqlang.
5. «Gulzor» va «Miftoh ul-udb» asarlarini toʻliq oʻqing.
6. M. Mirzaahmedovning «Xoja» monografiyasini konspektlashdiring.

Asosiy adabiyotlar:

1. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri abbo. T.: 1993.
2. M. Mirzaahmedova. Xoja. T.: 1975.
3. Zohidov V. Oʻzbek adabiyoti tarixidan. T.: 1961.
4. Xoja. Miftoh ul-udb. T.: 1962.
5. Xoja Gulzor. T.: 1961.
6. Oʻzbek adabiyoti. Xrestomatiya. 3-kitob. T.: 1959.
7. Oʻzbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
8. Tohirjonov A. Xojaning yangi topilgan asari. «Oʻzbek tili va adabiyoti» jurnali, 1975, 3-son.

**QUL, UBAYDIYNING O'ZBEK MUMTOZ
ADABIYOTIDA TUTGAN O'RNI
1487-1540)**

REJA:

1. Qul Ubaydiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Taqjimat holi.
3. Adabiy merosi.
4. Asarlarining janri tarkibi.
5. Shoir she'riyatining mavzu qamrovi, g'oyaviy xususiyatlari.
6. Qul Ubaydiy asarlarida badiiy mahorat masalasi.

O'rganilishi. Ko'plab shoh - shoirlar qismini kabi uzoq yillar Qul Annono, bizgacha ko'p manbalarda ma'lumotlar yetib kelgan. O'z zamoniya faoliyati, g'ayrat-shijoati, noyob iste'dod egasi ekanligi, mevasi haqida qimmatli dalillarni ko'ramiz! Zayniddin Vosifning «Badoc-Amin Buxoriyning Nisoriyning «Muzakkiri ahbob», Mirmuhammad dullaonoma, Mirzo Haydarning «Tarixi Rashidiy» asarlarining «Abshunday muhim manbalardir. Ubaydiy ijodi G'arb olimlari e'tiboriga ham tushgan. Mashhur adabiyshunos olim Fitrat o'zining maqolalarida Ubaydiyga yuqori baho bergan¹. Shoh va shoir faoliyatini o'rganish mustaqillik davrida yangi bosqichga ko'tarildi. Uning ijodini ilmiy nuqtai nazardan izchil tadqiq etila boshlandi². 2000 yilda Muhammad

¹ *Mofiz Tarixi Buxoriy*. Abdullamonna. - T.: 1999. *Mas'ul ko'rishlar*. Tarixi Ubaydulmonna; *Ko'zbehan*. Mahamonnami Buxoro; *Mirmuhammad Amin Buxoriy*. Muzakkiri ahbob. - T.: 1993; *Muzakir*. Tashkent ish-shuuro. - T.: «Muntaz so'zo» T.: 2002.

² *Fitrat*. Tamlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000. Fitrat. Yassaviy kim edi. T.: 1995.

³ *Bag'iyat*. Tasavvuf va inson. T.: 2001; F.Ochilov. Tasavvuf adabiyotida badiiy va adabiyoti. jurn., 2006, 2-sun, 14-24-bet; Ya. Fitrat. Turf Islanbul.

Abdullaev «Ubaydiy hayoti va adabiy faoliyati» mavzuida fan nomini dissertatsiyasini himoya qildi¹.

Asarlaridan namunalar kiritil alifbosida 1994 yil «Valo qilsang»², 2000 yil «Dabq dallari»³ majmualarida, 2005 yil «Mubahbat taromalari»⁴ nomli ruboiylar to'plamida chop etildi.

Taqjimat holi. Ubaydiy 1487 yil Xorazmda Vazir shahri yaqinida (amakisi Shayboniyxon va otasi Mahmud Sultonlarning Xo-rozonga yurishi paytida) tug'ilgan. Otasining piri Ubaydulloh Xoja Abotir Vali unga o'z ismini beradi. U otasining yolg'iz o'g'li bo'lgan. Yoshligi Buxoroda kechgan. U Amir Abdullo Yamaniy (Mir Arab), Xoja Muhammad Sadr kabi allomalardan tahsil olgan. Ubaydiyning, ayniqsa, Abdullo Yamaniyga ixlosi kuchli edi. U Xoja Ahromning, ular Ya'qub Chirchiyning, ular esa Bahovuddin boqshbandning muridlari edi. Ubaydulloxon o'z faoliyati davrida Mir Arab bilan hamisha maslahatlashib ish olib boradi. Bu fikrimizni «Hadoe ul - vaqoe» va «Muzakkiri ahbob»da keltirilgan ko'p dalillar tasdiqlaydi.

Ubaydulloxon sarkarda sifatida juda shijoatli, tadbirkor edi. O'zbekxonlarning 1511-1512 yillarda Movarounnahmi qayta egalla-shida uch ming kishilik qo'shin bilan 60 ming kishiga qarshi jang qilib g'alabaga erishgani, Shayboniyxonning ko'p zaferlari ham Ubaydul-loxon matonati natijasi ekanligi manbalarda e'tirof etiladi.

Otasi Mahmud Sulton vatotidan keyin (1504 yil) amakisi Shaybo-niyxon uni Buxoroga hokim etib tayinlaydi. 1533 yilda esa Ubaydul-loxon poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chirishga majbur bo'ladi va bosh xonlik marosimini o'sha shaharda o'tkazadi. O'z nomiga xulfa o'qitadi. Shundan so'ng u umrining oxirigacha - 1540 yilgacha Buxo-ro xonligini boshqaradi. Undan Abdulazizxon va Muhammadrahimxon ismli o'g'illar qildi. Abdulazizxon otasidan so'ng 1540-1550 yillarda xonlik qildi.

¹ *Abdullaev M.* Ubaydiy hayoti va adabiy faoliyati. Avtorferat. T.: 2000.

² *Ubaydiy*. Valo qilsang. T.: 1994.

³ *Isiq dastlari*. Ruboiylar. T.: 2000.

⁴ *Mubahbat taromalari*. Ruboiylar. T.: 2004.

Ubaydulloxon o'z davrida shariat qonunlarini bid'atlardan xedi saqlashga katta e'tibor qaratdi. Ularning amaliyotini nazorat qilib bordi. Buxoroda bog'lar barpo qildi. Mir Arab madrasasi, Ko'hak daryosidagi Mehlar Qosim ko'prigi kabi inshootlar qurirdi.

U ijodkor - shoir sifatida ilm-fan, san'at, adabiyot ravnaqiga keng yo'l ochadi. Har kuni Buxoro shahrining fozil, ofim va shoirlarini jam-lab subhatlar, mushoiralar uyushtiradi.

Ma'lumki, Movarunnahr va Xurosondagi madaniy hayotning eng gullagan davri Husayn Boyqaro (Jomiy va Navoiy) zamoniga to'g'ri keladi. Mirzo Hiydar o'zining «Tarixi Kashidiy» asarida Ubaydulloxon davridagi Buxoro madaniy hayotiga «Buxoro Iltirof va Husayn Boyqaro zamonini eslatadi» deya juda yuqori baho beradi. U Ubaydiyning «barcha fazilatlar bilan bezangan» shaxs ekanligini e'tirof etadi. Bir qancha manbalarda uning sultanat tashvishlari bilan bandligiga qaramasdan, irishqoqlik bilan itna o'rganganligi, vaqtdan nihoyatda unumli foydalanгани, uni hech behuda ketkazmagani e'tirof etiladi.

Ubaydiy serqura iste'dod, bilim va lafakkor ko'lamiga ega edi. U hadis ilmidagi Xoja Mavlono Isfahoniyning, fiqhda Mavlono Mahmud Azizorning, Qur'on qiroatida Mavlono Yormuhammad Qoriy kabi zamonaning peshqadam allomalarining shogirdi edi. Shu holidan bu yo'nalishlardagi faoliyatida chuqur bilim va asosli dalillarga tayanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. U Qur'on qiroatida tajvidsiz o'qishni no-joiz sanagan. Turkiy tilda Qur'onga tafsir yozgan. Fiqhga bag'ishlan-gan risola ham yaratgan.

U yetti xil humixolda yoza olgan. Nasx xarini yozishda mahorati beqiyos bo'lgan. Musiqa ilmining bilimdoni, chaluvi shozanda, kuy-lovchi navozanda sifatida zamondoshlarining ta'hsiniga sazovor edi.

Adabiy merosi. Ubaydiy shoir sifatida turk, fors, arab tillarida ijod qilgan. Bizga uning uchala tilda yaratgan asarlari, jamlangan 695 sahifadan iborat «Kulliyoti» etib kelgan. Uning 4-200-beclarida forsiy, 201-210-beclarida arabiy, 211-695-beclarida turkiy asarlari joylashgan.

«Sustlik tab'ning bo'shastishiga sabab bo'ladi va zehmi o'rmas-lashiradi» degan tamoyilga qat'iy amal qilgan Ubaydiy zamondosh ijodkorlarni har kuni ijod bilan shug'ullanishga da'vat etgan. Ularga rahnamolik qilgan

Ubaydiyning ijodkor sifatida Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Kutubiy asar-lariga talosi baland bo'lgan. Adabiyoti terau anglagan. Tafakkuri keng miqdori bo'lgan. Hatto, zamondoshlari xon bilan uchrastishdan oldin, uninghona borayotgan talaba kabi, ko'p kitoblar o'qib, she'rlar yodlab, yangi asarlar yaratib borishga harakat qilishganini eslashadi. Chunki uning tafakkur ko'lamini subbatdoshidan chuqur bilimdonlikni, donish-mondlikni taqozo qilari edi.

Shoir «Kulliyotining yagona qo'lyozma nusxasi O'zbekiston Fan-lar akademiyasi Abu Kayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik insti-tuti qo'lyozmalar fondida 8931 raqamni ostida saqlanadi. Uning tarkibi-da uch tildagi asarlardan tuzilgan devondan tashqari dimiy-usavvuriy, asho'by-didaktik ruhda «Ornatnomas», «Shavqnomas», «O'ayratno-mas», «Sabrnomas» masnaviy-lari ham bor.

Ubaydiy ramtuz adabiyotning ko'plab lirik janrlarida qalam teb-ritgan. Ayniqsa, uning g'azal, ruboiy, hikmat, tuyuq kabi janrlardagi mahorati diqqatga sazovor.

Ubaydiyning o'zbek tilidagi devonida 310 dan ortiq g'azali mav-jud. Ular mavzu jihatidan rang-barang. Olam va odam bilan bog'liq barcha masalalarga munosabatini ko'ramiz. Uning lirik qahramoni ha-yot mazmunini chuqur anglaydi. Shoh bo'lishga qaramay, dunyoning o'tkinchi, yaltiroq jilvalariga aldamaydi. Insonni kamolga yetkazuv-chi asl maqsaddan chalg' olmaydi. Quyidagi g'azalda shoir dmyoqara-shining shu jihati o'z ifodasini topgan:

Hosila korvna sukran ko yuzgda bir xasdar mangga.

Ushbu himmat ilki olam ichida basdar mangga.

Ham ko'raman er yuzi bir firmonyehobim.

Yeti ko'k ayvoni bir togi masarmanashar mangga¹.

Ubaydiy Qur'oni Karim, Hadisi sharif g'oyalari ni mukammal egal-lagan. Shu sababli, u dunyo, hayot, tiriklik va inson mohiyatini terau

¹ *Qal' Ubaydiy.* Vato qilsang. Toshkent, 1994. 5-be. Keyingi parabolaning sahifasi ko'rsatiladi.

mushohada etadi. Shoir she'rlarida yetakeli mavzu ishq. U majozli muhabbat haqida so'z aytganda ham ilohiy muhabbat nazariyasini chiqarib beradi. Shuning uchun, uning g'azallaridagi ishq tushunchasini ajratib bo'lmaydi. Fitrat Ubaydiyning shoirlik mayomi haqida gapirib: «Ubaydulla shoir ham mutasavvuf shoiridir...Uning forsicha bo'lgan g'azali muashshur mutasavvuf Maxdumi A'zam tomonidan tasavvuf urfida sharh qiling'an», - deya bahol beradi.

Ma'lumki, vahdati vujud, Oллоh vasliga yetish tasavvuf ta'limining bosh g'oyasi. Bu maqomga esa faqat ishq vositasi bilan erishish mumkin. Shu sababli, muhtoz adabiyotimizda ishqqa insonni ruhiy kengliklarga boshlovchi vosila sifatida qaraladi. U harcha tor qafslardan, g'am-g'ussalardan ko'ngilni ozod qiladi. Uni hurlikka oshirib beradi. Ubaydiy lirik qahramoni ham o'zining va odamni ana shu - jon baxsh ishq vositasi bilan anglatadi. U orqali lahzalik mavjudlik ustidan g'azalga qozona oladi:

*Ishqingda sening g'ulgu'ida olang'a sohamen,
Ishqing siphohi birla bu olamni olarmen...?*

Yoki:

*Shod aylab mening yodi bila xasta ko'ngilni,
O'zimni g'amo g'ussadan ozod etarmen?*

Shariat ahkomlarining qattiq himoyachisi bo'lishiga qaramay, shoirning ayrim she'rlarida ishq zuhdu yara'dan ustun kelgan ruhiy holatlar tasvirini ham kuzatamiz:

*Zuhdu varaim dafuarin, ey banda Ubaydiy,
Bi-bir qitibon, ishqida kerobod etarmen?*

¹ Fitrat, Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida takshirishlar, Toshkent, A.Qodiriy nomidagi xalq maorifi nashriyoti, 1994, 3-bet.

² O'sha asar, 30-bet.

³ O'sha asar, 31-bet.

⁴ O'sha asar, 31-bet.

«Muzakkiri ahhob» tarkizida shoirning bir fursiy g'azali keltirilgan. Unda lirik qahramon ko'nglidagi Oллоhga ishqning qanchalilar qancha darajada ekanligini his qilamiz. Ishq maqomining ramziga aytilgan Kobiya al-Adaviya haqidagi rivoyatda muhabbatni otashning belandligidan hayratda Ka'ba uning ziyoratiga borganini e'tirof etiladi. Ubaydiy lirik qahramoni ham ishq rufbasida o'zini shunday yuklakda his qiladi. Va bu tuyg'uni oshkor etishdan hayiqmaydi:

*Bo'yi arbobni vafu az g'ali mo meoyad,
Ka'ba zi om ro'ba tarof diti mo meoyad*

Mazmuni: Vafu ahlining hidi bizning guldan keladur, shuning uchun Ka'ba ham bizni ziyorat etgani keladur.

Shoirning tasavvuf ta'limidagi mavqini «Muzakkiri ahhob» muallifi shunday e'tirof etgan edi: «Tasavvufda fikrlari mazmuni asosli va kuchli namoyon bo'lar, baland ma'nalarni dillipisand iboratlar bilan bayon qilar edi»¹. Husniyatdan ham, Ubaydiy lirik qahramoni o'z fikrlarida shohit. O'z maqomida mustahkam. O'z tanlagan yo'lining to'g'riligiga shonchi qat'iy. Soliklarga rahmatolik qilishga qadrati, idroki yetarli:

*Dar buyoboni talab solik zamangasteta ba rohi,
Ba sadoi jarasi mahmuli mo meoyad.
Har kajo dardi dila kaxt. Ubaydiy, kaxil
Ba tarof diti behasili mo meoyad.*

Mazmuni: talab salhosida solik adashub qolsa, ular yo'lga bizning karvonimiz qo'ng'itrog'i tovushini eshitib tushishadi. Qacarda dardi shifo topgan dil ho'lsa. Ubaydiy, bizning murodiga yetmagan dilimizni tavof etgali keladur.

She'riyat - inson ruhiyatini, hofinini taqin etuvchi maydon, ko'ngil mulkiga sayohat. Shu sababli Ubaydiy she'riyatida insonni anglash, uni tushunishga davat yetakchilik qiladi. Hatto, lirik qahramonning jinon-

¹ Hasanoviya Nisoriy, Muzakkiri ahhob, Yuzkira.1.: A.Qodiriy nomidagi xalq maorifi nashriyoti, 1993, 23-bet.

Yatubiga munosabati ham o'zgarib, U insonning jiriyatohiga aylanish
sahablarini to'g'ri tushunishga ehorlaydi. Ulayga ham insonparvar
lik nuqtai nazaridan yondashish bozumliligiga o'yiborni qarataadi. Uning
boisitni atrof-muhitidan, ijtimoiy hayot tarzidan izlaydi. Bu esa biza
Ubaydiyning faqat shoir emas, balki shoh sifatidagi fuqilatlaridan ham
boxabar qiladi:

*Jiriyat ahliga ko'p ta'na umrag'ij zimbun,
Ilo'iy ul sifat kashikim, bo'imag'ey xyonasabi.*

Naqshbandiylik tariqatining «Hush dar dam, nazar bar qadam» aqi-
dasining zamirida g'urmatlilikni anglatishga da'vat ham singdirilgan.
Shundan kelib chiqib, Ubaydiy she'rlarida mavjudlikni, insunni g'ani-
mar bilish, uning unonantligini anglash, qudratlash kabi tuyg'ular ham
o'z ifodasini topgan:

*Diydor g'azimat turuc, ey talbat Ubaydiy,
Diydoridim ayrimaki, diydor topilmay.*

Ubaydiy g'azallaridagi o'ziga xoslik rost tuyg'ularning kaylati-
shida ularning samimiy, tabiiy ifodalalar, tasvirlar orqali bayon etilishida
ham ko'rinadi. Xalq jonli so'zlashuv uslubiga yaqin iboralar, so'zlar
tizimidan mohirona foydalanadi. Bu she'riyatidagi soddalik va samji-
miylikka bois bo'ladi:

*Meni zor etding, ey ko'ngil, domo ul oy jamo'lig' u ilohi,
sen dog'i mendek hirong'u zar bo'lg'ayev.*

Yoki:

*Men ko'ngul daridig'u yig'larman, ko'ngul ham hollimo,
Men anga hayronimani ul dog'i hayronlar manig'.*

¹ O'sha asar, 27-bet.
² O'sha asar, 14-bet.
³ O'sha asar, 27-bet.
⁴ O'sha asar, 7-bet.

Shoir g'azallari qisqa hajmli. Asosan, 5-7 baytdan iborat. Ammo
larda lugal va keng qamrovli, chuqur mazmunli fikrlar bayon etilgan.
Iroda uslubli o'ziga xos. Xalqona, sodda, aniq, hikmat va maqollarga
huda ustubi o'ziga xos. Xalqona, sodda, aniq, hikmat va maqollarga
nomand xulosalar bayon qiladi. G'azallarida kutilmagan, jur'atli xulo-
salar keltiriladi. Birinchi misrada keltirilgan tezisga 2-misrada hayra-
onimiz izohlar beriladi. Shoh Ubaydiyning tabiatiga xos jasorat, jur'at
g'azallarida ham o'zini namoyon etadi.

*Tavrimni dag'i ne so'rasin, sor Ubaydiy,
Karski bila yaxshiyai, yomon bila yomonim.*

U Navoiy va Buhar ijodiga ehtiram bilan qaraygan. Ruboiynaavislik-
da ham ular izidan bordi. Navoiy ijodi davomida 700 dan ortiq. Buhar
230 dan ortiq ruboiy yaratgan bo'lsa, Ubaydiyning turkiy devoniga 485
dan ortiq, forsiy devoniga 418 ta ruboiysi kiritilgan. Demak, Ubaydiy
o'zbek adabiyotida eng ko'p — 900 dan ortiq ruboiy ijod qilgan shoir
sifaida qadrlil.

U ruboiy janrida faqat son jihatdan emas, balki mazmun, mohiyat
jihatidan ham o'quvchini hayratga soladigan asarlar yaratgan. Ular-
ni shartli ravishda mavzasiga ko'ra uch turga bo'lamiz: 1. Oshiqona
2. Axloqiy-didaktik 3. Orifona yo'nalishdagi ruboiylar.

Ma'lumki, mazkur mumtoz janr talabiga ko'ra, uning tarkibi 4
qismand tashkil topadi. Ammo har doim ham ularning hammasi ishti-
rok etavermasligi mumkin:

Tezisda ruboiyda aytilmoqchi bo'lgan fikr, mavzu bayon etiladi;

Antitezisda birinchi misraga parallel muqobil fikr keltiriladi;

Moddai ruboiy to'rtinchi misrani bog'lovchi ko'priik vazifasini ba-
jaradi.

Sinterz, ya'ni xulosalovchi, yakuniy misra.

Ko'rinadiki, shoir ruboiylari ham kichik hajmga ega bo'lishiga qa-
ramay, o'quvchi diqqatini jalb etuvchi tugun, fikr va tuyg'ular rivojii,
yechimdan iborat o'ziga xos kompozitsiyaga ega. Dastlab muhixsida fikr
va savollar uyg'uluvchi tezislar o'rtaqa tashlab, so'ng asosiy xulosa

hayvon etiladi. Bu ruboiydagi mantiqiy yuxlitilfikni, izchil bog'liqlikni ta'minlaydi:

*Dadning o' dadimki, gul yama so'lg' usidur,
Ko'ngilning g'omni avahil hila to'lg' usidur.
Buhul dedil: « Ey do'st, — maroqa nola qilib,
Toqdiri xudoy ne bo'lsa, ul bo'lg' usidur ».*

Ushbu ruboiyda savol-javob usulini qo'llash chuqur ruhiy dramatik manzarani ifodalash, timsollar qiyofasini oydinroq yoritish imkonini bergan. Shoir inson tabiatining ziddiyatli kechimlarini lubiy tasvirlashga erisha olgan. Ayrim ruhiyliklarda esa, dastlab, chuqur mazmunli hayotiy xulosa berilib, keyin undan lirik qahramon ruhiyatini sharhlash uchun foydalanadi:

*Ey yor, ko'ngul istini hazub bo'lmaydur,
Ag yor jafosig' u to'rab¹ bo'lmaydur.
Har nocha uzay ko'nglumni darman senidin,
Sendek kishidin ko'ngul uzub bo'lmaydur.*

Ko'ngil — tilsim. Uni anglash mushkul. U har doim ham inson xohishiga bo'ysunavermaydi. Shoir ana shu murakkab mavjudlikning asrorini anglashga intiladi. Xususan, so'nggi ikki misrada uning hush g'oyasi ifodalanaadi. Mahorat bilan qo'llangan fikr va so'zlar uzimini inson sirli olamini butun ziddiyati bilan, siraoti bilan tasvirlashga imkon yaratadi.

Uhaydiy ruboiylarida ko'proq faylasuf shoir sifatida namoyon bo'ladi. U olam, odam va Olloh munosabatlari borasida chuqur mazmunli fikrlarni hayon etadi. Shoir bularni bir butunlikda — yagona xilqat siliatida idrok qiladi. Ularni bir-biridan ayro tasavvur etolmaydi:

*Sendan rizo ko'zlagan Ubaydullohdir,
Lafzimg so'rab bo'zlagan Ubaydullohdir.*

¹ Vafo qilsang. —I: 1995, 42-hat. Keyingi o'rinlarda beti inara yonida qavscha beriladi.

² To'zmoq — chidamex ma'nosida.

*Har ikki jahonda ko'zu ko'ngul birlan
Sendan seni izlagan Ubaydullohdir (87-b).*

Uhaydiyning shoir sifatida ma'naviy olami juda yuksak. Uning o'zi juddahoh bo'lishiga qaramay, oshiqlik va darveshlikni shahlikdan ustun qo'ya oladi:

*Giar bo'lsa ziyoda g'ayg'uga eshligimuz,
G'ann davidadan bezuvdligi behushligimuz,
Ollohga shukr ofical erur shohlikdun,
Ky darveshlar, hamisha darveshligimuz (94-b).*

U oshiqlarning, so'filarning kamalakday serjilo ruhiy daryosini teran idrok qiladi. Ularni qadrlaydi va yuqori halho beradi:

*U qavim asiri deg'i kipurdirilar,
Yuzroq bilan yakirangu yuksandirilar,
Darvesh kabi bo'lsa-da ular savratda,
Ma'no olamida shohu sidondirilar (95-b).*

Dunyoning o'tkinchiligini, hayotning mazmun va maqsadini anglashning o'zi noyob fazilatdir. Chunki inson shunda to'g'ri yo'ldan adashmaydi. Jahonni egallagan Iskandar ham hayotining so'ngida ko'nglida bir bo'shliqni his qilganli, insoniyatga ibrat uchun tobutdan bo'sh qo'lini chiqarib qo'yishni vasiyat qilgan. U anglab yetgan xatosining keyingi avlod hayotida qaytarilmasligini istagan. Uhaydiy ham xuddi shunday o'z tajribalaridan, kechinmalaridan saboq berishni muhim deb hisoblaydi:

*Hukminingda magar mamlakati Misru Faman,
Farnomningda mulki Xitoy kanada Xo'lan,
Ber boyligini yig'sang-da er yozining,
Ky shoh, jahondan etasam to'tta kafas (85-b).*

Inson yuragida ezgulik va yovuzlik qutblari mavjud. Yovuzlik g'olib bo'lgan vujud qo'rqinchidir. Chunki u faqat o'zini emas, balki

atrofidagilarni ham muvazzanidan chiqaradi. Oltoludan uzoqlashtim Uning she'riyatida ham ana shunday holatga tushishdan xavotirda bir qatorida, ana shunday uddiy insoniy iztiriblar, darda arzuvoqlar bilan o'z ifodalasini topgan:

*Ey dil, meni na deris na ilol qo'rqitgay,
To aybu gunohlar beaxd qo'rqitgay,
Olganda bulardan sira yo'q ravfim, lek
Do'st ko'ngilidagi kisu havad qo'rqitgay*

Shoir lirik qahramoni dunyoning mayda uyg'ularidan hezgarda undan xalos bo'lish yo'lini izlaydi. Yorug' xayollar, norli manzililar saniniladi. Ishqqa xalokkorlik vasitasi sifatida unudvor buqadi:

*Tokay hu zamon g'amsidan afsonga bo'lay,
Afsongayi har oqdu farzonat bo'lay,
Oshiq bo'layu ikki jahondan kechibon,
Bir Loylisifat ishqida parvona bo'lay (95-b).*

Shoir lirik qahramon qiyofasini ishqning turli ruhliy pog'unalarida talqin etadi. Ba'zan majoziy metru muhabbat tasviri, ba'zan esa Oltolobga bo'lgan ishq, yunon, e'tiqod tuyg'ulariga duch kelariz. Ba'zan oshiq kechinmalari bayonini ko'ramiz. Ularda muhabbatona ruh va uslub oshiqning g'amsidan zarracha g'am yo'q mendu, (87-b).

*Darvon g'amsidan zarracha g'am yo'q mendu,
Charx aylanishidan-da olam yo'q mendu,
Ishqingida yo'qotmishmon o'zitrasi aradog,
Parvo senga ham, o'zimga ham yo'q mendu (87-b).*

Ubaydiy lirik qahramoni kumil axloq targ'ibochisi, iftimuat-muruvvat, rahm-shafiqat, vafu-sadoqat kabi ezgu fazilatlar sobibi sifatida tasavvur qoldiradi. Insonlarni bir-birini g'animat bilishga, har

dan o'zaro yaxshiliklar sog'inishga da'vat qiladi. Shoir she'riyatining muhabbatiyligi, insonparvarligi ham ana shunday g'oyalarida namoyon bo'ladi. U inyon salomatliligimida, asl maqsadga yetishishunda insonni qadrlashda, uni anglashda deb biladi:

*Mufotiga qayish — esli koromat shuldär,
Bir ishti, yo'q ortida makomut — shuldär,
Har ikki jahonda, solika, yimomni
Qutqaruvchi chik nabi salomat shuldär (88-b).*

Biz Oltolobga muhabbat qo'yishni, ko'nglimizdan unga makon ajratishni ba'zan tor mistrik doirada tushunamiz. Ammo, unga ishqimiz oshiq, sof bo'lsa, bizni u ko'p kuffatlardan omon saqlaydi. Qalbinizni qullikdan ozod etadi. Bizni loqaydlik va g'afiatdan hushyorlantirib, ko'nglimizga tiriklik va hayot baxsh etadi. Shoir lirik «men»ni ham xud-osh shunday fikrda:

*Kim Ilgari vovosa — o'sha g'ogil bo'lgay,
Ko'ngil o'laru, tupruq ilu gil bo'lgay,
Kim ko'ngliga Haq yodi bila bersu hayot,
Ul ikki jahonda bo'rsayot dil bo'lgay! (88-be)*

Venger turkshunosi Ya. Ekmän «Ubaydiyning birinchi xizmati Chig'atoy adabiyotida hikmat shakli jumlantirishdadir», deb baho beradi. Firrat ham XVI asr adabiyotiga baho berar ekan, «Yassaviy maktabi saroygacha ko'tarilgan»ni ta'kidlab o'tadi. Albatta, Ubaydiyning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rni faqat shu janr takomili bilan belgilanmasda, Ahmad Yassaviy zamondan keyin to'rt asr kam qo'llanilgan, aniqrog'i, deyarli qo'llanilmagan hikmat shoir ijodida yana faal jamoaga aylanganini e'tirof etish lozim. Uning devoniga 1786 baytdan iborat 235 ta hikmati kiritilgan.

«Vafu qilsang» to'plamida shoirning tuyuqlaridan ham namunalar berilgan. Undan esbhu jamga mansub 5 ta asari joy olgan. Ularning barchasida shoirning so'z tovlanishlaridan, ma'naviy jilolaridan mahobat bilan foydalaniganing guvohi bo'lamiz. U shakl va mazmunning

munasib uyg'unligiga erisha oladi. Teran fikrlar, ko'lamdor xulosa larni o'ziga xos, yangicha tasvir tizimi vositasida ifodalaydi. Inyuq mavzu jihatidan ham keng qamrovli. Ularda dolzarb ijtimoiy masalalar, madrlk va jasonaga chorlovchi kumil axloqiy tushunchalar va an'anaviy ishliy kechikmalar o'z ifodasini topgan.

Ammo, Ubaydiy «Kulliyot»idagi ayrim asarlar borasida ilmda muvazali fikrlar ham mavjud. Jumladan, quyidagi tuyuqning muallifi masalasida bir yagona xulosaga kelishimiz uchun qo'shimcha maxsus tadqiqotlar olib borish loqoz etiladi deb o'ylaymiz.

Do'g'd ichimda o' tarulalar vobular,

Vobularning imigan oti yobular.

Vobularning ilg'ida o' timadi,

Vobular borsin bu erda yo bular.

Ushbu tuyuqda «yobular» so'zi vositasida tajnis yaratilgan. Uch o'rinda uch ma'noda (1-misrada urug' nomi, 2-misrada ot turi, 4-misrada «yoki bular» ma'nosida) qo'llanilgan. 1566 yilda yozilgan Haxanoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» tazkirasida synan shu tuyuq Shayboniy qalamiga mansibliyi aytiladi va to'liq keltiriladi¹. Noshirning e'tiroficha, tarkira muallif hayotligi davrida ko'chirilgan qo'lyozma asosida nashr etilgan. Ubaydiy «Kulliyot»i esa 1583 yilda Mir Husayn al-Husayniy tomonidan ko'chirilgan. Manbalar jihatidan tarkira qadimiyroq bo'lsa-da, ammo shoir devoni asusliroq manba ekanligidan kelib chiqib, mazkur tuyuq Ubaydiy qalamiga mansub bo'lishi haqqatga yaqinroq degan xulosaga kelsa olamiz.

Ubaydiyning muammo, lug'z janrlarida ham muvazali salohiyat solhibi ekanligi haqida ma'humotlar bor. U ularda asar yaratish donishmandlik, do'yoq be'di'iy anglam va mahorat talab qilishini yaxshi tushungan. Shuning uchun ham ularga adabiyotshunos olim nuqtai nazar bilan baho beradi. Uning fikrlari adabiyotshunosligimiz tarixini, janrlar o'rni va taraqqiyotini o'rganishimizda ham muhim. Vosidiyning «Hadoe ulvaqoe» asarida quyidagicha hikoya qilinadi: «Hazrati xon (Ubaydul-

¹ *Haxanoja Nisoriy. Muzakkiri ahbob.* -T.: 1993. 20-bet.

xon - N.J., I.A.) dedilar: Kulliyotning lug'zlarini ko'p. Hattomasi tab'ga muvofiq va maqbul. Lug'z she'rning shunday nav'iki, tab' tarozusida qoyat mavzundir. Tab'i baslol kishilarning unga mayli haddan ziyoddir. Hazrati xon o'z lug'zlaridan birini o'qidi...»².

Ubaydiy mumtoz adabiyotdagi eng muvakkab janrlardan biri muammo aytish va yechish usullarini ham mukammal egallagan. Buni quyidagi suhbat jarayonidan anglash qiyin emas: «Shundan so'ng dedilar (Ubaydulloxon - N.J., I.A.): muammolaringiz ustabi taxminan ma'lam bo'ladi. Ko'proq muammolaringizni hekom topa olaman. Bir qancha yolda qolgan muammolaringiz bo'lsa, xotiga keltirib yozing. Muammolaridan bir qanchasi (79 ta) yonimda edi. Hazrati xon dedilar: yozgan muammolaringizni o'chiring. Men varaq hoshidagi nomlarni miqroz bilan o'chirdim va hazrati xonga topshirdim. Shu muammolaridan o'n to'rt-tasi nomini aytishga etuvoy bo'ldi. Qolganini hazrati Ubaydulloxon nomisiz topdilar...»³.

Ubaydiy ko'p shoirilarni o'ziga ustoz deb bilgan, ularning asarlarini mutolaa qilib, she'rriyat sirini sinoini o'rganib borgan. U, ayniqsa, Mavlono Kotibiyning ijodiga ehtirom bilan qaragan. Uning asarlariga o'zi ham, zumondosh shoirilari ham baxiralar, taxmislar yozishgan. Bundan Ubaydiyning she'rriyati, uning ko'p qirrali ma'no-mohiyatli va chuqur his qiluvchi, nozikfahm shoir ekanligini anglaymiz. Chundan, Kotibiy haqida Navoyi «Majolis un-nafois» asarining 1-majlisida hammat bilan eslaydi. Unga «... aning asrindin bu kungacha anga g'olibi mag'z she'rning barcha ustubida kishi yo'qtur», deya yuqori baho beradi.

XVI asrdan keyingi o'zbek adabiyotini ladqiq etgan adabiyotshunos olim Firatning «Du kungi materiallarga ko'ra, Ubaydulloxonni bu davrning eng yaxshi shoiri, deb qabul qilishga to'g'ri keladi»⁴, degan xulosaga kelishi bejiz emas. Chunki u «she'r ilmlarida sohibi fan» mahurat solhibi edi. Shoir she'rriyatiga qilingan qisqa sayohatdan ham

¹ *Zayniddin Vosidiy. Hadoe ulvaqoe.* -T.: 1979. 48-bet.

² O'sha asar, 48-bet.

³ *Firat. Tenlangan asarlar.* -T.: 2000. 2-jild, 57-bet.

⁴ *Haxanoja Nisoriy. Muzakkiri ahbob.* -T.: 1993. 20-bet.

ko'rinib turibdiki, asarlari mazmuni, ma'no jihatidan qanchalik ko'lana bo'lsa, badiiy ruhorat nuqtai nazaridan ham shunchalik muhimdir.

Shoir she'rlari, avvalo, so'zlar xazinasining o'ziga xosligi bilan talib turadi. Hoda usulining soddaliq, xalqonaliq, uni dillarga yaqin etib hamмага ma'lum kechimalarning muhavvira tazyob chizgilari duch kelamiz:

*G'uncha kabi paykordiq o'qi ko'nglarga
Poykonin oning oh o'qi birka tarqatibmen (32-6).*

Kishi yuragi siqilganda «oh» turtishini shoir naqadar chiroyli sharhlab bergan! Gan, asosiy fimsol — g'unchadek ko'ngul haqida boryapti. Bu fimsol yumuqlik. Undagi ovorlar — o'qlar. Yurakku tinasollar va so'zlar tizimi vositasida izohlayapti: g'unchadek siqil ko'nglimga yetgan o'qlarni «oh» tortish orqali tarqataman, chiqarib tashlayman.

Xalqona hikmatlarning, ifodaning ustuvorligi shoir she'rlariga tabiiylik bag'ishlaydi:

*Men ko'ngil dardig'iyig'larimen, ko'ngil ham holimen,
Men arqat hayronimansa ul dardig' hayronimanga (7-66).*

Har ko'ngil — bir ulsim. Uni to'liq anglash mushkul. Shuning uchun ham xalq «bo'yimday bo'y topdimu ko'nglimday ko'ngil tops olmadim», deya afsus chekkan. Haqiqatan ham, hayotni nurakkablash tiradigan, kishilarni azoblaydigan narsa bu — ko'ngil dardi, uni anglamaslik iztirobi. Yuqoridagi baytda shoir xudbi ana shu ruhiy laqanki, ular lirik «men»ning ichki kechinmalarini juda teran talqin etib olgan.

Ma'lumki, she'riyat — inson ruhiyatini, botinini talqin etuvchi madon, ko'ngil mulkiga sayohat. Unda kamalakday rangin tuyg'ularni

etamiz. Shoir she'riyatida kechimalarning noyob talqinlarining muhtoz adabiyotda keng qo'llangan badiiy san'atlar vositasida mahobat bilan ifodalanganini ko'rtamiz.

*Uzorni yoshurub, gulni toshkadi «Oh» deb,
Ne ul evar mang'u ul sarvi gul uzuri bila*

Ushbu baytdan dastlab mahobatning tashqi qiyofasi — sarv kabi qonati, gulni eslatuvchi nafis chehrasi borasida tasavvur hosil qilmiz. Uzor, gul, sarv, guluzar kabi so'zlar tizimining o'ziyoy mahabba qo'zalligini ta'kidlashga xizmat qilgan. Buni yuz, chehra so'zlarining muqobil «uzor»ning qo'llanishidan anglash mumkin. Ammo shoirning tabiiy haqidagi chizgilarni ham shu qisqa misralarga singdura oladi. Albatta, bunga u so'zlarning ma'noviy jihatidan mahorat bilan foydalanish orqali erishadi.

Mahobatning gul berishining o'zi oshiqqa nisbatan muruvvalli, mehr-muhabbatli ekanligini ko'rsatadi.

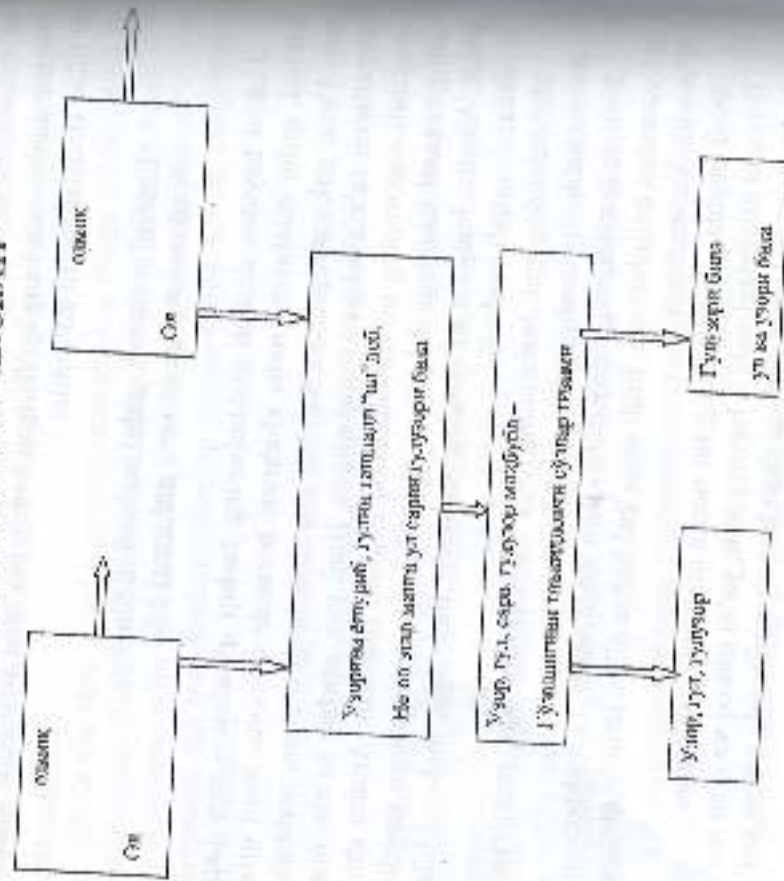
2-misrada oshiqning ruhiy holati ham ifodalanadi. U mahobatning gul uzuridan iztirobda edi. Endi unga gul hadya qilib, iztirobi alangasini yanada kuchaytiradi.

Shoir baytda «oh» so'zining bir necha ma'nosini ishlatgan.

Birinchi misradagi «oh» — buyruq fe'li, ya'ni olmoq va qizil ma'no-larida qo'llangan. Ushbu o'rinda shoir bu so'z vositasida iytim san'atini yaratgan.

Ikkinchi misradagi «oh» — hiyla, firib ma'nolarida islofida qilingan. Demak, shoir shu so'z orqali yana bir san'at — tajnis san'atini ham qo'llaganini ko'rtamiz. Ubaydiy mazkur birgina baytda 4 ta badiiy san'at (iyhom, tajnis, takrir, tardi aks)ni mahorat bilan istifoda etgan. Quyidagi jadvalda mazkur holatni kuzatishimiz mumkin:

QUL UBAYDIY MAHORATI

Bu fikrlardan Ubaydiyning soʻz maʼnolarini nozik fahmlovchi, ulardan sheʼriyatida muhoirat bilan foydalana oluvchi noyob iqtidor sohibi ekanligini anglaymiz.

Shoir ijodining oʻrganilishi lozim qirralari bisyoq, Kichik bir tadqiqotda barcha masalalarni qamrab olish mushkul. Bu boradagi muhim vazifalar oʻz tadqiqotchilarini, kashfiyotchilarini kutmoqda.

Tayanch tushunchalar:

Tabiiy, tasavvuf, fiqh, orifona, maqshbandiylik tariqati.

Savol va topshiriqlar:

1. Qul Ubaydiy ijodining mumtoz adabiyotdagi oʻrni haqida soʻzlang.
2. Shoir haqida maʼlumot beruvchi manbalar bibliografiyasini tuzing.
3. Turjimai holiga oid dalillarni jadvalga soling va yud oling.
4. Muallifning adabiy merosi va jarular tasnifi.
5. Qul Ubaydiy asarlari va tasavvuf taʼlimoti.
6. Shoir asarlarining mavzu koʻlami va badiiy mahorati.

Asosiy adabiyotlar:

1. Qul Ubaydiy. Vafot qilsang, Sheʼrlar toʻplami. I.: 1994.
2. Ishq dastari. Ruboiylar toʻplami. I.: 2000.
3. Muhabbat taronalari. Ruboiylar toʻplami. I.: 2004.
4. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. I.: 2000.
5. Karomatov H. Qurʼon va oʻzbek adabiyoti. I.: 1993.
6. Komilov N. Tasavvuf. 2-kitob. I.: 1999.
7. Fitrat. Yassaviy maktabi shoiri. I.: 2000.
8. Jurjoniy. Tasavvuf va inson. I.: 2004.

TURDI FAROQ'IY

RE-JA:

1. Turdi Faroq'iy hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoir asarlarining mavzu doirasi va g'oyaviy ko'lamini.
3. Hasbi hol lavrihi.
4. Vatan va millat qismnari.
5. Subhonqulixon qiyofasining badiiy tasviri va tarixiy haqiqat.
6. Islom va tasavvuf ma'rifatining badiiy talqimi.
7. Shoirning so'z qo'llash mahorati qirralari.

Turdi Faroq'iy hayoti va ijodi manbalari. Turdi Faroq'iy Buxon adabiy muhitining yirik namoyandalaridan biridir. Merosi kam hujumda etib kelganiga qaramasdan, o'zbek mumtoz adabiyotida Turdi Faroq'iyning munosib o'ini bor. U o'ziga xos uslubni, badiiy timsollar tizimini, ishlatilgan tafti toza so'zlar xazinasi, yangicha ifoda vositalari bilan bizga qadrlidir. Shuning uchun ham, asarlari adabiyotshunosligimizda ma'lum bo'lgandan beri unga qiziqish hech ham susaygani yo'q. Shoir ijodiga yuksak baho berilgan, bu zati esa munozarali fikrlar ifodalangan tadqiqotlar yaratilgan.

Turdi Faroq'iy merosi dastlab 1924 yil Abdulhamid Majidiy tomonidan topilgan. 1925 yil «Zarafshon» gazetasida chop etilgan.

A. Majidiy mazkur – 1925 yil «Maorif va o'qitg'uchi» jurnalida ham «O'zbek shoiri Turdi» maqolasi va she'rlaridan namunalar e'lon qiladi. Shoir asarlari yuksak ijtimoiy g'oyalar talqiniga bag'ishlangani e'tirof etilib, yuqori baholalanadi.

1928 yil shu jurnalning 12-sonida Fitrating «O'zbek shoiri Turdi» maqolasi e'lon etildi. Unda shoir asarlari yuksak ijtimoiy g'oyalar talqini bo'lishi bilan bir qatorda, siyosiy hayotdagi shaxsiy tasqabat, ziddiyatlar, keskin kurashlar mahsuli va ifodasi sifatida ham baholandi. Mazkur maqola A. Majidiy xulosalariga munosabat, javob tarzida yozilgan. Fitrating uнда hamkasbining mulohazalariga oydinlik kiritadi.

¹ «Maorif va o'qituvchi» jurn., 1925, 9-10-son.

² *Fitrating*. Tanlangan asarlar, 2-jild, T.: «Ma'naviyat» nashri, 2000, 61-72-b.

bu holatning holini tiklashga harakat qiladi. Shoir yashagan, asarlari yaratilganiga sabab bo'lgan ijtimoiy hayot hodisalarini chuqur ta'riflash uchun shonchali xulosalarini muhokama uchun o'ziga qo'yadi. U bu tadqiqot jarayonida, avvalo, Turdining o'z asarlariga soyanadi. Ko'plab badiiy munbalar qatidagi ma'jumotlarni o'rganib chiqadi. Ayniqsa, Hamidxon To'rning «Muntaxab ut-tavriq», Xo'ja Samandar Termiziyning «Dastur ul-muluk», «Tarixi Muqimxoniy», «Lazkirai Arzu Badi' kashfida» kabi o'nah manbalardan qiyosan foydalanadi va muhim ilmiy xulosalariga keladi.

Ushbu munozara hozirgacha ham ayrim tadqiqotlarda davom etib kelmoqda. Shoirning ayrim asarlari shaxsiy ziddiyatlar in'ikosi sifatida e'tirof etiladi.

Ammo, shu o'rinda bir mulohazani bildirmoqchi edik. To'g'ri, ayrim she'rlarning yaratilishida shaxsiy munosabatlarga sabab bo'lgan holatli mumkindir. Biroq, bu ularning ijtimoiy ahamiyatini, zamindagi ijtimoiy vatanparvarlik g'oyalarini inkor eta olmaydi.

Chunki Turdi ijodini kuzatib, asarlari shaxsiy manfaatdan yuqori bo'larligiga amin bo'lamiz. Shuning uchun ham shoir merosi asrlariga o'tib bizgacha yetib kelgan. Eng muhimi, bugungi kunga kelib yana yangi mazmun kash etdi.

Shoir she'rlarining o'zaki mohiyati – Vatanning qismati uchun qiyg'urish, kelajagi uchun kuyinish, ba'zi amaldorlarning qirinishlaridan nafratlanish. Bunday bedor tuyg'ular ko'ngullarda Vatan tuyg'usini shakllantiradi, ilg'aytiradi. Hujum harfigimizni, mustaqilligimizni mustahkamlash, harqarorlashtirish uchun esa xuddi ana shunday milliy tuyg'uchilik, tirik ma'naviyat kerak.

Turdi kabi shoirning asarlari esa milliy o'zlikni anglashga, qadriyatlarini qat'iy himoya qilishga, millatni bashyorlikka, birlik va ahilchilikka chaqiruvchi, vatan uchun fidoyilik bilan qayg'urishga o'rgatuvchi manbalardir.

1930-yilning oxirlarida Turdi ijodini o'rganish bilan O. Sharafiddinov, H. Yoqubovlar shug'ullanganlar. Maqolalar chop etganlar. 1951 yilda H. Yoqubov shoirning «Tanlangan asarlar»ni nashr ettdi.

1971 yil shoir asarlari professor A. Hayitmetov tomonidan yana nashr etildi. Bu ancha mukammal nashrdagi bilan muhimdir. Unga yo-

zilgan so'z bosli ham katta ijtimoiy qimomatga ega. Ushbu maqolada olim Turdining hayoti, ijodi borasida ancha yangi ma'lumotlar bayon qildi. O'ldingi nashrlardagi mab'xatoliklarini bartaraf etadi.

Turdi Farog'iyning hayoti, ijodiga oid ma'lumotlar juda kam. Uning qachon tug'ilgani ham noma'lum. XVII asrlarda yaratilgan tarixialarda ham, jumladan, Matleho Samarqandiyning «Muzakkiri as'hab» ta'kidlashda ham Turdi haqida hech qanday ma'lumot uchramaydi. Faqat shoirning asarlari bilan tanishib, undan ayrim xulosalar chiqarib olish mumkin.

Turdi XVII asrning o'rtalari va oxirida yashab, taxminan 1694 yoki 1700 yilda vafot etgan. Shoirning uuri Buxorodagi ashtarxoniyalar sulolasidan 1640 yili taxtga o'tirgan Nodir Muhammadxon, 1645 yili xon ko'tarilgan Abdulazizxon, 1680 yili hokimiyatni qo'lga kiritgan Subhonqulixon saltanatlari davrida kechgan. Turdi yashagan asrda Markaziy Osiyo uch xonlikka bo'lingan, xonlar, beklar, ota-o'g'ili og'a-inilar orasidagi ichki nizolar avjiga mingan. Mamlakat va millat parokanda-lik hamda iqtirozga yuzlangan edi. Turdining hayoti va ijodi ana shunday jangu jadallar jarayonida, ijtimoiy-madaniy mulhimning tushkun bir pallasida kechgan.

Nodir Muhammad Xorazm istilosiga kirishgan paytda, o'zining davlati sahadlaridagi yuz urug'iy vakillari Boqi Yuz boshchiligida Xo'jandda isyon ko'taradilar. Nodir Muhammad isyoni bostirish uchun ko'ng'ich o'g'li Abdulazizni yubordi. Boqibiy va boshqa Yuz urug'iy a'yollari Xo'jandga kelgan Abdulazizni yubordi. Boqibiy va boshqa Yuz urug'iy ko'tardilar. Abdulazizxon Yuz isyonchilari ishtirokida o'z otasiga qarshi yurish qildi va Buxoro uxuni zabt etdi. Shu zamonlarda Turdi Yuz urug'ining nufuzli namoyandaligidan edi. Abdulazizning shaxsiyati hamda uning saltanatni egallashi Turdida katta umidvorlik uyg'otdi. G'alabadan ruhlangan shoir o'zi urzu etgan davlat boshlig'iy fazilatlari ni Abdulaziz sha'niga shoyon bitadi:

Shoh Abdulazizo bo'ldi jahonbontlig' xatm.

Ahli shohanshahiyo farsati xoqonlig' xatm,

Shor'iy baxofu karampeshalig' xatm,

Rasmi dobu ravishoyini musulmonlig' xatm,

Yaxshi ot esi olam arsavi darvi oftoq.

Turdi yaratilgan «jalkonbonlig'», «insofu karampeshalig'», «rasmi dobu ravishoyini musulmonlig'» fazilatlarini Abdulaziz siyosiy va madaniy ayon bo'la qolmaydi. Aksincha, shajaraviy kurash kechirilganda, mulku millat daraxti ichidan darz keta boshlaydi. Avvaliga, Subhonqulixon otasi Nodir Muhammadxon bilan birga akasi Abdulazizxonga qarshi jang qiladi. Orada Subhonqulixon akasi Qutub'ulotoni qatl etadi va ota-o'g'il ittifoqidan putur ketadi. Keyin Abdulazizxon bilan Subhonqulixon ittifoq tuzib olaga qarshi kurashadilar. O'g'illari dastidan Faronga qochib, bir qadar kuchlanib, Balxni egallagan Nodir Muhammad baribir farzandlari zabuga bas kelmay, u bilan baxtga etak silkiib, Makkayni mukarramaga qochib qutuladi. Endi Abdulaziz bilan Subhonqulixon bir salamat sarhadiga sig'may qoladi. Subhonqulixon xonadonning eng yaxshi farzandi, o'n ming misralik shoiriyati bilan «devon» tuzgan jiyani Qosim sultonni qatl ettiradi. Subhonqulixon o'z yildan oshiqroq Balxda hukmronlik qiladi. Bu yillar mobaynida u doimo Buxoroni akasi bilan talashib-tortishadi. Xeva xonlari, Buxoro, Balx o'rtasida ham doimo qirg'inbarot urushlar bo'lib turadi. 1680 yili Abdulazizxon saltanatidan umidni uzib, tarki diyot etib Madinayni muavvaraga jo'natadi. Shundan keyin ham Subhonqulixon Buxoro va Balxda yana yigirma to'rt yil hukm suradi. Ammo, bu bilan siyosiy va ijtimoiy o'zgarimadi. Jangu jadallar, isyonlar avjga chiqdi. Tashqi daxolat kuchaydi.

Turdi Abdulazizxonni adolatpeshas, insofu diyonatli, muruvvatli xon sifatida e'tirof etgan edi. Unga ehtiromi bekor edi. O'z navbatida, shoirning so'zi ham, o'zi ham Abdulazizxon davrida e'tiborli, izzatga sazovor edi. Yuz urug'ining obro'li oqsoqoli bo'lgandi. Subhonqulixon davrida esa u nazardan chetda qoldi. Oqsoqollik lavozimidan ham ozqlashirildi. Saroy ahli urasidagi nufuzi yo'qoldi.

Uzoq yillik toj-taxt uchun kurash bo'ronlarining guvohi bo'lgan shoir Subhonqulixon siyosatidan norozi edi. O'z akasi Qutub'ulotoni, jiyani Qosim Sultonni, o'z o'g'li Muhammad Siddiqni o'ldirgan insonga yurt taqdirini ishonolmasdi. Ana shunday salbiy munosabatlari natijasida Turdi Subhonqulixon zamonida ko'p mashaqqatlar chekadi. Buxorudan bosh olib ketib, Jizzax, O'ratopa, Xo'jand atroflarida sarson sargardomlikda qolgan umrini kechiradi. Qirg' yoshlarida

hirkasi Vatani va millat qayg'usi bilan qorishgan. Vatani saodati, millatining birligi va butunligi Turdining orzu-suyumi edi. Turdi ijodiyoti milliy insoniyat uchun kurash tarixining badiiy sahifalarini tarkib etadi. Ushbu muntoz nazm durdonalari istiqbolga eishgan O'zbekiston xalqining mustaqillik mafkurasi oziqlanadigan toqim tomiratidandir.

Shoir ijodida vatani va xalq qismati eng asosiy mavzulardan biridir. Bu mavzu tadqiqi shoir she'riyatining o'ziga xosligini, originalligini ta'minlagan. Badiiy salmog'ini oshirgan. Chunki bu davr adabiyotida ham an'anaviy-ishq talqini yetakchilik qilaradi. Turdi o'z ijodi bilan shu an'anaviylikni yoritib chiqib, ma'lum darajada yuqori ko'tarila oldi. Bu holatni Fitrat o'z maqolasida alohida ta'kidlaydi: «Turdi boshqa shoir-lar kabi «may, ishq, savdo» yo'llarida oz she'r yozgan. Uning she'r-lari o'zining Subhonquli saroyidagi raqiblari bilsa ho'lgan kurastini aks ettirgan»¹.

Turdi Farog'iyning ijtimoiy-madaniy muhitida tugan o'tni, ijtimoiy-iy-odabiy mavqei va qudrati haqida uning quyidagi she'ri yaqqol tasav-vur uyg'ota oladi:

Qatrog'ayim nochi, ammo zoti qulzum Turdiman.

Kelburan anvojig'a behri talotun Turdiman.

Qirg' yuz, ming ayraholer etdilar manxin nigir.

Ne bato baxti qarom tolei shum Turdiman.

Rishadek ming bor ro'ye chashni so'zandir o'lar.

Bovg'udi e'ibori chashni mazlum Turdiman.

Shoir o'zining iste'dodi qudrati haqida «men qatradek kichkina, hech narsaga arzimaydigan, nazarnogir vujud, ammo pu'hanavor mayi-dengiz zotidaman», deya faxrlanadi. Qirg' yuz, ming ayraho – turkiy nisbatan naftrat paydo quldilar, baxti qarom va tolei shum Turdiman, deya o'ksinadi? Tushunish bir oz qiyin bo'lsa-da, bu azaliy shoirlik qistu-mi. Mayda inaballiyehlikka qarshi milliy birlik uchun, ulkan haqiqatlar

¹ O'zlas asar, 71-bet.

hilda kurashgan mutafakkir siymolar hamisha ulusning ta'nayu ma-homatiga, e'itroz, inkor va nufuriga uchraganlar. Bunga o'ziga muntoz shahkorlarimizdan ham «Ulusning ta'nu ta'rifi manga, Bobur, barobar-duro yoki «Malomat qilsa qilsanlar, alar guftorini naylay» kabi miskin sozlarni ko'plab misol ko'chirish mumkin. Turdi ham mulku millat deya inon chekib, minnonga qolgan qalamkash edi. Bunday siymolarning aba-hiyat va haqiqat yo'llidagi mayda manfiatlar ovonchi ila umrguzarmlik qilyotgan kimsalar tushunmas, qadrlamas va kundalik huzur-halova-uni kelgusi farog'ialariga almashirmas, qurdosh qilmas edi. Bunday shuj' siymolar nazarkanda, ya'ni Tangri nazari tushgan, xalq e'libo-ri qaratilgan bo'ladi. Ayni paytda, ulusning nazurati, ta'qibi ostida qoladilar. Buni shoir timsaliy tarzda: «barnisoli ip ignaning ko'zidan o'tgani singari, men bir kunda ming hora odamlar ko'zidan o'taman», – deya ifodalaydi.

Turdi she'riyatida shoirning hayoti, qismati, ruhivati manzarala-ri tasvirlovchi *havshi kol mazuni* ham yetakchilik qiladi. Ijodining hayotiy kechirishini aks ettiruvchi manbalardan biri uning Oqbo'tabiy davrida bitilgan turkiy muxammasi-dir. Ma'lumki, Turdi Oqbo'tabiy hukmronligi davrida keksayib qolgan edi. Keksa shoirning o'z shaxsiy qismati haqidagi ushbu muxammasi muallif hayotiy kuzatishlari xulo-sasini ifodalaydi.

Yod maradin kim berur, yaxshi zamonlar ko'rdimam,

Rind sarzang'iyu vash oysi-hi damodam so'rdimam.

Haqiqayi ushshoqda bazmi mojolis qurdimam...

Bu satrlar Turdi o'z umrining ma'lum davrlaridan manmun ekanli-gini ko'rsatadi. O'zining iqrar elishicha, shoir bir mahallar yaxshi hayot kechirgan, do'stu ulfatlari bilan birgalikda aysb-ishrat bazmlarida ishei-rok eigan. U vaqtlarda ilohiy ishq shaydolari, ya'ni so'filar halqa qurib o'tirib, Tangri-laolo yodini zikr etib, ma'rifat majlisleri o'tkazishgan. Bunday anjumanlarda Qur'on va tasavvuf ta'limotidan, ilohiy-islomiy bilimlardan bahs etilgan. Turdi ana shu davrlarda faol qatnashgan.

Ammo Turdi hayotining bunday masrur damlari uzoq davom etma-gan:

*Qiluvachim shukrona, soldardai tafrog' oshkima,
Qolmadi yuz daruda g'am hazardan, musohib qoshinua,
Haq o'zi rahm aylaganv ahi sahar, ko'z yoshinua,
Tafriqga tashini yog'dardai zamona boshinua,
Xamunon ovora, selabi burvadis xurdinua.*

Mustaqil fikrli shoir farovon hayotiga shukru qanoat qilmadi. Zamona zayliga inayl, hokimlar hukmiga itoat etmadi. Saroy anuhrida muskan tutganiga qaramay, xonu beklar faoliyatiga xayrixoh, jifla qurasa, loqayd qarayolmadi. Oqibatda, zamona zo'ravonlari shoirming turmush taomiga tuproq solidirdi. Uning dardu g'amdan o'zga hamdam, hamsubhsti qolmadi. Zamona Turdi va uning maslakdoshlari, xonadoni boshiga ixtilof, bo'linish, ajralish kulfatlarini yog'dirdi. Shoir xonumini ro'zgori, ahli ayoli, turish-turmushi ovoraqarchoilikka yuz tuidi. Ynqurida qayd etilgan hodisalar selabi shoirmi sargardonlik vodiysiga surib yubordi. Musofirehlikda shoir holidan xabar oluvchi xolis do'stlar topilmadi. Yaqin do'stu qarindoshlari subhatidan or etadigan bo'ldi. Shoir odamlarning ko'ngil va ko'zlaridan yiroqlashdi — nazardan qoldi.

*Yaxshi vaqtlar yod etib, o'zida ketib, aldim qolib,
Harzu jifti oshidek oyni nazarlardan qolib,
Naxora dirham sifalik raq qilib, qo'q' ta o'lib,
Dasti farovuda, yuzi qatib, avog'larida qolib,
Ko'fma tig'i tak-batoh g'am zamoni tug'ini kuradimuz.*

Bunday satrlar faqat shoirming hashi holi yoki jamiyatga munosabatini emas, balki umr sarhisobini, turmushning acheriq haqiqatini, boshqalarga dars bo'ladigan hayot saboqlarini ham ifodalaydi. Mana, yak-kulangan, xor bo'lgan shaxsning ko'ngil kechintmalari: «O'tgan yaxshilarni eslab, o'zimdian ketar darajaga yetaman. Eh, eildan qanchalik ajralib, yakkalanib qolib ketibman-a! Ko'z yosh donalari har yonga behuda yugurgan bolalar kabi heixtiyor ko'z kinasu, nigoh maskandandan sochilib kelgandek, men ham o'tkimchi va bevasfo hayot sargardonliklari oqibatida nazargohdan yiroqlashdim, el nazaridan osongina tustub qoldim. Qadrim shu qadar tushib ketdiki, odamlar meni yaxshil

bo'lmagan dirham pulini yoqtirmay qo'lgan olganlari kabi, taraddudlanib yolg'u oladigan bo'lib qoldilar. Jamiyat meni dastasi yoritgan, yuzi qatib kelgan, oyog'osti bo'lgan, qavatma-qavat g'am zamoni bosgan eski pichon, yaroqsiz match yangilig' yaratmay qo'ydi».

Shoir o'z sarguzashtlarini kelgusi avlod hayot murakkabliklaridan qatib bo'lishi uchun shunchalar oshkora va ta'sirchan izhor etgan. O'z aybini tan olish, xatolarini to'g'ri tushunish, gunchalarga iqror bo'lish, ho'quqlari sababini o'z fe'li faoliyatidan axtarish poklanuvchan insonning fazilatidir. Turdi lirik qahramoni ham ynquridagi foje ahvoli-ning boisini o'z qilmishidan qidiradi:

*Oh, bu xoni kironi sarfi g'afiat aylashim,
G'ussayi behuda, ashobi madomat aylashim,
Bifnadin o'z aybini, saqla muzammur aylashim,
Shukr shokihin bilmadim, kufri ni ne'nat aylashim,
Zaroi meshi ro'zgor ahlini talxu faradimuz.*

Ijodkor umri ijtimoiy faollikda, isyonlar, xonu beklar aro jangu jadal suronlaridan o'tdi. Bu sudokorlik, ashida, ubug' maqsadlarni ko'zlangan edi. Ammo, umr sarhisobida ayon bo'ldiki, ushbu faoliyat ham g'afiatdan iborat ekan. Chunki orzulari oliy haqiqatni mayda manfaatlarga bo'ysundirilgan tarafkushlik qarashlaridan topib bo'lmadi. Aziz va qimmatli umri bunday ijtimoiy jangovarlikka sarflash g'afiatning aldamchi ko'rinishi edi. G'afiat — ummi jismoniy, ma'naviy uyquda, mudroqlikda, nodonlikda, hayot va haqiqatning asl mohiyatidan bezubarlikda o'tkazish. G'afiat nasiva narsalarga xontana bo'lib, umr naqdini bilar-bilmas sarflab yuborishdir. O'lar dunyo manfaatlari uchun behuda g'am-g'ussa, alisus-nadomat chekish ham ayoni g'afiatdir. O'z aybini bilmay turib, xalqning ustidan kulish, uni masxaralash ham g'afiatning o'zlikka, g'ururga bino qo'yishdek hir shaklidir. Shoir bu iqronomasida qahri qattiq, yoho lahqironuz so'z-iboralaridan tiyil-magan hajviy asarlar yaratganini ham nazarda tutmaganmikin? Umri nihoyasida Tangning bergan ne'mati, yumushi, dardiga o'z vaqtida shukrona qilish shukru bo'ldik laziz tuyuladi. Ashi, shukru qanoat kuniil musulmonning xos fazilatlaridandir. Shukr shahidini bilmaslik

kufroni ne' matdir. Turdining bu tantu tazarrulari 'langri insonga bo'lgan g'animat unurning haqiqiy mohiyatini anglashi, o'zlikni tanish va ruhni o'zlik yukidan ozod etishdek ma'naviy kormillashish belgilaridir. Tiynatini har qanday gunohdan tozalashga kirishgan shaxs o'zini ayovsiz fosh etishdan, izzat nafsini-da tahqirlashdan ham toymaydi. Turd o'zligini ro'zg'or ahli, ya'ni omonat dunyo ma'faatlari domiga dabo bo'lgan kimsalardan, qo'rs. dag'al, tezkor, jarohatlovchi to'lasiga mansub deya haqoratlaydi va inkor etadi. Go'yo Yassaviyning «nafsi tepgil» hikmatiga rioya etadi. Darvoqe, Turdi she'riyatining yalpi tahlilida mana shu talxu tundlikdan bir tomchi tuyish mumkin.

She'rdan unurning qadrton, farog'atli davrlari bilan beqadru bernavo mavsumni qayta-qayta muqoyasa va sarhisob qilinadi.

- Hukm jori, so'z qabul, bir dari darngo sh' edim,*
- Akli davlatlar bilan yoru harif, koinu sh' edim,*
- Illoye-ko'yi bozomlarda shabadi no'sha-no' sh' edim,*
- Xush zamonlar Yuz qozoni boshida sarzush edim,*
- Bu zamon javgan qozon ostida qolg'an yarmulomon.*

Baxt kulib boqqan kunlarda Turdi yuz urug'ining eng obro'li odami edi. Uning hukmi hayallamay hayotga joriy bo'lardi. So'zlagan so'zini shobu fuqaro qabul qilib, doimiy yo'ldosh va zaynat bo'lguvchi filla zirakdek qadrlab, quloqlariga qo'rg' oshinday quyib olardi. Donishmand bu zul davlat rahbarlari va dunyodorlar bilan yoru do'st, hamshahatu hamkor edi. Ummning xushbaxt fasllari tantanavor, to'kin, sho'x-shau hazmlar to'rida, yemish va ichki kifik lazzatlaridan sarmastlikda o'tgan. Farahli zamonlarda Turdining o'rni yuz urug'i qozonining boshida bo'lgan. Unga qozondagi taomning eng shirin yeri nasib etardi. Turdining rahnamoligisiz yuz urug'ining qozoni quynamas edi. Endi esa bu qozon quridi. Turdi bo'sh qozon tagida qolgan yuvindidek qadrsizlik chohiga tushdi. Bu o'rindagi qozon ramziy ma'noga ega. Shoiri domishu davroning tushkun taqdiri o'sha yuz elati inqirozini aks ettiradi.

Qisimning jabru jafu, azobu uqubatlari kibor bir davlat arbobini tavrhasiga tayangan, taqdiriga tan bergan faqiru haqir holiga keltiradi:

- Men kimami? Gimmomus nobizami jahon ovorae,*
- Diyo da namo'oku giribon ch'uka hug'ri porae,*
- Ne'jatli marhamu nasur, bitmas yorae,*
- Rekase, mushti xase, bir baredayi bechorae,*
- Sohirami, ruzi qozo, tiri bulog'a ko'xelman.*

Suvsanib yelib yurgan shoir sarubga yo'liqadi va o'zini benomunishon, maqsad-muddaosiga erishmagan, jahon ovora, ko'zlarini giryon, yoqavayron, yurak-bag'ri jarohatli holatda ko'radi. Uning ruhi ravon, xastahol, di yaralariga maham topilmas, topilsu-da ta'sir etmas, ko'ngli no'shod ahvolda edi. Lirik qahramon kimsasiz, xusday kokisor, chorasiz hir banda ekanligini iqrar etadi. U sabru bardosh kasb etadi, o'zini balo o'qlariga nishon deb bitadi, taqdirning eug so'ngi hukmiga rozilik izhor etadi.

Muxammadning so'ugyi bandi shoir Turdining ijlimoiy mavqei, shaxsiy qismali haqidagi yakunlovchi ma'lumot - unumlashmani mujassamlashtirgan.

- Yuz farozidir o'shib, tushkum nishchi qirg'qa,*
- Xarfi biynu vakim arasinada qaribi qirg'qa,*
- Donu deb pokast o'tub, domi f'rebi qirg'qa,*
- Foy, yuz ming voy, yuz bo'lkam g'aribi qirg'qa,*
- Hokimni Dizzar mateti, payravni jarqumdiman.*

Bu o'rinda gap Turdi asarlarining haqiqiyati haqida bormayotgan bo'lsa-da, ta'kidlash zarurki, shoir radif uchun «qirg'» so'zini ko'zlangan mazmuniga jada muvofiq tarzda tanlagan. Turkiy urug' nomlari ni ifodalovchi raqamlar o'sha urug' mavqei ham belgilagan, albatta. Birinchi misrada shoir Yuz yuksakligidan Ququng quyilgiga tushib qoldim, degan fimsoliy ma'noni bayon etadi. Bu Yuz urug'iga mansub Turdi Qirg' urug'ining oldida past tushgani, unga tobe bo'lib qolganini ham bildiradi. Ikkinchi misra shoir xavf, qo'rquv, vahima va tabikka li holga qirg' yush tevaragida tushganidan darak beradi. Shu o'rinda «qirg'» muxammas yozilgan yushga ham ishora etadi. Uchinchi misrada shoir o'zini don ilinjida qirg'yo'qqa o'xshagan tuzoqqa ilingan qushga

qiyoslaydi. To'rtinchi misrada shoir qirg' yoshda yuz yil yashagan choldak qaruvib qoldim, deya nida chekadi. So'zni Turdi Jizzux hokimi bir jur'undiga mure va payrov bo'lib qolganidan o'ksinib bilan sarim jomlaydi.

Demak, mazkur muxammus shoir hayotiy sarguzashtlarini badiiy aks ettirishi bilan undir va qimmatli asardir. Turdi tarjimai holini o'zga nisbati mana shu asarning mufassal tahlili asosiga qurish katta imiy qisubiy, ma'rifiy, tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Qadrsizlik, adolatsizlik bur joyda, albatta, isyon bo'ladi. Biz Turdi shoiriyatida ana shunday isyonni ko'ramiz. Ma'rifatsizlik va jaholat vatanni, xalqni inqirozga yetaklovchi emillardir. Turdi ijodkor sifatida buni yaxshi tushungan. Va butun umri davomida ma'naviy qash-shoqlikka, uning asoralariga qarshi kurashgan. Valam manfaatidan o'z manfaatini ustun qo'ya olgan heklar, amaldorlarni ayovsiz fosh etgan, «Kenglik qiling», «Bu mulk» g'azallari, «Subhonqulixon» hajviyasi ana shunday jassorat bilan yozilgan asarlardandir.

Turdi ijodiyotida *vatani va millat qismati* eng asosiy mavzularidan biridir. Shoirning otashin asarlari ana shu mavzu tadqiqidan yuzaga kelgan. «Bu mulk» radiifi g'azali Vatan va millat uchun shoir o'ritishlarining shu'lavor yolgimidir. Ushbu asar XVII asr, Subhonqulixon saltanati davrida Buxoro xonligi, el-n yurt ahvoliding ne ko'ylarga tushib qolganidan kuyub yozilgan. Shoirning ana yurti uchun kuyimish iztiroblari ifoda etilgan.

*Bir sari azim o'yla jevi namustamonlar bu mulk,
Pirneyi arbosha zulma kufri rug'yorlar bu mulk.*

Turdi talqinicha, mustabid hukmdor qo'l ostida mulka millat shu darajaga yetganki, unda oliy insoniy orzu va fazilatlar bilan yashash imkonu qolmagan. Mamlakat bebosh, daydi, sayoq, bezori kishilar fitnasi avj olgan, zulm zo'raygan va kufri, ya'ni g'ayrislomiyy faoliyat tug'yon urgan. Oqibaida, mamlakat nomusulmonlik maskaniga aylangan. Turdidek ko'plab imonli insonlar bunday mamlakatda jon saqlashdan ko'ra, tarki diyor eishini ma'qul ko'rganlar. Yuqoridagi matla fuqaroning ana shunday kayfiyati badiiy aksidir.

«bu mulk» — keskin tanqidiy rihdagi asar. U davrning hayotiy haqiqatini tanqidiy nuqtai nazardan aks ettiradi. Vatan haqidagi faxriy asarlarining har bir satr va bayllari mulku millatning birur fazilatini oshq'lashga bug'ishlansa, ushbu g'azal foje illatlarni izchil fosh etishiga qaratilgan.

*Bir kalimat haqmatidin lek islom o'li kor,
Mullazo kirdori xayli kofiristonlar bu mulk.*

Turdi zamonasida ulus e'tiqodi va davlat rasmilari islomga tayangan edi. Biroq, Turdining tanqidiy fikriga ko'ra, e'tiqod inqirozi sababli nomigina islom mamlakati bo'lib turgandi. Birgina «islom» kalimasi hurmati mamlakatga tayanch bo'lib turardi, xolos. Ammo, muhiyiyatda davlat ishleri kofirlar to'rtasining qilmushlariga o'xshab qolgan edi. Shu o'ringa «kofiristondur bu mulk» iborasi e'tiborni almshida jabb etadi. Turdi yashab o'tgan davrda diyorimizni hali Rossiya islohiyotib ulgurmag'an, shu orzu ilajida turli tadbir-tadotrik ko'rar edi. Dinu inonidan putur ketgan, qilmish-qildimishi kulirga yuz tutgan mamlakat busqinching niyatiga ayni muddao, hamlakor tajovuziga muhtal edi. Shunday bo'ldi ham, Turdi bashorat qilgan ekan shakilli. Rossiya bosqinidan keyin mamlakat rasmona kofiristonga aylandi. Mana, asliy qullikdan keyin, mustaqillikning dastlabki yillarida ham «kirdori xayli kofiriston»dan mullaqo qutula olganimizcha yo'q.

G'azalda o'zbek ulusi fe'lidagi ayrim qusurur xolis jonkuyarlik bilan oshkor etilganki, bu istiqol va istiqbul uchun ham saboq bo'laridir.

*Durakcha, tang'chashona besaru yo'jig'uz,
Mastafifnazhab gurahi o'zbekistondur bu mulk.*

Tanqid qilinayotgan insoniy kamchiliklar bugungi butun o'zbek xalqining umumlashma sifatleri emas, albatta. Odamlar orasida Vatanimiz O'zbekistomning nomini birinchi bo'lib Turdi qo'llagan, degan yangilish tushuncha hor. Agar g'azal faxriya bo'lganida, «O'zbekistondur bu mulk» iborasi, shubhasiz, mag'rur jaranglagan bo'lar. Afsuski, g'azal taassufnomu ruhida bitilgan. Hundan tashqari, «o'zbekistom»

bu o'rinda bugungi shakllangan o'zbek millati vatadini emas, balki XVII asrdagi turkiy xalqlarning o'zbek urug'ini anglatadi. Binobarin, Turdi tomonidan mana shu o'zbek urug'ini tahlilidagi be'zi qusurlar qo'rsatilyotir. Turdi davri o'zbeklar guruhi fe'lidagi mazkur iflatlar bati-
mun barham topmagan, ularning urug' yo belgilari bugungi kungacha o'zbek qonida ham ma'lum darajada saqlanganiki, bu hamisha mulki millat ravnaqiga xavf solib turadi. Shuning uchun ham ulardan Turdi aytdi-
lari egoh bo'lmoqlari zarur: durahd — o'z shiddidan uzoq bo'lish, shdi-
ga amal, vafò qilmaslik; ungehaham — ko'zi tor (ham jismoniy, ham
ma'naviy ma'noda), xasis, qitunir bo'lish; besar — boshsiz (bosh bo'la-
digan hukmdorga ihsat etmaslik), bebosh bo'lish; ya jufvaz' — ya'ju
ko'ruishli, ya'ni afsonaviy yovuz, yirtqich maxluq singuri, uning si-
fatida, vaziyatidagi; muxtalifnazhab — mazhabi, ya'ni yo'li, ta'limoti
kelishmovchilik, qararni-qarshilik, janjaldan iborat. Maua shu ma'niy
sifatlar Turdi davri o'zbek ulusidan insofu diyonatni, xayri barakani
ko'tardi, elni parokandalikka giriftor aylab, mamlakatni asriy mustam-
lakchilikka mahkum etdi. Turdi satrlaridagi alam-iztirabning boisi
shu.

Shoir zamonasida oddiy fuqaro, ayniqsa, haug'o'y va xalqchil ijod-
korlarning taqdir-nasibasi ayanchili edi:

*Naqd jon bersang, topilmas, istasang, bir dona aysh,
Mehvatu amdulahin so'rang, faromonlar bu musk.*

Nasibasi mehmatu anduhdan iborat ijodkordan, tabiiyki, anduhgin
sherlar ineros qoldi.

Raiyatu mamlakat ma'murehligi sultonning siyosatiga munosib
edi. Turdi talqinicha, Subhonqulixon saltanatidan rohat-farog'at istash,
islami musulmonchilik barqarorligini orzulash sarobga umid bog'lash-
dek bo'lardi:

*Asoi islami musulmonlig', Farog'iy, istama,
Peptaxti kishvari Subhonqulixonlar bu musk.*

Mulku millar taqdiridan taassuf tortib yovrilgan bu g'azal o'zining
ixcham shakli, nihoyatda aniq va mag'zi to'q ifodalari bilan go'zaldir.

Ushbu bitorta ortiqcha so'z yo tazamini bo'sh misra yoxud tahil do'i-
ranga tortmaslik mumkin bo'lgan bayt yo'q. G'azal ush haqiqatini yo-
qatib, dardchil va xalqchil ruhi bilan mustaqil O'zbekiston avlodlariga
qo'shmoqdir.

O'zbek xalqining bugungi kamoloti, Vatanning uzil-kesil istiqboli
Turdi Farog'iyning ezgu orzu-arnomalaridan edi. Turdi yashagan davrida
o'zbek urug'larining tarixiy tarqoqligi, milliy kuchlarning parokandali-
gi shuni qattiq qayg'uiga solardi. Bu qayg'u qatralari uning she'riyatini
qat'iq qattiq o'rnatgan. Shonining bir necha she'ri mazkur mavzu
qat'iq qattiq jipslastadi va bir-birini to'ldirib, muallifning yaxlit nuqtai
nazarini ifodalab turadi. «*Tor ko'ngullik beklar...*» ana shunday she'r-
lar turadidir. Turdi vatandorlik ruhidagi asarlarida vatandoshlarini
goh tanqid, goh tanbeh, goh nasihat, goh hujv yo'li bilan ijtimoiy-mil-
latiy birlik va totovlikka targ'ib etadi. Yuqori ijtimoiy mavqeda turgan
muqoppol adibgina ulusning kalta-kichligiga quyidagi she'ridagidek yuz-
ma-yuz murojaat etishi mumkin:

*Tor ko'ngullik beklar, man-man demang, kenglik qiling,
To'qson ikki bovi o'zbek yartidur, tenglik qiling.*

Badavlat va sarmoyador beklar orasidagi raqobat, ishtif, nifot,
shaxsiyatparastlik, xudkonalik aslar mobaynida milliy muhimning oso-
ylatligi haunda totovligiga rahna solib kelgan. Xalqda «Keng fe'l,
ketmas davlat bersin» degan duo bor. Shoir ham tor ko'ngilli beklarni
keng fe'llikka da'vat etadi. Haqiqatan, keng fe'llik bo'lsa, ketmas davlat
o'z-o'zidan keladi. Shoir o'zbek yurtining bir-biriga qarindosh bo'lmish
to'qson ikki urug'ini tenglikka chaqiradi. Shoir nazdida, to'qson ikki
o'zbek urug'ining barcha barobar ko'rish, ularning birortasini sig'dir-
maslik qilmay, barcha tenglik bilan teng tinish katta davlat garovidir.

Ayirmachilik, mayda mahalliychilik ofati tarixning talay sinovlari-
da o'zbek xalqiga pand bergan. Xalq tarixining bunday fojia sahifalari-
dan xabardor Turdi jigarso'zlik bilan ahillikdan saboq beradi:

*Birni qirchoqu xitoy, birni yuz, neyman demang,
Qirni yuz, ning son bo'lib, bir son oymilik qiling.*

Turdining ushbu sahoga hozirgi zamon o'zbek avlodlari uchun ham o'z qadr-qimmatini, o'rni va kuchini saqlab qoladi. Negaki, biz o'zbeklar inshootlo, yaguna istiqbol bayrog'i ostida birlashdik, urug'larimizning urf-odurlari nari tursin, hattoki, nomlarini-da unutay-ozdik. Birqay, vafolat va shaharlararo, mayda mahalliychilik xastaligidan hali tamomlan qutulganimizcha yo'q.

Birlikda hukmat ko'pligi uchun, shoir uni g'azalning markaziy g'oyasiga aylantiradi. Ushbu g'oyani mustahkamlash va asoslash uchun yana bir bayt bitadi:

*Bir yaqonda bosh chiqarib, barcha bir to'ng'a kirib,
Bir o'ngarlik bir tirilik, bir yaqo-anglik qiling.*

Turdi — fikriy she'riyat ijodkori. Shoir turli rasvir vositalarini qo'llash, san'atpardoqlik qilishdan ko'ra, nazmidagi g'oyaviy salmoqdorlikka ko'proq e'tibor bergan. Lekin mazkur bayt, asosan, g'oya ifodalovchiligiga xizmat qilib turibdi. Shoir badiiy g'oyaning xalqchilligini ta'minlash uchun fikrga muvofiq, xalqona ifodalar izlagan. Xalq og'zaki ijodiyotidan baytda bir yo'la birlikni anglatiruvchi besh iborani tanlab qo'llagan. Ular quyidagilar: 1. «Bir yoqadan bosh chiqarmoq». Bu — besh iboraning eng mashhuri. U hozirgi nutqimizda keng qo'llanadi. Shuning uchun ham shoir uni birinchi keltirgan. 2. «Barcha bir to'nga kirmoq». Bu ham fikran, ruhlan, maslakan birlashishni o'ng'ay ifodalay oladigan nisbatan mashhur iboralardan. 3. «Bir o'ngurlik». «O'ngur» so'zi hozirgi tilimizda, ha'zi shevalarda «etak», «o'ning etagi» ma'nosini anglatadi. Xalqda yaxlitlik, butunlikni ifodalovchi «bir etak» iborasi ham bor. Demak, «bir o'ngurlik» ham milliy birlikning o'ziga xos ifodasidir. 4. «Bir tirizlik». «Tiriz» — shevalardagi to'ning ustarini anglatuvchi so'z bo'lib, u ham asosiy maqsadni ifodalashga xizmat qilgan. Keyingi bu ikki ibora, albatta, juda kam qo'llanilgan. Shuning uchun shoir ularni mashhur iboralarga chirmab bergan. 5. «Bir yaqo-yenglik qilmoq». Bu ibora xalq tilida ancha keng qo'llanilib, u insonlarning biri yoqa, biri eng bo'lib, barmisoli bir to'ndek birlik hosil qilishini anglatadi. «Barcha bir to'nga kirib» va «bir yaqo-yenglik qilmoq» iboralari bir o'rimda — misralar oxirida kelishi, o'sim-ustun

tasvirlashi ham ular o'rmasidagi mantiqiy aloqadorlikni, o'zaro birlashishni sharhlaydigan ko'zlab yaratilgan badiiy qurilmadir. Milliy birlashish g'oyasini ilgari surgan ikki markaziy baytda «bir» so'zining sakkiz marta qo'llanishi ham tasodifiy emas. Bu o'ziga xos lafziy-uzviy birlashishdir. Shoirning mahorati shundaki, u raqamlar bilan belgilangan nomlardan ham so'z o'yini yaratib, g'oyaviy muddao ifodasiga yo'l topadi: «Qirqu yuz, ming son bo'lib, bir xon oyinlik qiling». Asosiy g'oyaga shunday qo'shimcha ma'no yuklanadi, urug'lar birlashish, ularning nomlarini hildiruvchi raqamlar qo'shilsa, miqdor jihatidan ham katta kuch hosil bo'ladi-ku.

O'z bekligi mulkiga qanoat qilmay, hududini imkon qadar kengaytirishga, bir accha bekligni ishg'ol etishga ishqivozlik «or ko'ngullik» beklarining badnafslik illati edi. Turdi bunday tamoyilni keskin qora-bayd va beklarni bu yo'ldan qaytishga chorlaydi.

*Kim qo'yabalar sohdari o'z mulkingizdin chiqarasin,
Ikki, uch, to'rt da visir emakni, ko'lablik qiling.*

O'zgalar mulkiga birsu havas bog'lash, ko'z olaytirishdan ko'ra, avvalo, o'z bekligini uddalab obod etish g'oyasini ilgari surib, shoir beklardan istilochnilik yo'lidan qaytishni talab etadi. Bu ham milliy birlik, osoyisatalik, to'ruvlikni ta'minlovchi emillardan biri edi.

Turdi mardiy maydon beklar yo'qligi ham milliy muvaffaqiyatsizlik sabablaridan biri ekanligini teran his etgan. Shoir g'azalning so'nggi baytida xalqaro maydonda milliy manfaatlar uchun kurashmay, o'z qo'liga o'rilib, maishatparasitlik bilan mashg'ul bo'lgan beklarni ayovsiz tanqid tigi bilan hajv etadi:

*Mardlar maydon chekab, coregin ko'zorb zamian,
Sizga yo'q ul javhore, yuzga upo-onglik qiling.*

Turdi nazdida mard insonlar o'z maishiy tamushlari, shaxsiy yutuqlari bilan ovunishga o'tirmaydilar. Ular xalq, Vatani, millat muddalari uchun katta janggohlarda javlon uradilar. Ular ranglarini kurash zahmatlari olishidan qo'rqmaydilar. Chunki yuraklaridagi mardlik jav-

harî mangu barhayot. Turdi tor ko'ngillik beklarda ayni shu maridlik javhari yetishmasligini ro'y-rost fosh etadi. Xalqning «Do'st achitib ayiladi» maqoli mumtoz adiblarimiz orasida ko'proq Turdiya xosidir. Shoir maridlik javharidan ma'ruf beklarga ayollar singari yuzlariga upa-elik surib yutishlarini buyuradi. Turdida bunday qabri qattiqlik ona xalqiga bo'lgan mehri kuchliligi nishonasidir.

Xullas, «Tor ko'ngillik beklar...» milliy o'zlikni anglash, qadriyatlarini qat'iy himoya qilish ruhida yaratilgan mumtoz asardir.

Beklar faoliyatini fosh etishi Subhonqulixon hajviga bag'ishlangan muxammassning ayj pardasida yanada yangilanadi. Turdi «Tor ko'ngillik beklar...» g'azalida qanday shaxsita shiddat bilan, keskin muhojirat etgan bo'lsa, ushbu muxammassa xuddi shu ruhda davom etadi.

Shu yuzi yera, ko'zi ko'z, qulog'i kor beklar,

Bilimgiz bu so'zini parda sarovar; beklar,

Aylaringiz hayvani shor'i payambar, beklar,

Sizga darvor bu yurt, ey g'ala zang'ar beklar,

Bu qadim naql erar «E'l rabotni to'ra qo'naq».

Jamiyatning muayyan toifasiga bu qadar yovqur munosabat izhor etish garchi nafis adabiyotning xos fazilati hisoblanmasa ham, bu she'rxonni raajimaydi, aksincha, unda hamdardlik tuyg'usi tug'yon uradi. Chunki shoirming muddosi — ol manfaatlari. Shoir xalqning do-diga ko'zini ko'z, qulog'ini kor qilib, faqat hokimiyat va amalga talpimuvchi beklarni aqcheliq haqiqatdan ogoh etadi. U bu haqiqatni, ya'ni beklar har qancha amal talashmasin, el rabot singari muqim va abadiy, amaldorlar esa melmon kabi o'tkinchiligini xalq maqoli urqali beradi-ki, bu she'r g'oyasining hayotiy, ishonarli, ta'sirchanligini ta'minlaygan.

O'z zaminini topilgan bu qo'naq to'ralarning xalqqa o'tkazgan becadad zulmini o'z tanasida sezgandek nido chekkadi shoir. Chinakam xalqchil shoiringina xalqqa otilgan nayzaga ko'ksini qalqon qila oladi va uning himoyasida baratta na'ra tortadi:

Edingiz barchangiz idek siqaroni etini,

Gi'ash ila molin olib, qo'ymadingizlar bitini,

Qamchilar dog'i solib bo'yini, qamotib besini,

Yordingiz zabrusini (ichkidin olib o'tini).

Bo'lsadi kam bu ro'yat boshidin hech tazyog.

Yurt boshida yurgan beklar o'zaro amal talashib janjallashadilar, soliqlar soladilar. Ziyofatni zurofatlar uyushirib maistalbozlik qiladilar. Lekin oxir-oqibatda, tayyog xalq boshida sinadi.

Turdining ijtimoiy ruhdagi bu she'rlari mumtoz muhayyida vatan va xalqning foje qismatiga qayg'urish, el-yurtiga muhabbat, milliy birlilik va totuvlikka intilish, hurriyat va istiqlolni qadrlash tuyg'ularini tarbiyalaydi.

Yaqin o'tmish muhayyida xalqimizning ota-bobolari sanalmish sonu beklarimizni bir-biriga qarasa-qarshi qo'yib, tarixiy siymolari hamda ularning faoliyatlarini biryozlama, hafto, haqoratomuz talqin etish g'ayrimilliy mafkuraga o'ng'ay ravishda xizmat qilib keldi. Subhonqulixon to'g'risidagi muxammassa ham o'zbek elatining o'taishi hamda lukmdorlariga nafarat, ilmiy atama bilan aytiganda, milliy niglizm ruhiyati tarbiyasi uchun muvaffaqat mafkura qo'lida muhim dalil va dastak vazifasini o'tadi. Bunga Turdi muxammassa to'la asos berar edi. Endilikda Turdining «Subhonqulixon» muxammassida *Subhonqulixon qipofasining badlii tasviri va tarixiy haqiqatni xolis o'rganish maqsadga muvofiqdir*. Muxammassa yaratilgan Subhonqulixon siymosi hukmdorning siyosiy faoliyati haqidagi tarixiy ma'lumotlarga muvofiq keladi. Muxammassadan Subhonqulixon siymosi, ma'mullardagiga qaraganda, keskin hajviy ruh tamoyili bilan muholag'abiroq va masxaratomuz tasvirlangan. Endilikda bunday tasvirni xolis nuqtai nazar mahsuli sifatida qabul qilish qiyin. Turdi va Subhonqulixon munosabatlari asosida shaxsiy, ijtimoiy kelishmovchilik, qarama-qarshilik, tur mahalliy manfaatlar turgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Muxammassadagi biryozlama murakkab talqin shu zamin-da shakllangan bo'lsa kerak. Ular o'rtasida har qanday nizo kechgan bo'lmasin, bu sheh va shoirming har ikkalovi ham o'zbek elatining ulug' bobolaridir. Ikki oradagi keskin murossasizlikni kechmish milliy kullatimiz sifatida qarab, bundan buyon masalani xolis nazar bilan yoritish yo'lidan botishtimiz lozim.

Ma'lumki, o'zbekistonda o'zbek hukmdorlarining ko'pchiligi musulmoniy qirasi nazardan chekda qolmasligi, aksincha, qadrlanib, bu Subhonqulixonning ana shunday jamiy va ijodiy faoliyatini haqida ham muhim ma'lumot mavjud. Buz bunday ma'lumotni keltirish bilan ham Subhonqulixonning qabih qilmishlarini oqlash taraflari bilan zim qaratilishi va o'zgarishini istaymiz.

1961 yili «Fero» nashriyatida bosilib chiqqan «O'rta Osiyolik qadrlar» kitobida (92-93-betlar) Subhonqulixon to'g'risida quyidagi ma'lumot mavjud. Kitob mualliflari, sharqshunos olimlar Abdusodiq Ibratov, Abdulla Nosirov, Ilyos Nizomiddinovlarning birlanchi ma'lumot berish manbalar asosida aniqlashlaricha, Subhonqulixon o'z saroyiga ko'zga ko'tirgan ilm ahli yiqqan, o'zi tibb ilmi va haddiy ijod bilan shug'ullangan. Nishoniy taxallusi bilan she'rlar yozgan. Darvesh niqobi ostida Markaziy Osiyoga sayohat qilgan Venger sharqshunosi Vam-bert o'z xotiralarida Subhonqulixon yozgan bir qo'lyozma tibbiy kitob-ni Firotda qo'lga tushirgan haqida hikoya qiladi. Bu qo'lyozma asar muqaddimasida Subhonqulixon o'z maqsad-muddaosini shunday yuz-gan ekan: «Shunga diqqat qilmog' zarurki, avvalgi zamonalarda o'zbek tilda yozilgan tibb kitobi hozirgacha menga uchramadi. Shuning uchun men abdu, haqir Sayyidmuhammad Subhonqulixon ibn Sayyidmuhammadni muhammaddxon, bu kitobni yozdim. Bunda har xil kasalliklarni davolash choralarini ko'rsatildi, shoyad ko'p kishilar foydalansalar».

Subhonqulixon turkiy tabobatda mashhur bo'lgan «Tibbi Subhoniy» asarini yozgan. Bu kitobni yaratishda muallif qadimgi fahmlardan Ibn Sino asarlaridan, Galen va Cippokrat asarlarining arabcha tarjimasidan foydalangan. Vamherining ma'lumotiga ko'ra, «Tibbi Subhoniy» asarining o'zbek tilda tarjimasini bilan birga asl matni ham nashr etilgan. Subhonqulixon tabobatga oid «Tibbi Subhoniy» asarining ma'nasi haqida ham ma'lumot mavjud. Bu asarning qo'lyozma nusxasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutidagi qo'lyozmalar xazinasida (2101-raqat, 301 varaq) saqlanadi. Asar sak-kiz hokmdan iborat bo'lib, unda turli dorilar haqida ma'lumot beriladi.

Muallif o'z asarini yozishda «Shifo ul-ali»dan keng foydalangan. Muallif tabobat ravnaqi yo'lida Subhonqulixon boshqa tadbirlarni ham ko'rgan. Subhonqulixon davrida tubga oid ko'p asarlar arab tilidan fors va o'zbek tiliga tarjima qilindi. Ko'p nuxxada ko'chirildi. 1697 yilda Firotda «Buq'ay dar ush-shifo» nomli o'n sakkiz hujrali madrasa hamoyon qilindi. U yerda etuk mutaxassislar mudarrislik qildilar. «Dor ul-shifo» qoshida kasalxona, ambulatoriya va dorixona hamda kutub-xona bo'lgan. Dorixonada dor'i tayyorlovchi ikkita xodim ishlagan. «Dor ush-shifo» xarajatlari vaqfdan keladigan daromad hisobiga yiliga qo'ng'ir ming tanga miqdorida tayinlangan.

Subhonqulixon folga oid «Ranli Subhoniy» (Subhon foli) nomli asar ham yozgan. Uning farmomiga hinoan, «Fotovoyi Subhoniy» nomli kitoblar to'plami ishlab chiqilgan.

Demak, o'zbekning eng zolim deb qaralib kelgan xoni faoliyatiga e'tibor bilan yondashilsa, uning ham ancha-muncha savobli ishlari borligi ayon bo'lar ekan. Xon hu ishlarni faqat shukurat-shon uchun qilmagan, albatta. Subhonqulixon davri, muhimi, faoliyatiga doir asl manbalar sinchiklab tekshirilsa, yanada muhim ko'proq ma'lumotni qo'lga kiritish mumkin. Ammo, mazkur dalillarning o'zaro aythi turibiki, Turdning Subhonqulixon to'g'risidagi muxammastga tanqidiy yondashmog', xolisona talil va talqin etmog' zarur. Ushbu muxammast Turdning eng ijimoiy salmoqdor va muhim asarlaridan biri sifatida adabiyot tarixida qoladi. U faqat Subhonqulixon hajvi bilan cheklan-magan. Uning g'oyaviy qamrovi kengroq. Unda shoirning hayot, o'lim haqidagi, shohlik haqidagi falsafiy mushohada va xulosalari ham o'z ifodasini topgan.

Turdi she'riyatining mavzu qamrovi keng. U yuksak axloq uchun, ma'naviy kamolot uchun qayg'urgan, lirik she'rlarida tasavvufiy mohiyat ustuvor. U tabiat go'zalliklarini ziyatiklik bilan ko'ra olgan. Ular-dan teran falsafiy xulosalar chiqargan. «Joyi osoyish emas hech kima bu ko'lma favoq», deya kuylagan Turdi fo'niy dunyoning mohiyatini, o'limchiligi chiqur anglagan. Zamondoshlarini bundan ogohlantirish-ga, ularni yaxshilikka, ezgulikka rag'batlantirishga harakat qilgan.

Turdi Farog'i yning «Muxammast turkiyi Turdi» sarlavhali muxammast ma'rifiy ruhda yozilgan bo'lib, insonlarda islomiy e'tiqod va ma-

dariyatni shakllantirishda, ularni komil insonlikka da'vat etishda o'ziga xos xizmat qila oladi.

Turdi Farog'iy g'azal bilan birga muxammias janrining ham ustasi edi. U teran ijtimoiy-falsafiy mazmunidagi muxammiaslar yaratib qolgan. Turdi, asosan, muslaqil muxammiaslar ijodkori. «Muxammias turkiyi Turdi» sarlavhali muxammias Turdi asarlari orasida falsafiy-uloqiy mohiyati jihatidan alohida ajralib turadi. Islom va tasavvuf ta'limi, timsollari Turdi ijodiyotida ham muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, inuzkur muxammias ma'nida Turdi mulasavvuf shoir sifatida namoyon bo'ladi. Muxammias *islom va tasavvuf ma'rifatining hadiyi talqini*, axloqiy asjidalari tavsifi bilan sug'orilgan. Asar pandu nashihat ustubulu bitilgan. Ammo, u quruq va kitobiy yo'sinda emas, hayotiy kuzatishlardan chiqarilgan xulosalarning tasavvuf nazariyasi asosidagi talqinidan vujudga kelgan. Bunday sog'lom nashihat har bir insonni to'g'ri yo'lga da'vat etadi.

*Jami qonundan nafas tori uzilmasdan burun,
Boshingda davri qazo davri qurulumasdan burun,
Jaybop' jon tiyri rihlatidan so' kulmasdan burun,
Ey ko'rgul, qasri asosi tan buzulmasdan burun,
To'qi obro', karsiyi dondon to' kulmasdan burun -*

*Qil nazor osori sur illoh chashmi did ila,
Kir haqiqat yo'lig'a... (qo'lyozmada misra shunday),
Qarbi vuslat istasang, bo'l vasifi tashid ila,
Uyqay' lababin g'arab och maktabi tashid ila,
Ko'z ochib, sanga dahonin harza kulmasdan burun*

Shoir insonni haqiqat yo'lga da'vat etishning nihoyatda ta'sirchan, timsoliy ifoda uslubini topgan. U inson jismi - qonunini qonun deb nomlangan musiqa asbobiga o'xshatadi. Go'yo tiriklikni ta'minlovchi nafas ushbu musiqa asbobining torlarini tashkil etadi. Nafas torlari teshilib turarkan, qonunining qonunidan hayotbaxsh navolar tarulaveradi. Nafas tori uzilar ekan, jisim qonunida hayot so'nadi. Ya'ni, inson nafas bilan tirik. Turdi vujud qonunidan nafas tori uzilmasdan burun Haq

yo'lga kirish, islomiy imon-e'tiqodni qabul qilishga chorlaydi. «Hadda davri qazo bazmi quriltmoq» - inson hayotdan ko'z yumganidagi inson marosimini anglatadi. Ushbu misrada ham shoir inson hayotdan ko'z yumishdan ilgari tangri oldidagi burchini bajarishga, to'xtatib qolishga ulgurishi lozim, degan fikrni ilgari suradi. Jaybhuyi jon - jonning yoqasi. Bu o'rinda shoir jonni inson tanasi tirikligini muhofaza etib turuvchi, janglarda kiyiladigan zirhli libosga o'xshatgan. Tiri rihlat - o'lim kamonidan o'ladigan o'q. Tiri rihlat shunday quduq va ayovsizlik, uning hujumidan har qanday zirhli kiyimning yoqasi bo'lib ketadi hamda hayot mativ o'ladi. Shoir shu yo'sinda muqarrar va barhaq o'limning turli ko'rinishlarini ayon gavdalantiradi. Keyingi misralarda uni «tan asosining qasri buzilishi», qosh mehrobi, tish kamplarining to'kilishi tarzida tasvirlaydi. Shoir o'limning dabshahli ko'lankasini gavdalantirib, sovuq suvratini shakllantirib ko'rsatish bilan odamlarga tiriklik aziz va g'animat, ammo abadiy emas, umrning qudriga yetish, fursatni boy bermay, imon-e'tiqod bilan halol-pokiza hayot kechirish lozimligini uqtirmoqchi bo'ladi. Hayot so'ngidagi payshaymon, o'hu vohlar va tavba-tazarru oxirat uchun najot bermaydi. Shuning uchun Turdi tanbeh heradiki, yoshlikdan did va tab'i nozik ila ilohiy qudratni idrok etmoq, haqiqat yo'lga kirgan xudojo'y, taqvo'li - tasavvufda suluk deyiladi. Haqiqat yo'lga kirgan xudojo'y, taqvodor inson - solik nomlanadi. Yor visoliga, Oллоh diydoriga yaqinlik istagan inson hamisha Oллоhni madh etishi, uning vasfi - ta'riflarni maqtovini keltirib turishi joiz. Solikning lablari tuguni, chig'ili hamma vaqt Oллоhning borligi va yagontaligi haqidagi kalima bilan yochilishi, ya'ni u Tangrining lavhidi - vohidligi xususidagi nozik, sehri, serqirra so'zlar so'zlab yurishi lozim. Asarda iqtibos keltirilmasa-da, muallif Oллоhning yakkayu yagonaligi, borligini tan olish to'g'risidagi imon kalimasini qaytarib turishni nazarda tutadi.

*...Sizdardib isyon xumini, to'k radomat ashtiri,
Tavba jamon no'sh qil, paymova to'ltmaside burun.*

Isyon - insonning Oллоhga itoatsizligi, uning biru borligi va hoshqa sifatlariga shak keltirish kabi gunohlarini anglatadi. Odamzod dunyoga

Bu omonat jahonni mukammal, barqaror, abadiy maskan, deb o'ylam Ushbu bevalo dunyodagi umr shu qadar qisqa, tezo'lar, go'yo etablar uyg' unassau, oniy kun kechirib, kechqurun sel, chashmoq, yel, tezoqar an hor singari shiddat bilan boqiy dunyo sari ketib borasan. Shuning uchun labzalik hayot fursatini g'aimat bilib, qiyomat kuni hanama to'plan digan mabsharqoh usaydomida O'loh oldida so'roq beradigan, javobga ho'ladigan ishlarini bugun qilib qo'ygin, aks bolda, u erdagi pushay mon aslo naf bermaydi. Qiyomat kuni O'lohning huzurida sharmanda va jannatdan beuasib bo'linaslik uchun kunda besh mabal namoz o'qish ni kanda qilma. Namoz sajdasidan sarkashlik qilsang, kunning birganida ajalning og'ir yukidan qadring bukilibni aniq. Shunday ekan, ey mo'nain ajsaf qadringni egmasidan burun namoz chog'i rukuga borib, jonu diling dan sajda qil. Bunday puchikmat nasibat aslo tarkidunyochilik va tush kumlik kayfiyatlarini tug'dinmaydi, targ'ib ham olmaydi. U insonlarni bir marta beriladigan umrni g'aimat hilirib, qadrlash, halol va faol kechi rish, hayot oldidagi mas'uliyatni, Tangri oldidagi javobgarlikni sezgi ruhida tatbiqlaydi. Shoir sulikni haqiqat yo'liga yo'llar ekan, unga ke chlay kunduz riyozat chekishni, yo'ldoshlar yurnaslikni, ma'naviy rah tanno islasa, hamisha O'lohni dilida saqlashi, safarda yolg'iz yurnasligi, u bilsa hirga hamroh bo'lishi tozumlignini uqtiradi. Negaki, haqiqat yo'li purxatar, mahhubi mutlaq — Ilaq manzili uzog'.

Kechta-kamhar, talibi jo yoyi piri rohibar,

Qo'yma beyo'ldash qadim, manzil uzog', yo'l purxatar.

Ilaqiqatan, O'loh men bilan birga, degan tushuncha insonga ma'naviy-rubiy tayunch bo'ladi. Bunday e'tiqod sulikni yomon yo'llardan, noshar'iy harakatlardan, shayton xurujidan saqlaydi.

Mana bu haqda Tundning naqshbandiyona tariqidagi tatakur tari' yuqqol aks etgan:

Aylama fosil rayola sarf sola mohri,

Kir shariat yo'lig'a ayningda ko'r O'lohni,

Heziri dam bo'l, talab qilig'it dili ogehni,

Naqsh bog'la dilida muhri mehri ilallohni,

Jon etib labg'la, og'izda til tatabnuasdin berrni.

Ushbu misralar Turdi so'fi va mutasavvuf shoir sifalida Xo'ja Bahouddin G'ijduvoniy va Bahouddin Naqshband tariqatini tutgan, ular aqidalarining amaliyotchisi va targ'ibotchisiga aylanganini ko'rsatadi. Dastlabki misralarda shoir: «Umringni buzuv, yarimas o'y-koyolhuga sarf, zoc etma. Yaxshisi, shariat yo'liga kirgin-da, ko'zing, yo'ni ko'ngling oynasini O'loh nuridan ravshan etgin» mazmunidagi jandini izhor etadi. Anglashiladiki, ko'nglida O'loh zikri mavjud insonga dunyoga ravshan nazar bilan boqadi va Ilaqni tanibdi. Keyingi baytlarda xo'jagoni naqshbandiya tariqidagi «Hush dar dam» aqidasi haqiri suriladi. «Dam» so'zi nafasni anglatadi. «Hush dar dam» yoxud choziri dam bo'lmoq» har nafasda dilni O'loh yodidan ogoh etib tar moq demakdir. Naqshbandiyikda O'lohning yodi bilan nafas olishning qo'ly tartibi amal qilgan. Bunda nafaslararo «Lo iloha ilallohu Muhammad rasululloh» kalimasini uzleksiz qaytarish qoidasi mavjud edi. Solik nafas olganda «Lo iloha ilallohu», nafas chiqarganda «Muhammad rasululloh» so'zlarini takrorlardi. Buni ovoz bilan yoxud tovush chiqarmay, kattaki, piehirlamay, shuunda bajarish ham mumkin edi. Bu Abduxoliq G'ijduvoniy ta'limidagi ko'ngil zikri talabiga mos ketardi. Shunda O'loh yodi nafas orqali solikning qoniga, tomirlariga, miyasiga, qalbiga yugurardi. Shu yo'sinda uning qalbiga O'loh mehri muhrlanardi. Turdi talab etgan — muhri mehri ilallohdan dilida naqsh bog'lash shu tarzda kechardi.

Oldingi bayida umrni hekorga sarflamaslikdan saboq bergan shoir endigi bayida uni nimaga sarf etish muhim va zarurligidan ogoh etadi:

Bog'iyi umr-bezgi sarfi mardumi salimida qil,

Maqdaminda hosh qo'yab, pobo'ni mardum diyda qil,

Pokiyevat, yofitil, solat hasan bigzida qil,

Munela xo'b ilona amabni chirmarva sanjida qil,

Ilaqbrda mezon tarzusi qurubmasada berrni.

Umringni mazmuni, hayotning qadr-qimmati uni nimaga sarf etish, qanday o'qrazish, berilgan imkoniyatdan qanday foydalana olishga bog'liq. Sermaznun umr kechirish muhimni nomuhundan ajratishni va nezik fahmu farosatni talab etadi. Ilayotni qanday

yo'l izlagan ijodkor ekanligidan dalolat beradi. U qo'llagan qo'fiya, avvalo, ohangdortikni, keyin tasvir, ifoda kulminatsiyasini ta'minlab beradi:

Yod mendin kim berur, yetishi zamonlar ko'rdim.

Kind sarxayliya eshik ajishi dardimdan sardim.

Halgayi ushshoqula bazmi majolis qurdim.

Mashtai xokam, davri davronlar kuzatikan Turdiman.

Xushdimog' etgan mayi sofi hariflar dardim.

Fitrat shoir she'rlarini talqin eta turib, ayrim nuqsonu kamchiliklarga ham e'tibor qaratadi: «Urdining she'rlarida uning zamondoshlarida ham ko'p uchragan nuqsonlar, kamchiliklar bor: Ko'rdi, surdi, qurdi so'zlari bilan ko'ndi, yo'ndi so'zlarini qo'fiya qiladi. Jumla buzuvchiliklari ham qo'rqimaydir»¹.

Ko'rinadiki, Turdi hayoti va ijodi adabiyotshunoslikda hali yetarli o'rganilmagan. Shoir ijodini butun balog'at-u nafasati bilan namoyon etish uchun, albatta, qo'shimcha izlanishlar, maxsus tadqiqotlar olib borish taqozo etiladi.

Tayanch tushunchalar:

Ashtarxoniyalar, irsoli musul fano, dorush-shifo, fibbi Subhoniy, ma'rifat.

Savol va topshiriqlar:

1. Turdi Farog'iy tarjimai holining tiklanish tarixini so'zlang.
2. Adib yushub ijod etgan davrdagi ijtimoiy-siyosiy hayot qanday edi?
3. Adabiy merosining aniqlanishi va asabalaridan so'zlang.
4. Shoir asarlarining jamiy tarkibini aniqlang.
5. Nima sababdan shoir she'riyatni isyonkor ruh kash etgan?
6. Adib she'riyatidagi o'ziga xosliklar nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Turdi she'riyatiga xos badiiy burkumlilik qiralarini ta'yinlab bering.

¹ Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: "Ma'naviyat" nash-ti, 2000, 71-bet.

8. Turdi Farog'iy laqtdagi dastlabki maqola kim tomonidan, qachon, qanday chop etilgan?

9. Urdining «Turkiy muxammass»ni o'qing va uning mohiyatini izohlab bering.

Asosiy adabiyotlar:

1. Turdi. Tanlangan asarlar. T.: 1951.

2. Turdi. She'rlar. T.: 1971.

3. Jumaxo'ja N. Turdi nazmi badiiyati. T.: 1995.

4. Jumaxo'ja N. Milliy mustaqillik mafkurasi va adabiy meros. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasi uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 1999.

5. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik tadqiqot, 3-jild. «Fan», T., 192-234-betlar.

6. Fitrat. O'zbek she'ri Turdi. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.

SO'FI O'ILYOYOR VA «SABOT UL-OJIZIN» ASARINING G'OHAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

REJA:

1. So'fi O'ilyoyor hayoti va ijodiy manbalari
2. Adabiy merosi va «Sabot ul-ojizim» asari.
3. Noyob badiiyat namunasi.

So'fi O'ilyoyor hayoti va ijodiy manbalari. Birinchi Prezidentimiz, I.A. Karimov «Ma'naviyati yuksak xalq buyuk davlardir», degan e'lon. Uning ma'naviyatini yuksaltiradigan, kamolga yetkazadigan eng kuchli vositalardan biri esa adabiyotdir. Mustaqillik sharoifati bilan millatga ma'naviy barkamollik baxsh etuvchi hadisi sharif kabi mo'tabar manbalar, Ahmad Yassaviy, Huvaydo, So'fi O'ilyoyor kabi o'nlab ijodkorlarimizning asarlari ta'lim dasturlariga kiritildi. Ularni chuqur o'rganib, yoshlar ongiga singdirish yo'lga qo'yildi.

Ilmda yurtimizning jahonga mashhur ulug' farzandlaridan biri So'fi O'ilyoyorning hayoti va faoliyati haqida turlicha qarashlar, bir-biridan farq qiluvchi ma'lumotlar mavjud. Uning tarjimai holi haqidagi fikrlarning asosiy qismi latif olimi Tejuddin Yo'lbichqul o'g'li (XVIII–XIX asrlarda yashagan) tomonidan «Sabot ul-ojizim» asarining sharhi sifatida yaratilgan «Risolai Aziza»dan olingan. Ammo unda juda ko'p chalkashlik va xatoliklar borligi olimlarimiz tomonidan isbotlangan¹. Ayniqsa, professor Sh. Sirojiddinov, R. Zohidov kabi olimlarimizning bu boradagi izlanishlari chuqur ilmiy asosga ega bo'lganligi bilan muhim qimmatga ega. Ular turli qo'lyozma manbalar va ko'plab nashrlarni qiyosan o'rganib, So'fi O'ilyoyorning, ma'lum ma'noda, ilmiy biografiyasini yaratishga hissa qo'shishdi. Bu borada ko'plab oydinliklar kiritib, shoirning tug'ilgan yili 1663, vafot yili 1721 yillar ekanligini e'tirof etishdi². «Risolai Aziza»dagi ma'lum-

¹ Sh. Sirojiddinov. So'fi O'ilyoyor ilohiyoti. Inom ul-Buxoriy xalqaro jang'armasi nashriyoti, -I., 2004; *Rasihud Zohid*. Sahm ul-ojizim. -I.: Turon zamin zayo, 2015.

² To'plam. Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. Tehron: Foshkent, 2005, 42-43-bet.

nomlarning ko'pi asossizligini isbotlab, ko'plab manbalar, xususan u kitobning «Tazkirai Abdulmattlab Fahmiy» asariga tayanib, shoirning biografiyasini quyidagicha belgilashdi: «So'fi O'ilyoyor Samarqandiy shayxi dilafro'z So'fi Navro'zning tiniqli xalifalaridan. Hol ibtidoisida sipoh bo'lgan. Otasini O'lloquli va imisini Farhod otaliq deydilar. Ular o'zbeklarning Samarqand va Buxoro Miyonkolidagi xitoyi qat'olining boshliqlaridan bo'lganlar. Farhodbiy Abulfayzxon davrida Samarqandda hokim va amirlik mansablariga erishgan. So'fi O'ilyoyor shayx Navro'zga irodah va inobat qilgandan so'ng unga zohir va botin ilmlari eshiklari ochildi. Xosus omga maqbul bo'ldi. Olimlar va amirlar subhatiga oshiqdilar. Miyonkoldan Hisorning Dehshiy tomoniga ketdi. Mavlono Zohid Vaxshivoriyning fayzosori mevoridan yuqoridagidagi Vaxshiyor qishlog'iga botirdi. U erda xonaqoh va uy qurdi. Uning qulug' qadamidan o'sha mintaqani ilonlar lark etdilar. O'sha erda 1136/1724 yilda dunyodan o'tdi». Olimlarimizning ta'kidlashlaricha, Sayyid Muhammad ibn Oxund Qozi Kamol tomonidan yozilgan «Tuhfatul ahbob» asarida 1696 yillardan boshlab So'fi O'ilyoyor haqidagi ma'lumotlar tarixiy manbalarga kirib kela boshlaydi. Ulariga, asosan, so'fi O'ilyoyor Hoji Muhammad Habibulloh va Xalifa Navro'z Keshiy xizmatiga kelib, tariqat yo'lga kiradi. U shayx qo'lida 12 yil tahsil oladi. Sharh mamlakatlarida mashhur olim, karomatlar ko'rsata oluvchi vali darjasiga ko'tariladi.

So'fi O'ilyoyor dini islom qonun-qoidalarini, tasavvuf ta'limi o'limiyatini, go'zal insoniy axloq mezonlarini yorituvchi bir qancha asarlar yaratgan. Uning, e'tirof etilishicha, 4 ta asari hozirgacha yetib kelgan:

1. «Maslak ul-muntaqin».
2. Sabot ul-ojizim.
3. Maxzan ul-mutein.
4. Murod ul-orifin.

1699 yilda dastlabki asari hisoblanayotgan «Maslak ul-muntaqin»ni yozib tugatadi. Keyingi uch asarini 1700–1724 yillar oralig'ida yaratgan. Bu davrlarda u Kattaqo'rg'on, Samarqand, Buxoro, Kesh, Nasaf, Vaxshiyor kabi hududlarda umrguzaronlik qilgan. Umriining oxirgi

«Sahot ul-ojizim» ma'naviy ma'rifat beruvchi asar U bu o'quvchisi ko'nglini ham uyg'otishga, tiriklikka, behudalikka boshlovchi buyuk kuchga ega. U insoniyatni g'afildan uyg'otadi. Uni yangi sir-sinoatidan xabarдор etadi.

Navoh badiiyat namunası Chuqur g'oyalari to'g'ri bo'lgan ham «Sahot ul-ojizim» asari badiiy balog'atning ham ma'naviyatning ham ishonorli yetkazib berishida va badiiyatida, yangicha topilishida muayyan muvaffaqiyatga erishgan bo'lishi mumkin.

So'fi Olloyor ijodida muhtoz adabiyotda keng qo'llanilgan badiiy san'atlardan unumli foydalanadi.

Ayniqsa, shoir inson xarakterini yoritishda tabiatdan ko'ngil bilan foydalanadi. O'ziga xos, kutilmagan o'xshatishlar, jumlantirishlar, ta'kidlar, ulardan hayratlanamiz. Tabiatga yana bir qadar yaqinlashamiz.

*Katib mehmon qoshig'i chiqq'li, ey qul,
Sho'jar mavozin oldin ko'rsatur gul.*

So'fi Olloyor asarida harfiy san'atdan (kitobat) ham ko'p foydalanilgan. U o'ziga xos topilmalari bilan boyitadi. Bu san'at o'ziga xos madaniy so'z darajasidagi go'zal fikrlarni, xulosalarni bayon etadi.

*Katibi g'ayri ova'nikim, zabondur,
Anga bir mag'fir ko'k bo'lsa ziyondur.*

Til — insonlar xazinasi bo'lgan kalifi. U orqali inson ko'ngilini g'ayri qiziqitib sochiladi. U turliyi dunyo mohiyati zabonga ko'ngilni g'ayri qiziqitib sochiladi.

Ammo, til o'z me'yorini unutisa, so'zni behudda fudud tabiatiga aylantiradi. Shoir bu mazmunni juda original tarzda ta'kidlaydi. Kamu xo'b so'zlash donolikning ya behuda ko'p so'zlash ta'kidini belgisi ekanligini «zabon»ning arab alifbosidagi yozuv shakli bilan juda chiroyli aks ettiradi. Shoir so'zning tashqi o'zgarishidan ko'ngilni ma'naviy mohiyatini, donustirandona xulosani ifodalashda unumli foydalanadi.

«Sahot ul-ojizim» asarida insoniyatni uyg'otishda muvaffaqiyatga erishilgan. U insoniyatni uyg'otishda muvaffaqiyatga erishilgan. U insoniyatni uyg'otishda muvaffaqiyatga erishilgan.

*Ushbu ma'naviyat o'ziga xos,
Ushbu ma'naviyat o'ziga xos.*

«Sahot ul-ojizim» asarida insoniyatni uyg'otishda muvaffaqiyatga erishilgan. U insoniyatni uyg'otishda muvaffaqiyatga erishilgan. U insoniyatni uyg'otishda muvaffaqiyatga erishilgan.

Ushbu ma'naviyat o'ziga xos.

«Sahot ul-ojizim» asarida insoniyatni uyg'otishda muvaffaqiyatga erishilgan. U insoniyatni uyg'otishda muvaffaqiyatga erishilgan. U insoniyatni uyg'otishda muvaffaqiyatga erishilgan.

Ushbu ma'naviyat o'ziga xos.

Ushbu ma'naviyat o'ziga xos.

Tayanch tushunchalar:

Ushbu ma'naviyat o'ziga xos.

Savol va topshiriqlar:

1. So'fi Olloiyor ijodining muhtoz adabiyotidagi o'rni haqida so'zlash.
2. «Sabot ul-ojizim» asarini mutalaa eting.
3. So'fi Olloiyor dunyoqurashining o'ziga xosligi ninsada?
4. «Qissai Mashrab» asaridagi So'fi Olloiyor va Mashrab uchrashuv haqidagi epizodni sharhlang.
5. Adibning adabiy inqilabi ko'lami haqida nunsalarni bilasiz?
6. Shoir asarlarining mavzu ko'lami va g'oyaviy xususiyatlarini aniqlang.
7. So'fi Olloiyor «Sabot ul-ojizim» asarining badiiy talqini.
8. «Sabot ul-ojizim» asarining kompozitsiyasi va tunda hikoyatlarining o'rni.
9. Quyidagi bayitda qanday badiiy san'at qo'llangan?
Kalidi g'ajji taa'nikim, zabondur,
Anga bir nuqta ko'ib bo'lsa ziyondur.

Asosiy adabiyotlar:

1. So'fi Olloiyor. Sabot ul-ojizim. T.: 1991.
2. Hidayat ul-to'libin. / «Sabot ul-ojizim» sharchi. Nashrga tayyorlovchi Ozodbek Afanov. T.: 2009.
3. Tojiddin Yo'lchiqul. Risolayi Aziza/ Juzuvebi B.Husan. T.: Xalq nashri. 2000.
4. So'fi Olloiyor. Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. Tebron-Toshkent, 2005.
5. Sinoyiddinov Sh. So'fi Olloiyor ilohiyoti. T.: 2001.
6. Sinovqulov I. So'fi Olloiyor. T.: 1995.
7. Sinovqulov I. So'fi Olloiyorning hayoti va ijodi. F.d. - ilmiy darajasi olish uchun yozilgan dissertatsiya avtorferati.
8. G'oyiblar xayfidan yong'an chiroqlar. T.: 1991.
9. Adizova I. Boqiylik saodati. Risola. T.: 1997.
10. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
11. Jo'raqulov U. Huhudsiz jilva. T.: Fan, 2006.
12. Rustamiy A. Adiblar o'fobidan adablar. T.: Ma'naviyat, 2003.

BOBORAHIM MASHRABNING HAYOTI VA IJODI

HUJJA:

1. Boborahim Mashrab hayoti va ijodi manbalari.
2. Boborahim Mashrabning hayoti, avliyolik xislatlarining namoyishi va sarguzashtlari.
3. Mashrabning ilohiy kechimalari va umminsoniy fazilatlari.
4. Mashrab she'riyatining g'oya va mavzu ko'lami, ruhi, uslubiy, badiiy xususiyatlari.

Boborahim Mashrab hayoti va ijodi manbalari. O'zbek muhtoz adabiyotimizda o'ziga xos uslubga, ijodiy yo'lga ega bo'lgan shoirlarimizdan biri Boborahim Mashrabdir. Boborahim Mashrabning lirikasi maxsus devon tarzida tartib berilmagan. Uning merosi bizga «Qissai Mashrab»larning ko'plab nusxalari orqali yetib kelgan. U Rindiy, Umm, Mahdiy, Zinda va Mashrab taxalluslari bilan she'rlar yozgan.

Mashrab taxallusining ma'nolari har xil izoblanib kelingan. Shundan ikkitasi haqiqatga yaqin keladi. Ular bir-birining mazmunini to'ldirish uchun ham xizmat qiladi. Mashrab – maslak, maslakdosh degan ma'nolarni ifodalaydi. «Qissai Mashrab»da ham shunga yaqin izoblanadi: «Har kishi munga rafiq bo'lsa man anga rafoqat qilibman. Har qozonga mislam qaynaydumman, aining uchun otim Mashrab qo'ydim» (32-b.). Demak, Kimki, manga do'st bo'lsa, man ham unga do'stirman. Bu erda ham g'oyaviy yo'lning birligi, maslakdoshlik haqida fikr bildirilyapti. Taxallusni yana «Ilohiy sharobdan nasibali» degan ma'noda ham sharhlash mumkin, ilohiy ishq bilan osbano yurak, albatta, insonlarni ezgulik sarf yetaklaydi. Ularning to'g'ri yo'l topishida rahbar-rahnamolik qiladi.

Shoir faoliyatiga karomatpesha bir avliyo, darvesh, qalandar sifatida xalq katta ixtos va ehtirom bilan qaragan. Shuning uchun o'z zarnasidan boshlab Mashrabning asarlari keng yoyilgan. U haqida ko'plab rivoyatlar yaratilgan. Majruh Namangoniyning «Tazkirat ul-avliyo», Is'hoq Hog'istoniyning «Tazkirat qalandaron», Maleho Samarqandiyning «Muzakkiri as'hob» kabi tazkiralarda, Hakimxon To'rning

«Munaxxab ul-tayvorix», *Micro Ofitning* «Ansab us-salotin» ham shoir haqida ayrim ma'lumotlar, mufohozalar (shayxning shaxs sifatidagi, ijodkor sifatidagi qiyofasi haqida muqaddasavvur hosil qiluvchi manba bu — Pirmat Setorly tomonidan «Qissai Mashrab»dir. U XX asr boshlariga qadar «Devoni Mo-shoih Mashrab», «Fahon Mashrab», «Qissai Mashrab» kitoblari bilan juda ko'p nusxalarda kitobat qilingan.

Mashrab ijodi, faoliyati bilan XIX asr oxiri XX asr boshlariga sharoitunos o'limlari qiziqqa bostiladilar. 1889 yilda «Fahonning gazeti»da bir qator maqolalar e'lon qilindi. 1895 yilda «Fahon»ning «Vostochnye zametki» asarida ham Mashrab haqida munasi sifatida jiddiy o'rganislagi loyiq ijodkor ekanligi e'lon qilindi. 1910 yilda N.S. Jikoshina shoir haqidagi qissani rus tiliga tarjima qildi, izohlar bilan nashr etirdi. 1923 yil V.L. Vyatkin shoir haqida maqola e'lon qildi. Unda Mashrabning xalq orasida muvaffaqiyatlari keng tarqalgani ta'kidlandi. Shu maqolada ikki bor ikki bor masalasi ko'zlandi.

Shoir hayoti va ijodi borasida o'zbek adabiyotshunosi rimizdan Izzat Sulton, V.Zohidov, I.Mo'minov, O'zbekiston A.Hayitmetov, A.Abdug'afurov, F.Shodiev, V.Abdullayev kabi bir qancha maqolalar e'lon qilingan. Ularda Mashrab shoiri sifatida bog'liq turli masalalar yoritib berilgan.

Mashrabshunosligimizni kuzatib, uzoq yillar shayxning maqolalariga ta'sirida shoir ijodi soxta talqinlarga duchor etilganligi bo'lgan. Jumladan: 1. Mashrab ijodidagi ilohiy muhabbat shoir muhabbat sifatida talqin etiladi. 2. U diniy rad etuvchi — agnostik bilan bog'lab izohlanadi. Adib qiyofasi kambag'allar shoiri sifatida talqin etiladi.

Ammo, mustaqilligimizning benazir sharoiti bilan Mashrab ijodi u'zining xolis bahosini o'ziga bostiladi. Uning asarlariga tarannuv nazar tashlashga imkon topdilar ham. N.Komilovning «Kamolli nur rahmatlari» maqolalarini, N. K.

«Munaxxab ul-tayvorix» ham shoir haqida ayrim ma'lumotlar, mufohozalar (shayxning shaxs sifatidagi, ijodkor sifatidagi qiyofasi haqida muqaddasavvur hosil qiluvchi manba bu — Pirmat Setorly tomonidan «Qissai Mashrab»dir. U XX asr boshlariga qadar «Devoni Mo-shoih Mashrab», «Fahon Mashrab», «Qissai Mashrab» kitoblari bilan juda ko'p nusxalarda kitobat qilingan.

Mashrab ijodi, faoliyati bilan XIX asr oxiri XX asr boshlariga sharoitunos o'limlari qiziqqa bostiladilar. 1889 yilda «Fahonning gazeti»da bir qator maqolalar e'lon qilindi. 1895 yilda «Fahon»ning «Vostochnye zametki» asarida ham Mashrab haqida munasi sifatida jiddiy o'rganislagi loyiq ijodkor ekanligi e'lon qilindi. 1910 yilda N.S. Jikoshina shoir haqidagi qissani rus tiliga tarjima qildi, izohlar bilan nashr etirdi. 1923 yil V.L. Vyatkin shoir haqida maqola e'lon qildi. Unda Mashrabning xalq orasida muvaffaqiyatlari keng tarqalgani ta'kidlandi. Shu maqolada ikki bor ikki bor masalasi ko'zlandi.

Shoir hayoti va ijodi borasida o'zbek adabiyotshunosi rimizdan Izzat Sulton, V.Zohidov, I.Mo'minov, O'zbekiston A.Hayitmetov, A.Abdug'afurov, F.Shodiev, V.Abdullayev kabi bir qancha maqolalar e'lon qilingan. Ularda Mashrab shoiri sifatida bog'liq turli masalalar yoritib berilgan.

Mashrabshunosligimizni kuzatib, uzoq yillar shayxning maqolalariga ta'sirida shoir ijodi soxta talqinlarga duchor etilganligi bo'lgan. Jumladan: 1. Mashrab ijodidagi ilohiy muhabbat shoir muhabbat sifatida talqin etiladi. 2. U diniy rad etuvchi — agnostik bilan bog'lab izohlanadi. Adib qiyofasi kambag'allar shoiri sifatida talqin etiladi.

Ammo, mustaqilligimizning benazir sharoiti bilan Mashrab ijodi u'zining xolis bahosini o'ziga bostiladi. Uning asarlariga tarannuv nazar tashlashga imkon topdilar ham. N.Komilovning «Kamolli nur rahmatlari» maqolalarini, N. K.

professorlar Abduqodir Hayitmetov va Abdurashid Abdug'afurov, filologiya fanlari nomzodlari Vahob Rahimov va hamda Komiljon Isroilovlar tomonidan umumlashtirilib, asarlar to'plami tarzida bir necha bor nashr etilgan.

Mashrabning aishatan mukammal asarlar to'plami Jaloliddin Yusuf tomonidan G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti orqali «O'zbek adabiyoti bo'stoni» sirasida «Mehribonim, qaydasan» nomi bilan 1990 yili nashr etildi. Kitehdan shoirning g'azal, musavvot, murabba, musaddas, musabha turfidagi asarlari o'rta olgan.

Boborahim Mashrabning bizzacha she'rlaridan tashqari «Mabdal nur» va «Kimyo» asarlari ham yetib kelgan, deb taxmin qilinadi. Adabiyotshunosligimizda bu ikki asar muallifi borasida uzoq yillar bahis-munozara olib borildi. Ayrim olimlarimiz ularni Boborahim Mashrabga nisbat berishsa, ayrimlar ular Mashrabi Saniy taxallusi bilan ijod etgan Mullo Ro'ziyov Oxtundning asaridir, deyishgan. Ammo, so'nggi yillarda bu munozaraga hiroz oydinlik kiritildi. Bu asarlar tuzilishi, mazmuni va g'oyaviy yo'natishiga ko'ra, tili, badiiy vositalarining ishlatilishiga ko'ra va Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan ayrim qo'lyozmalardagi ma'lumotlarga ko'ra Boborahim Mashrabnikidir, degan xulosa yetakchilik qilib turibdi. 1997 yilda «Mabdal nur» asari professor Ismatulla Abdullayev tomonidan hozirgi yozuvimizda nashr ham etildi. Ammo, asarning muallifi masalasi hamon maxsus tadqiqot va isbotni talab etuvchi muammoni g'ijcha turibdi.

Boborahim Mashrabning hayoti, avliyolik xislatlarining namoyishi bo'lishi va sarfrazashlari. Boborahim Mashrab hijriy 1050, milodiy 1640 yili¹ Namanganda kumbag'al kasib Valibobo bo'zchi oilasida dunyoga kelgan. U otasidan yosh yetim qoldi. Boborahim maktab ta'limini namanganlik taqvodor muallim qo'lida oldi. Uning bolaligi, tahsil yillari haqida «Qissayi Mashrab»da ko'p rivoyatlar keltirilgan. Ulardan bir Boborahim yoshligidan ilohiy jazba tekkan, g'ayrioddiy, g'ayb asaridan voqif bir inson bo'lganini ko'ramiz. «Qissayi Mashrab»da fikroya qilinibichsa, ilk tahsil kunlarining birida ushbu bilan Boborahim o'rtasida quyidagicha suhbat bo'lib o'tadi.

¹ Ilonida Mashrabning tug'ilgan yili to'g'risida turli bahsi qonushlar bor. Bu muammo o'z yechimini to'g'ri g'ijcha biz ma'zur sanada to'xtatib turamiz.

Ustozlari aytdilar: «Ey o'g'lim, Bismillohir rahmonir rahim, Alif deng!» Shoh Mashrab «Alif» dedilar. Ustozlari: «Be» deng, deb shoh Mashrab ustozlaridan so'ralarkki: «Alifni ma'nosi nima va shohning ma'nosi nimadir, ey domla?» Ustozlari achchig'lanib, dedilarki: «Ey bachehayi nodon, san kun, bu ma'nini so'ramoq kim?» Shoh Mashrab aytdilar: «Ey domla, «alif»ni ma'nosini siz aytmasangiz, men aytaman». Ustozlari aytdilar: «Ey o'g'lim, «alif»ni ma'nisi nimadir?» Shoh Mashrab aytdilar: «Domla, «alif»ni ma'nisi hirdur. U sababdin «Be» demasman. Mundir o'tmak xarodur». Ustozlari bu so'zni eshitib, hayron bo'lib qoldilar». Chunki shunday yoshda olam va odanning mehiyatini bunchalik teran anglash g'ayri odatiy bol edi. Bu rivoyat bizni Mashrab dunyoqarashining eng muhim asri bilan ochib etadi. U butun borliqni Olohdning zukurini deb bilishtini, Olohd bitta, boshqa barcha mavjudot uining tajallisi deb tushunishini anglatadi. Ushbu subbuda yetti yashar bolaning ustozini hayranda qoldirishi Mashrabdagi valilik xislatining ilk belgisi edi. Mashrabning bu so'zlarid joda chuqur falsafiy ma'noga egadir. Ma'lumki, arab shifosidagi birinchi harf — «Alif» abjad hisobida bir raqamini anglatadi. Bu hol Mashrab nigohida ramziy ma'no kash etadi. U «Alif»ning birligida Olohdning yakkayu yagonaligini ko'radi. «Be» harfi ikki raqamini bildiradi. Binebarin, «Be» harfini talaffuz qilish yosh Mashrabga Olohdni inkilantirish, shirk keltirish, uni shorikdor qilishdek tuyuladi. Boborahimning «Alif»dan o'tmaslik, «Be» demaslik haqidagi qat'iyati bo'labak avliyoning istom dimidagi asosiy tayanch ruku — tangriming biri borligini iqror etuvchi imon-e'iqodning ramziy ifodasidir. Keyinchalik Mashrab ulug' sheir va avliyo bo'lib etishganida, bu imon uining badiiy asarlarida mukammal dunyoqarash tarzida aks etgan. Muhammad Siddiq Rashediyning «Tazkirat ul-avliyoyi turkiy» kitubida shunday suhbat keltadi: «So'radilarkim: — Vali kimdur? Shayx Abu Hafz dedi: — Vali uldurkim, unga karomat martabasini bergaylar, ammo o'zining u birla ishi bo'lmag'ay». Mashrab karomat martabasiga muvassur bo'lgan valiyullohd adabiy siymo edi.

Mashrab yoshligidanoq majnuniabial, qalandarvash, so'fisurat qilyofa kasb erib boradi. Uning g'ayritabiiy odatlari, so'zlari, yurgan yo'lidagi ayitadigan baytun g'azallari ota-onasi va xaloyiqni hayron qol-

diradi. Onasi ne orzu-havaslar bilan o'g'liga yangi liboslar kiygizsa, Mashrab duch kelgan qiz bechoralarga kiyimlarini yechib berar va o'zi farida, u «men onadan libos bilan tug'ilmaganman. Shunday ekan, yangi libosni yuraveraman» qabulida javob berardi. Bu so'zlik tariqatidagi Boborahim qaerda go'riston bo'lsa, ziyorat qilib, odamlarning suyaklarini ko'rib: «kiy odamzol, oxir o'lib boshingga tushadigan ish bo'ldi», deya yig'lab yurar edi. Inson oxiratini idrok etish, dunyo molig'ida haq va fosiqa e'tiqod qo'ymaslik kabi bu amallar yosh Mashrab vujudidagi mavjud a'fyo'lik xislatlaridan dalolat berardi. O'g'illari bu xislatlarni tushunmay, ota-onaga xavotir va tashvishga tushib, Mashrabni o'sha davrdagi yirik laqovdor, pira murshidlardan biri — mullo Bozor oxundga uchrashitirdilar.

Mashrabning o'zkar zehni kurgan zamonasining eng ulug' shayxlaridan bo'lgan mullo Bozor oxund unga alohida e'tihor bilan qaraydi. Mashrabning huzurida diniy va tasavvufiy falsafani o'rganadi. Mansur Halloj, Fariddin Attor, Navoiy, Ibrohim Adham daryoqarashi bilan tanishadi. Ho'fiz, Latifiy, Navoiy shu rivoyatning fayzozor navolaridan bahtraman bo'ladi. Ularning ko'plab asarlarini yod oladi. Ulardan ilhumlanib, o'z tuyg'ularini, ruhiyatining rang-barang manzaralarini ifodalab o'ziga xos asarlar yaratib boshlaydi. Mashrab «Xosayi Xudoyi ta'alo» bo'lmish ilmi g'aybdan «zo'r masala» so'rab, mullo Bozor oxundni ham tut qoldiradi.

Mashrab Tangri taoloning muhabbati yo'lida o'rangan chinakam devonavor oshuq ekanligini birtachi bo'lib mullo Bozor oxund payqayadi. Chunki Mashrab yurgan yo'lida oshuqona bayta g'azallar aytib, muhabbat bozoriga qizdirayotgan qalandar bo'lib yetishayotgan edi.

Ayni paytda, Mashrab ham mullo Bozor oxunddan zo'r ixlos bilan ta'lim oladi. «Qissayi Mashrab»da keltirilgan bir g'azalda ustod Haq yo'lida jon bergan, ichlari nurga to'lgan oshuqlarning piri murshidi sifatida vafv etiladi:

*Ma'rifa'ni g'ubori mullo Bozor devona,
Oshuqlarni sardori mullo Bozor devona.*

*To'g'or aslo kitasi, bahari refon siyasi,
Nari Haq o'yibasi, mullo Bozor devona.*

O'ziga xos fe'l-atvarga ega bo'lgan Mashrab tabiatini mullo Bozor oxundgina yaxshi tushunadi va hatto, darveshtabiat shoirning qismat ulsimi Qashqardagi Ofoq xoja qo'lida yechilishini ham bashorat qiladi: «Har kim Mashrabga ozor bersa, man ul kishidin ozor taparman. Har qiz daxl qilmanglar. Isoyi ham o'z yo'lig'a, Masoyi ham o'z yo'lig'a. Ammo Mashrabning piri ruxsat kumandasi Qashqardadir. Ishi anda taparman bo'lur». Mashrab Namanganda har tomoulama puxta bilim olgandan keyin, undagi g'ayritabiiy layoqatni ko'rgan ustozini Ofoq xoja Ofoq xoja huzuriga bilimini yanada chuqurlashtirish maqsadida yuboradi.

Boborahim Mashrab Qashqarda istiqomat qiluvchi mashhur Ofoq xoja g'oyibona ixlos va muhabbat paydo qiladi. «Qissayi Mashrab»da Ofoq xojaning tasavvuf tariqatidagi mavqe-martabasi to'g'risida quyidagicha ma'lumot beriladi: «Ma'niyi Ofoq uldurki, «Qutub Olam» degan bo'lur. Dunyoda ikki Ofoq o'lubdurilar: birlari Xoja Abdulxolif O'ijduvoniy, yana birlari hazrati Ofoq xojamdurlar». Mashrab piri axtarib, murid tutinish uchun Qashqarga boradi. Baliqchi, Andijon, O'sh shaharlarini manzil-burjuzil kezarkan, shoh Mashrab qalandarvor zikri sarno qilib, baym g'azal o'qib, xaloyiqni hayronlikda qoldirib, Qashqarga yetadi. Ofoq xoja ostonasida xokupu bo'lib, unga qo'l berib, murid tutinadi:

*Qo'lum oling yo pirim, munda toqar qabnadi,
Ko'lg'a soling, yo pirim, munda khat qabnadi...*

Kimyonazar Ofoq xoja Mashrabdagi ilohiy iste'dodga ravnuq bag'ishlaydi. «Shu podshohim Mashrabni boshini tizzalariga olib, hortindim xabar oldilar ersa, Mashrabni dilini charog'ig'a yog' qayib, filitasini tayyor qilib, ravshan qilg'oni bir piri komil tobmay yurgan ekan. Hazratim aydilariki: «Ey so'filar, sizlar g'uvoh bo'linglar, bu devonaning otini Mashrab qo'ydim, olinbu akbar». — dedilar». Shundan e'tiborat, Boborahim — Mashrab taxallusi bilan mashhur bo'ladi.

Mashrab Ofoq Xoja dargohida 1665 yildan boshlab 7 yil xizmat qildi. Uch yil o'lin tashidi, yana uch yil mashkda suv tashidi. Bir yil ostonada yotdi. Bu yetti yilni u aingi bitlu po'stin kiyib o'tkazdi. Yozda uning channini kiysa, qishda yungini kiyar edi. Muridlik burchi, pining parvarishi va Yangri mulabbatiga mayassar bo'lish shunday riyozat chekishni taqozo etardi.

Mashrab ilohiy ishqning shunday javonmard ushufasiga aylanib burardiki, uning turish-turmushi faqat ma'shuqi muttlaq — Tangri tuolo hajrida fig'onu ulolalar chekish, uning visolini cheksiz o'rnatish va ulomon bilan arzulasht, jamotini sog'inib, tininsiz vusf etib, zikru sanoga berilish, riyozat chekish, yodini dilida takrorlab, dargohiga yo'l izlab, mudom safarda bo'lishdan iborat edi.

Shu yillarda u tariqat bosqichlarini, amaliyotini bosh o'tdi. Tasavvuf ta'limoti g'oyalari shu riyozatga olib kirdi. «Qissayi Mashrab»dagi rivoyatlar orqali biz Mashrabning ruhiy takomil bosqichlari haqida ham xulafalar chiqarib olishimiz mumkin. Tasavvuf ta'limotida Oloho astroni o'rganishning ikki yo'li mavjud:

1. Ilmi qol. U mantiqiy tafakkurga asoslangan.
2. Ilmi hol. U ruhiy takomil darajalariga tryanadi.

Mashrab Ofoq Xoja hazurida ana shu ilmi hol tahsilini oldi. Shu yerdagi hayoti paytida shoir buni e'tirof etgan o'rinalar bor: «Biladiki, ilmi holni oldida ilmi qol bir kasb».

Ofoq Xoja kanizagi bilan Mashrab o'tirasidagi munozara ham har xil sharhlanadi. Kimdir bu munozarada dunyoviy mazmun ko'rsa (buni tushunish qiyin emas), kimdir unda ilohiy ishq darajalarini ko'radi. Valiyi karomatgo'y bu zot ishqning purxatar dovonlaridan oshgach, Haqiqning visoliga vosil bo'lishiga ishonardi. Ammo visol chog'ida Haqiqning diydoriga to'yamay qolishdan xavotirda edi. Oshiq Mashrabning ko'ngil qushi fano maqomiga talpinardi. U Mansuri Hallojdek ishq yo'lida shahid bo'lish, o'lim visolatida fatoga erishish ilinjida shunday xayol surardi: «Ey Mashrab, bu dargohga kelgoningga etti yil bo'ldi, pining bir yo'l Mashrab dedi, yana bir yo'l Mashrab desalar, ishqning tamom bo'lar erdi. Kel, endi bir gunch qilg'il. Xudoyi taolo begunohni so'ramas ekan. Shoyadki, gunch qilsam, gunchkorni so'rasalar kerak. Shoyadki, shu tufayli-

tin pirim aysalar, eltinglar, u Mashrabni osinglar desalar, o'lsam, monim yo'q erdi».

Darvoqe, shunday bir gunch qilib, jazoga muhkum bo'lish Mashrabning peshonasiga azaldan bitilgan bahonayu sabab ediki, ko'ngildan ko'chgan zamoniyoq yuz beradi: «Shoh Mashrab yig'lab, charx urub, o'mo qilib turub erdilariki, podshohimizga obi tahorat beruvchi bir kashaklari bor erdi, ul kanizak ravoqdin boshini chiqarib, nozu karashma birla dediki: «Ey Mashrab, to yetti yildiki, seni dog'i ishqning ilani ayonimg'a joy olibdur. Bukun mening birla bir yerdas o'lturmasang, qiyomatda mani qo'lim sening elagingda bo'lg'ay». Shoh Mashrab ko'rdilarki, bir nozamin mohal'at jilva qilib turibdur. Ani ko'rub bezuk bo'ldilar. Yana hushlariga kelib aydilarki: «Ey bor Xudoyo, muningdek ofati jon bandalaring bor ekan», — deb yana hexud bo'lub yiqildilar. Bu voqea hazrati podshohimg'a ayon bo'ldi, qizil libos kiyib shamshiri haratna birla ro'haro' bo'ldilar...

Eshoni Ofoq xojam aydilarki: «Ey so'filar, Mashrabni tutunglar, andin Mansuri Hallojning bo'yi keladur». So'filar Mashrabni tutub bog'ladilar. Shoh Mashrab Xudoyi taolog'a nolalar qilib aydilarki: «Endi to tirikman, mungdog' gunch qilmag'ayman, bir gunch qilg'oning'a bandangni bandalari muncha tabqiqlab so'rasalar. Tongla qiyomat bo'lg'omida o'zung qozi bo'lub, shal gunchim-ni so'rog'oningcha ham diydoringg'a to'yanman...». Andin so'ng, shoh Mashrabni podshohimni oldiga olib keldilar. Shoh Mashrab Oloho taolog'a munojot qilib aydilarki: «Oloho, poko parvardigoro, Abado, Samado, Ma'budo, agar sandin amr bo'lmasa, bandalaringni ayog'larig'a bir tikan ham kirmas, bas, bu karashmalar sanga ma'lum...».

Podshohim buyurdilarki, «Devonani bosinglar», — deb. So'filar shoh Mashrabni bostilar. Ilazrati Ofoq xojam kissalaridin muhlarini olib, o'tg'a tashlab, qizitib, Mashrabni gardonig'a bostilar. Valiyulloh karomat birlan topilarki, odamzodning shahvatining joyi bandi gardan tumuridatur. O'shal tamomi topib muhr bostilar».

Shunday qilib, Mashrab shahvomi nafs xuruji xavotiridan butkul ozod, uylanish, farzand ko'rish haxlidan benasib bo'ldi. Zotan, u haxtani bunda emas, balki Haq taolo diydoriga mayassar bo'lishda ko'radi.

Shuning uchun Mashrab dunyo manfaatlari, orzu-havaslardan ham
 hay yuz o'g'ingandi.

«Ranglar so'fiy ruhiy holatlari, Olohi tomon safaridagi daraj
 bosqichlarini bildirib turadi... Qizil rangda solikning ruhi vujudlan
 rafa hosilagan, ma'rifatga yaqinlashgani, ma'naviy mohiyatlar oshib
 ni anglagani ma'lum qilinadi. Ammo, bu bosqich hali hirs qutqatib
 xalos bo'lmagan bir holatdir».

Demak, Mashrabning goh xud, goh bexud bo'lishi, Ofoq Xoja
 qizil libosda tasvirlanishidan shoirning ma'rifatga yaqinlashganini an
 losa qilishimiz mumkin. Xuddi shunday ruhiy darajada solikka pirin
 rahnameligi zarur bo'ladi. Shuning uchun ham Ofoq Xoja Mashrabga
 peshvoz chiqadi (Uni to'g'ri ruhiy manzilga yo'naltirish uchun shahar
 tomiriga matn qizdirib bosadi). Bu borada shu vaziyatda aytilgan ay
 rim she'riy parchalarda ham ishora bor:

*Bir oh urahon Laylii Majnun qilyozdim,
 Porsiz kishilar borgustalar neri adarimga.*

Tasavvuf lug'atlarida soch – zulf Olohi bilan dunyo o'rtasidagi
 parda sifatida izoblanadi. Quyidagi baytda devonalik – bexudlik sh
 pardani paribon qilishi, to'zilishi haqidagi fikr singdirilgan. Munim
 adabiyotida Layli va Majnun oshiq va ma'shuq timsoli hisoblanadi
 Mashrabning shu o'rinda keltirilgan ushbu g'uzalida oshiq va ma'shuq
 o'rtasidagi masafa yu'qoladi, ya'ni oshiq ham ma'shuqaga aylanadi
 Yagonalik, hirik paydo bo'ladi. Buni «Anallhaq» fikrining talqini deyi
 mumkin:

*Bir ku chakibon Laylii Majnun qilyozdim,
 Devonalig im shona urur zuffi sarimga...*

Qissaning shu o'rnida Mashrab yuqoridagi she'riy parchalarni
 ayrgandan so'ng Ofoq Xoja usning shu paytdagi ruhiy holati haqidagi
 hukmini hayon etadi: «Ey so'filar, Mashrabni tutinglarki, andan Mansu-
 ri Hallojning bo'yi keladur»¹

¹ N. Kamolov. Tasavvuf. 2-kitob. – I., 1999. 175-bet.
² Qissasi Mashrab. – I., 1992. 36-bet.

Shuning uchun Mashrab rivozat, ziyorat va sayru sayohatda davlat
 yoniga paribon ahvolda Yorkentga boradi, hazrat Ali karra-
 ba bu rahnning avlodlaridan hazrat imon la'fari Sodiq raziyallohu
 uning ziyorat etish uchun Xo'tan viloyatida musofir bo'ladi. Xo'tan
 shahri ilmiy hol – ilohiyot sirlarini bilish ilmidagi salbiyat bilan
 bog'lanadi. Mashrab lylaga borganida, uning hoshidan Navoiy-
 ga shaytoni Shayx San'on sarguzashtidek ishq savdosi lyla hukm-
 ni kutojxonning qizi Ofoq bilan munosabatda kechadi. Mashrab-
 ni Ofoq safi safi tarozodalarni ma'rum etadi, unga ixlos va mulabbal
 imon o'laroq Kuntoji, uning xotini, qizi Ofoq Islom diniga imon
 kishib, musulmonchilikni qabul qiladilar. Kuntoji shoh Mashrabga
 qizimda shahrini nazru niyoz etadi.

Mashrab Yorkentga, Ofoq xoja xizmatiga qaytadi. Mashrabning ri-
 vovatda ziyoratlari, savob ishlari qabul bo'lib, Ofoq xojaning hurmati-
 ni qozonadi. «Ey Mashrab, Rustomona ish qilding, jon chekmaguncha
 jonim qoydalar. Ey Mashrab, gunohingni kechdim», – deydi piri ko-
 xat Mashrab tariqat pirining afvigagina emas, iltifotiga ham musulmaraf
 bo'ladi: «Ey Mashrab, sam iching turlik qildi. Ma'nini oshkora qilding.
 Ofoqning ochi», – deb Mashrabni og'ziga tupurdilar. Mashrab ozi yu-
 lab, ko'zlarini ochib, «O laqrabus-salva va antum sukaru» deb qara-
 lab, zaminu osmon ju'ubushga kirib, hama zikru samog'a mashg'ul-
 bo'lar. Hazrat podshohim aydilar: «Flar kishi Mashrabg'a qo'shildi,
 Xudog'a qurib bo'ldi». Mashrabni Xudoga yaqin Valiyulloh zot sifatida
 ma'rub, unga ixlos va muhabbat bog'lash xalqda ana shunday rivoyatlar
 sonida shakllangan.

Ofoq xoja Mashrabning Mansuri Halloj maqomiga yetganini ba-
 shorat qiladi. «Qissayi Mashrab»da rivoyat qilinibicha, Mashrab Ofoq
 xoja topshirig'i bilan borayotib, Xizr alyahissalomga yo'liqadi. Xojayi
 Xizr duoyi xayr qilib, ma'rifat va tariqatdan bir necha nukta hayon
 etadi. Pir va payg'ambar duosini olgan Mashrab xoja Nuriddinga xuruj
 qilayotgan shayton bilan kurashadi, uni mag'lub etib, zafar qozonadi,
 xoja imonini salomat saqlab qoladi.

Piri karomatga y Ofoq xoja Mashrab Mahmud Qarag'on qo'lida ha-
 lok bo'lishini ham bashorat qiladi: «Hazrat podshohim marhumat qilib
 aydilar: «Ey Mashrab, aningni ziyorat qilg'il. Sening kushandang Balx

ichmək va uxlamak yo'qdir. Ilmisha usat va ibodat qiladurlar. Alar ning tilaklari shuldurki, iloho, Muhammud alayhissalotning ummullarini yetti jannatga doxil qilg'aysan. Shunday farishtalar sizning uchun toat va ibodat qilsalar, besh kumlik umringizga himmaringizni baland tutung». Bunday muholasa Mashrabning o'ziga xus mustaqil maslahat sohibi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shuningdek, unda Mashrab dunyoqarashida diniy bag'rikenglik mujassamligini ham ko'rishimiz mumkin.

Qissadagi ayrim rivoyatlar insoniyat tabiatidagi uni taazzuqligini yetraklovchi qusurlar, xislatlardan ogohlantiradi. Jumladan, maumantlik, takabburlik kishini nazardan qoldiradi. O'lohdan uzoqlashiradi. Bunga Mashrabning munosabati qisqagina rivoyatda yorqin ifodalab beriladi. Mashrab Buxoroyi Sharifda bir qalandardan otini so'raydi. «Mani otim Ponsadmandur. Shoh Mashrab aytdilar: Shayton bir marofaba manlik qilib bo'yning'a lavqi la'nat tushdi, san besh yuz mumi (ponsad) for-tojikchada besh yuz denakdir» ko'tarib yurursan. Munosih shulki, san-din qochmoq kerak»¹.

Mashrab insoniyatni mol-dunyo, nafs, hirsu layo to'g'ri yo'ldan o'zdirishini juda teran anglagan. O'zi tushungan mohiyatni zamondoshlariga uqirishni farz deb bilgan. Quyidagi rivoyat Mashrabning dunyoga, boylikka munosabati haqida xulosa chiqarishimizga asos beradi. Buxoroda Mashrab bir g'arib bechorani chaqirib aytdilar: «Agar belimdagi fo'ta tushib qolsa, saning baxlingdur, agar qo'lum birla hersan dunyo ayturki, mani Mashrab qo'li birla tuti, ammo yerga tushsa, san erdin olg'il, minnatdor bo'lsun yers»².

Mashrab bir necha chaqirim minih yo'l bosgan otini oyog'ini cho-pishni buyuradi. Muridlari sababini so'rashganda: «To' o'rdadin re-istroni Buxorog'a kelguncha ushbu otini minih, O'lohi laolodin g'ofil bo'ldum. Yana har bandayi mo'min bu otini ustiga minih, xudoyi ta-olodin g'ofil bo'limasun, shu sababdin o'ldurunglar, dedim», — deh ja-vob beradilar. Bu bilan Mashrab qanday mansab martabada bo'lsada,

inonning «oyog'i yerdan uzilmasin», ko'ngli O'lohdan uzoqlashmasin degan fikrni ilgari surmoqda.

«Qissayi Mashrab»da shoirning ilohiy ishq krychisi ekanligi, bu ishq otashning me'yori hadisi borasida ham bir qancha rivoyatlar keltiriladi. Shundan birida hikoya qilinshicha, Mashrab Yurkenige boranda, chihilim so'rab chekadi. Nafas tortib tutun chiqarganda, hu-ton olam qorong'u bo'ldi. Ammo, chihilimning sarxonasini olib yerga choqqlarida xalq bir dona ham g'iyoh koymaganligining guvohi bo'la-di. Bu, albatta, bir tomondan Mashrabning karomatpeshaligini ko'rsat-tir o'z rinda Mashrab namoz o'qib, «hu» deb nafas chiqarganlarida kuy-gan kabobning ishi kelardi, deyiladi³.

Ko'rinib turibdiki. «Qissayi Mashrab» rivoyat tarzida yaratilgan bo'lsa ham, bizga shoirning dunyoqarashi, shaxsiyati, asarlarining mazmun-mohiyatini anglashimizda muhim ma'na va'zifasini o'taydi. Undagi rivoyatlardan mantiqliy xulosalar chiqarishimiz mumkin. Sho'r asarlari bilan qissadagi fikrlarni muqoyasa etib, ayrim muammolarga oydinlik kiritishimiz mumkin.

Qazo hukmiga muvofiq, Mashrab o'z ajalini izlab Balx shahriga bo-radi va Mahmud Qatag'on saroyida xiyala karomatlar ko'rsatadi. Mash-rab, o'ziga ayon bo'lganidek, kushandasi Mahmud Qatag'on ekanli-gini unga takror va takror uchiq-oydin aytadi ham: «Eyi Mahmudxon, g'alat aytursan, mani sarlavishimda ajalim sening qo'lingda bitilgan. Mani shahid qilursan. Maning vasiyatim sanga shulki, mani jasadimni bir balandroq yerga chiqorib qo'yg'il, tuki har kim ko'rsa, yiroqdan duoyi xayr qilib o'tgays». Mahmud Qatag'on g'archi shoh Mashrabning biror tola sochlini xam qilishni xohlamasa ham, jahil ustida uni 1711 yili Balx shahrida dorga ositirib yuboradi. Mashrabning bashoratiga ko'ra, Mahmudxonning o'zi ham uch kundan keyin halokati o'lim topadi. Mashrabning qabri Islakonmish degan yerdadir.

Boborahim Mashrabning hayoti, avliyolik xislatlari, sarгуzasxlari haqidagi hodisalar haqiqatiga qanchalik yaqinligi noma'lum. Harqalay, ular Mashrab ijodidagi badiiy mazmunga muvofiqdir.

¹ Qissayi Mashrab, 36-bel.

² O'sha asar, 142-bet.

³ Qissayi Mashrab, 59-bel.

Mashrabning ilohiy kechinmalari va umuminsoniy fazilatlarini
Doborahita Mashrab she'rlari dunyoni o'ziga xos falsafiy-badiiy ibtido
ctishning yorqin namunasidir. Uning har bir asarida otashin osbiq shoir
ining tuyg'ulari yuksak falsafiy tafakkur bilan yo'g'irilgan. Ko'plab
g'azallar lirik qahramoni timsolida biz uchun mirakkab tuyuladigan
Mashrab siyrati yaqqol tasvirlangan. Ayniqsa, «Sig'mamduro» matni
g'azal shoirning o'ziga xos mushohada tarzini aks ettiradi. Lirik qah
ramonning dunyoparasli birligining bugungi dunyoviy tasavvurimizga
sig'mas darajada kengdir.

Ajab majnun eraman, dastla ila sabroq'a sig'mamduro.
Dilim deryoyi marho, mavj urub deryog'a sig'mamduro.

Ushbu lirik qahramon ilohiy ishq jum'asiga mubtalo bo'lgan maj
nun sifat oshiq. Ammo uning oshiqdigi ishqini tushummagan jamiyatga
sig'masdan qochib, sabroyu biyobonlarda makon qurgun afsonaviy
Majnun ishqidan ham o'zgacha. U ushbu mahdud dunyoning dastla ila
sahrolariga ham sig'maydi. U Nasimiyning «Manga sig'ar ikki jahon,
man bu jahona sig'mazam», deguvchi lirik qahramoniga ma'naviy
maslakdosh. Mashrab shunday bag'ri keng shoirki, uning dil daryo
sida lituma-lim nur oqadi. Ushbu nur azbaroyi semavjligidan dunyo
qirg'oqlariga siqqulik emas. Mashrab qalbi ummonida shariat, tariqat,
haqiqat nurlari potanavor mavj uradi.

Shariat ham, tariqat ham, haqiqat mavjuddir mavjud.
Chu sultoni azabdarmanaki, arshi a'lo'g'a sig'ozamduro.

Agar ushbu haydagi har bir tushuncha tilsimini yechsak, Mashrab
lirik qahramoni ajdodlar orzusidagi komil inson darajasiga yetganligi
ni fahmlashimiz mumkin. Xo'sh, komil inson o'zida qanday sifatlarini
mujassamlashtirishi, qanday bosqichlarni bosib o'tishi lozim edi?

Musulmolik kamolotini kasb etish uchun, avvalo, shariatni idrok
etish, unga amal qilish zarur edi. Shariat Islom dinining yo'lyo'riq
lari, qonun-qoidalarini nizomnomasidir. Shariatni tugat bilmay, unga
amal qilmay turib, insoniy kamolotning keyingi bosqichlariga qadam

qadam qo'yin. Chunki Haqni tanigan, unga erishgan insongina komil
bo'lgan. Tasavvufda Haqni tanish yo'lidagi birinchi bosqich esa
shariatdir. Haqni izlash, idrok etish, tanishning esa o'ziga xos yo'llari
bor. Ana shu yo'l tasavvufda tariqat istilohi bilan ifodalarnadi. Tariqat –
tasavvufda Haqqa erishish yo'lidagi ikkinchi daraja. Tariqat – Oллоhga
erishning maslak, mazhab va roblarini bildiradi. Haqiqat – barchilarning
ahvoni, qandayligi, mohiyati, roslilik va to'g'rilikdir. U tasavvufda –
xudoni izlash. Oллоhni kashf etish, uning vusliga erishishning ilmi, in-
sonni hisoblanadi.

Mashrabning lirik qahramoni Haqning visoliga yetishish uchun qu-
r'oni uchala bosqichni ham mardonavor bosib o'tgan, shariatni tariqa-
ni haqiqatni o'zligida mujassamlashtirgan barkamol shayx. Shuning
uchun Mansuri Halloj singari «chu sultoni azabdarman» deya iftixor
etadi. «Sultoni azab», ma'lumki, yagona fangriga tsaltuqli sifatidir.
Demak, bundan lirik qahramon Haqqa erishgan, azalning poushosai –
otlo bilan ruhan-vujudan vahdat – birlilik hosil qilgan, buman borlig'i
bilan Unga singib ketgan, degan xulosa kelib chiqadi. Boshqacha ayt-
ganda, uning ruhi mutlaq ilohiyotning bir bo'laji edi. Bu inson ast vu-
jud bilan birlashtirish, butunlik hosil qilish uchun shariat, tariqat, haqiqat
bosqichlarini bosib o'tib, ruhan tozalandi, poklandi, kamol topdi – orif
inson bilan Iloh o'rtasidagi to'siq, lafovut qo'lmadi. Endi bu dunyoga
ham, arshi a'loga ham sig'mas darajada tlug'vor mohiyat kasb etib,
Men – Haqman, Haqiqatman – Anahaq deyishga noil bo'ldi.

Ushbu shohbayt Mashrab dunyoqarashining eng yuksak va murak-
lab g'oyasini aks ettiradi. Hoshqa ko'p baytlar shu g'oyani turli ko'ri-
nislarda shurbulash, rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xalidovo bu yo'lda otashi Namrud – me'rojim.

Hamon daryi haqiqatmanaki, har deryog'a sig'ozamduro.

Bu o'rinda lirik qahramon o'zining ilohiy xislatlarini talmeht san'ati
vositasida izhor etayotir. Talmeht badiiy fikrni biror tarixiy hodisa, af-
sonaviy rivoyat yoxud maoloni eslatish yo'li bilan ifodalash usulidir.
Xalil – Ibrohim payg'ambarning laqabi. Namrud – afsonaviy yovuz-
lik timsoli. Otashi Namrud – Namrud olovi. Naql etishlaricha, Nam-

rud Ibrohim payg'ambarini olovda kuydirmoqchi bo'lgan. Ammo ot-
lohnining karomati bilan olov gulforga aylanib, Ibrohim otmon qolgan.
Me'roj – yuqoriga, ko'kka ko'tarilish ma'nosini bildiruvchi so'z bo'lib,
u payg'ambarimiz Muhammad Mustafa sallallohni alayhi vassallamning
Makkadan Qududusga borib, Qududusdan ko'kka safar qilganlari tarbi-
ni eslatadi. Shoir tarixga tag'zaminli ishora orqali: «Men haqiqatning
shunday uyqob durimanki, har qanday dunyoga sig'avermayman, balki
Xalifulloh – Ollohning do'stu yori Ibrohim payg'ambar singari bosq
dunyoga, Visol qasriga parvoz erish qudratiga egaman», – deya izhor
fazi etmoqda.

*Rizo mulhidanov, haqiqonni tutmon sig'i Akbarga,
Bu yo'lda s'ymai poki zabehullug'a sig'ovandur.*

G'azalning mazkur baytida Mashrab lirik qabrannoning tariqatda-
gi so'nggi maqomi – rizo muktidagi holati hadiy sharhlangan. Lohiyi-
dan ma'lumot keltirishlaricha, «rizo – bandaning o'z rizosidan chiqib,
Mahbub rizosiga kirishi, ilohiy qismatga zarra e'tiroz qilmastligidir».
Rizo maqomida solik, ya'ni haqiqat yo'lida izlanayotgan oshiq qalb va
ruhini tan chirkidan uzalaydi, nafs xurujlaridan bukul ozod bo'ladi,
taqdiri azabning har qanday hukmiga tanitlik, rozilik kayfiyatiga tusha-
di. Dunyo manfaatlari bilan bog'liq ehtirolarlan osoyish topadi. Akbar
so'zi bu o'rinda katta va ulug' ma'nolarini ham, Jabroyil alayhissalom-
ni ham anglatadi. Oshiq Mashrab rizo manlakatida ilohiy taqdirning
ulug' va keskir tig'i oldida quting' qurbonlik uchun bo'g'zini tantli-
larcha tutib turibdi. Zabeullu – Olloh yo'lidagi qurbonlikni bildiradi.
Lirik qabrannon shunday qurbon bo'lmoqchiki, u odatiy qurbonlik
tushunchasiga sig'inmaydi. U s'ymani – qalbn tan qafasidan harunlay
pok, ozod etish uchun vujud yukini qurbon qiltmoqchi. Shubhaga o'rin
yo'q. Dunday ahli tavakkal devmayor ushbu she'riyatida bot-bot uch-
raydi:

*Mansuri Haliqidek ichib sharobi an'akur;
Chera vrab yig'lab turman ushbu dan der ostida.*

Hunda ham shoir ambar – poklanish sharobini ichib, qurbonlikka
boy turibdi.

*Ayovchonde ziyorat qibratim men Ka'bayi zohir,
Tariqat ko'fisi darmaniki. Baytullohg'a sig'ovandur.*

Ma'lumki, Mashrab Makkaga borib, Ka'banii ziyorat etmagan.
Ayoqan, u Haj marosimini zohiran bajarmagan. Lekin tasavvufda bu
musalaga kengroq qaraladi. Bunda zohiriy (tashqi) ziyoradan ko'ra,
batiniy (ichki) ziyorat ustun turadi. Tariqat soliki Ka'ba – Ollohning
oyini o'z ko'nglida quradi. Solik zohiriy Ka'baga yetib borolmasida
unga «sig'mastligi» mumkin. Ammo Baytullohni ko'ngil kushonasida
muassamlashtira oladi. Bu ham «Menga sig'ar ikki jahon...» tushun-
chiliga uyg'ash. Naqshbandiylikdagi «Dil bayoru dast ha kor» shiori-
ni shu ma'noda ham tushunish mumkin. Ko'ngilni Yorgu – Ollohga
butunlay topshirib qo'ygandan keyin, solik haruisha ko'ngil ka'basida
sohdada, ibodatda, ziyorada bo'ladi. Ayniqsa, valiyulloh za'lar ko'ngil
ha'bsi har uchun «Ka'bayi zohir»ga hojratmand bo'lmaganlar. Zotan,
Alisher Navoiy xajgomi naqshbandiya silsilasining sarhalkasi Xoja
Abduxo'liq G'ijduvoniy haqida: «Vali'liklari shu darajaga yetgan ediki,
namozga Ka'haga borar edilar», – deganida ana shunday sohbi qudrat-
likni nazarda tutgan.

Mashrabdek majnunvor oshiq uchun qaysi ijtimoiy toifaga mansub-
lik ham ahamiyatsiz bo'lgan.

*Gohi bo'larim fag'iru, gohi shokir, gah Zabeullu man,
Ajab devonman, faridok mahshorog'og'a sig'ovandur.*

Baytdagi «goh-goh» so'zlaridan Mashrab har zamonda o'zgarib,
turlanib turgan ekan, degan xulosasi chiqarmaslik kerak. To'g'ri, mash-
rab majnunvor shaxs bo'lgan. Mashrabning fe'l-atvorida chindan ham
devonalik ko'zga tushlanadi. Endi bir shaxs qiyofasida faqirlik, shoh-
lik, gadolik kabi bir-biriga zid sifatlarning bir yo'la tajassum topishi
tilsimiga keltsak, Mashrabning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli faqirlik – kam-
bag'alchilikda kechgan: siyratda – ichki ma'naviy olamda himmatda,

saxovatda, talakkurda. Insonparvarlikda shoh bo'lgan; shuning uchun xalq orasida Shoh Mashrab nomi bilan shuhrat qozongan; tasbuq katta tushda u miskin, g'arib, xokisor, manzif-bamanzil kezuvchi gado, qalalar qiyofasida yurgan. Bir so'z bilan aytganda, Mashrab andozadagi zot bo'lmagan. Uning savobu gunohlari ham oddiy insoniy o'zbeklarga sig'maydi. Shuning uchun ham u o'z chigal qismatidan iztiribdagi Mashrab: «Bu dunyoda goh faqir, goh shoh, goh gadofikda kechgan hayotim bilan andozalarga sig'mandur, evohkim, tongla mahabbat kunlari Yaratganing oldida butun xaloyiq so'raq berayotganida ham o'zinning o'ljamsiz savobu gunohlarim bilan mahshar maydoniga sig'masman», - deya faryod chekib turibdi.

Mashrabning ushbu asari tasavvutning bir necha maqomi darajalarida tasavvur beruvchi g'azaldir. Keyingi baytda Shoh Mashrabni hayrat maqomida, istig'no vodiysida ko'ramiz.

*Maqomi hayrat ichro gohi kunduz, gohi bevaqtdan,
Ahsan bizorida masimarak, istig'noq'a sig'mandur.*

Hayrat maqomiga Mashrab kabi yuzlangan solikning shovini Alisher Navoiy «Lison ul-tayr» dostonida bunday sharhlaydi: «Unda hayrat tilni gungu fol etadi. Odam so'zlay olmay qoladi. Aql yo'qoladi. Hush topiladi. Solik kecha va kunduzga har qancha boqmasin, uning kunduz yuxud kechaligini anglab yetolmaydi. Borliq va yo'qlikni ham ilg'ay olmay, tobora hayrallanadi. Hayrat vodiysiga qadam qo'ygani kishining hayronlikdan hoshuqa ishi qolmaydi. U qadam tashlagani sari hayronu sargardon bo'lib botaveradi. Undan «Sen botmasan yoki yo'qmasan yuxud ikkalasimisan - ham boru ham yo'qmasan?» deb so'rasalar ham, aniq javob bera olmaydi. U o'zining o'tkinchiligini ham, abadiyligini ham, zoimning ma'hum yo'noma'lumligini ham, o'zining oshiq ekanligini va kimga oshiq ekanligini ham tushunib yetolmaydi. Ushbu maqom ichra hiri tugamay, yana ming jumboq hayratga solib kelaveradi».

Ishq bozorida goh o'zidan ketib, goh o'ziga kelib turgan ushbu Mashrabning surmastligi asli istig'no vodiysidan boshlangan edi. Chunki oshiq hayrat maqomidan oldin istig'no maqomini bosisib o'tadi. Istig'no vodiysidagi manzara bunday: istig'no ellari har dam

qirg'atarkan, olamga yuz g'avg'o soladi. Istig'no bulutidan yog'in yog'gan, yuz tuman olamni suv olib ketadi. Yetti dengiz unda bir qat'iyatda yuz ming'ing barobar, etti osmon esa ko'knor urug'idek maydadir. Bu yuzda yetti yonayotgan do'zax bir uchquncha kelisa, sakkiz jannat bir shahar kabi. Yetti mamlakatning qahramon podshosi ham, bir gado ham u yerda tengdir. Negation odam sharaf tojini kiyganida, minglab harabalar to'dasi nazardan qoladi. Hu maskanda yuz ming bolaning qoni to'kilishiyu Kalomulloning sharaf tojiga unyassar bo'lishi, yuz ming dindor beliga zamon bog'lashi va Masihning nafasidan o'liklar ham topilishi, boru yo'qning harobarligiyu kufu din ahlining teog'ligi kabi hodisalar hayratga sazovordir. Istig'no vodiysidagi hayratlarning manzaralar dunyoviy manliq va me'yordarga sig'maydi. Mashrabning hayronu sargardon qolishi shundant.

*Grah o'iras, goh ciwarkas, gohi mo'min, gohi tarsonan,
Ne karmayni miyomi kow illallog'a sig'mandur.*

Ma'shuqi mullaq - O'loq yo'lidagi riyozatlar barcha din va mazhab, millatlar elat namoyandalari uchun birdir. Shuning uchun tasavvut tariqati vodiylari sari sayr etib borayotgan solik umuminsoniy qiyofa va dunyoqarash kash etadi. Mashrabning mazkur baytdagi da'vosi sargashta va jahongashta solikning ikki dunyo mohiyatini bir nuqtada mujassamlashtira ulg'ulik piri komil darajasiga erishganligidan dalolat beradi.

Biroq shu qadar avtoniy va mo'tabar siymo o'zini ma'shuqi kabir-Dangri oldida ojiz, xokisoru notavon sezadi:

*Madon miskin erurman chun g'ulomning - Mashrabningdarmen,
Mferi bechora bu dunyo bilan uq'bog'a sig'mandur.*

Ushbu mistralarda insonni anglash, insonlardagi loqayllikdan bezish tuyg'ulari aks etgan. Bu timsol o'quvchini fikrlashga, hushyor tortishga undaydi. Ushbu bayt oxiridagi «sig'mandur» radifi endi avvalgilardan farqli o'laroq, kamtarinlik ma'nosini ifodalaydi. Lirik qahramon o'zini miskin, quldek bechora, gunohkor hisoblaydi. Shu boisdan hu dunyoga ham, oxirat dargohiga ham sig'mastligini iqrar etadi.

Mashrabning yuqorida ta'bir etilgan g'azali juda murakkab bo'lishiga qaramay, shoir dunyoqarashi va taxavvufiy falsafasining asosiy mohiyatiga xos xususiyatlarni aks ettirishi jihatidan o'rganishimiz hamda o'zlashtirishimiz zarur bo'lgan asarlardandir. Bu g'azalning mag'zini chaqirish boshqa o'ralab g'azallarning tilsimli dunyosiga yo'l ochadi.

Inson umrini ulkan, poyonsiz bir to'qayzorga o'xshatish mumkin. Chunki, hayotda hech kim uchun tayyor, silliq yo'l yo'q. Har kim o'z yo'lini o'zi izlab topadi. Bu asnoda ba'zan to'siqlar uchraydi. Ba'zan ravon yuriladi. Ba'zan adashishlar, xatoliklar lebra iztirib chekiladi. Inson o'zini, to'rt qadam narida nima kutayotganini bilmaydi.

Bizni ana shu chigalliklardan olib o'tuvchi rahnamolardan biri ular biyot. Ajdodlarimizdan qolgan dono fikrlarga muzayyan meris.

Hazrati Shayx Sa'diy inson hayoti haqida armon bilan mushohada etib, «Qaniydi odamzodga ikki katta umr berilsa. Birinchi mara xatoliklardan, adashishlardan xulosa chiqarib, tajriba o'rganib, ikkinchi mara ko'ngildagiday, armonsiz yashasa», degan ekanlar.

Hazrati Alisher Navoiy ham shunga yaqin fikrni bayon etganlar:

Yorab, eshigingda ul gashoncha

Kim, boshdan tyragqachcha xatomen.

Shunday ulkan aql sohiblari, donishmand allomalimiz ham dunyoning g'alafliklaridan afsus-nadomat chekishgan. Va butun umrlarini yurtdoshlariga to'g'ri yo'l ko'rsatishga bag'ishlashgan. Ularni bushyorlikka, uyrukkikka da'vat etishgan.

Bohorshim Mashrab ham ana shunday dono ijodkorlardan. Ammo, uning donoligi, dunyoni anglashi o'ziga xos. She'riyatidagi lirik qahramonning ruhi baland. Olam va odam mohiyati, munosabati haqida gapirganda, ishonch bilan qat'iy xulosalar chiqaradi. U ham dunyoning xatolaridan, armonlardan, yolg'onlardan iboratligini biladi. Ammo, bu shoir lirik qahramonini tushkunlikka tushirmaydi. Chunki, u ana shu xatolar zaminida ishonsa va suyuansa bo'ladigan birgina haqiqat berilgini ham angelaydi. Bu — Olloli:

Bir xudobdin o'zgasi barcha g'olalar, Mashrab,

Qul agar bo'lsa qo'lamda, ul tikonni na qilay?!

Demak, Xudoga ishonish, unga mulahabada bo'lish insonni xatolardan asraydi. Hayotiga go'zal mazmun baxsh etadi. Mukammal axloq, halol, pok bo'lishga boshlaydi.

Mashrab she'riyatidagi asosiy g'oyalardan biri dunyoning o'rtinchi dunyoligi. Hayotda buni anglash juda muhim. Chunki, lahzalik narsalar-ning g'animat bilish lozim. Mashrab asarlarida shu jahonshumul muammaning katta e'tibor beradi. Insoniyatni g'affakdan, mudroqlikdan ogoh etadi. Ko'ngillarni tiriklikka, uyg'uqlikka da'vat qiladi. Shoir fikrlari bilan tantishgan har bir o'quvchi o'zida g'ayrat, kuchi-quvvat paydo bo'lganini his etadi. Atrofga tizrakroq nazar tashlay boshlaydi:

Hazraibuga tog' u halar yig'lagas

Hech kim vo'qtar so'zinni araglagas;

Mashrab yuragida armon uyg'otgan narsa hu-insonlardagi loqaydlik, beparvolik. Mashrab «Dili g'angin», dardchan xaloyiqni xush ko'radi. Dardsizlar uni hasratga qiriflor etadi. Uning yuragidagi cho'ng dardan metin toshlardan iborat tog'lar, ulsiz-zabonsiz dala-tuzlar yig'laydi. Ammo, afsuski, insonlar uni anglamaydi, beparvo. Shoir ana shu birgina buytda chuqur ruhiy manzarani chizib bera olgan. Asosiy mazmun-ruhiy, ma'naviy yolg'izlik. Hattishi yolg'izlik bilan sukunat yo'l-dosh. Tog'lar esa qatichadan-qaticha zamonlar asrorni o'z bag'rida, sukunat qo'yimda asraydi. Uning mangu etaklarini tinglay va angalay bilish lozim. Demak, shoir tug' timsolini bejiz qo'llamagan. U ana shu solinlikning mangu saltanatini shoir qalbi bilan tushunadi. O'zining yolg'izlik iztirublari tasvirini unda ko'radi. Bag'ridan oqayotgan jig'alarni uning ko'z yoshlariga mengzaydi. Ne-ne avlodlar kechimidini ko'rgan tog'larni o'ziga hamdard, hamroz deb his etadi. Insonlar orasidan ham o'zini anglaguvchi sirli, dardli ko'ngillarni sog'inadi. Ana shu sog'inch unga yolg'izligini eslatadi. Ammo, bu tushkunlik belgisi emas. Bizga muhtunlik bo'lib tuyulgan shu sog'inch lirik qahramon ruhini yukshakka ko'laradi. Tor-vujudiy, nafsoniy intilishlar dunyosini tark etadi. O'zini asldan, Ollolidan uzoqla g'arib sezadi, yolg'iz his qiladi. Natijada, uning maqsad manzili, intilish hududi kengayadi. Vujudini olloh bilan birlashtirish ishq qatraydi.

Mashrab she'riyatining g'oya va mavzu ko'lamini, ruhi, uslubini, ba'diy xususiyatlarini. Mashrab she'riyatining g'oyaviy olamida insonparvarlik eng yuksak o'ringda turadi. U so'fi shoiridir. Uning she'riyati asosida tasavvufiy g'oyalar talqini turadi. Xo'sh, tasavvufning o'zi nima? Tasavvuf – bu inson o'zini tanish orqali Ollohni tanish va sevish ilmidir. U «insonning ichki olami, ya'ni botinini tadqiq etuvchi ilmidir»¹. Inson unni tadqiq ikki qarama-qarshi qutb – ezgulik va yovuzlikning kurashidan iborat. Tasavvuf ta'limotining mohiyati odamzodga o'z yujudida mavjud zaifsoniy intilishlarni fosh etish, ularni yengish yo'llarini ko'rsatish, ruhidagi ilohiy fazilatlarini uyg'otish, taraqqiy qo'lga kiritishdan iboratdir. Chunki insonning yashashdan bosh maqsadi ilohiyatlashish, asl mohiyatga yetishdir. Buning yo'li esa bitla. O'zini yengish, o'zidan o'tish va o'ziga yetishdir. Bu borada «Nasoyimul-muhabbat»da keltirilgan Boyaziid Distomiyning xulosasi ibratlidir: «...Boyaziid dediki, Olloh taoloni tush ko'rdum, so'rdumki, bor xudoyo, yo'l sanga ne nav'dur? Dedikim, o'zumdin o'tung, ettiing»².

Mashrab «Anaf – Haq» – «Men Xudomam» ta'limotini yaratgan Mansuri Halfoj yo'lidan borib, inson martabasini Hosh darajasida yuqori ko'targan adabiy siymodir. Mashrabning insonga muhabbati umumba-shariy mohiyatga ega.

Tavofi olami dū qū jahonda har bashardir sen,

Agar bir dilni sen baxsang, yuzar Ka'ba buzubmaznu?

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Mashrab she'riyatining asosiy maqsadi-insonlarni mudroqlikdan uyg'otish. Bir-biriga muhabbat bilan boqish, bir-birini anglash va bu orqali Ollohni anglashga yo'naltirishdir. Shoir har bir ko'ngili sirlil bir olam deb tushunadi. Zamondoshlarini uni sevishga chaqiradi. Biror dilni og'ritishni, unga ezor berishni yuzlab Ka'hani vayron etishga tenglashtiradi.

Xo'sh, Mashrab nega shunday fikrda? Bizda paydo bo'lgan bu so'z volga Izzat Navoyi ijodidan aniq javob topamiz:

¹ N. Korolov: Tasavvuf, 2-kitob, –I., 1999, 194-b.

² Alisher Navoiy: Asariyat, 15 tomlik, 15-tom, 79-b.

*Ka'ba haki olamning o'lub qiblasi,
Qabri yo'q andoqliki, ko'ngul ha'bsasi.
Kim, bu xaloyiqaqqa erur sajdagohi,
U' hiri Xolliqqa erur jilvagohi.*

Navoyi fikricha, Ka'ba xaloyiqning sajdagohi, ko'ngil esa Xolliqning – Ollohning jilvagohi, makon natuvchi maskani, Shuning uchun ham, u Mo'tabardir.

Jahongasita Mashrabning dunyoqarashicha, har bir insonning dili olami tavof etishga, e'zozlashga sazovor. Chunki Langri jumiki mavjudot ichra eng mukarram zot etib insonni yaratgan. O'zidagi eng go'zal fazilatlarini unda mujassamlantirgan. Inson dilida o'ziga nisbatan o'zlas muhabbat uyg'otgan. Binoharin, odamzod yuragida Olloh muhabbat mavjud ekan, u Ka'ba singari muqaddas, muhborakdir. Odamning dili olamiga kirishi Ka'hani ziyorat etishdek savob. Odamning dilini og'ritish Ka'hani vayron etishdek gunohi azim. Mashrabning insonparvarlik nuqtai nazaricha, insonni sevish Ollohga muhabbat bog'lash, insoniy kamolotga erishish, Haqning sifatlarni hosil qilish, haqiqatga yetishish bilan barobar.

Insonga mehr, dili g'amgin xaloyiq xaylini sevish Mashrabga asoldan bag'ishlangan tuyg'udir: «Azaldan men dili g'amgin xaloyiq naylini sevdim». Nima uchun shoir dili g'amgin xaloyiqni sevadi? Chunki g'amginlik ham ijobiy insoniy fazilatlarandir. Asli, g'amli, dardli odam imonli, e'tiqodli, maqsadli, maslakli kishilar toifasiga mansub. Dili g'amgin inson faqat o'z g'amiga etmas, o'zgalar g'amini ham qayg'uradi. Aksariyat g'amisiz odamlar esa hech narsa haqida qayg'urmaydigan, dard chekmaydigan, loquyd va befarq bo'ladi. G'amisiz dilga ishq-muhabbat ham oshyon qurmaydi. Zotan, «dard chekmak, asb to'kmak ishq ciliga xosdur». O'z g'amiga ega bo'lmagan odam o'zgalar g'amini yemaydi. G'am chekmaydigan odamning so'z g'amidan ham g'arni bo'lmaydi. Shuning uchun Alisher Navoyi «Odam ersang, demagil odami Oniki yo'q xalq g'amidin g'am» deya so'z g'amini yemaydiganlar odamiylikdan yiroq ekanligini ta'kidlaydi. Binoharin Mashrab esa unday toifali kishilarni «dilda darding bo'lmagan, dardi sarimini kvlamam» deya rad etadi.

Hunday satrlarida Mashrab xalq dardini, vatani dardini, diniy diyonat, ilaq va haqiqat dardini nazariyda tutadi. Shoirning dardparvar ruhida xalqparvarlik g'oyalari yetiladi:

*Mubohabat darxisha oqvara bo'lgan xalqni ko'rdim,
Ko'zi vaqti sahar soyyona bo'lgan xalqni ko'rdim,
Izoni dardni atamelin yora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Dillig'i sitomdin pora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Zelm tug'yon eribber har birisi bezalvor kamba.*

Mashrab bu misralarda Haqni, haqiqatni, diniy diyonatni izlab, muhabbat vodiyarida sarson-sargardon kezgan xalqni kaylayotir. Tang saharlab Haqning jamolini sog'inib, dilda g'am-u ko'zda ham bilan sajdaga bosh qo'ygan, ko'zlari haqiqat nurlaridan yulduzdek charaqlagan xalq timsoli mujassam bu satrlarda. Bu xalq haqsizlik, tengsizlik, imonsizlik, e'tiqidsizlik, diyonatsizlik dardlaridan yurak-bag'ri jurehatlangan kishilar. Ularning fillari shaytoniy nafs xuruji, hirsu havas sitamlaridan yuz ming pora bo'lgan. Ushbu xalqning erkstlab, baxtralab, hur va mo'min ruhiyatiga jamiyatning nosog'lom multatida tug'yon organ zulm o'z ta'sirini o'tkazgan. Shuning uchun Mashrab o'rtanib, xaloyiq dardiga chora izlaydi.

Xalqning dardiga malham bo'lish Mashrab xalqparvarligining bosh muddaosidir.

*Maqami qurbat o'tig'a agar kiesang — hozar to'rasang,
O'zang zahroba yulgid, xalqni kamiga shakkar tut.*

Qurbat — haqiqatga yaqinlik, yetishganlikni anglatadi. Shoir aytmoqchiki, agar haqiqat maqomiga erishsang. Haqning huzuriga bahramandlik baxtiga muyassar bo'lolsang, faqat o'zingni o'ylamay, birinchi gilda xalqni ma'naviy-ruhiy balog'at shakkaridan bahramand etgil. Asar xalqning ma'naviy-ma'rifiy ahvolini yaxshilash fikri bilan yo'g'irilgan. Insonning ma'naviy olamini boyitish, imoni butunligiga najot berish Mashrab xalqparvarligining xos xususiyatlaridandir.

*Imoning sham'ini ravshanagarilar hamdemi qobil,
Qo'lingin kelisa, deim yurusi xalqlarni birodar tut.*

Mashrab aytmoqchiki, insonning imonli bo'lishi, imonini umrbod salomat saqlashi uning hamdamlari, hammaslak do'stlariga ham bog'liq. Qobil do'stlar inson sham'ini ravshanroq yonishiga xizmat qiladi. Shuning uchun Mashrab deimo yaxshi xalqlarni birodar tutishni muallahat beradi.

Mutafakkir shoirning insonparvarlik va xalqparvarlik g'oyalari odamgarahilik to'g'risidagi pand-u nasihatlarida ham mujassam. Shoir ma'naviy-axloqiy etuk insonda kumartalik, xokisortlik, dardnandilik hali oliy fazilatlarini ko'rishni islaydi.

*Boshing g'ardanga eisa, bo'lmagil zirbor xiraxirade,
O'zangni har xusu xonabokide, ey banded, kamtar tut.*

Mashrabning dunyoqarashicha, ma'naviy kamolotga lalabot odam, har qaneha ulug' martabalariga ko'tarilmasin, mag'rurlanib ketmasligi, o'zini xas-u xashakdan ham kamtar — tuproq bilan teng tutishi lozim.

*Ulug' man, deb takabbur pasha qilma mushkiparlarga,
Sarsiprozi topay desang, davomat diyklarni kar tut.*

Ba'zi ulug'lik darajasiga yetgan kishilar kibrni havoga berilib, beva-behora, yetim-yesirlarni nazar-pisand qilmay, ularga nisbatan kalimolimog'lik, takabburlik bilan munosabatda bo'ladilar. Mashrab odamlarni ana shunday xalq-atvordan saqlanishga da'vat etadi.

Nafisga qarshi kurash, uni mag'lub etishga intilish usuvvuf ahli axloqning asosiy xususiyatlaridan bo'lgan. Nafs, hirsu havasning xuruji hamisha ma'naviy poklik va mukammallikka rahna solib kelgan. Shu boisdan Mashrab o'z shero'riyatida nafs va hirsu havasdan poklanishga, saqlanishga qayta-qayta da'vat etadi. Hayot eborrahalarida nafs insonni shu qadar mag'lub etadiki, bandai o'zligidan Mashrab faqat tangridan najot va panoh so'raydi:

*Najsi sar-kash muiddansidin xudo bersun panoh,
Bul zamoni mutabosidin xudo bersun panoh.*

Mashrab zamona va jamiyatining siyanchiq, tayatch arboblari ham nafs shaytanatiga muhalo ekanligini ayamay fosh etgan.

*Jahon shayxi, kibri oliini qoziyu nafsi,
Hama o'z nafsi birla sargaron, inon bevaton kelatin.*

Jamiyatning hatma ustunlari nafsga berilgan bir vaziyatda bir shoirir nafsiga qarshi ayovsiz kurash o'lon qilsa, u albatta, hukmiarmo doirularga yoqmasligi, quvg'in-qatag'onga uchrashi tayin. Mashrabning nurl, ayni paytda, soje qismatiga mana shunday qarama-qarshi nuqtai nazar sabab bo'lgan.

Mashrab ijodiyotida ishq inadhi mo'tabar martabada tursdi. Shoir ishqini inon belgisi, inon garrvi yanglig' nlug'laydi:

*Qaysi tonni ishq yo'y bo'lsa, onni inoni yo'q,
Hlar kishini dardi gar bo'lsa, onni qurbonivan.*

Shoir nazaricha, ishq-muhabbat dard ahligagina xos. To kishiga Olloh dard bermas ekan, uning yuragida ishq otashi shu'ialanmaydi. Demak, muhabbat har kimga nasib etmaydi. Ko'ngli muhabbat otash-gohiga aylangan oshiq esa Mashrabdek salohat kasb etadi:

*Barchaga mada johini, ne na'ay mulku joyini,
Menga beribhar ohini — vohbudurur salohatin.*

Lirik qahramon barchaga beriladigan mol-u mansab, ne'mat-u mulku joh o'rniga olib ishq izimblaridan chekiladigan oh berganligi uchun shukur etadi, ko'ngli faxru ifixorga to'ldi. Chundan ham, Mashrabning oshiqona va shoirona salobati uning yoru osmonni o'rtov-ctli ohlarida mujassamdır. Biror shoir oh tasvirini Mashrab singuri had-di a'losiga yetkaza olgan bo'lmasa kerak. Biz bunga «O'rtar» radiffi g'azal mutolaasida ham inon keltirgan edik. Ammo, mana bu bay'dagi oh tasviri Mashrab mahoradning tengsiz namunasidir.

*G'am shoni firoqingide kabob etti falakni
Ohi saharini, xohi inon, xohi inonma.*

Shoir bu misralarda shuqaqangi muholag'ali mumozara tasvirini yaratganki, uni xayulotga, tasavvurga sig'dirish qiyin. Xohi ishonimg, xohi ishonmang, oshiqning saharlab chekkan ohi shu qadar kuchliki, u yashin tezligida falakka ko'tariladi. falakni kum bo'yi o'z otashuda qovuradi va kechga borib falakdan kabob tayyorlaydi.

Oshiqlikning shart-shartlari, riyozatlari, visol va hijron usul-shuqatlarining mushkuikushodi, oshiqning xulq-atvori, ma'naviy qi-yodini Mashrab g'azaliyotida ta'sirchan tasvirlagan.

*Tikansiz gul, sadafsiz dur, mashkugsiz bunar bo'lmas,
Riyozat chekongan:ha yor vaxtiga etib bo'lmas.*

Oshiqlik kamolotini kasb etish, yor visoliga muvassar bo'lish riyozatlar tortishni taqozo etadi. Shoirning badiiy mahorati shundaki, bu fikrni jo'ngina bayun etib qo'ya qolmay, uni qator bayoniy tasvillar bilan anislaydi: tikansiz gul o'smaydi, gulni qo'lga kiritish uchun tikanning og'riqli sanchishlariga bardosh berish kerak; sadafsiz dur bo'lmaydi, durni sadafdan ayirib olishning ham riyozati bor; hunar o'rganish uchun uning mashaqqatlarini sabot bilan yengib o'tish lozim.

Boborahim Mashrab badiiy mahorat sirlarini mukammal egallagan san'atkor shoirdir. Uning mahorati badiiy san'atlarni qo'llash bilan emas, balki lirik asarlarni quyuc falsafiy fikrlar bilan yo'g'irish-da ko'rinadi. Mashrab asarlari badiiyati o'ziga xos falsafiy tafakkur salmog'i bilan o'lganadi. Ko'p ma'noni oz so'z bilan ifodalash san'ati nuqtadonlik, nukusanjlik deyiladi. Nukta san'atini ko'pchilik, ayniqsa, kaltafahm kishilar, Mashrab ta'bir bilan aytganda, «ko'tohnazar el» tushunib yetmaydi. Mutafakkir shoir xos ma'nilarni xos kishilarga qarata aylagan. Ularni avom — «ko'tohnazar el» bilmas edi. O'ziga xos dunyoqarashini bu toila kishilar fahmlashi hurfiker Mashrab uchun xayotirli ham edi. Bu hol Mashrab dunyoqarashining badiiy mohiyati murakkab shaklda ifodalashiga ham sabab bo'lgan.

*Ko'lobnazar el bilmasa deb xavta bo' Mashrab
Ming mo'birni bir nohta bila nasratlar ettin.*

Darvoqe, Mashrab she'rlaridagi bir nuktada ming ma'ni majassamligini xosni avom baravar tushunmagan. Xos fahmlagan, avom fahmlamagan. «Ko'lobnazar el» g'allatda qolgan.

Mashrabning ko'pchilik asarlaridagi har bir hayt chuqur falsafiy fikrlar bilan sug'orilgan.

*Garchi osivman oring dargohida qavmid emam,
Bir gul uchun sav berarlar sad hazaron xorni.*

Shoir «garchi gumroh va gumohkor bo'lsam ham, ma'shuqi mulq visolidan noumid etmasman» degan fikrni lagzaminini juda baqavvat bayotiy tafsil bilan izohlaydi. Chindan-da, bog'bonning gulga bergan suvidan uning tanasidagi tikantlar ham bahramand bo'ladilar. Shoir o'zini tikandek kamturin va xokisor tutib, umidvorligini izhor etgan. So'zaro shuni ham qistirib o'tish kerakki, Mashrabning dardchil she'riyatidan umidsizlik emas, umidvorlik ruhi ulurib turadi. Mashrab umidsizlikni kufri hisoblaydi: «Noumidlik kufri erur, dar'slar, umid qilmoq kerak!»

Lirik qabramon ma'naviy qiyofasida musulmonlarcha sabr-toqat, itoatkorlik, qanoatpeshalilik sifatлари bo'rtib turadi.

*Ahvosi dilim usig'ali bir mohrame toqmoq,
Zulmimgni qarindoshu g'amimgni padar ettim.*

Mo'min oshiq ahvoliga qanday azob yuzlanmasin, u yori azizining inoyati deb qabul qiladi. O'zining nasibasidek o'zlashtiradi. Ma'shuqaning zulmini qarindoshdek, g'amini esa padari buzrukvoridek qarshi oladi.

Mashrab e'tijodida ko'ngil laborati, dil namozi eng muhim ma'naviy ornillardan hisoblanadi. Mashrab maslug'ida xuldi nafs singari gina-kudurat, hasad-xusumat, fisq-fasod ham mo'minning ashaddiy dushmani sanaladi.

*O'ziri mansibiga emaslar kusharaxilik ko'ngul,
Dilga jo' bermoq na bejat dusharaxari g'abdorni.*

Tasavvuf e'tijodicha, dilni faqat yonga bermoq kerak. Ko'ngildan yuqorida sanalgan g'addor dushmanlarga o'rin bejilar ekan, unday muskanii yur tark etadi. Kuduratli ko'ngil sohibi visol ko'shikiga ko'tirilishdan mahrum bo'ladi.

Shoirning fikricha, to'dida ma'rifa'dan turi imon ho'lmasa, so'li-ning ishq da vosini qilishi behuda. Chirf Oshiqqina dunyo manfaatlaridan forig' bo'lib, yor muhabbatini qozonishki mumkin.

*Xotiri pokingni mashig'ul qilmu kargiz dushrog'a,
Dil g'uborohida bo'ldi ul ko'robmas yorni.*

Dunyo manfaatlariga mehr bog'lash, mol-mulkiga birs qu'yish so'fining musaflo ko'ngil ko'zgusiga g'ard yuqiradi. Oshiq ko'ngil ko'zila yorni ko'rolmay, diydordan benasib bo'ladi. Ko'ngilni ang'lash va uni poklab borish insonni Oллоhga yaqinlashtiruvchi vositadir. Chunki, g'uborlardan tarzalangan qamish-quydan rubbaxsh navo taral-ganidek, pokiza ko'ngilda ham ilohiy ishq, hayotga muhabbat, go'zal-likka oshufalik mujdalari una hoshlaydi.

Mashrab she'riyatida biz ana shu ilohiy ishq talqini kuzatamiz. Ammo, uzoq yillar ilohiy ishq mohiyatini inkisbol etuvchi asarlari tor ma'noda, ya'ni majoziy ishq tasviri sifatida baholanib kelinadi. Shoir ijodidagi «dinga qarshi molivlar» ham bir yoqlama talqin nu-tijasidir.

Mashrab ijodidagi ishq talqini o'ziga xos. U Ibrohim Adham, Mansur Halloj, Attorni o'ziga g'oyibona pir deb biladi. Ularning yo'lidan boradi. Mansur Halloj kabi o'tli ilohiy ishq otashida yonib yashaydi. U hayotning, tiriklikning mazmunini shunda ko'radi. Ulning asosiy maqsadi Oллоhni sevish va u bilan birlashish. Chunki u insonni g'ubor-lardan, vujudiy, nafsoviy qafaslardan faqat shu ishqqina ozod etishga ishonadi. Shoir tasavvuricha, bunday muhabbarga oshno bo'lmagan ko'ngul haqiqiy go'zallikni his qilo olmaydi. Borar manzillari torayadi. Ko'rar ko'zleri siralashadi. Quyidagi haytlar ham shoirning xud-

rasidagi tasavvurlaridan zamondoshlarini ogoh etish maqsadida qaladardilik yo'lini tanlaydi.

Qalandariylik yo'li adabiyotshunoslikda mukammal talqin etilgan emas. Ammo, ayrim manbalarda, ayrim ilmiy tadqiqotlarda bu yo'lni ta'riflash, mohiyatini yorituvchi matohazalar bayon etilgan. Navoiy asariga lug'atida ushbu istilah quyidagicha izohlanadi: «Qalandar – dunyoning hamma bordi-keldilaridan voz kechib, daydib yuruvchi darvesh, diniy natibat kishi, loqayd». Bu izoh istilahning mohiyatini qimmat o'yinlashirsada, to'liq tasavvur berolmaydi.

Qalandariylik borasida adabiyotshunoslikda turli bahs-munozaralar mavjud. Ba'zi olimlar u XIII–XIV asrda shakllangan deyishsa, ayrimlari, jumladan, Fitrat Yassaviylikdan keyin XII–XIII asrlarda paydo bo'lgan deydi.

Qalandariylikning o'ziga xosligini izohlash borasida ham olimlarning bir-birini to'lg'azuvchi turli qarashlari mavjud. Jumladan, «Haft qulzum»da: «Qalandar butun rasmiy takliflardan, butun qaydlardan (kisha – N.J.; I.A.) ozod bo'lgan, har turli diniy amol va odatlardan ayrilgan, butun moddiy, hayotiy aloqalarni tark qilib, ibodat va odatlarning hammasini buzg'uvchi kishining ismi» deydi.

Abdurahmon Jomiyning «Nafahot ul-unv» asarida esa «Qalandarlar diniy ibodatlarning farz bo'lgan qismlarini ado qiladilar. ...Malo-matilyar diniy ibodatlarni ijro qiladilar, biroq ijro qilganlarini xalqdan yashiradilar. Qalandarlar esa, to'g'ridan-to'g'ri diniy ibodatlarni va odatlarni buzadilar», deya baholanadi.

«Dahori Ajam»da quyidagi bayt keltiriladi:

*Somoniorni qalandar sanadar, bo mar namon
Ki, base daroz didan raba rasmi porsoyon*

(Mazmuni: Taqvo yo'li juda ham uzoq ekan, ey qalandarlarning piri, menga qalandariylik yo'lini ko'rsat).

Agar qalandarlar faoliyatini kuzatsak, ular haqida aytilgan fikrlarni umumlashtirsak, ularning yo'lidagi bir nechta tariqatlarga xos xususiyyatlar birgalikda mujassamligini ko'ramiz. Jumladan, ularning hayot

yo'lidagi yassaviylikka xos jahriyligni, ma'lomatiylikning ayrim belgilarini muqaddimiylikka xos umumlashariy, gumamistik g'oyalarni mutakallim ham ko'zartamiz.

Qalandarlar o'ziga xos yurish-turish, axloq va kiyinish odoblari haqida ilmiy tadqiqotlarda ko'pincha qayd etilgan. O'z R. K. «Ular amal qilishi, rioya etishi jozim shartlari mavjud. O'z R. K. «Ular Bayhom Beruniy nomidagi Shida 9175 raqami ostida saqlanadigan muavvufga oid qo'lyozma tarkibiga «Risulal qalandariy» ham qayd etilgan. Unda qalandarlik va qalandarlar rioya etishi jozim shartlari haqida qisqacha ma'lumot beriladi. Ayniqsa, fe'l-arvorida shakllanish haqida ko'pincha qayd etilgan. Uning 3 ta asari bo'lgan faqr tushunchasi haqida alohida to'xtalindi. Uning 3 ta asari haqida ko'rsatiladi: «Tariqat mashoyixlari faqrning muhim belgisi ta'kidlab ko'rsatiladi: «Tariqat mashoyixlari faqrning muhim belgisi: quyosh kabi shafqatli, yomg'ir kabi saxovatli, et kabi latif, shahonasi: quyosh kabi shafqatli, Xirqa kiyish va faqr maqomini egallash haqida muhim hisoblangan.

Qalandarlarning janda, kuloh, kamaar, aso, kachkul, sepoya qo'yish, ayanchiq qo'yish, po'stin kiyish kabi maxsus kiyinish odoblari bo'lgan. Bularning har birining ramziy mazmuni va qat'iy mas'uliyati haqida keng izoh berilgan. Uning eng muhim mohiyati sifatida quyidagilar ko'rsatilgan: «Va ilginki, kulohning to'rtta xonasi bor. 1. Shahar xonasi. 2. Tariqat xonasi. 3. Ma'rifat xonasi. 4. Haqiqat xonasi. Va yana shuki, kulohning to'rt tarki bor. 1. Nafis tarki. 2. Xalq tarki. 3. Dunyo tarki. 4. Oxirat tarki».

Ma'lumki, qalandarlik bilan gadolik chambarchas bog'liq. Risolada gadolikning uch turi ko'rsatiladi va izohlab beriladi: «Agar gadolik necha xil, deb so'rasalar, uch xil deb javob ber: 1. Sheh gadolik. 2. Nar gadolik. 3. Xar gadolik...».

Barcha ko'rsatmalar, ma'lumotlardan so'ng risola so'ngida qalandariy tariqatning mohiyati umumlashtirib beriladi: «Ey darvesh, qalandarlik tariqati shuki, haqiqat yo'lidagi ikkilanmasin va odamlarga behuda so'zlamasin. Va yana kachkulini ko'tarib yurish odobi shu-

1 Risolal qalandariy. «Yoshiko» jurn., 2000, 3-son, 46-b.

2 O'sha asar, 47-hec.

3 O'sha asar, 47-hec.

ki, avvalo, to uyiga kelguni, qadardahoratl va o'zlarida bo'lgan chor-alariga ko'z ushlab, nomahramga o'zlarining yolg'on so'zlaridan asrasin, pitriga beadablik qilmasin, haqiqat va hammasi s'zolarini book tatsinki, Xudoning qat'i q'at' Haq valdin qaddasullohu ru haftu shunday qilgandar va ham buyurganlar»¹.

Yeruk adabiyotshunos Fitrat qalandariylik turlariga e'tibor bular bilan tanishgan. Hsayotga o'zi guvohi bo'lgan hadislar U'larning hammasini umumlashtirib, quyidagi xulosalarni beradi: «Qalandarlik musulmon tasavvufining sho'basidir. Bu ma'rifat o'lkamizda so'ng kunlagacha davom qildi. O'zbekiston davlatining tasvufiy madrasalarida «qalandarxonalar» nomi qo'yilgan bo'lsa ham, qisman mahalliy, qisman musulmon, yersiz, xususiy mulklar va kishilardan iborat bo'lib, asosiy kasblari tilanchilik edi. Bu davlat tilanchilikka chiqib, shahar va bozorlarni aylantirgan bo'lsa ham, maxsus qalandariy kuylari bor edi. Oralaridan eng yaxshisi shu kuylarda Yassaviy, Mashrab kabi shoirlarning she'rlari va boshqalari uning naqaratini qat'iyat bilan turar edilar. Qalandarlik bo'lsa ham, uning «hobo» derlar. Tilanchilik chog'ida to'plagan shu buholari tarat va shundan ulami ta'min qilib turar edi».

Yiqorida maubalardan keltirilgan fikrlar bizga qalandariyat mazmun mohiyatini anglashimga yordam beradi. Ular uning mohiyati, bafiniy olami haqida tasavvur uyg'otadi. Qalandariyat davomligi haqidagi Fitrat fikriga qo'shimcha ravishda shuni aytish mumkinki, qalandarlar va qalandarxonalar XX asrning birinchi yillarigacha ham barhayot bo'lgan. Xususan, biz o'zgan asrning shunchi yillari orstig'ida Duxoro viloyatining O'ldovon tumani qalandarlar va qalandarxonalarini ko'rganmiz.

Mumtoz adabiyotda ayrim ijodkorlar qalandarlikning mohiyatini yorituvchi badiiy asarlar ham yaratishgan. Hushdarlar ham uning insouparvar g'oyalari oydinlashtiruvchi fikrlarini

¹ O'sha asar, 47-bet.

² Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000, 50-bet.

qat'iyat bilan tanishgan. Mashrab boshqa tasavvuf tariqatlariga nisbatan shu o'ziga xoslikni yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan. Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan. Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan. Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan. Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan. Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan. Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan. Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan. Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan. Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan. Ular uning mohiyatini o'ziga xoslik bilan yaratish uchun qalandarlik yo'lini tutgan.

sidan voz ko'chgular. Ular Illoqni rejalarcha izlaganlar. Ular dunyoning boshqa lazzatlarini qatori, o'ila qurish baxtidan ham qo'llarini yoritib qo'lliqlariga urganlar. Dunyoning barcha mashuqqat va riyozatlaridan bir yo'la qutulganlar. Qalandarlar talarini-da ozod tutganlar, xonxoqlarni tark etganlar, taqvonning zohiriy chegaralarini yuritib o'tganlar, ana harna-shahar, yurtma-yurt kezib, ozgulikdan ma'rifat qilganlar. Ular yaklan, yalang'osh bo'lib, xaloyiq o'rtasida dunyoning vafosizligidan ijtimoiy adalatsizlikdan faryod qilib, haqiqat yo'lini, dini, pag'ambarni avliyolarini talqin etib, ilohiyot ilmi haqida baytu g'azalo hikmat, doston rivojlar aytib, ma'rifatining bozorini qitraganlar. Ular jahonni sayy etib yurib, o'z hurriyatlarini, ma'rifatlarini bilan situm ahlini yutganlar. Qalandarlar har qanday dunyoviy iskanjadan ozod bo'lish uchun doimiy ma'kon ham qurmaganlar. Qalandarxonalarda uyushib, tarqatilib jon saqlaganlar. Shoir lirik qahramonning o'y-fikrlari, ahvoli ruhiyasi, «Shoh Mashrab» qissasidagi sarguzashlar Mashrabning o'zi mana shunday qalandar-tabiat inson bo'lganligidan dalolat beradi.

Mashrab asarlari haqiqiyati ham o'ziga xos. Uning g'azallari kutubmagan xalqona ifodalalar bilan sayqallanadi. Timsoillar tizimining ham o'z silsilasi mavjud.

Shoirning quyidagi baytini o'qib, yuragingda hijronning za'faroningini his eta boshlaysan, kishi:

*Sarig' sarabang shirin so'zdek yuzingni kunda bir ko'rsam,
Yuzingdan yuz o'lgarmaman agar yuz mening boko ko'rsam.*

Xalq orasida sariq gul hijron-ayriliq timsofi deyishadi. Demak, bu baysida «sariq sarabang»-sariq gul haqida gapirilib tasvifiy emas. Bu kabi yangi-tabaqiy qiyos tashbihlarni, timsoillar tizimini shoir she'riyatidan ko'plab keltirish mumkin.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, Boborahim Mashrab valiyona karomatlar sohibi, o'ziga xos dunyoqarashi muafakkir shoir edi. Shu bilan birga, ko'pgina she'rlar Mashrab uddiy bir inson ekanligidan guvohlik berib turadi. Masalan, mana bu misralar Mashrab anani beqiyos darajada ulug'lab sevuvchi, unaning mehriiga zor, diydoriga lashna o'g'lon ekanligini gavdalantiradi:

*Jamoling ko'rgani kelmas, ayo ey mehtabon anam,
Mening uchun ado bo'lgan yuzing bog'ri qon o'nam...
Ajoyib mehribonimsan, meni o'zumi jonimsan,
Muradi da jahonimsan, behishti jovidon anam...
Sani ko'p inqizor etim jiroq o'ziga, ey Ka'ha,
Yovofi Ka'ha maqsada keldim, dilkashon onam.*

U bu baytlarni o'qiganda, beixtiyor Mashrabga hamdardlik tuyamiz. Uning uch hislarimiz tug'yon ko'laradi, dilida farzandlik mehrimiz gungun tobshadi, onamiz oldidagi qarzdorlik burchimizni yana bir bor anglaymiz. Ona bag'irini Ka'ha kabi muqaddas sajdagoh, abadiy jamnat darajasida ulug'lashni Mashrabdan o'rganamiz.

Mashrabning «tanbur» radifi g'azalida ham mungli-mushavvash tushunchaga hamisha hamroh tuyg'ular mujassam.

*Bir ochu raqiblar so'zidan g'azalida ko'rsam,
Hamdard bo'labon og'ushima kirguchi tanbur.
Ko'tobrazar ul baxti hech qadri ni bilmas,
Dargohi azaldin xubare berg'uchi tanbur.*

Mashrab tanbur timsofida yashagan sifatlar uning nazmiy soziga ham xosdir. Mashrab she'riyatida bizga doimiy hamdard, hammaslakdir. Mashrab she'riyatidagi har bir so'z «dargohi azaldan» ruhimizga mujdalar yetkazib turadi.

Bayanli tushunchalar:

Shariat, qalandariyatlik, tariqat bosqichlari, vujudat ul-vujud, anal haq.

Savol va topshiriqlar:

1. «Qissavi Mashrabni to'liq o'qib chiqing.
2. Mashrabning bolalikdagi xulq-atvorida qanday ilohiy belgilar namoyon bo'ladi? Rivoyatlar asosida izohlang.
3. Shoir taqdiriga Mullo Bozor Oxund va Oloq Xo'janing ta'siri haqida so'zlang.

XO'JANAZAR G'OYIBNAZAR O'G'LI HUVAYDO

REJA:

1. Huvaydoning hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoirning adabiy merosi.
3. Huvaydoning dunyoqarashi.
4. Shoirning she'riy merosi, badiiy mahorat qirralari.
5. Shoirning «Kohati dil» dostoni va uning adabiyot tarixidagi o'rni.

Huvaydoning hayoti va ijodi manbalari. XVIII asrda yashab ijod qilgan mashhur shoirlardan biri Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydoning hayoti va ijodi haqida juda kam ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Biz u haqdagi ayrim ma'lumotlarni V. Abdullayevning O'zbek adabiyoti tarixi qo'llanmasida, O'zbek adabiyoti tarixi 5 jildligining 4-jildida, N. Jumaxovning «Huvaydo merosining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati» kabi asarlarida uchratamiz. 1994 yilda, shoirning 290 yillik yubileyi arafasida, u haqdagi dastlabki dissertatsiya himoya qilindi. «Kohati dil» dostoni chop etildi.

Huvaydoning tarjimai holi haqida juda kam ma'lumot yetib kelgan. Uning kelib chiqishi O'shlik bo'lib, Chirchikda tavallud topgan. Qarindoshlarining taxminiga ko'ra, 1704 yilda tug'ilgan. Bu haqda shoirning o'zi dostonida shunday e'tirof etadi:

Kamtarabing oti Xo'janazarabos,

Atosining oti G'oyibnazarabos.

Nasabida O'sha marvuladi Chirchik;

G'arbiy xokisarni dil parishtabos.

Otasi G'oyibnazar Sharq olamida mashhur Qashqarlik piri murshid Ofoq Xo'janing muridi bo'lgan. U ilmi, ma'rifati, donishmand, orif,

4. Tarixat nima, u haqida qanday asarlar o'qigunsiz?
5. Mashrabning dunyoqarashidagi o'ziga xoslik haqida so'zlang.
6. «Qissayi Mashrab»dan shoir qiyofasini qanday tasavvur etdingiz?
7. Mashhur Shayx Mansur Halloj bilan Mashrab taqdirini taqqoslang, ular qismlaridagi o'xshashlikning sababi nimada?
8. «Sig'mandura» radifli g'azalni sharhlang.
9. «Yorqiz lum hodasiz Makkaga bormoq ne kerak?», «Bir xudodan o'zgasi barcha g'ulstatur, Mashrab» misralarini qanday tushundingiz?

Asosiy adabiyotlar:

1. Boborahim Mashrab. Mehribonim quydasan. Asarlar. T.: 1990.
2. Qissayi Mashrab. T. 1992.
3. G'afur G'ulom. Adabiy-lingvistik maqolalar. T.: 1973.
4. M. Zokirov. Erk va ma'rifat kuychilari. T.: 1984.
5. F. Shodiev. Mashrab. T.: 1990.
6. A. Abduqafurov. Erk va ezgulik kuychilari. T.: 1979.
7. N. Komilov. Tasavvuf. 2-kitob. T.: 1999.
8. Jumaxov N. Milliy mustaqillik mafkurasi va adabiy meros. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasi uchun yozilgan dissertatsiya avtorlari. T.: 1999.

1. *Abbasatom Xudobegerdiev.* Huvaydo hayoti va ijodi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtorlari. 1994.
2. X. Huvaydo. Kohati dil. T. 1994.

mulfo kishi edi. Chimiyonda maktabdor esham bo'lgan. Xo'janazarining ismini ham piri sharafiga qo'ygan ekam.

Huvaydo boshlang'ich ta'limni Chimiyonda, keyin Qo'qon madrasalarida oldi. O'qishni tugatib, Chimiyonda muallimlik, xonaqohlarda va'xonlik qildi. 'Asavvuf va tariqat talablaridan kelib chiqib, to'qovchilik hunari bilan ham shug'ullandi. Huvaydo umrbod Chimiyonda yashadi. Zamondoshlari Nosh va Sadoyilarning marsiya-ta'rixlaridan shoirning 1780-81 yillarda vafot etgani anglatiladi.

Shoirning merosi. Huvaydoning keyingi avlodlaridan Mavlaviy Sirojij, Samarbom, Safobiddin Soqib kabi sohibdevon shoirlar yetishib chiqqan. Shulardan Soqib bobosi asarlarini janulab, mukammal bir devon holiga keltirgan. U qayta-qayta ko'chirilgan. Devonga shoirning 351 g'azali, 28 ruboiysi, 41 to'rtligi, 3 muxammasi, 1 musaddas, 1 musammasi, 1 mustazadi, 3 masnaviyi va «Rohati dil» dostoni kiritilgan.

Huvaydoning dmyoqarashi va she'riy mahorati. Huvaydoning asarlari xalq orasida mashhur edi, Qashg'ar, Yofkent, Oqsuv, Xo'tan, Balx, Buxoro, Xorazm, Farg'ona viloyatlarida keng tarqalgan. Huvaydo ustozlari g'oyalarni, dmyoqarashini tasdiqlagan, takomilga yetkazgan shoirdir. Uning asarlarida Navoiy, Mashrab, So'fi Olloyor kabi ijodkorlarning ta'sirini yaqqol ko'rish mumkin. Shoir she'riyatida, ayniqsa, Mashrabona ruh ustuvor. Uning «o'tib», «o'zuna», «kuyar» radifi g'azallari qofiya va radif uchun tanlangan so'zlar jihatidan ham, mazmun, g'oya va falsafiy dmyoqarash jihatidan ham Mashrab asarlariga juda yaqin. Huvaydo ham ulam va odamning mohiyatini teran anglaydi. O'zi bilgan haqiqatlar bilan zamondoshlarini oshmo etishga harakat qiladi. Ularni o'z nafslaridan g'olib, kamtar, kamsuqum, qanoatli, muhabbatli ko'rishni orzu qiladi. Huvaydo insoniyatning barcha ranju falokatiga bois keng ma'nodagi NAFS ekanligini e'tirof etadi. Shoir uning qilmishini ajdahlarga o'xshatadi:

Nafsing seni qatig' bako, alkama, veng' poy ang'o,

Har dam seni o'iqo solar, zindor bermay ay ang'o...

O'z ro'yiga qo'ysang ani, bir dunida ajdaho bo'lab

Boshing yuzarg'a o'g'rog'oy, erkimgi berona boy ang'o.

Ma'manlik, takabburlik ham nafsiga mag'lublikning bir ko'rinishidir. Inson tabiatidagi bu nuqsunning oxiri qanday xotima topishini shoir ibtiddi, hayotiy xulosalar orqali bayon etadi:

Chandon kishilar «dunyo mening» deb qachub o'ldi,

Dunyo talashib bir-birida gon sochib o'ldi...

Mar-mas dedilar, sig' madilar ushbu jahong'a,

Ko'rgilkin, ani uch qari erri qachub o'ldi.

Huvaydo g'azallari, asosan, oshiqona va orifona ruhda g'azallardir. Orifona g'azallarida shoir dunyoning qorong'u kechmishlarini fosh etish bilangina cheklanib qolmaydi. Balki, undan qutulish, ozod bo'lish yo'l-yo'riqlarini ham ko'rsaladi. Uni yengish tamoyillari bilan tanishtiradi: Shoirning fikricha, dunyoni tanishning yo'li bitta — kamolot hosil qilish, Ollobni tanish-mardi xudo bo'lish:

Dunyoni bidd, razonida mard xudalar,

Solmay nazarin ang'a, yiroqin qachub o'ldi.

Ammo, bu kabi fikrlar shoir kishilarni uzlatishlilikka da'vat etgan, degan xulosaga olib kelmaydi. Chunki, u odamzotni, tiriklikni, insonlarni g'ammat bilishga, umrni yaxshilar va yaxshiliklar ichida xushbaxt o'tkazishga chaqiradi:

Tiriklikni g'arimat bil, may ich, savringni xosh o'ldar,

Tegib o'z dunyo molini, kama ruyju falokatlar.

Huvaydo she'rilaridagi dunyo, yar, may, ishq, oshiq, kabi ko'p so'zlar keng ma'noda qo'llanilgan. Ularni anglashimiz uchun islom, tasavvuf ta'limidan, ilmiy-aazariy manhalardan xabarlar, teran tafakkur iqtidoriga ega bo'lishimiz kerak. Ammo, ayrim o'rinlarda bu masalalarni oydinlashtirishda bizga shoirning o'z asarlari ham yordam beradi. Jumladan, Alishier Navoiyning:

«Abaraqot men aksai shamsil-ku si arevorak-hudo,

Yar aksin mayda ko'z deb jamdin chiqti sado.»

Ulug' mashoyixlarini qisqa qilib «tasavvuf o'zingdin o'lib, Olib bilan tirilmoqdir», kuni to'rif berishgan. Hunday maqomga erishish to'xtash esa-ishq. Ishq y'li - ko'ngil yo'li. Bu yo'l og'ir, mashaqqatli, darud armoularga to'la. Ishqqa giriftor oshiq jondan, o'zlikdan ko'ch-moquncha mushkuli o'si bo'lishi dushvor.

Ignada chek qozog' tondin oncha mushkul kori ishq.
Toki jondin o'z maqomcha kori oson toqamudim.

Huwaydoning turli obhiqona g'azallarida turli darajalardagi ishq shakllari o'z ifodasini topgan. Ayrim g'azallarda, falsafiy-rumiyiy ma'nolar bilan sug'orilgan ruboiylarida istiq va oshiqlik sokimlik bilan sharhlanadi:

Gulzar kesh yo'q, munga gul ro'yimg' bar.
Gulzor yuzayotga munga monand qafas
Na qub, ba bog' ichra yuzing olida
Gar aylaromim bilisht bog'ini havas.

Ayrim asarlarida es-ishq eng yuqori - jumunvor pardalarda, mashra-bona ustabda kuyiladi «Kuyar» radifi g'azali suvdi shunday asardir. Undagi lirik qalramon ishq otashiga aylangan. O'z mahubatasi vasliga erishish uchun to'siq to'lishi mumkin bo'lgan barcha xilqatni barbod etishga tayyor. Uning uchun Oллоhdan o'zga mavjudlik yo'q. Faqat Oллоh bor. Qolgan barcha narsa unazzulga malik. Hatto, qalamlar kiyimi - dalq ham. Ishq janda ham uning uchun tashqi zebu zevaf. Ularni ham rad etadi. Ushbu g'azal Huwaydo rubiy parvozining eng yuqori cho'qqisi deyish mumkin. Lirik qalramonni haru jannat, havzi kaysar ham qiziqtiruvdi. Uning maqsadi bita-illohiy vast:

Chiqar tarziyi uchquni, tashka jahonim mulkiga,
Vabshir' ezvoni' devu jin, mo'mini ko'zuring kayur.

¹ Yabsh-vahshiy, besh-mand.
² Ilayur-qushlar.

bayti bilan boshlanuvchi g'azali ta'sirida yaratilgan bir asarida shoirning falsafiy dunyoqarashi, olam va odamga munosabati, yor va may timsollarining mohiyati aniq ifodalanadi. U zohid dunyoqarashiga qaruna-qarshi o'laroq, toat-ibodatning eng yaxshisi nafsi yengishdir, deb tushunadi:

Zohido, savnu salot etim devu ko'z urma lof.
Behlarini toat uldur bo'lsa nafsingga' o' vilof.

Ushbu g'azalga lirik qalramon o'zligini yengib shunday bir rubiy yuksaklikka ko'tarilganki, o'z vujudini unutgan - bexud va mastona. Ammo, odamlarga katta muhabbat bilan qaraydi. Ularning har birini Oллоhning elchisi - abadiy barhayot Xizr payg'ambardek tuyadi.

Bexudu mastona yurnishonim o'zlimni bilavayin.
Kitimi ko'z-sam Xizr deb, ilgim tavab qildim lavayin.

Keyingi baytda qadab, yor, may timsollari bor. Ularni Navoyining yuqorida eslangan g'azali va Huwaydo talqinidan kelib chiqib quyidagicha sharhlash mumkin: Qadab-ko'ngil, yor-ulloh, may-illohiy ishq. Ushbu izohlar vositasi bilan shoir bayti muhiyatini anglashi yengilla-shadi: Demak, Oллоh visoliga yetish ishq darajalari bilan bog'liq ekan:

Bir sado chiqdi qadab-kim: yorni ko'z mayda deb,
Ko'ra olavassam kadi to atmagaracha mayni naf.

Yuqorida eslaganimizdek, shoir ijodida yor timsoli keng ma'noda qo'llangan. Shoir fikrlari, xulosalari, dunyoqarashidan kelib chiqib, quyidagi baytdagi «bevafo yor» timsolini biz soniy dunyo, molu dunyo tamzi sifatida anglashimiz mumkin. Chunki birinchi misra shunday tushunishimizga asos beradi.

Bevafu yor'ga ko'ngul bergan kishi odam emax.
Mehnatu javru jafu andin zamone kam emax.

Huwaydo din aqidalarini, shariatni mukammal egallagan, tasavvuf ta'limoti g'oyalari ijod va hayot yo'lida dasturulamal deb bitgan shoir.

G'arbiy o'zbeklar tarbihi, kelimi, tabii, qoshima.
Nosur¹ g'arbiy yong'oli qo'ldaki nishkalarining kayar.
Kushari tig'i istajman, ketova qoshima. qo'ldo
Chiqsa shamaray² nafas, say³ ila xanjaring kayar.
Kiy demang. ey janam eli, maniga kulobni jaratadi,
Chosh erur kunim mening. dalaq⁴ qalindalarining kayar.
Har ila jaraning o'lay. avda yuzingni ko'rmasam.
Xasta Huvaydo obiga hozir ila kaysaring kayar.⁵

Huvaydo muntaz adabiyotning o'ndan ortiq janrida qalam tebratgan. Har bir janrda o'zining san'atkorligi, mahoratini namoyish etgan. Ularning yangi imkoniyatlarini kashf qilishga intilgan. Jumladan, mustazod janrida o'ziga xos san'at asari yaratgan. Oddiy lirik mazmundagi fikrlarini voqeahandlik asosida yoritgan. Bu asarning tasavvur manzarasini kechgaytirgan. Timsollar tabiati chuqurroq tahlil etilishiga asos bergan:

Aydim: «Ey pari, qayda borarsan jada'i aylab?»

achchig' tanib ayur

«Sho xira, ne so'rsasan, ne ishing bor bu zamona?»

uzum ko'la qoldim.

Shoir devonida turli badiiy san'atlar vositasida an'anaviy timsollar ning yangicha talqinlarini ko'plab uchralamiz. Xususan, harfiy san'at orqali yaratilgan quyidagi manzara hayratlanarlidir:

Doshi yetmish, yuz-oyog': uch yuz badiyatik qosh ketib

Jan hisida marg'i jon sayd atonishin ko'rdum bu kur.

Bir qaraganda bu haytning mazmunini anglash qiyinday tuyuladi. Ammo, abjad hisabi bo'yicha sonlarni harflarga aylantirsak, masala cydinlashadi. 70-(ayn), 100-(qof), 300-(shin) harfidir. Ularni misrada

¹ Nosur-yara.

² Sbarova-uchqun.

³ Sauf-qilich.

⁴ Dabq-qalindalar kiyimi.

ko'rnatilgandek yozsak «ISHQ» - (عشق) so'zi kolib chiqadi. Demak, unni sayd etib ketgan ishq qushi ekan.

Huvaydo she'riyati mazmun, g'oya jihatidan qanchalik o'zgir mu-shabhadaga boy meros bo'lsa, badiiy mahorat nuqtai nazardan shun-chalik o'ziga xos va yangichadir. Bunga devondan istalgancha misol ko'rish mumkin.

Shoirning «Rohati dil» dostoni va uning adabiyot tarixidagi o'rni. Insoniyatni loqaydlik, jaholat, g'afolat tanazzulga yetaklaydi. Ez-guliklardan yiroqlashtiradi. Ma'naviy qashshuqlikka mahkum etadi. Shuning uchun ham muntaz adabiyotimiz vakillari barxumol inson-ot tarbiyalashni muhim vazifa, burch deb bilishgan. Zamondoshlari uchun kamolot va ma'naviyat yo'lini ko'rsatishgan. Jumladan, Huvay-do «Rohati dil» dostonini ham xuddi shu muammolarga bag'ishlagan. Uning masnaviy yo'lida yozilgan ushbu dostoni xalq orasida mashhur. U she'rlaridagi mazmun g'oyami to'ldiradi, torantashiradi.

Huvaydoning «Rohati dil» dostoni ham So'fi Olloyor asarlari kabi munomtonlik aqidalariga bag'ishlangan asardir. Unda shariat qoidalari, payg'ambarlar hayoti, xususlan, hazrati payg'ambarimiz Muhammad salallohu alayhissalom faoliyatlari bilan bog'liq voqea-bodisalar badiiy yo'sinda tasvirlanadi. Kitobxon Komil axloq mezonlari bilan tanishti-rib boriladi. Dostonda insoniyat moddiy boylik emas, balki ma'naviy boylik uchun intilishi kerakligidan ogoh etiladi. Shoir fikriga ko'ra, bu yo'ldan botmagan kishining hayvondan farqi qolmaydi:

Talab qil ma'naviy g'arbi, ey biradar.

Yigirma namo'n avlo goy'ilo xar...

Kishi bo'lmasa ma'ridin xabardor.

Ani odam demo, de naqsh-i devor...

Shoir dostonining yozilish sababiga alohida kichkina bob bag'ish-laydi. Undan biz shoirning maslu nasabi, tug'ilgan joyi, ismi sharifi haqidagi yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni bilib olamiz. Huvaydoning doston yaratishdan maqsadi, tarixi borasidagi fikrlari bilan tanishamiz:

Kitobimning oltidar «Rohati dil».

Erur har bir so'zi tambehi g'ofl...

Ko'ngul shakariya yagona azim qildim

Kitobim nar edi, men nazm qildim.

Bu Chimyon shairining piri javoni.

Tamonisi eralar turkiy-rumi.

Ajar garchi so'zga behadarroq.

Doston bo'lsa kachibim tarkib behroq...

Demak, Huvaydoning «Rohati dib»ni yozishdan naqsadi zamon-doshlarini ma'naviy g'afildan uyg'otish. U asarni dastlab nasdda yozgan. Keyinchalik talab va takliflarni imobalga olib, uni nazm yo'li bilan qayta yaratgan. Shoirning butun umri kechgan Chimyon shahri aholisi turkigo'y bo'lgani sababdan dostonni turkiy tilda yozgan.

Doston 30 bobdan va Ibrohim Adham qissasidan iborat. Asar an'anaviy - Oллоhga hamd va payg'ambarlarga na't bilan boshlangan. Keyin chahoryorlar - Abu Bakr Siddiq, Umar, Usmon va A'ining ibratli faoliyatlari bayoni berilgan. Shariat qonun-qoidalar, talablari sharhlangan. Shundan so'ng bir qancha pandnoma-hikoyatlar keltirilgan.

«Rohati dib» aqoid kitobi. U diniy-didaktik asar. Unda islom va tasavvuf ta'limotining umuminsoniy g'oyalari axloq masalalari ibratli hikoyalar vositasida tahlil etiladi. Mol-dunyoga hirs qo'yish, nalsiga qul bo'lishning uqibatlari, bilim olishning ulug'ligi, ilm shahri izzatini o'miga qo'yish; ota-ona oldidagi farzandlik burchini ado etib, roziligin olish; qo'ni-qo'shuilarning bir-biriga mehr-oqibati bo'lishi; eru xotinning mehr-muhabbati bo'lib, bir-birining izzat-hurmatini joyiga qo'yishi; riyakorlik, xiyosat, lamagirlik, ishtabburlik, nufuzchilik kabi inson tabiatidagi illatlarni fush etish masalalari asarning markazida turadi. Bu muammolarning har biri qisqa hajimli hikoyalarda xalqona ushbdada sodda, tushunarli tilda bayon etib beriladi. Bu asar komil insonni tarbiyalashga qaratilgan. Inson o'z-o'zini tanishga, tabiatidagi nuqsanlarni yo'qotishga da'vat qilinadi. Asar yaxlit syujet chizig'iga ega emas. Ammo, undagi fikr, g'oya, mazmunni birlashtirib turadigan yagona umunlashtira - komil inson tarbiyasi masalasi bor.

Shoir ilgari surgan, ayunoqchi bo'lgan fikrlarning eng yuqori cho'qqisi Ibrohim Adham qissasida mujassamlashtirilgan. Undagi mazmun sayyor syujetga asoslangan. «Ibrohim Adham hikoyati»da - behad

mol-dunyoga ega bo'lgan, boylik, toju laxt, rohat-farog'ada yashashdan voz kechib, faqirlik yo'lini tanlagan Balx hokimi qissasi hikoya qilindi. O'zbek mumtoz adabiyotida bu mavzuni yorituvchi ko'p asarlar yaratilgan. Huvaydo ana shu an'anaviy hikoyatni o'ziga xos uslubda yangi tuyg'u va kechinmalar, yangi ruhuy manzaralar tasviri orqali ifodalashga crishgan. Unda faqat Ibrohim Adham emas, balki bir qancha ummollar ishtirok etgan. Ayoli Zulhayo va o'g'lining ham ichki iztiroblari tasvirga olingan. Qisqa sa'atlar orqali bo'lsada, cho'pon va triyakash timsollari ham o'z chizgulariga ega. Qissa qahramonlarining tabiatlari ularning o'z so'zlari, dunyoqarash va hayotiy falsafalari vosilasida yoritib berilgan. Immladan, quyidagi bir bayt Ibrohim Adham turgan muqom haqida tasavvur bera oladi:

Seni deb taxtu boxtimni kachibman,

Ki, men vohdat shorobihilir ichibman.

Bu so'zlardan Oллоh yodli uchun taxtu baxtdan voz kechgan, ilohiy birlikka musharraf bo'lgan muquddas oshiq ma'naviyatini anglash mumkin.

Qissa so'ngida shoir tamonidan keltirilgan bir g'azal Ibrohim Adham faoliyatining mazmun-mohiyatini yaqqol sharhlovchi xufosa vazifasini bajara oladi:

Daryoni tark qilarchi uqubg'a yuz tog'on kishi,

Jannat ila harni natar narho yozin ko'rgan kishi.

Kim bexabarlar Marholin mag'fir erur daryoyig'a,

Daryoning mulkin ayilasiz ondin xabar olg'on kishi.

Fag'jari Qaysar mulkni boshig'a urasami oni.

Nesvan Solaymon tuzilni ishq taxtiga mingan kishi.

Ushbu qissa Huvaydoning «Rohati dib» dostoni oldiga qo'yilgan muhim vazifa, ya'ni komil inson tarbiyasi uchun xizmat qilgan. Dutton Sharq mumtoz adabiyotida ibratli, haqiqiy oshiq bo'lib kelgan Ibrohim Adham timsolining qayta yaralishi «Rohati dib»ning aharniyatini yanada oshiradi.

Tayanch tushunchalar:

Oshiqona, orifona may, qadab, faqir, asyyor syujet.

Savol va topshiriqlar:

1. Huvaydoning qisqacha tarjimai holini gapirib bering.
2. Shoirning adabiy merosi haqida ana'lumotlarni so'zlang.
3. Huvaydo qanday janrlarda ijod qilgan? Uning musajzed, ruboiy va chistonlardan misollar keltirib tushmating.
4. Huvaydo falsafiy dunyoqarashda qaysi shoirlarga yaqin turadi?
5. Husavvuf adabiyotida panu-nasihating o'ruvi haqida so'zlang.
6. «Rohati dila» dostonini o'qing. Uning g'oyalari, timsollar va hikoyalari talqiniga e'tibor bering.
7. Dostonni shoirning so'z qo'llashi, badiiy san'atlaridan foydalanish mahorati nuqtai nazaridan tahlil eting.
8. «Ibrohim Adham» qissasi, uning genozisini, mumtoz adabiyotdagi o'ruini Navoiy asarlari bilan qiyosan o'rganib, belgilab berishga harakat qiling.

Asosiy adabiyotlar:

1. O'zbek adabiyoti. 3-jild. T.: 1959.
2. Huvaydo. Rohati dil. T.: 1994.
3. Huvaydo. Devon. T.: 2014.
4. O'zbek adabiyoti tarixi. 5-jildlik. 4-jild. T.: 1978.
5. Jumaxova N. Huvaydo merosining ma'naviy-ma'rifiy mohiyati. T.: 1995.
6. N. Xudoyberdiyev. Huvaydoning adabiy merosi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T.: 1980.

QO'QON ADABIY MUHITL AMIRIYNING

HAYOTI VA LJODI
(1787-1822)

REJA:

1. XVII-XVIII asrlarda Qo'qon xonligidagi ijtimoiy-siyosiy hayot.
2. Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlarini.
3. Amiriy hayoti va ijodi munbalari.
4. Tarjimai holi.
5. Shoirning adabiy merosi.
6. Shoir she'riyatining mavzu ko'lamini va g'oyaviy xususiyatlari.
7. Asarlarining janriy tarkibi.
8. Amiriy ijodida musammating o'ruini.
9. Shoirning badiiy mahorat qirralari.

XVII-XVIII asrlarda Qo'qon xonligidagi ijtimoiy-siyosiy hayot.
Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlari.
Qo'qon xonligi hududiga hozirgi Farg'ona, Namangan, Andijon, Toshkent, Xo'jand, Qirg'iziston va Janubiy Qozog'iston kirgan.

XVIII asr boshlari (1702-1710)ga kelib Buxoro xonligida parukandalik kuchaydi. Bundan foydalanib, keyinchalik Qo'qon xonligi deb atalgan hududda, Minglar urug'i oqsoqollari birlashib mustaqil davlat tuzishga qaror qilishdi.

1709 yilda Minglar Farg'ona vodiysida hakimiyatni o'z qo'llariga oldilar. Yo'lboshchilardan biri Shohruhbiy hukmdor deb e'lon qilindi. Shu tariqa Movarounnahrda Buxoro va Xeva xonligi qatorida mustaqil Qo'qon xonligi vujudga keldi.

Qo'qon xonligida Shohruhbiy (1709-1721), o'g'illari - Abdurahimxon (1721-1733), Abdulkarimxon (1733-1750) hukmronlik qilishadi. Keyinchalik ularning avlodlaridan Erdona (1751-1762), Norho'tabek (1763-1798), Olimxon (1798-1810), Amir Umarxonlar (1810-1822) xonlikni boshqardilar. Ular o'z faoliyatlarini davrida hududni kengaytirishga, markazlashtirishga harakat qilishdi, Jangu jadallarni

olib burishdi. Qoʻshni davlatlar bilan hamkorlik va doʻstona aloqalar oʻrnatishga intilishdi. Haʼzan yutuqlar qoʻliga kiritildi, baʼzan yutuqatildi. Ijtimoiy hayotni yaxshilash choralari izlandi.

Olimxon davrida Qoʻqonning siyosiy mavqei kuchaydi. Harbiy ishlar kuchayib ketdi. U 1805 yili rasman oʻz davlatini Qoʻqon xonligi deb eʼlon etdi. Oʻziga xon rubhasini qabul qildi. Olimxondan keyin ukasi Umarxon oʻzini «xon» emas, «amir» deb atadi. 1818 yili «amir» - unvoni unvonini oldi.

Qoʻqon xonlari xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy darajasini koʻtarish choralari izlashgan. Ijodkorlarga rahnamolik qilib, ragʻbatlantirishgan. Adabiyot va sanʼat rivojiga imkon yaratishgan. Ular vohatada xalqning maʼnaviy kamoliga taʼsir oʻtkazishgan.

XVIII asr 1 yarmida Qoʻqon adabiy muhiti tashkil topa boshlagan. Jumladan, bu borada Mirzo Olim «Ansobus - salotin» asarida 1732-1733 yillarda Abdulkarimxon davri haqida shunday yozgan: «Abdulkarimxon... xizmatiga eshon, domullo, Olim Karimxoniy va domullo Vali Xoʻjandiy va Mashrab devonay; Namangoniy kelib suhbat tutardilar. Alarning suhbatidin ifrada va istifoda topib, accha umumiy diniy va kashf yaqiniga olim va koshif boʻlib kamolot hosil qildi»¹.

Qoʻqon adabiy muhitining eng gullagan, taraqqiy topgan davri bu - Amir Umarxon davridan boshlangan. Uning oʻzi shoir boʻlgani sababli ijod ahliga imkoniyat yaratib bergan. Ularga homiylik va rahnamolik qilgan. Miyon Buzrukning 1930 yilda Toshkentda chop etilgan «Oʻzbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash» kitobida bu davr Qoʻqon adabiy muhiti «Oʻrin beshik davri adabiyoti» deb ataydi. Bu taʼrif birinchi navbada, Saroy tarixchilari tomonidan toʻqilgan «Oʻlin beshik» va Bobur haqidagi afsona bilan bogʻliq². Ikkinchidan, adabiy muhitda yaratilgan qulay ijodiy sharoit va jarayon ham nazarda tutilgan.

¹ A. Qoyunov. Qoʻqon adabiy muhiti. -T.: 1961, 41-b. («Ansob us-salotin, 18-b varaq).

² Unga koʻra, goʻyo Kobil tomon ketayotgan Bobur endi tugʻilgan chaqalogʻni olim beshikka belab, yoʻlda qoldirib ketgan ekan. Fargʻona vodiysidagi oʻzbek qabila boshliqlari beshikni topib olishib, bolani katta qiladilar... Shohruhbiy «Oʻlin beshik»ning 10-pushti hisoblangan. N. Norqulov, U. Joʻraev. Oʻzbekiston tarixi. 8-sinf uchun darslik. -T.: 2004, 163-bet.

Amiriy taxallusi bilan ijod qilgan Amir Umarxon oʻzining siyosiy faoliyatidan tashqari adabiyot va sanʼat, ilm-fan rivojiga ham katta oʻtibor bergan. Xonlik hududidagi barcha iqtidorli ijodkorlarni saroyga jamlab, faol ijodiy jarayonni tashkil etdi. Ushbu adabiy jamoa oʻzini turli yoʻnalishlarda namoyon eta olgan.

Tarixnavislik, tazkiranavislik, sheʼriyat, nasr, matbaa ishlari, adabiy hamkorlikning noyob mahsulatlari dunyoga kelgan. Hakimxon Toʻraning «Muntaxab ul-tavorix», Avazimhammad Attorning «Ulfiat ul-tavorix», Isʼhoqxon Toʻraning «Tarixi Fargʻona», Musfirning «Ansob us-salotin va tavorixi Xavoqin», Muʼribning «Shahnomai devona Muʼrib», Musfirning «Shahnomai Nustat payom» kabi tarixiy asarlari, Fazliy Namangoniyning «Majmua shoiron» tazkisasi mazkur davrda yaratilgan, u haqdagi maʼlumotlarni oʻzida jamlagan. Umarxon tashabbusi bilan dunyoga kelgan Fazliy tazkisasi tazkiranavislikda yangi yoʻnalishni shakllantirdi. Keyinchalik bu anʼana boshqa adabiy muhitlarda ham davom ettirilgan.

Qoʻqon adabiy muhitida xalq ogʻzaki ijodi namunalari oʻzlashtirishga, jamlashga, yozma adabiyot bilan uygʻunlashtirishga katta oʻtibor berilgan. Bu harakatning noyob mahsuli sifatida Gulxaniyning «Zarb ulmasal» asarini eslash kifoya. Uvaysiy, Nodira, Fazliy, Ado, Maxmur, Amiriy kabi ijodkorlarning asarlarida ham xalqona hikmatlardan, iboralardan umumli foydalanish yaqqol koʻzga tashlanadi.

Qoʻqondagi matbaachilikning oʻz taraqqiyot tarixi mavjud. Mazkur davrda ham koʻplab qoʻlyozmalar qayta-qayta koʻchirildi. Ayniqsa, Ushbu davr matbaa tarixini adabiy aloqalar, adabiy hamkorliklardan ayri lasavvar etib boʻlmaydi. Chunki, Bedil devonlari koʻchirib, koʻp nusxalarda tarqatilgan. Uning asarlariga shoirilar naziralar, muxammassar bogʻlashgan. Lutfiy, Navoyi, Amiriy devonlaridan iborat «Muhab hamoma» majmuasi Turkiya sultoniga sovgʻa tariqasida yuborilgan. 1836-1837 yillarda Amiriy va Nodiraning oʻgʻli Muhammadalixon buyrugʻiga binoan xattot Dabir tomonidan Fuzuliy devoni koʻchirilgan. XIX asr Qoʻqon adabiy muhitida yashagan adiblarning ijodida Fuzuliyning adabiy taʼsiri kuchli boʻlgan. Shoir asarlaridagi soʻzlar xazinasidan foydalanishgan. Uning asarlariga naziralar, muxammassar bogʻlashgan.

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida Qo'qon adabiy mahitining o'ziga xos o'ri bor. Madaniy merosimiz zalvorini u yerdan tarbiya topgan Gulxaniy, Uveysiy, Nodira, Maxmur, Fazliy, Ado kabi sanoqsiz ijodkorlarning asarlarisiz tasavvur qilish qiyin.

Atroqli adabiyotshunos Abdurauif Fitrat «XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyoti»ga umumiy bir qarash»¹ nomli maqolasida Farg'ona adabiyoti»ga ham e'tibor qaratadi. Uning yutuqlari va noqisliklari borasida su'zlaydi. Ta'kidlash kerakki, undagi Fitrat diqqatini tortgan barcha ijobiy jihatlarning haimda yuqorida sanab o'tilgan adiblar ijodi ravnaqning homiysi va rahnamosi Amir Umarxonidir.

Jumladan, uning taklifi va tashabbusi bilan yaratilgan Gulxaniyning «Zarbulmasab» asarini nazarda tutib Fitrat, «bu davrda Farg'ona saroy adabiyotining xalq adabiyotiga ayiricha diqqat qilinganlari ham ko'riladi»² deya ta'kidlaydi.

Tazkirachilik taraqqiyotida yangicha ko'rinish va bosqichning shakllanishida ham Amir Umarxonning munosib xizmati bor. U payrov she'rlardan tuzkira tuzish an'anasini hoshlab berdi, Fitrat diqqat qilganidek, keyinchalik bu an'ana boshqa adabiy muhitlarda ham davom ettirildi: «Shunday bo'lsa ham Farg'ona shoirlarining Xorazm shoirilari ustida kattta ta'sirlari bo'lganini inkor etib bo'lmaydi. Farg'ona «Majmua ush-shuaro»sig'a o'xshatib, Xorazmda ham bir «Majmua ush-shuaro» tuzumi buni ko'rsatadi»³.

Amir Umarxon — Amiriy faoliyati, ijodi «Adabiyot qoidalarini» kabi boshqa asarlarida ham Fitrat e'tiborini jalb ergat. O'z fikrlarini, ilmiy-tuzariy qarashlarini asoslashda uning asarlariga murojaat qilgan.

Ko'ringanidek, Amiriy o'zbek adabiyoti va madaniyati rivojiga ko'p tomonlama hissa qo'shgan Mo'tabar mutafakkirlardan biridir. Amiriy hayoti va ijodi manbalari. Taryixasi holi. Shoirning adabiy unosi. U 1787 yilda Qo'qon xoni oilasida dunyoga keldi. To'liq ismi Amirisuyid Muhammad Umarxon, Taxallusi Amiriy. U o'zining das-nasahi haqida devoni debochasida, «...vujudim gulbuni Temir

ko'rgan gulistoni shajarasini samarasidur; ...Xilqatim nihollikim, Bo'kor sulton chamanining navbodasidur»⁴, deya temurzo-dalar sulolasiga mansubligini e'tirof etadi.

Akasi Olimxon (1800—1809) xonlik hududini kengaytirishga harakat qildi. Farg'ona, Toshkent, Chimkentni qo'l ostida markazlashtirdi. Hukmronligi jangu-jadallar ichida kechdi.

1807—1808 yillarda Olimxon ukasi Umarxonni Farg'onaga hokim etib tayinlaydi. Umarxon shu faoliyati davomida unaroyu ulamlolarning hurmatini qozondi.

O'zining tadbiri va donoligi, janjali vaziyatlarni muhirlilik bilan tinchitishi, amaklari fozillar ko'ngliga yo'l topa olishi, muammolarni adolatli hal etishi bilan xalq e'tiboriga sazovor bo'ldi.

1808 yilda Umarxon Andijon hokimi Rahmonqulbiyning qizi Moharoyim (Nodira)ga uylanadi. Uarning oilasi, farzandlari, ularning taqdiri li munosabati, ijoddagi ustodu shogirdligi, farzandlari, ularning taqdiri haqida ko'p mambularda ma'lumotlar yetib kelgan.

Olimxonning ketma-ket yurishlari, qon to'kishlari xalq noroziligiga sabab bo'ldi. Bu norozilik fitna bilan yakunlandi. 1809 yilda Olimxon fitnachilar tomonidan o'ldirildi. Qo'qon taxtini ukasi Umarxon (1809—1822) egalladi.

Shundan so'ng, Umarxon 12 yildan ortiq Qo'qon xonligida hukmronlik qildi. U devoni debochasida ta'kidlaganidek, mamlakada tinchlik va osoyishtalini o'rnatdi. Zulmini bartaraf etdi. Adolatni barqarorlashtirdi. Xalqning iqtisodiy, ijtimoiy yashash sharoitlarini yaxshilashga intildi. Bu yo'lda ko'cha va bozorlarni obod qildi. Muhojirlarga himmat ko'rsatdi. Xonaqoh va madrasalar barpo etdi. Ularda o'qitish ishlarini takomillashtirdi. Ilm ahli va tolibi ilmlarni qo'llab quvvatlashi. Homiylik qildi. Ko'plah arif-u auhorlar qozdirdi. Bog'lar barpo qildi. Hammom, sarob va g'uzarlar tashkil etdi. Sipoh va askarlar, mulozima xodimlarga g'amxo'rlik qildi. Xonlik chegaralari va savdo yo'llarining xavfsizligini ta'minlash choralarini ko'rdi. Toshkent, Husoro, Xeva karvon yo'llari tutashadigan joyda mustahkam Oymachit qal'asini qurdirdi.

¹ Amiriy, Devon, I: 1972, 19-bet.

² Amiriy, Devon, Debochas, T.: 1972, 19-20-bet.

Umarxon hukmdor sifatida hukmronligining dastlabki yillaridagi qo'shni mamlakatlar bilan aloqalarni yaxshilash choralarini izlagan. Chor Rossiyasining ulkan mustamlakachilik rejalarini sezgan Umarxon ular bilan muzokaralar olib borgan. 1812 yilda Rossiyaga elchi yubordi. 1813 yilda esa rus elchisi F. Nazarov rus podshosi topshirig'i bilan Qo'qonda keladi. Ammo, noyob mollar yuklangan karvon va qimmatli sovg'a-salomlar bilan kelgan rus podshosi vakillarini, asosiy maqsadlarini bilgan sababli, Umarxon xushlamay qarshi oladi¹.

1820 yilda Usmonli turk davlati sultoni Mahmud II ga ham bir maktub yozib elchi yuboradi. Umarxon an'analarga ko'ra Turk sultoniga ko'p sovg'a-salomlar jo'natadi. Ular orasida Lutfiy, Navoiy va Amiriyning she'rlaridan jamlangan «Muhabbatnomasi» nomi shu she'riy devon ham bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor. Turkiyaga tashrifidat maqsad uch - Qashg'ar, Buxoro va Rossiya tomonidan xonlikka solinayotgan tabiiydir hataraf etishda madad so'rush edi.

Amir Umarxon ko'mak so'rah yozgan maktub Sulton farmoniga ko'ra saroy a'yonlari majlisida ko'tib chiqiladi va muhokama etiladi. Ammo hech qanday amaliy yordam berilmaydi².

Ko'rinadiki, Umarxon xonlikni nihoyatda murakkab vaziyatda boshqarishiga to'g'ri kelgan. U shunday sharoitda ham siyosatda to'g'ri yo'l topib, qat'is holatni mo'tadillashtirish choralarini izlaydi.

Ammo, tarixiy ma'lumotlardan ko'rinadiki, Umarxon ham ideal podshoh bo'lgan emas. Uning siyosiy faoliyatida ham qattiqqo'lik va shafqatsizlik bilan yondashilgan, hal etilgan vaziyatlar, voqea-hodisalar ko'zga tashlanadi. Biz bunday holatlarni, albatta, xolis baholashimiz va to'g'ri tushunishimiz lozim. Umarxon 1822 yilda 35 yoshida kasallik tufayli vafot etadi.

XIX asr boshlarida adabiyot va san'atni, madaniyatni rivojlantirishga katta e'tibor qaratildi. Buxoro, Xeva va Qo'qonda o'ziga xos xususiyatlarga ega adabiy muhitlar shakllandi. Qo'qondagi ana shunday adabiy harakatga Umarxon rahnamolik va homiylik qildi. Atrof viloyatlardagi barcha ijodkorlarni Qo'qonga to'pladi. Olinu fozil.

¹ *Balaboyev H. Memtoz so'z qabri*. T.: 2004, 59-bet.

² O'sha usul, 59-bet.

sho'ru san'atkorlar bilan sulbatlar uyustiradi, mushoiralar o'tkazadi. Bu borada devoni debochasida shoirning o'zi quyidagicha ta'kidlaydi: «...juda ulamo sulbatlarinda o'lturdim. Oyot va abodis gavharlari bir-bir qat'iq sadafin ko'ldurdim. Va gohi fazlu kamol ahli birla mujolabat qildim. Ilmu donish nuridin bahara oldim. Fimuni ma'noiy javobirlarni ko'ngul xazinasi'ga soldim»¹.

Umarxonning ilmparvarligi, rahmatoligi natijasida shu davrda Qo'qonda kuchi adabiy jarayon vujudga keldi. Gulxaniy, Fazliy, Abo, Mas'um, Hoziq kabi shoirlar, Uvayyiy, Nodira, Mahzuma, Dilshod Baroni kabi shoirlar yettishdi. Biron adabiy muhitda Umarxon davridagi chalik ayollarga e'z iqtidorini namoyon etish uchun imkoniyat berilgan. Umarxonning o'zi ham Amiriy taxallusi bilan she'rlar yozib, adabiy muhitda ustod maqomida turgan.

«Bu davrda Farg'ona saroy adabiyotlarining xalq adabiyotiga ayri-chal diqqat qilganlari ham ko'riladi»². Huning natijasi o'laruq, Gulxaniyning «Zarbulmasab»dek noyob asari ham xon tashabbusi, taklifi va homiyligi tufayli maydonga kelgan. Adabiy jarayon haqida muhim dalillarni o'zida jamlagan Fazliyning «Majmu'at shoiron» tazkirasini ham Umarxon tavsiyasi bilan yaratilgan. Bu tipdagi tazkiralar keyinchalik Xeva adabiy muhitida ham ta'lif etilgan. Amiriy ulkan siyosiy faoliyat bilan band bo'lishiga qaramay, ma'naviy kamolotga, adabiyot va she'riyatga katta e'tibor bergan. Nazmni teran anglagan. Uni tushunish, his qilishni hammaga ham nasib etavermaydigan noyob fazilat deya qadrlagan:

*Gavkari nazm bahosizdir Amir,
Anga har siffat xaridor o'limas³.*

Anglashiladiki, Umarxonning O'ra Osiyo ijtimoiy taraqqiyotida, madaniy ravnaqida juda katta o'rni bor. Yaratgan she'riy merosi esa ma'no, mohiyat, badiiy tasvir usullari jihatidan o'z maqomiga ega.

¹ Amiriy, Devon. Debocha. -T.: 1972, 20-bet.

² *Fozil*. Jamlangan asarlar. -T.: 2000, 2-jild, 59-bet.

³ Siffa - hissa, parti, prestkash.

⁴ Amiriy, Devon. -T.: 1972, 92-bet. Keyingi she'riy parchalar shu manbadan olinadi va qavs ichida salifasi ko'rsatiladi.

Shu paytgacha Amiriy faoliyatining ayrim qirralari adabiyotshunos va tarixshunoslar tomonidan o'rganildi¹. Asarlari antologiya, xrestomatiya va majmualarda chop etildi. Devoni nashr qilindi². Ammo, uning ijtimoiy hayotidagi xizmatlari, ijodkor sifatidagi o'zbek adabiyoti tarixidagi o'rni yetarlicha baholangan emas. She'riyat ma'no, timsol va badiiy san'atlar mutanosibligida o'z talqinini topgani yo'q. Bu borada birgina Z. Qobilova tomonidan yaratilgan «Amiriy hayoti va adabiy merosini o'rganishga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiya tadqiqotini e'tirof etishimiz mumkin, xolos. Shoir adabiy merosi yuzasidan chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borish mustaqillik davri adabiyotshunosligi oldida turgan muhim vazifalardadir. Chunki, tarixning manfiyatimizga mos keluvchi qismlarini tanlab o'rganish, ob'ektiv xulosalar chiqarishimizga xalal beradi. Umi yaxlit o'rganish, muhim saboqlar chiqarish kelajak taraqqiyotini belgilaydi.

Amiriy o'zbek va fors-tojik tilida lirik she'rilar yaratgan. O'zbekcha va forschi she'rilarini 2 ta mustaqil devon holida taritib bergan. Unda g'azal, muxammas, musaddas, musamman, tuyuq, ruboiy kabi janrlardagi asarlari jamlangan. Devoni debocha bilan boshlanadi. Shoirning jami 10000 mistradan ortiq she'rleri bizgacha yetib kelgan. Amiriy devonining ko'plab qo'lyozma va tashbosma nusxalari mavjud. O'zbekiston FA Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi, Teknologiya va publikatsiya bo'linining katalogida shoir devonining 26 ta nusxasi hisobga olinib, ilmiy tavsif etilgan. Bu qo'lyozma devonlar Toshkent, Samarqand, Buxoro, Leningrad kutubxonalarida saqlanadi.

O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida shoir devonining 17 ta qo'lyozma nusxasi saqlanadi. Bundan tashqari, shu fondga XIX asr oxiri XX asr boshlarida chop etilgan bir nechta tashbosma nusxalar ham mavjud. Devonining 1881–1887 yillarda Istanbulda chop etilgan 8 nusxasi ham shu fondga. Ammo, shoir devonining avtograf nusxasi ma'lum emas.

¹ Qayumov P. Qo'qon tarixi va adabiyoti. T.: 1998; Qayumov A. Qo'qon adabiyoti. T.: 1961.

² Amiriy. Devon. T.: 1973.

Shoir she'riyatining mavzu ko'lami va g'oyaviy xususiyatlari. Amiriy devoni tarkibidagi g'azallar arab alifbosi tartibida joylashtirilgan. Boshqa janrlar ham devon tuzilishining asosiy tartiblariga rioya qilingan holda jamlangan. Devon maxsus nomlanmagan. Ammo, muallif tomonidan «debocha» yozilgan.

Shoir she'rilarining yaratilish tarixi, mavzu qamrovi, ma'nosi, timsollar mohiyatini to'g'ri anglashda «debocha»ning ahamiyati boqiyos. Chunki unda shoirning ijtimoiy faoliyati, ijodiy maqsadi borasida shorhlar, izohlari o'z ifodasini topgan. Bu ma'lumotlar bizga ko'p masalalarni to'g'ri anglash va xulosa chiqarish imkonini beradi. Debochaga shoirning ikkita ruboiysi kiritilgan. Birinchisi taronayi ruhoiy bo'lib, a – u – a – a tarzida qo'lyalangan. Mavzu jihatidan hasbi hol yozilishida:

Chun mo'jabul' qayonini' buyyod ettin.

Ekson ila el' xolirini' shod ettin.

Rox, juda' sarxou' adp' ila dox' ettin.

Aradoqti, jahon mukiri' obod ettin (20-bet).

Ushbu ruhoiyda Umarxon-Amiriyning xon sifatidagi boshqaruv tar moyili sharhlangan. U jahonni obod etishning sirini adolat va saxovatda ko'radi. Shoir ruboiyda o'zi analga oshirgan ishlarni sarhisob etish bilan cheklamaydi. Balki, o'z faniyatidan kelib chiqib, insoniyatga olam va odamni mukammallashtirish yo'l-yo'riqlaridan saboq ham beradi.

Ikkinchi ruboiyda shoir she'riyatida asosiy mavzu bo'lgan ishq talqinining sharhi berilgan:

¹ Mo'jabul' – adolat.

² Ayvon – ko'shik, qasr.

³ Xolir – bu o'rinda ko'ngil ma'nosida.

⁴ Jox – in'om, e'timol.

⁵ Sarxou – saviylik.

⁶ Adl – adolat.

⁷ Dod – insof, adolat.

Agarchi to'sh diyorida g'olib o'ldi ko'ngul.

Suroni ishq muhabbatg'a rog'ib¹ o'ldi ko'ngul.

Shohdof bezmida paymona² muhabbat ichib,

Mudom rog'ari³ sabbo⁴g'ar⁵ talib⁶ o'ldi ko'ngul (21-bet).

Ushbu ruboiyda shoh va shoir Umarxon tabiatidagi ziddiyat, shohlikning shoir tabiatiga, rubiy holatiga ta'siri o'z aksini topgan. Lirik qahramon faoliyatida shoh sifatida boshyorlik, aql bilan ish yuritish yetakchilik qilsa-da, ko'nglining ishq-muhabbat behushligiga, devonligiga rag'bat, mayli ko'proq. Mushohada maqomida esa qizil may to'la qadabga talabgor. Ruboiy mazmunidan ko'rinadiki, u zobiriy va botiniy mazmunga ega. Juman, ishq, shuhud bezmi, paymona muhabbat, sog'ari sabbo kabi ramzlarni qo'llab, shoir o'z she'riyatidagi ishq mohiyatini oydinlashtirib beradi. Bu timsollarning barchasi haqiqiy muhabbatni sharhlovchi ramzlardir. Bu erda timsollar markazida turgan may ilohiy ishq mohiyati bilan bog'liq. Shunday ekan, Amiriy she'rlaridagi ishq taqini, timsollar mohiyatini har doim ham majoziy ma'noda tushunish to'g'ri emas. Uning zamiridagi ko'pma'noilik va botiniy mazmunni ham e'tiborga olish lozim. Bu fikrlarni «Devon» dehochasidagi shoirning quyidagi mulohazalari ham tasdiqlaydi: «Bo-vujud muacha shug'lu tarafdod va bu muqolur tajassusi tasaddud ko'ngul ishq muhabbat zavqig'a rog'ib va zamirida oshiqona, she'rangoz g'azallar shavqig' o'lib erdi. Parichehra gulandom shohidilari safhai orazida sun'i qulami birla yozilg'on xaffi rayhoni g'uhorin va xol binafsha nuqtalari savodin mutolaa va mushohada birla haqiqat sarmushqim ohar erdim... Va har golkim, gulruksor sanamlar husnining oyinasikim, mahbubi beunis jamolini(ng) jilvasi mazharidur, xayolim nazari⁷a manzar bo'lg'och tab'im to'usi mushohada hayratgohida shirin ash'orlar birla azal naqqoshining iradafi xomasi chekkon bade naqshlar ofarimonda

¹ Rog'ib - mayli.

² Shohdof - ko'z hilan ko'rish, mushohada qilish.

³ Paymona - qadsh.

⁴ Sog'ar - may qolishi.

⁵ Sabbo - qizil may.

⁶ Talib - talab qiltuvchi, izlovchi.

surud qitur erdilar»¹. Demak, shoir sanamlar husni va yoki atrofidagi har bir tabiiy go'zallikni o'xshashi yo'q mahbuba jamolining - Ollohning «jilvasi mazharig'a», ya'ni tajallisi degan tasavvurda.

Shoir she'rlari, o'zi ta'kidlaganidek, asosan, oshiqona yo'nalishda. Timsollar markazida turuvchi ham oshiq timsosi. Shoir asarlarida ishq chuqur mohiyatga ega. U zobiriy va botiniy ma'noni o'zida mujassamlashtiradi. Agar biz faqat zobiriy ma'nolar haqida so'zlasak, shoirning badiiy maqsadidan uzoqlashamiz. Chunki ijodkorning asl niyatini ifodalashi uchun zohirbinalik bir vosita, xolos. Agar botiniy mohiyatni anglatmasak, shoir asarlari siyqa va jo'n ijod namunalari²ga aylanib qoladi.

Amiriy she'riyatida nazarda tutgan harcha ishoralarni tushunish uchun asarning ma'nosi va timsollar mohiyatini anglash lozim.

Ma'lumki, ishq asori pibhoniydir. Uni hamмага oshkor etish salbiy holat, iradasizlik belgisidir. Bunday xatoga yo'l qo'yg'an oshiqni Mansur Hullojlar qismati ta'qib etardi:

Kasidin davr urma, ey oshiq, agar Mavsurven.

De'abiq: asori analliq, dorebin avdisha qil. (148-bet)

Shu sababli ham muntaz adabiyotda, jumladan, Amiriy ijodida ham ramziylik muhim ahamiyatga ega. Timsollar mohiyatidagi ko'pma'noilik va sirli³lik ishqning muntaz talqini bilan izohlanadi.

Jaloliddin Rumiy ishq mohiyati haqida so'zlab, «Ishq - usturlobi asori xudon», ya'ni ishq Olloh asorini o'rganuvchi vosita, deya baholagan edilar. Amiriy lirik qahramoni ham xuddi shunday nuqtai nazarda turadi. U dunyo mohiyati, hayotning mazmunini va sir-simolimini ishq orqali anglashga intiladi. Natijada, o'zi tushungan haqiqatlardan saboq beruvchi donishmandga aylanadi. Buni shoir «Falotun ishq darsida menga shogird erur», deya e'lifot ham etadi.

Mulki mo'rida so'zum shubhori fosh o'ldi Amir.

Buaki, shamsihri zabonim edi javhar afshan. (182-bet)

¹ O'zba asar, 20-21-bet.

Ushbu baytda ham shoir o'z so'zining mohiyatbirlilikda shubhan topganini eslatyapti. «Mulk mas'nis degunda ham botiniylik mazmuni tutilgan.

Shoir o'z she'rlarida ishq va oshiqlikning haqiqiy mezonlarini belgilab ko'rsatadi. Bu yo'lga tushgan solik uchun maqsad yo'lida hech narsa, garchi u shirin jon bo'lsada, to'siq bo'lolmashigi lozim:

*Oshiq uldurkim, labingni hasratida jon berar,
Yo'lsa ko'pbur bulhavarlar ko'nglida yolg'on havas (94-bet).*

Yoki:

*Kechgang o'zbekim agar hazmi visolin izlasang,
Qilmag'il, ey xasta ko'nglim, jon bila jonon havas (94-bet).*

Farg'ona adabiy maktabida Mashrabul keyin yashagan shoirlar ijodida uning ta'siri yaqqol seziladi. Bu Amiriy she'rlarida ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, quyidagi bayt Mashrabning «Yorsiz ham boshlab qilay» mastalari bilan nihoyatda hamohang:

*Rasmchar ahli jusan bo'ynig'a timmar asmog'i,
Doq'i dil gar bo'lmasa, bo'yada tummori g'alat (104-bet).*

Demak, shoir lirik qahramoni ham tashqi naqshu nigordan ko'ra hiltan bir nuqtai nazarda.

Asl maqsad manziliga yetish vositasi ishqda ikki yo'nalish mavjud. Biri sukra — bezudlik, ikkinchisi sahv — hushyorlik yo'li. Sukra yo'lida esa aql yetakchilik qiladi. Aql rahnamoligi inkor etiladi. Sahv yo'lida hbandchilik tariqati ma'yu-lariga o'z munosabatini ham bildirib ketadi. Jumladan, u aql va jurnunni birlashtirish tarafdori:

*Aql man aylar, jusan tug'yon etar yuz ko'ngali,
Bu ikkovin etib ul yora dachor aylay hukun (177-bet).*

Yoki:

*Bulhavar! ishq ramzin na bilor,
Bevoraf ashranti asrar o'lmas (91-bet).*

Amiriy she'rlarida ishq mazmunini yoritadi, sharhlaydi. Oshiqning haqiqiy maqsadi — haqiqat. Fano baqogga ko'prik. Shoir orif ayni sifatida unga erishish yo'llarini ko'rsatadi:

*Ishq yo'lida fano o'lmas erar qim boqo,
Kunki o'ldi xanjari noz ila qurbon topti jon (202-bet).*

Yoki:

*Manzili maqsad tariqini tay eig'aymen, Amir,
Gar bu yo'l ichra ko'ngul qonidin etsang, zohiring' (135-bet).*

Shoir she'riyatidagi oshiq timsoli tabiatini yoritishda zohid timsolining ham ma'lum o'rni bor. Oshiqning ham, zohidning ham asl maqsadi bitta. Ibydonga vesil bo'lish. Ammo, unga yetish yo'llari turlicha. Oshiq ishq orqali, zohid esa tnat-ibodat orqali niyatiga yetishga intiladi. Amiriy she'riyatidagi oshiq xatidi shu nuqtada zohid dunyoqarashi va tasavvufiari hiltan kelisha olmaydi:

*Zohido, dersenk! oshiqlig' da maqsuding nadur,
Bo'lmag'ay ishqidin o'zga hech diltokin mening (132-bet).*

Demak, oshiqning asosiy ko'ngil mulki, boyligi, bori yo'g'i ishqdan iborat. U pirovardida bitor egalikka da'vo qilmaydi. Hazrati Rumiy ham oshiq'larga baho berib, «Oshiqlar ushbu ebcbraga o'zlarini fido qilib, evaziga hech narsa istamaslar»¹, degan edilar. Zohid esa o'z dunyoqarashi nuqtai nazardan ushbu o'rinda oshiqni so'roqqa tutyap-

¹ Bulhavar — beqaror, yeng'itilak.

² Bevoraf — aq'siz, nodon.

³ Zohid — Ruh ovig'i, ozliq.

⁴ Asfaltidiki Rumiy: Ichingdagi ichingdalar. I.: 1997, 25-bet.

ti. Demak, zohidning oshiqligi orolda da'vogarlik mavjud. Tamaqchilik mujassam. Shuning uchun ham Amiriy she'riyatidagi bosh qahramon zohid bilan chiqisholmaydi. Uning tanlagan yo'lini inkor etadi. O'z qo'rasini e'tirof etish orqali unga engilguna, kinoyal tarzda tanbeh beradi.

Men kirona zohidi vava', ishqni muhabbatlar ichin,

Menga qoshing nomiyi zohida mehrob kerak (127-bet).

Zohid faoliyatida moddiylik birlamchi. U qibla va meitrobga diqqatini qaratadi. Oshiq faoliyatida esa taxayyulot birlamchi. U qibla va mehrobni ko'rmaydi. U bevosita mahbuba bilan muloqotga kirishadi. Mahbubani ko'radi. Shoir she'riyatida mahbuba timsolini, uning tavofini izohlaydi. Mohiyatiga nydinlik kiritadi. Uni tor anglagan zohidga unga yaqin tushunchalar orqali izohlab berishga urinadi. Hatto, zohid sajda qiladigan mehrobning ham qiblagi orqa o'girib turganini eslatib, u tanlagan yo'l noto'g'rligini ta'kidlaydi:

Zohid ar qoshingni inkor avlad,

Yuz o'g'ridi qibladin mehrobdek (123-bet).

Amiriy qahramoni zohid faoliyatida kibrim ham ko'radi. Uning nazarida zohid toat-ibodatdan shahodat bermochi dastorini hamмага ko'z ko'z etadi. U bilan kibrlanadi. I'rik qahramon zohid bilan muloqotga kirishib, unga dastor haqida eslatadi. Ana shu birgina so'zni qo'llash orqali shoir zohid xulqidagi nomukammallikka e'tiborni tortadi. Komil oshiq tabiatiga xos kokisorlikni alqaydi:

Yonar o'g'a xusumat aylasa bo'lg'ayna, ey zohid,

Muhabbat ahlig'a dam urma, dastoringni kaydarma (219-bet).

Amiriy ijodida dastor-salbiy timsol. U dunyoga mayl qo'yish, mansab, marutaba hcligisi:

Nega arbobi xirod ahli jumundin eri bor?

Kim hular uryon, alarning jubbaxu dastori bor (52-bet).

ishq ahli ning junundan, eshuffalikdan o'zga boyligi yo'q. Aql ahli esa ruhun zanjirband, bog'liq. Hashamalli to'n va satla ulami usl mohitidan yiroqlashtiradi.

I'rik qahramon tabiatida shohlik va shoirlkning ziddiyatli kochin-mabari, tuyg'ulari ko'zga tushlanadi. Shoirlk-oshiqlik, haqiqiy oshiqlik haqiqatidir. Faqirlk-hoyu havasdan g'olib ketishdir. Shuning uchun ham hoyu havaslarga herilish, luju taxtga bog'lanishni shoir faqirlikka e'ld qo'yadi. Uni qoralaydi. Talabgorlikdan chekinish deb baholaydi:

Savdat garbhari el qo'yimda prasi' adabidlar,

Kulohi faqr ajkar' bo'lmag'i tariki talabidlar (89-bet).

Amiriy she'riyatida ko'ngil timsoliga ham kattu e'tibor beriladi. Uning Ka'ba yanglig' Mo'tabarligi o'ziga xos ifoda tizimi bilan e'tirof etiladi:

Ko'ngul uyi sari ilaym bog'la, qasdi hej erma.

Biyobonlar kezib cho'x zihmatu dajri harum chekoma (216-bet).

Shoir she'rlarida, yuqorida ta'kidlaganimizdek, ishq yetakchi mavjud. Ammo, uning zamiriga shoirming keng qamrovli hayotiy xulosalar, fikrlari ham singdirilgan. Ishq iztiroblari, kechinmalari, ma'shuqa ta'rifu tavsifi bilan bir qatorda chuqur donishmandona, orifona falsafiy mushohadalar ham bayon etilgan. U ishq vositasida dunyoni va asl mohiyatni yoritib bergan. Bu fikrlar ba'zan dunyoviy, ba'zan ilohiy talqinda o'z ifodasini topgan. Ba'zi she'rlarida shoirming zamon va zamondoshlariga munosabati aks etgan. Davlat arbobi sifatida siyosiy hayotdagi o'yinlardan og'riash, kuyitib aytgan kechinmalarini his etimiz:

Ey falak, yog'durma ko'p g'aym johasin,

Jami o'yshim sindi koshingdin seni (253-bet).

Shoir davron iztiroblari haqida so'zlar ekan, so'zlar tizimini katta mahorat bilan tanlaydi. Bir qaraganda «uysh jomining falak toshidin si-

¹ Pos e'tibor, ro'ya, saqlash.

² Afshar - toj.

nishi» oddiygina jumla. Ammo, aynan shu soʻzlarning qoʻllanishi lirik qahramon qalbidagi ozorlarni, his-tuygʻularni aniq yetkazib berishni taʼminlagan. Rahiyat manzarasining tuyob, original tasvirini namoyon etishga xizmat qilgan.

Amiriy sheʼrlarida atrofda oddiy eshyelardan ham badiiy timsof sifatida mahorat bilan foydalanadi:

*Boʻmagʻon boʻlsa oyogʻing hajridin qolib tiki,¹
Nega hayronder koʻzum yangligʻ uzang u halqasi (235-bet).*

Shoir ot uzangusining lurishida ham mantiq koʻradi. Va undan ostiqliq rubiy holatiga mutanosiblikni kashf qiladi.

Maʼshuqadan yimq koʻz va koʻngil — yoʻlini yoʻqotgan va hayron boʻm-boʻsh uzang u oshuqqa oʻzining ana shunday ruhiy yolgʻizlik holatini eslatadi. Uzang u shakli hayratdan kattalashgan koʻzga va boʻm-boʻsh koʻngilga mengzaladi.

Amiriy ijodida Navoyi va Fuzuliy asarlarining taʼsiri yaqqol koʻrinadi. Uning, ayniqsa, ustoz Navoyi ijodiga chuquri baland. Uning 24 ta gʻazaliga muxammas bogʻlagan. Oʻzi yaratgan asarlarini esa kamtar fikr bilan Navoyi mcrosi oʻlidad bir mashq, havas deb hisoblaydi:

*Bir paripaykar xatti taʼlini shu h ettim Amir,
Bu gʻazal ne sari mashqideh Navoyi dastfari (243-bet).*

Xalosa qilib aytganda, Amiriy sheʼriyatida hayotning har jahlasi-dan soʻz boradi. Asarlarining mavzu qamrovi keng. Odam va odam, ularning munosablariga oid barcha masalalar xususida fikr yuritiladi. Shoir asarlarining eʼtiborli tomoni unumbashariy masalalarni ifodalashda oʻziga xos yangicha tasvir vositalaridan, badiiy timsof, tasbehu qiyoslardan, tarhi toza soʻzlar qatlamidan foydalanganidadir.

Asarlarining janriy tarkibi, Amiriy ijodida musammating oʻrni, Shoirning badiiy mahorat qirralari. Amiriy ijodi oʻzbek adabiyotida kati oʻrganilgan. Uning asarlari bilan tanishar ekamiz, zami-

lidi teran tafakkur koʻlami, falsafaga yoʻgʻirilgan hikmatlar qamruvi, badiiy tasvir vositayni shakllarning rang-barangligi, noyobligidan mazkur ijod oldida adabiyotshunoslikning naqadlar qarzdor ekanligini his etamiz.

XX asr boshlarida izohli, ilmiy adabiyotshunoslikning asoschilari hisoblangan Fitrat, Vadud Mahmud kabi olimlar ham Amiriy merosiga yuksak sheʼriyat namunasi sifatida qarashgan. Adabiyotshunoslikning ilmiy nazariyasini yaratishda uning asarlaridan asos sifatida foydalanilgan¹.

Amiriy gʻazal, muxammas, musaddas, musamma, ruboiy, tuyuq kabi 10 ga yaqin lirik janrlarda ijod qilgan. Quyidagi jadvalda Amiriy devonidagi janrlar tarkibi tasvillangan:

№	Turkiy devondagi janrlar tasnifi					
	gʻazal	muxammas	musaddas	musamma	tuyuq	ruboiy
1.	318	39	4	1	16	7
3.	142	18	2	1	-	-
JAMI:	460	57	6	2	16	7

Jumladan, bu borada Vadud Mahmudning «Bu kungi sheʼrlarimiz va sanʼalokorlarimiz» nomli maqolasida aytilgan fikrlari ulhoyatda ahamiyatli. U muxammas janri haqida soʻzlayotib, «Muxammas... band-bandga ajralgʻon va har qaysida bir-biruvigʻa aloqador, faqat ayri-ayri mavzular ishlatatugʻon, yaʼni butun fikrlar berilib, lugatib bir-birovidagi robitali mahkam bogʻlab borish uchun eng mukammal shakldir²», deya taʼriflaganda haq edi.

Amiriy sheʼriyati oʻziga xos tuyob uslub, kuzilmagan badiiy tasvir vositalari, badiiy detallarning turlicha jilvalanishi, tovlatishi mahsuli-

¹ Vadud Mahmud. Tanlangan asarlar. —T.: Maʼnaviyat, 2007; Fitrat. Adabiyot qoʻlinalari. —T.: Oʻqituvchi, 1995; Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. —T.: Maʼnaviyat, 2000.

² Amiriy. Devon, I: Tamaddun, 2017

³ Vadud Mahmud. Tanlangan asarlar. I: Maʼnaviyat, 2007, 90-b.

dir. Muxammalar orqali she'rning tarzu, falsafiy tafakkur ko'lamlari, betakror isle'dodining olmos qiralarini, badiiy topilmalarining nohli turfa'igini his etamiz.

Muxammalar janni Amiriy she'r'iy isle'dodini namoyon etishda «keng maydon» vazifasini bajargan. Uning O'zbekecha devonida 39 ta, 1370 misra; forsiy devonida 17 ta, 665 misra; jami 56 ta, 2035 miron muxammalar bizgacha yetib kelgan. Shoir o'zbek mumtoz adabiyotining Navoiy, Jomiy, Lutfiy, Zaliyiy, Nobiy, Bedil, Fuzuliy, Mushfiqiy kabi eng mashhur ijodkorlarining g'azallariga taxmirlar bog'lagan. Ular faqat son jihatidan emas, balki ma'no va badiiyat nuqtai nazaridan ham Amiriy salohiyatini namoyon eta olgan. Jumladan, bu bo'gada Viadud Mahmudning «Bu kungi she'rilarimiz va san'atkorlarimiz» nomli maqulasida aytegan fikrlari nihoyatda ahamiyatli. U muxammalar janni haqida so'zlayotib, «Muxammalar... badi-bandi'ga ajralg'on va har qayusida bir-biriga aloqador. faqat ayri-ayri mavzular ishlataturg'on, ya'ni butun fikrlar berilib, tugatib bir-biridagi robitani mahkam bog'lab berish uchun eng mukammal shakldir», - deya ta'riflaganda haq edi.

Quyidagi jadvallarda Amiriy devonlaridagi muxammalar tarkibi tasniflangan.

Forsiy devondagi taxmirlarning tarkibi

№	Taxmirlardagi bandlar soni	5 bandli	6 bandli	7 bandli	8 bandli	9 bandli	10 bandli	11 bandli	12 bandli	JAMI
Taxmirlar soni	7 ta	2 ta	3 ta	1 ta	4 ta	1 ta	1 ta	1 ta	1 ta	18 ta
Taxmirlarga asos bo'lgan g'azal mualliflari:										
Mushfiqiy	1									1 ta
Bedil	1		1				4	1		7 ta
Soib	1					1				2 ta
Amiriy (tab'i xud muxammalar)	1	1								2 ta
Xolis	1									1 ta
Kamol	1									1 ta
Jomiy			2							2 ta

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	JAMI
Jami misralar soni	175	60	105	45	220	60						665 Misra

Turkiy devondagi taxmirlar tarkibi

№	Taxmirlardagi bandlar soni	5	6	7	8	9	10	11	JAMI
Taxmirlar soni	11 ta	3 ta	13 ta	2 ta	7 ta	2 ta	2 ta	1 ta	39 ta
Taxmirlarga asos bo'lgan g'azal mualliflari:									
Lutfiy	2		2						4 ta
Navoiy	5 ta	2 ta	6 ta	2 ta	7 ta	1 ta	1 ta		24 ta
Fuzuliy		1 ta	1 ta						2 ta
Zaliyiy	2 ta								2 ta
Nobiy	1								1 ta
Tab'i xud	1		5 ta						5 ta
Muxammalar - marjua							1 ta		1 ta
Jami misralar soni	275	90	455	80	315	100	55		1370 misra
Jami turkiy va forsiy muxammalar	450	150	560	80	360	100	275		2035 misra

Amiriyning, ayniqsa, shoir Zaliyiy g'azaliga yozgan taxmirlari, ma'naviy toranlikning badiiy barkamollikka musharakligi bilan, ajralib turadi. U Zaliyiyning «Bitar» va «Bitar» radifti ikkita g'azaliga taxmis bog'lagan. Ikkala g'azal ham besh baytdan iborat. Muxammalar ham besh bandli. Amiriy Zaliyiy g'azallariga ulkan ehtirom bilan yondashgan. Ularda o'z hissiyotlariga munosib keshimlarni tuyub, ixlos va mehr bilan beshlantirgan.

Ammo o'zbek adabiyotshunosligida shoir Zaliyiy haqidagi ma'lumotlar aniq va yetarli emas. Uning shaxsiyati va ijodiy faoliyati bo'lasida turlicha qarashlar mavjud. Jumladan, Po'latjon Qayumovning «Ho'qand tarixi va uning adabiyoti» nomli asarida Zaliyiy haqida ma'lumot berilar ekan, uning Sharqiy Turkistonlik bo'lib, XI-XI asr

shoiri ekanligi ta'kidlanadi: «Bu shoir (Zalifiy-N.J., I.A.) Qoraxoniylarning Sharqiy Turkistondan to Buxoroga qadar istilo qilgan va rivojlangan davridagi shoirlaridan. Mashhur Sulton Satug' Beg' roxonning (998-1049y.) davrida uning shoiri bo'lganligi ba'zi shi'rlaridan bilinib turadi».

Otabek In'aboev esa XI va XVII asrlarda (Z-Zalifiy turkman shoiri Maxtunqulning jiyani bo'lib, Xoruzm tomonlarida o'lgandur. 1844 yilda vafot etgan) yashab ijod qilgan ikkita Zalifiy borligi haqida ma'lumot beradi. Tazkirada berilgan asarlar ham iltifotga bo'linadi. Ammo shi'rlar matn jihatidan bir-biridan keskin farq qilmaydi. Til nuqai nazardan bir-biriga juda yaqin. XVII asr adabiyotiga xos lekssik ko'lamga egaligi aniq sezilib turadi. Shu sababli, bu masalaga oydinlik kiritish uchun, aniq maxsus o'rganish raqozo etilishini e'tirof etish lozim. Bu borada O.Jo'raboevning bir inaqolasi ham e'lon etilgan.

Tazkirada Amiriy muxammas bog'lagan «Dors» radifi g'azal matni berilgan. Ammo u negadir muxammas shaklida keltirilgan. Aslida u g'azaldir. Mazkur taxmis Amiriy devonida «Mavlono Zalifiyga muxammaslar» degan alohida sarlavha bilan keltirilgan. Tazkiradagi matn xuddi shu taxmisga asos bo'lgan g'azal ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Amiriy kabi rahnamo shoirning ham Zalifiy g'azaliga laxmis bog'lagani, Qu'qon adabiy jarayonida uning shoir sifatida ehtiromga sazovor ijodkorligini ko'rsatadi.

Mazkur taxmislar Amiriyning noyob iste'dodini yanada oydinroq ko'rsatishga xizmat qilgan. Ulardan ma'lumki, taxmislar nazariyasi ijodkor ko'nglidagi mulamosib kechinmalarini yuzaga chiqarish va ijodiy musohqalashishning ulkan maydonidir. Bu, ayniqsa, Amiriy muxammaslarida yuqori namoyon bo'ladi. Ijodiy musohaba shoir ijodining mu'noviy chegaralarini kengaytiradi. Badiiy tasvirlash uslubining yangi qirralarini ko'rsatish imkonini yaratadi. Zalifiy g'azaliga bog'langan ikkala taxmis ham oshiqona – irfoniy yo'nalishda. «Ber» radifi muxammasdan asos g'azalni ajratib olsak, fikr-ma'no tor va tezis darajasida aytilganini kuzatamiz. Amiriy bog'lagan misralar tufayli asar mukammallik kasb etadi. Har bir bayonda aytilgan tezis

yanada chuqur ma'noga ega bo'ladi. Sharhlanadi, izohlanadi, teran mohiyatga aylanadi:

Pariruxorsorlar yuzini mo'hi derman, ayb qilmanglar;
Siki qo'shlar g'amiidin oh derman, ayb qilmanglar;
Harimi dilini bayzulloh derman, ayb qilmanglar;
Ko'ngulini poytada' shoh derman, ayb qilmanglar;
Kijudim shahrada' lasikkarakashi solihqironim bor

E'tibor bersak, Zalifiy g'azalidagi ma'no ramziylikka ega. Amiriy ana shu murakkablikni o'z misralari bilan oydinlashtirib yuboradi. U orqali xosga ham, avomga ham birday anglash imkoniyatini yaratadi. Oy yuzli pariruxorsorlar haqida so'zlab kelib, ishq manzili dilni Oltobning uyi, Oltob makon tutadigan manzil deh e'lon etadi. Bu lirik qahramonning vujudai bir shahar bilib, ko'ngilni uni boshqaruvchi zo'r podshohiga mengzashiga mutanosib tushadi.

Junun shahri savasar oqibat vovvuki bo'lasmanu?!
Ko'zum yoshi chi darvo, har taraf obi ramonim bor (472-b).

baytini beshlantirish jarayonida Amiriyning xalqona uslubii, teran tafakkur tarzi yuqori namoyon bo'ladi. Asar hazaji musammami solim vaznida yaratilgan. Shoir g'azalning hironchi misrasida qo'llangan tajohuli orif san'atini qo'shimcha uch misrada ham qo'llab, asarga o'zgartirib, betaktor joziba va chuqur ma'no bag'ishlaganining guvohi bo'larniz. Xalq orasida mashhur bo'lgan «parilarni ko'rgan kishining esdau og'ishi» borasidagi ma'lumotdan noyob badiiy detal sifatida foydalanadi. Natijada, lirik qahramon ruhiyati manzarasini nihoyatda aniq va ta'sirli chizib berishga erishadi. Shoir qofiya va radifning ma'noni mukammallashtirish, o'quvchi diqqatini bosh mohiyat atrofiga jamlash vazifasidan umumi va mahorat bilan foydalanagan. Bunday tasvirlar orqali Amiriy har bir misrada ikki qatlamli – ham oddiy hayotiy, ham chuqur ma'naviy ma'noni birlashtirish imkoniga ega bo'ladi. Bu esa asarga joziba va teranlik baxsh etadi. Lirik qahramon atvoli ruhiyasini samimiy, tabiiy va ta'sirli ifodalashga ko'maklashadi:

Navoyining mazkur g'azali 20 jildlik Mukammal asarlar to'plami 6-jildidan o'rin olgan «Pavoyid ul-kibar» devoniga kiritilgan 420-g'azal. U 7 baytdan iborat. Asar Navoyining musajja g'azalidan iborat. U yuksak mahorat bilan, belakor badiiyat namunasi sifatida yaratilgan. Mazkur asar Navoyining eng yetuk, g'azal g'azallaridan U navro'z bayrami munosabati bilan hayotsevarlik, yashillik, shodlik, quvnoqlik, go'zallik targ'ibiga bag'ishlab yozilgan. Taxmis olti banddan iborat. G'azalning maqtasiga bog'langan bund Amiriy devonida negadir tushirib qoldirilgan.

Navoyi MAT dagi g'azal matni bilan taxmis matni qiyoslanganda, ancha farqli o'rinlar hertligi kuzatildi. Bu turilikni 3 ga bo'lish mumkin:

1. Ayrim so'zlar noto'g'ri o'qilgan.
2. Ayrim o'rinlarda baytlar o'rnini almashgan.
3. Ayrim so'zlar tushirib qoldirilgan.

Quyidagi jadvalda g'azal va taxmis matnidagi transformatsiya (turlilik shakliy o'zgarishlar) jarayonlarini ko'rsatishga urindik (ikkala matnda bir xil bo'lgan baytlar keltirilmadi):

G'azal va taxmis matnidagi transformatsiya

Bayt raqami	Navoyi g'azali	Amiriy taxmisi	So'zidagi farq	So'z tushib qolgan	Baytlar o'rnini almashgan
1-bayt:	Muvofiq kiydilar, bo'lmish mayar navro'z his bayram,				
	Chaman sarvi yoshil xil'at, mening sarvi ravonim ham,				
	kiydilar	kuldilar			
2-bayt:	Chaman sarvi qolib behar, mening sarvim bo'lib dilbar,				
	Ani el aylabou muztar, bu eldek akkretsh adham.				
	el'din	el'dek			Mazkur bayt Navoyida 3-bayt sifatida kelgan. Aslida, 2-bayt bo'lishi fozim.
3-bayt:	Chaman sarvi qolib hayron, mening sarvim qilib javlon,				
	Aning shaydosi bir delqun, munga shaydo bair olam.				
5-bayt:	Qilib olam sari parvo, bu yon moyl etmondig qat'o,				
	Sobodim, ey qat'i ra'no, bo'lar ham sarv gah-gah xam.				

Bayt raqami	Bayt matni	Fitnoding parvo	«Qat'no so'zi Amiriyda tushib qolgan»
1-bayt:	Navoyi, ko'yin et manzil, yuzi qo'klig'a bo'l moyl Ki, bog' elmas seni xushdill, gulu sarv aylamas xurram.		
	Mazkur bayt taxmisidan tushib qolgan.		

G'azal 7 bayt, taxmis esa 6 banddan iborat. G'azalning birinchi baytidagi «muvofiq kiydilar» jumlasi taxmisda «muvofiq keldilar» ko'rinishida qo'llangan. Ammo «muvofiq kiydilar» shakli matladagi mantiqqa muvofiq. 20 jildlikdagi «Pavoyid ul-kibar» devoni nashrida 2- va 3- baytlar o'rnini almashirib qo'llangan. Chunki «chaman sarvining hayratiga tushishi uchun sarvqomatning bir qancha fazilatlarini ma'lum va ta'riflangan bo'lishi lozim edi. Xuddi shu sababli, 1-2-baytda ularning bir qancha xislatlari bir-biriga zidlantirilib tavsiflanadi. Jumladan, ikkalasining ham tushiqi ko'rinishi bir xil – yashil xil'atda. Chaman sarvi samarsiz, sarv-dilbar esa go'zalligi bilan mafunkor. Chaman sarvi yeldan o'z, ikkinchi sarv esa olti yeldek sakranuvchi. 2-baytda dilbarning olti eldek choptirishi haqida gapirilmogda. 3-baytda esa go'zalning javlon urayotgani, chaman sarvining harakatsizligi bilan zidlantirib tavsiflanadi. Filkdagi mantiqiy izchillik, ya'ni dilbarning ot choptirayotgani, keyin esa bu holatdan hayratning paydo bo'lishi tabiiyligi shunday xulosaga kelishimizga asos bo'ladi. Shoir dastlab dilbarning fazilatlarini tavsiflab, keyin unga oltin shaydoli haqida so'zlaydi. 3-baytda Navoyi devonida «yeldim» so'zi taxmisda «yeldek» tarzida uchraydi. 5-baytda 3 ta larq kuzatiladi. Birinchisi, Amiriy taxmisida «qat'o» so'zi tushib qolgan. U «aslo, qat'iyan» ma'nosida kelib, bunda mantiqan va vazn nuqtai nazaridan ham bu so'z raquzo etiladi.

*Qilib olam sari parvo, bu yon moyl etmondig qat'o,
Sobodim, ey qat'i ra'no, bo'lar ham sarv gah-gah xam.*

Taxmisda negadir g'azalning so'nggi, maqta bayti keltirilmaydi. Mumtoz taxmisnavistlikda mamba sifatida belgilangan g'azal to'liqligi-cha qamralishi, yoki shoirning maqsadidan kelib chiqib, ijodkor niyatida

ga mos tushmaydigan yoxud asar badiiyatida turli qaytariqlarga, sakkaliklarga bois bo'luvchi, ayrim baytlar tushirib qoldirilishi ham mumkin. Yoxud kutiblarining xatosi tufayli ham asarning ayrim qismlari taxmin tarkibiga kiritilmay qolish ehtimoli mavjud. Amiriyning mutasavvuf shoirigidan kelib chiqadigan bo'lsak, g'azalidagi muzkur, so'nggi bayt uni taxmin bog'lashga oltantingan bosq' mas'nomi o'zida mujassamlashtirgan, deyishimiz mumkin. Chunki shoir oltala baytda chaman sarvi va yashil kiyimdag'i diltarning jozibasini, go'zalligini parallel ravishda tasvirlaydi. Undan hayralanadi. Shodlanadi. Ko'tarinki kayfiyatda bahoriy ifodlarga oshbaftligini izhor etadi. Ammo ularning burortasi uni qanoatlanirmaydi. So'nggi baytlarga burganda, lirik qalaramon tabiatini sokinlashtadi. U bari olamning o'lkinchiligi haqida fikrlay boshlaydi. Soqiyga murojaat etib, sarv ham, gul ham boqiy, abidda mahkaman emasligini eslatadi. So'nggi buytda u xushnudlik ko'shkidan turib teran fikrlaydi. Maqsadni yuksak tarzda belgilaydi. Shoir tabiat fasli, go'zal diltar tasviridan asl mohiyatga yo'l topadi. Tabiatni kuzatib, fikran, hodisadan asl mohiyatga yo'naladi. Olam, odam va ilohiylik robitasini topadi. Tabiatdan sahoq oladi. Insonni to'g'ri yo'lga boshlovchi ularning falsafani kashf etadi. Foniyluk bag'rida birgina abadiy Haqiqat — yor ko'yi ekanligini angelaydi va insoniyatni bundan ogohlantiradi. Shoir jonvaz narsalarda, tabiat hayerida inson hayotining ramzini ko'radi. Tabiat ashyolarini tushunish insonni o'zini anglashga yo'naltiruvchi vositadir. U o'z mohiyatiga tabiat va moddiylikni anglash yo'li orqali boradi. Shu sababli, Navoyi ham, Amiriy ham o'z fikr, g'oyalarni tabiat hodisalari bilan izchil uyg'unlikda bayon etadilar. Davron tuni — furqat tuni, xazon fasli — muxsori zarf paralleliliklari — ruhiy holat mahzaralarini tasvirlash va tasavvur etishni osonlashtiradi. Navoyi so'nggi misruda «Jamiyat, ya'ni umumlikka erishish uchun fardlik, yolg'izlik, yagonalik maqomiga ko'tarilish»ni shart qilib ko'rsatadi. Duni qanday tushunmoq lozim? Haqiqiy oshiqning niyati umumiy ruhga quyilishdir. Huning uchun esa u butun moddiyat, ya'ni — ko'plikdan uzoqlashga olishi va yagonalik maqomiga ko'tarila olishi lozim. Amiriy maqtadan oldingi 6-buytdayoq, bu haqda o'ylanib, boqiylik va foniyluk borasidagi ayrim fikrlarni bayon etadi. Navoyi so'nggi yettinch'i baytda esa muhim va teran, butun hayot va yashashning mohiyatini oydinlashtir-

ruvchi, uning mazmunini o'zida mujassam etuvchi falsafiy xulosa-sini ifodalaydi. Ya'ni shoir majoziylik va haqiqiylikni bir-biriga ziddantiradi. Bahor tarovatidan olgan shukuhini fano va foniyluk maqomi bilan qiyoslab ko'radi. Va qar'iy xulosa-sini bayon etadi. Bog', gul, sarv — bahorning barchasi o'tkinchi, baqosizdir. Shunday ekan, insonni, kornilik va ruhoniy parvozlar sari yuksaltiruvchi, Haqiqiy yor ko'yini tanlashga yo'naltiradi:

Navoyi, ko'yin et nazari, yezu qadrig'a bo'l mayil

Ki, bog' arnar seni vesbail, gada sarv qiyomas xarrom.

Muzkur bayt asar g'oyasining eng ayt nuqtasini ifodalaydi. Shunday ekan, Amiriy taxminiga asos bo'lgan g'azalning shunday yetuk baytini e'tibordan soqir qilishi mumkin emas edi. Yuqoridagi turlichaliklar Amiriy va «Favoyid ul-kithar» devoni noshirlari turli qo'lyozma manbalardan foydalanган bo'lishlari mumkin, degan taxminni ham yuzaga keltiradi. Umi, qo'lyozmalar asosida o'rganib, qiyoslab, g'azal va taxminning sahib va to'liq variantini tiklashga harakat qilish lozim, deb hisoblaymiz. Ko'rinadiki, ikkala asarni qiyoslash matndagi saktualiklar — ning bartaraf etilishida va sahib matn yaratilishida ham muhimdir.

Taxminga olingan g'azal musajja' usulida yaratilgan. Amiriyning mahorati shundaki, u taxminida ham ana shu murakkab, mahoratlab badiiy san'atni qayta yaratga oladi. Har bir band misralari ikkiga bo'linib, qo'sh qo'fiya bilan zinyatlanadi. Bu esa o'z navbatida, ikkinchi sayquldorligini oshiradi. Asosiy g'oyaga e'tiborni qar'iyashtiradi. Diqqatni jalb etib, ma'noni ta'kidlaydi:

Iki ko'zi erar kofar, chekib mijgondin xavjar,

Xari la ting erar azar, daboning chahonavi Kavsar,

Xironi o'ldi jomparvar, qadi saqfironi Makshar,

Chaman sarvi qolib hebar, mening sarvin bo'lob diltar,

Ani et oylabon muztar, bu ekdek sebesti odham.

Taxmin avvalidanog, ko'tarinki, rubobiy kayfiyat bilan hoshlangan. Bunga sabab, bahor kelib, olamning beg'uborlik iforiga ebulg'anis-

hida. Ko'ngillar shoditku xursandchilikka imamo-lim to'lishida Amiriy asarida lirik qalramonning xushnudlik kayfiyatini shunday ta'sirli tasvirlaydiki, u beixtiyor o'quvchi ko'nglini ham baxtiyorlikka, zavq-u shavqqa oshno etadi. Shoir hayrat va hayajonga to'lib, tabiatning har bir ashyosida hayot nashidasini his etadi. Ular bilan birga yashaydi va yashmaydi. Toshqin hislari to'lqunlarida jo'shib suzadi, O'z tuyg'ulari bilan sahtbut quradi. Ularni chorlaydi, tashrifini olqishlaydi. Qayg'ularini quvlaydi. Ulardan uzqlashtib, ruhini yuksaklarga parvozga shaylaydi. Bunday ruhiy holet manzaralarini chizishda shoir tarhi toza so'zlar jilosidan, tovushlar qatidagi turli ritmik olunglar simfonyasidan umumli foydalanadi. Xususan, birinchi berrda takrorlangan «m» tovushining zamirida jaranglayotgan miriqmoq, miazza qilmoq kabi ritmik ohang jilolari (tavze' san'ati vositasida) shoir nazarda tutgan xushnudlik ma'nolarini yuzaga chiqarishda muhim ahamiyat kash etadi:

Bahor ayvoni kelib, o'ldi olam tozau karram,

Birni kono'i ayshu mishotim aptadi mahkam,

Beri kel, zavq ila ey shoshmonliq, narf bor, ey g'om,

Mavofiq kelalar, bo'lanish magar Netro'z ila bayram,

Chaman sarri yoshil xil'at, mening sarri revonim ham (390 b.).

Ko'rinadiki, Amiriy rahnumolik qilgan adabiy jarayon bekorga «adabiyotning 2-olin davri» deb baholalanmagan. Har bir ijodkor mahoratining olin qirralarini namoyon etish mazkur adabiy muhitda asosiy talablardan biri hisoblangan. Xususan, Amiriyning o'zi ham mazkur sharni bekamu ko'st hajsirishga harakat qilgan. Bugungi adabiyotshunoslik oldidagi dolzarb vazifa esa ana shu olmos yumbilarni izlab topish, kashf etishdan iboratdir.

Tayanch tushunchalar:

Olin davr, tarixnavislik, matbaschilik, muxammas, zobid, oshiq.

Savol va topshiriqlar:

1. Qo'qon xonligi davridagi ijtimoiy- siyosiy hayotni shartlang.
2. Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi va ravanaqi haqida so'zlang.
3. Amiriy hayoti va ijodiy manbalarining bibliografiyasini tuzing.
4. Shoirning ijodiy fauliyati va adabiy merosi.
5. She'riyatining mavzu va g'oyaviy qanrovi haqida fikrlaringizni hayon eting.

6. Shoir mahoratining o'ziga xos qirralarini aniqlang.

7. Adib asarlarining janr tarkibi haqida so'zlang.

8. Muxammas janrining shoir ijodidagi o'rmini belgilashga harakat qiling.

Asosiy adabiyotlar:

1. A. Qayumov. Qo'qon adabiy muhiti. T.: 1961.
2. P. Qayumov. Qo'qon tarixi va adabiyoti. I.: 1998.
3. Amiriy. Tanlangan asarlar. I.: 1972.
4. Amiriy. Tanlangan asarlar. I.: 2017.
5. N. Neruklov. U. Jo'raev. O'zbekiston tarixi. I.: 2004.
6. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
7. Boliaboev H. Mumtaz so'z qadri. T.: 2004.
8. Rumiy J. Ichingdagi ichingdadir. T.: 1997.
9. Qobilova Z. Amiriyning adabiy merosi. Filologiya fanlari nomuzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtorevetari. I.: 2010.

GULXANIYNING HAYOTI VA IJODI

REJA:

1. Gulxaniy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Shoirning adabiy merosi.
3. Adib she'riyatini ko'lamli, mavzu qamrovi va mahorati.
4. «Zarbulmasab» asarining yaratilish tarixi. Asarning g'oyaviy va badiiy xususiyatlari.

Gulxaniy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi. XVIII—XIX asr o'zbek mumtoz adabiyotida Gulxaniyning o'ziga xos o'rni bor. Bu davrlar nashi taraqqiyotini uning ijodisiz tasavvur qilish qiyin. Shuning uchun ham shoir asarlari har doim adabiyot muxlislari va tadqiqotchilari diqqat markazida turgan.

Uning ijodi haqida ma'lumotlar, mulohazalar o'z zamonasida yaratilgan tazkiralarda, tarixiy asarlarda, badiiy asarlarda ham mavjud bo'lgan. Jumladan, birlamchi, muhim ma'balar sifatida Farzib Namangoniyning «Majmua shoiron», Vozehning «Tuhfat ul-atabob...» tazkiralari, Avvazmuhammad Attorning «Tarixi jahonnomo» asari, Dilshod Barnouning «Tarixi muhojiron» risulasini ko'rsatishimiz mumkin. P. Qayumovning keyinroq tasnif etilgan «Qo'qon tarixi va adabiyoti» asaridan ham Gulxaniy haqida ma'lumot olish mumkin. Shoirning eng mashhur asari «Zarbulmasab». Uning 6 qo'lyozma va 10 dan ortiq bosma nusxalari mavjud. U bilan XIX asr oxirlarida rus sharqshunoslari ham qiziqqa boshlagan. 1895 yilda rus tiliga tarjima etilgan.

XX asrning 20-yillaridan boshlab Gulxaniy asarlari kirill alifbosi-da nashr etila boshlagan. Jumladan, «Namunai adabiyoti tojik» (1926-y.), «O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi» (1945-y.), «O'zbek poeziyasi antologiyasi»ni ayrtish mumkin. 1951 yilda «Zarbulmasab» alohida nashr etiladi. 1958, 1960-yillarda ham qayta chop qilingan.

Gulxaniy ijodini o'rganish borasida bir qancha ilmiy tadqiqotlar ham olib borilgan. Dastlabki ish 1938-yil «Mash'ala» jurnalida chop etilgan Firatning «Zarbulmasab» nomli maqolasiidir. 1948-yilda R. Muqimov yirik tadqiqot, ya'ni maxsus dissertatsiya yozdi. Iltiqi ada-

biyotshunos olimlarimizdan H. Yoqubov, V. Zohidov, V. Abdullayev, M. Qo'shjonovlarning bu boradagi xizmatlari ham e'tiborga molik. A. Qayumovning «Qo'qon adabiy mulhiti» (1961-y.) nomli kitobidan ham Gulxaniy hayoti, ijodi, o'zbek mumtoz adabiyotidagi mavqei bo'lishida muhim ma'lumotlar olish mumkin. Shoir ijodi tilshunoslik nuqtai nazaridan ham o'rganila boshlangan. X. Nazarovning bir qancha ilmiy tadqiqotlari ma'lum.

Gulxaniy ijodi hozirgacha ham olimlarimiz e'tiborini jalb etib kelmoqda. Maktab dasturlarida ham o'rganilmoqda. Ammo, shoir ijodini tadqiq etishimiz, kashf etib anglashimiz lozim bo'lgan jihatlarini hal qilish juda ko'p. Asarlarning til xususiyatlari, so'zlar xazinasi, badiiy mahorat qirralari, lirik merosining teran mohiyatini yoritish kabi masalalar adabiyotshunosligimiz oldidagi dolzarb muammolardir.

Gulxaniyning hayoti haqida mukammal ma'lumot yetib kelmagan. Ma'lum dahillar ham muhalalarda nufus hayoti etilgan. Bu xolis, yagona xulosa chiqarishimizni murakkablashtiradi. Shunday bo'lsa, biz mavjud fikrlarni umumlashtirishga harakat qilamiz.

Shoir XVIII asrning 70-yillarida Qo'qonda tavallud topgan. Uning ajdodlari, tumush tarzi haqida «Qo'qon tarixi va adabiyoti» asarida shunday ma'lumot beriladi: «Shoir Gulxaniy. Bu kishining nomi Muhammad Sharif bo'lib, Qo'qonda tug'ilgan. Onasi o'zbek bo'lib, otasi hamam Sharif bo'lib, Qo'qonda tug'ilgan. Onasi o'zbek bo'lib, otasi tojik edi. Shohi Qushbegining yuzboshilaridan bo'lgan. Qoraqog'indan kelgan. Ho'qandda uylangan. Onasi xon saroyida oddiy qora xizmatda kun kechirgan. Gulxaniy madrasani tamom eta olmagan. Keyinchalik askariy sipohlikda pasiroq darajada turib, saroy doirasida kun kechirgan. Qora ko'z, qora g'ulob soqolli, bug'doy rangli ko'rinishda xushchexra bir kishi bo'lgan, jum chakmon kiyib yurar ekam»¹.

Vozehning ma'lumotiga qaraganda, Gulxaniy Namanganda ham-mendotlik qilgan. Shunga layanib, shoir hayotining ma'lum bir davri Namanganda ham yashagan, degan xulosaga kelamiz. Namangan o'sha davrlarda Mulla Bozor O'xund kabi ulug' shayxlar, uning muridlari, din va tasavvuf ulamolari, Mashrab kabi ma'ruf shoirlar yashagan zamin edi. Gulxaniyning lirik she'riyatidagi mazmun, g'oya, falsafa va dun-

¹ P. Qayumov. Qo'qon tarixi va adabiyoti. 45-bet.

yozib qoldirilgan. Unga bag'ishlangan Gulxaniy qasidasi 52 misradan iborat. U quyidagi yuksak mahorat bilan yuzilgan matn bilan boshlanadi:

*Saharqoh beshbali sho'r'ida nolae sar kard,
Zi vasi dida guli so'rx domare tar kard.*

Mazmuni:

*Saharda hechora beshbali nola boshladi,
Qon yoshidan qizil gul etagi nomi bo'ldi.*

Gulxaniy she'rlarini ikki – furs-tojik va o'zbek tilida yaratgan. U g'azallarini Gulxaniy va Jor'at taxalluslari bilan bitgan. Shoirning taxallusini zamondoshlari ikki xil izohlashgan.

Fazliy tazkirasida bu borada quyidagi fikrlarni bayon etgan: «Gulxaniy bilimdon shoirdir. «Gulxan» emas «gulshan»dan ham chiroyliroqdir. Devonafe'lligi, o'zashubatiyatligi tutayfi u o'ziga «Gulxaniy» taxallusini olgan».

Rahmatilloh Yo'zoh esa, «Shoir hammondordik bilan shug'ullanganini uchun «Gulxaniy» deb taxallus tanlagan, deydi.

Gulxaniy she'rlarida ham o'ziga xos ifoda uslubiga ega, chuqur mushohadali shoir sifatida namoyon bo'ladi. Shoir lirikasida asosiy mavzu – ishq. Lirik qabramon – oshiq. Uning barcha o'y-fikrlari, falsafiy dunyoqarashi ana shu an'anaviy mavzu talqinida yuzaga chiqadi. Undagi ishq keng ma'noda. Shoir borliq, olamni u orqali anglaydi. Hayot, inson mohiyatini ishq vositasi-la o'rganadi. O'zini, ko'nglini uning sartiadsiz kengliklaridan izlaydi. Bu yo'lda muntoz adabiyotdagi barhayot oshiqlar Imsoli Farhod va Majnunlar ishqini tahtit etadi. Ularning nuqsonlarini fosh qilib, yutuqlariga havas bilan boqadi. Farhod-oshiqlikning eng yuqori martabasiga ko'tarilgan obrazlardan. Ishq darajasini, o'zlashni o'ltchovchi me'yoriy bir timsol. Gulxaniy shu obrazga murojaat etganda ham o'ziga xosligi ko'rinadi. Ishqni hamunaga oshkor etgani uchun uni behaynga chiqaradi:

*Dosha ishor ayladi Farhod Shirin daradini,
Ishq ayinida ulatir behayvalardan biri.*

yoqarish talqimidan kelib chiqib, u ham shunday ulog'lar izidan borqun orif shoir bo'lganini anglash mumkin. Shunday ekan, Gulxaniy Namanganga tasavvuf, tariqat bobidagi bilimni chuqurlashtirish maqsadida borgan bo'lishi ham mumkin, deyimiz. Bu fikrimizni Fazliyning shoir tabiatiga «devonafe'll», «otashabiat» deya bergan baholari ham tasdiqlashi mumkin. Biz ushbu fikrimizning tasdiqini Dilshod Barnoning «Tarixi muhojiron»¹ risolasida keltirilgan, Gulxaniy o'z umrining keyingi yillarida ham qalandalarcha hayot kechurgan, shoirlar bilan hammom go'laxida kua o'tkazgan, degan ma'lumotlarda ham ko'ramiz. Uning so'zlar kiyimi bo'lgan jum chakmon kiyib yurishi haqidagi ma'lumot ham, hayot tarzi, ijodi mohiyatini bir oz oydinlashtirish uchun xizmat qiladi. U uning ma'lum qismini sipohiy sifatida, ma'lum davrini saroy shoirlari davrasida, so'nggi davrlarini esa darvesh, qalandar sifatida o'tkazgan. Hayotining poyonida dunyo mohiyatini teran anglagan shoir qolgan umri O'ltob yo'lida, qalandalarcha yashagan, degan xulosaga kelish mumkin. Zamondoshlari Fazliy, Nozoh va Dilshod Barnolarning uning ijodiga katta hurmat va havas bilan baho berishlari ham bunga asos beradi.

Gulxaniyning vafoti, qabri haqida ham turli ma'lumotlar, rivoyatlar bor. Ayrimlarida shoir Muhammadalixonning odamlari tomonidan Sirdaryoga cho'k'tirib yuborilgan deyiladi. Ayrimlarida shoirning qabri Qo'qon yaqinidagi Eshonqishloqda ekanligi ma'lum qilinadi.

Gulxaniyning she'riy merosi. Gulxaniyning bizga ma'lum merosi hajm jihatidan uncha katta emas. «Tuhfat ul-ahbob»da shoirning devonini borligi haqida ma'lumot bor. Ammo, devon haligacha topilmagan. Shoirning bizgacha 12 ta g'azal, 1 qasida va «Zarbulmasals» asari yetib kelgan.

Gulxaniyning qasidasi Amir Umarxonga bag'ishlangan. Shoir Umarxonga podshohi sifatida yurt ravnaqi, xalq kamoli yo'lida katta ishonch va umidlar bilan qaraydi. Haqiqatan ham, u ma'rifati, shoir, ijodkor ahliga rahisano kishi bo'lgan. Uning davrida, himmati bilan Qo'qon adabiy muhiti shakllandi. Shoirning bu fazilatlar haqida ko'plab ma'balarda, xususan, Nodira dehqalarida, she'rlarida ham

¹ Dilshod Barva. Tarixi muhojiron, inv.No12076, 30-33- betlar.

Majnun haqida esa, aksincha mushobada etadi. U junun ilmining cho'qqisida. Unga intilish, shu darajaga ko'tarilish shoirning orzusi.

*Sevga, ey Majnun, junun ilmida taslim aydaran,
Sen rasolardan biri, men norasolardan biri.*

«Etmaz» radifli g'azali shoir she'riyatining g'oyaviy ko'lami va badiiy mahorati borasida mukammal tasavvur hosil qiladi. Unda shoirning dunyo va inson mohiyati haqidagi anglamlari, yashashdan maqsadli, hayotda tugan yo'li o'z ifodasini topadi.

*Ko'ngil ozodlarch: dunyog' u arz u elniyoj etmaz.
Tariqat solikli bu yo'lda mayli isdirvoj etmaz.*

Ushbu haytdan biz shoir lirik qahramoni tabiiati haqida xulosa chiqara olamiz. Uning ko'ngli ozod, hur. U har qanday ma'naviy qafslarni sindirgan, cheksiz ruhiy-kenglikka musharraf. Bunga erishilgan bosh biha-dunyoga haris bo'lmaslik. Moddiylikka ehtiyojsizlik. Dular tariqat yo'liga kirgan solikning, komillikka intilayotgan, kamolot hosil qilgan kishining fazilatlaridan. Uning asl muddaosi — Olloh visoli. Bunga o'tashin ishq bilangina erishish mumkin. Bu yo'lda lirik qahramonning eng katta boyligi-hijron. U shundan ham mamnun. Chunki, bu matoh faqat uniki. Uninggina ko'ngil mulki. Uni hech kim talon-taroj etolmaydi. Ushbu fikrlarni ifodalalar ekan. shoir mahorati yana bir bur mo'yon bo'ladi. Ishaq hijronning yoqimli va azobli dard ekanligini, uni hech kim o'g'irlay olmasligini, lirik qahramonning boru yo'g'i shular bilanligi o'ziga xos so'zlar, obrazlar va ifodalar tizimi orqali tasvirlab berilgan.

*Raki ishqingda darab deg'i hijroning matohidarch.
Qaroqchi aylamay tarof uni, kimsa boj etmaz.*

Lirik qahramon Ollohga yetish faqat ishq yo'li orqali amalga oshardi, degan fikrda. Shuning uchun ham u boshqa har qanday yo'lni rad etadi. Jumladan, unga zobid yondirgan ko'ngil shamchirog'i nuri xira tuyuladi. Undan qoniqmaydi va inkor etadi.

*Sen o'z diningni tax, zobid, meni ko'p yo'ldin o'zg'armat.
Bu surat she'ri yomchidung ziyosi nar rivoj etmaz.*

Gulxaniyning bizga ma'lum katta hajimli lirik merosidan ham, uning inson mushohadali, donishmand shoir ekanligini anglaymiz. O'ziga xos badiiy tasvir tizimlari, badiiy kuzatuvlari borligining gavdasi bo'lamiz. She'riyati kamolida, ayniqsa, Navoiy va Fuzuliy maktabidan bahramandlik samarasi seziladi. Fuzuliyona so'z va iboralar qo'llanganini ko'ramiz. Quyidagi kabi navoiyivor misollar, timsollar, so'zlar talqiniga shoh kelamiz:

*Bir dam ayta marbuting' dilyam ichra marzil qil,
Dare la'l sochvankor mojdalarisizga mijzomlar.*

Shoironing ko'p itiriy adabiyotlarda taahli etilgan «Ber» radifli g'azali bor. Uni biz uzox yillar Gulxaniy she'riyatining yetuk namunasini sifaidala talqin etib keldik. Ammo, uning ijodiga katta hurmat bilan qaragan, asarlariga yuqori baho bergan, havaslangan zamonadoshlari bu kabi she'rlariga shoir ijodining sustroq mahsuli sifatida qarashgan. Jumladan, Fazliyning «Majmuai shoirun» tazkirasida bir forsiy she'r keltiriladi. Uning mazmuni quyidagicha: «Jannatmakon amir davrida Gulxaniy benavolik asiri bo'ldi. Umrda durustroq non ushatmadi, yaxshi dasturxon arofida o'tirmadi. Sipohgarchilik qildi-yu, rohat ko'rmadi. Mehnat va mashaqqat ikidan osnyishratlik topmadi. Amir uning huliga muruvvat bilan boqmad. Amirning iltifatsizligi tufayli faqir bir pareba nonga muhtoj bo'ldi. Qo'li qisqalik oxiri uning joniga tegdi. Kambag'allik fig'onini oshirdi. Yo'qchilik tufayli u xijolatchiliklar chekdi, tama yo'lini tutib, xo'riklar ko'rdi». Ushbu fikrlar Gulxaniy hayot tarzi, hayot yo'lini ko'rsatadi. Uning iqtisodiy qiyinchiliklar iskanjasida yashaganligini anglaymiz. «Ber» g'azali mazmuni ham buni tasdiqlaydi. Ammo, tama ma'nosidagi g'azali shoir shaxsini xo'rlaydi. Yuksak intilishlar, ulug' maqsadlar haqida kuylagan ijodkor mavqeiga putur yetkazadi. Balki, buni anglagan, shoironing o'zi ham, sipohgarchilikni tark etib, qalandarima hayot tarzini ma'qul ko'rgan bo'lsa, ajab emias.

«Zarbulmasal» asarining g'oyaviy va hadiyiy xususiyatlari. Gulxaniyning bizga yetib kelgan yirik asari «Zarbulmasal»dir. Unda o'zbek xalqining, ijodkorning naqadar donishmandligi va zukkoligi namoyon bo'ladi. Bu asar Amir Umarxonning taklifi bilan yaratilgan. U bunday mas'uliyatli, teran tafakkur va xalqona ustubun taqozo etuvchi yuzmushni Gulxaniyga ishonib topshiradi. Bu Gulxaniyning iqtidori va salohiyatiga zamondoshlari va Amir tomonidan berilgan yuqori baho edi. «Zarbulmasalning 6 qo'lyozma, 10 dan ortiq bosma nusxasi bor. Hozirgacha ma'lum eng qadimiy qo'lyozma 1855 yilda ko'chirilgan. «Zarbulmasal» arabcha «zarb» va «masal» so'zlarining qo'shilavidan hosil bo'lgan bo'lib, «masal urmoq», «masal oltirmoq» ma'nosini anglatadi. «Masal keltirib so'zlashmoq» mazmunida ishlatiladi.

Fors-tojik va turkiy xalqlar adabiyotida «Zarbulmasal» nomi ilmiy-badiiy asarlar ko'p bo'lgan. Ularning ayrimlari masal, maqullar yig'indisi, ayrimlari bir tildan boshqa tilga tarjima lug'atlardan iborat. Gulxaniy «Zarbulmasal»i esa o'ziga xos uslub va mazmun, syujet va kompozitsiyaga ega. Uning g'oyalari va timsollar tizimi talqini o'ziga xos.

Ammo, shoirning o'zi ta'kidlaganidek, unda Jomiyning «Silsilat uz-zahab», Sharq hikoyachiligining noyob namunasi «Kalila va Dimna»ning ta'sirini sezish mumkin. Undan tashqari, «Zarbulmasal»da Xusrav Dehlayiy, Jomiy, Hofiz Sheroziy, Navoiy, So'fi Olloyev, Mashrab kabi ulug' ustozlar asarlaridan parchalar keltiriladi. Shoir o'z fikrlariga ulardan quvvat oladi.

«Zarbulmasal»ning viqealari juda puxta - xalq fatihsalaridek sodda, muallasar o'ylangan. U «Kalila va Dimna», «Ming bir kecha» kabi asar ichida asar tarzida yozilgan. Lekin ular bir-biri bilan uzviy bog'lanib yagona usarni tashkil etgan.

Gulxaniy mahoratini namoyish qiluvchi yana bir xususiyat, qahramonlar xarakterini tavsifiy tarzda emas, subbatlar vositasida hadiy fosh qiladi.

1 a) Zokoniyy. Zarbulmasal; b) Zarubi ansoli Turkiya, Istanbul, 1897-y.; v) Zarubi ansoli usmoniy. Istanbul, 1870-y.; g) Rojfiy. Zarbulmasal; d) Nozil Xo'jaydiy. Hajviyyol. O'z-Ashl. inv. №12080.).

Gulxaniy «Zarbulmasal»da 400 ta xalq maqoli va hukmatli so'zlarini hadiyiy vosita sifatida qo'llaydi.

«Zarbulmasal»- murakkab asar. Uni anglash uchun Ko'rqush so'zi bilan aytisak, «hotin ko'z» kerak.

«Zarbulmasal»- majuziy asar. Undagi shoirning g'oyalari, maqsadli-turli obrazlar, maqol, matal, hikoyal va rivoyatlar vositasida pardali tarzda ifodalanaadi. «Kordon Boyo'g'lig'a boqib aydi: Siz bila bir parda ichinda nayo qilali va heparda so'zlashmaylak».

Asarda shoirning vatan, xalq qismati, insonning ma'naviy dumiysi borasidagi o'y-fikrlari, darud armoqlari, no'la - sig'onlari o'z ilodasini topgan. Bu asarda hain e'tirof etilgan:

Navo parda ichra mevassoz bo'lar,
Ki, heparda o'zimg aqig'on bo'lar.

Gulxaniy «Zarbulmasal»da turlicha timsollar tizimi vositasida butun jamiyatning tirik, harakandagi manzarasini yaratib bera oladi. Bizga zamanning ham maddiy, ham ma'naviy, ham siyosiy hayot tarziga haqida xulosalar chiqarishimizga imkon beradi. Shoiru Dilshod Barno: «Gulxaniyning «Zarbulmasal»larini o'qub, o'z diyorim qishloqlari borasida ajoyib o'yinamano masallar yozganlari ko'p ta'sir qildi». - deydi. Asarda turli timsollar tizimi mavjud. Bular:

a) Boyo'g'li. Yapaloqqush, Ko'rqush, Ginnashbonu, Kulunkir sul-ton, Hudhud, Sho'ranel, Karykunak, Malik Shohin, Kordon, Turumtoy, Navozanda. Bozanda kabi qushlar;

b) Tuya, bo'taloq, toshbaqa, chayon kabi hayvonlar;

v) Xolhoqi misgar, Yudgor po'stindoz, Otuboy Amin, Safarboy bog'bon kabi kishilar obrazlaridir.

Ularining tabiati orqali shoir turli toifa insonlarning ma'naviy qi-yofasini fosh etib beradi. Ularning orasida amaldorlar, hunarmandlar, dehqonlar va boshqa kash egalari ham bor. Shoirning asosiy maqsad-kishilarni o'ziga latitish, nuqsunlaridan ogoh etish. Chunki, o'zini anglash O'zbekni tanishga olib boruvchi vositadir. O'zini anglashgina olamni fojialardan asraydi. Shoir Kordon tildan Boyo'g'liga bu borada shunday nasihat qiladi: «Agar sening xiradimg diydasi xira va zamirning

oynasi uyra bo'lmasa edi, avval o'z aybingga boqib, o'zgarlar aybini yushursang xo'bh erdi».

O'z nafisiga mag'lub Xolhoqi misgar hikoyatidan so'ng quyidagi xalq maqollari xulosa o'rnida keltiriladi: «Sazovori nafsingizni bukazang, yo sulton amirini»; «Ikki suyaklik bir ko'ngilga sig'mas»; «Ikki kema tutgan qoldi g'arqob ichinda, chiqmas ul dengizdim bir kema tutmaguncha». Ushbu xulosalar zamirida shoir aytmoqchi bo'lgan asag' niyatini anglash qiyin emas. Bu hikoyatda ham namoz o'qib, ham nafs kemasini mahkam tutgan Xolhoqi misgar fosh etiladi. Shoir ushbu hikoyat orqali zamondoshlarini islom va tasavvuf ta'limotining «Ollub bitta. Faqat unga e'tiqod qo'yish lozim»ligi haqidagi falsafasi bilan oshino etadi.

Ko'rganimizdek, «Zarbulmasal»ning besh g'oyasi — xalq maqollari, hikmatlari, ma'ial va hikoyatlari orqali insoniyatni ma'naviy g'afiatdan ogoh etish. Uning maqsadlarini fosh etib, kamolot yo'lini ko'rsatish, Komil insonni tarbiyalash. Assrdan bu fikrimizni tasdiqlovchi dalillarni istagancha topish mumkin.

«Zarbulmasal»ning g'oyaviy ko'lami qanchalik toran va cheksiz bo'lsa, badiiyati ham shunchalik barkamol. Unda, nassiy asar bo'lsa-da, saji, irsoli masal, kitobat, husni ta'lim, o'xshatish kabi o'nlab badiiy san'allarning yangi, o'ziga xos namunalari yaratilgan. Asar badiyatini haqiqiy baholash uchun chuqur va maxsus tadqiqotlarni amalga oshirish taqozo etiladi. Ishlatilgan har bir so'zning zo'hiriy va hotiriy yukini belgilash, ularning ma'noviy jilolarini anglash, so'zlar zaminiga safar talab etiladi. Undagi so'zlar xazinasi, timsollar tilimi mohiyatini o'rganish adabiyotshunoslik oldida turgan dolzarb muam-molardandir.

Tayanch tushunchalar:

Zarbulmasal, Gulxaniy, ishq, majoz, irsoli masal, tamtil, kitobat, tazod.

Savol va topshiriqlar:

1. Gulxaniy «Zarbulmasal» asarini to'liq o'qib chiqing.
2. Gulxaniy adabiy merosi haqida so'zlang.
3. Shoir she'riyatidagi lirik qahramon tabiati haqida qanday fikrda-siz?
4. Shoirning she'riy mahorati nimada ko'rinadi?
5. «Zarbulmasal»ning genezisi va yaratilish tarixi haqida so'zlang.
6. «Zarbulmasal»ning g'oyaviy ko'lami haqida qanday fikrdasiz?
7. «Zarbulmasal»ning timsollar tirimi va badiiy xususiyatlari haqida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Gulxaniy. Zarbulmasal. T.: 1958.
2. O'zbek adabiyoti. 4 jildlik. 3-jild. T.: 1959.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978.
4. Zohidov V. O'zbek adabiyoti tarixidan. T.: 1961.
5. Qayumov A. Qo'qon adabiy mulohi. T.: 1961.
6. Qayumov P. Qo'qon tarixi va adabiyoti. T.: 1998.
7. Qo'shmoqov M. Mullo Gulxaniy. «Sharq yulduzi» jurn., 1991, 1-sun.

NODIRANING HAYOTI VA LJODI

REJA:

1. Nodira hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Tarjimai holi.
3. Shoira she'riyatining mavzu va g'oyaviy xususiyatlari.
4. Dadiy mahorati.
5. Nodira nazmida ishqqa falsafiy munosabat va muhabbat tasviri.

Nodira hayoti va ijodining o'rganilish tarixi. Mohlaroyim Nodira yuksak hadiyi iste'dod sohibasi, dilkash, samimiy, ma'rifa-parvar o'zbek ayolidir. U Uveysiy, Mahzuna, Dilshod, Anbar o'tin kabi o'zbek mumtoz shoirlari safining sardori bo'lgan. Katta iqtidor sohibi bo'lmish o'zbek shoirasi Mohlaroyim Nodira hayoti va ijodini o'rganish o'z davridamq hoshlangan. Xokimxon To'raning «Muntaxab ut-tavorix», Avazmuhammad Attorning «Tuhfat ut-tavorix», Is'hoqxon To'raning «Tarixi Farg'ona», Mushrifning «Ausob us-salotin va tavorixi Xaveqin», Mutribning «Shohnomai devona Mutrib», Andalibning «Shohnomai devona Andalib» kabi tarixiy asarlarida, Uveysiyning «Voqeai Muhammadalixon», Nodirning «Haft gulshan» nomli dostonlarida Nodiraning iqtidori, faoliyati borasida qimmatli ma'lumotlar bayon etilgan. Jurnalidan, «Haft gulshan»da uning ijodkor, davlat arbobi va oddiy o'zbek ayoli sifatidagi qiyofasi qisqagina parchadayoq mufassal yoritib berilgan:

Hamma boshidin avog'i erdi iebroki,

Jahon ichra aningsdek kalmagay pok.

Agar bar ishini ul etsa broda,

Karam lobida yuz erdin zipeda

Aningsdek kalmagay dabir ichra oym.

Aning ko'ngli sazovat ichra doim,

Jahon gulzarida andog' sijjalik

Topilmay xotun ichra oqibatlik.

O'zbekistonda shoira haqidagi dastlabki maqolani tartifillo Olina 1923 yil «Bilim o'chog'i» jurnalida e'lon etgan. T. Jalolovning «O'zbek

shoirlari», O'tkir Kashidning «Uchi shoira», A. Qayumovning «Qo'qon adabiy muhiti», M. Qodirovning «Nodira» kabi asarlarida ham Mohlaroyimning nodir shoira sifatidagi faoliyati yoritib berilgan.

Tarjimai holi. Nodira 1792 yilda Andijon hokimi Rahmonqulibiy o'lasida dunyoga keldi. Asl ismi Mohlaroyim. O'tkir zehni qiz zamonasidagi tartibga binoan o'linoyi qo'lida tahsil oldi, xususiy maktab bilan shug'ullandi. Sharq mumtoz adabiyotini jiddiy o'rgandi, she'rlar muhoq qilib, yoshligidanoq shoira sifatida tanildi. Uning ulg'ayish yillarida adabiyot ahli davrasida kechdi. 1808 yili Qo'qon xoni Norbo'talarning o'g'li, Marg'ilon hokimi Amir Umarxonga turmushga chiqdi.

1810 yildan Norbo'tubiyxondan keyin hukmronlik qilgan akasi Olimxon o'rniga taxtga chiqqan Umarxon bilan Qo'qonga keldi. Uning oxirigacha shu yerda yashadi. Mohlaroyim Muhammadalixon (qisqartma shakli Ma'dalixon) va Sultonmuhomudxon ismli o'g'illar tarbiyaladi. Amiriy taxallusi bilan ajoyib she'rlar yaratgan Amir Umarxon 1822 yilda vafot etib, umr yo'ldoshi Nodirani yolg'izlatib keldi.

Umarxonning fajtali vafotidan so'ng Nodiraning 14 yashar o'g'li Ma'dalixon Qo'qon xonligini boshqara boshladi. Nodira uqila, dono va tadbirkor ayol edi. Yirik shoir Amiriy bilan birga o'tkazgan hayot davri Nodira qismatining baxti onlarini tashkil etdi. Bu davrda u turmush lazzatlaridan bahramand bo'ldi. Farzand tarbiyaladi, tabiat va hayot go'zalliklarini tarannum etuvchi ajoyib she'rlar yozdi. Biroq Amir Umarxonning negaloniy o'limi tufayli Nodira nazmidagi shodlik va baxl tuyg'ulari o'rnini akam va ayriliq iztiroblari tasviri egalladi. Haqiqiy ishq tasviri kuchaydi, tasavvufiy ramzu timsollar chuqur ishlandi, sog'inch va armon nolalari rivoj topdi. Mohlaroyim badiiy ijod bilan astoydil shug'ullandi. Nodira, Komila, Maknuna taxalluslari bilan she'rlar yozib, mukammal devon yaratishga muvassar bo'ldi.

Mohlaroyim Umarxon saltnatidagi mavqei bilan Bibixonimni eslatadi. Amir Umarxon vafotidan keyin Nodira davlat ishlarida ham bosh-qosh bo'ldi, bu borada o'g'li Muhammadalixonga homiylik qildi. O'g'li davrda mamlakatni baravar boshqardi. Ijtimoiy umrini ezgu ishlarga safarbar etdi. Shoira ham mana bu dono so'zlarini uining ijtimoiy faoliyatida o'zining amaliy ifodasini topdi:

*Xusho oqilki, aylab yarashlik bunyoxlini muhikam,
O'lar bu daryi fonsiyda o'zini nebram aytab.*

Nodira ezgu ishlar bunyod etdi va o'tar dunyoda yaxshii nom qoldirdi. Ammo nosoz ijtimoiy muhit Nodiraga vafu qiltiradi. Feodal jamiyatdagi avovsiz kurash Mohlaroyimning singari nodir san'atkorlarni o'z manfaatini yo'lida qurbon qildi. Aqlu donish va ezgu fazilatlar sohibi Nodiravi davron nomi bilan shuhrat qozongan shoira 1842 yili Qo'qon bosib olingan paytda Amir Navrullo tomonidan qatl etildi.

Shoira she'riyatining mavzu va g'oyaviy xususiyatlari. Shariq she'rshunosligida ijodkorlarning iste'dodi, kamolot darajasi va mahorat miqyoslariga havo berilganida, odatda, uning devon yaratgan-yaratilmaganligiga asoslanishgan. Chunki so'z san'atkorlari yaratgan-yaratilmagan mahoratlari, malakalari yetilgan, badiiy uslublari sayqal topgan davrlardagina devon yaratishga jur'at etganlar. Bunday yetuk shoirlarni «sohibi devon» iborasi bilan ardoqlashgan. Mohlaroyim Nodira ham sohibi devon shoira edi. Nodiraning she'riy merosi bir nechta devonlarining qo'lyozmalari orqali bizgacha yetib kelgan. 1960 yilga qadar «dola» harfigacha bo'lgan 109 g'azalni o'z ichiga olgan hiita notugal devoni ma'lum edi. Uning debrichasida Komila taxallusi bilan ham asarlar yozgani haqida ma'lumot bor. 1962 yilda Namanganda Nodira ham fikr ustoz Uvaysiy Nodiraning Maknuna taxallusi bilan ham ijod qilgani haqida xabar beradi. Sharqshunoslik institutida 333 g'azaldan iborat Maknuna taxallusi bilan yozilgan devoni ham bor.

Nodira - zullisunayn shoira. U o'z asarlarini ikki tilda fors-tojik va o'zbek tillarida yaratgan. Nodiraning zullisunaynlik fazilatini ham uning badiiy mahoratidan dalolat beradi. Ikki til egasi bo'lish til bilishiningina emas, balki ikki xalq madaniyatini o'zlashtirganlikni ham anglatadi. O'z tuyg'u-kechinmalarini, o'y-fikrlarini ikki tilda barobar badiiy tasvirlash zullisunaynlik mahoratini taqozo etadi. Nodira shunday mahoratlilik shoira edi va buni uning o'z faxriyasi ham tasdiqlaydi:

*Bo'liblar Nodira namozini ma'ni,
Kalamni ravahatni ash'ari javon.*

Chindan ham, Nodira ma'ni mumluzi, so'zi ravshan, she'ri narafshon so'z san'atkori edi.

Nodiraning bizgacha 10.000 misraga yaqin merosi yetib kelgan. U mumtoz adabiyotimizdagi g'azal, muxammas, ruboiy, fard kabi ko'plab janrlarda asarlar yaratgan. U Navoiy, Firziy, Bedilni o'ziga ustoz deb bilgan. Ularning asarlaridan ta'sirlangan, ijod sirlarini o'rgangan. Asarlariga ko'plab muxammaslar bog'lab, ustozlari fikri g'oyalarni rivojlantirgan.

Nodira Amiriy taxallusi bilan she'rlar yozgan Umarxonni ham o'ziga ustoz deb bilgan. Kamtarinlik bilan she'r yuzish siri uslubini undan o'rganib, nazm saltanatiga qadam qo'yganligini o'tiruf etadi: «Men ham alar mutohazalida nazm uslubidin bahra topib «As-suhbatu muas-siratun» natijasi birla kam-kam she'r qonunidin xabarbor bo'lur, gohu biror misra va gohu biror buyt laqliid birla aytur erdim».

Nodira - muhabbat, sadoqat va vafu kuychisi. Ilamfikir ustozzi Umarxonning fojiali vafoti Nodira ko'ngliga, hayotiga katta zarba bo'ldi. Uning she'riyatida mahzunlik kuchaydi. Darddoshi, hamxonasi-dan ayrilgan shoira she'rlari g'aming iztiroblar, mungli avvalar bo'lib ko'nglimizni dardnok etadi. Sharq ayollariga kos fidoiy vafodorlik, sadoqat, izzat-iktrom nammasi bo'lib tasavvurimizni, tafakkurimizni ahadiy boyitadi.

Ammo, Nodira she'riyatini faqat Sayyid Umarxondan ayriliq izhorlari deb baholajak, buyuqlama tushungan bo'lamiz. Chunki shoira she'riyatining ildizi chuqur. Ma'no-mohiyati juda taran.

Turqat g'amida yolg'izlangan ko'ngil bir g'amusorga chiyuj sezadi. Ana shu elitiyoj shoira she'riyatini tafakkurning yuqori bosqichiga ko'taradi. Ya'ni hayotiy zamindagi oshiqlik ilohiy ishq sari yuksalib boradi.

Nodira zamonasida majoziy (ya'ni, dumiyoiviy) ishqni kuylash ham, hashiqiy (ya'ni, ilohiy) muhabbatni vafu etish ham ayol kishi uchun oson bo'lmagan. Mana bu otashin bayt shundan nishona:

*Ma'ni muhabbat na qiltorsan menga,
Kinnzi hashiqat erur ishqni majoz.*

Sho'irimiz yuragi turli ma'lumatlardan kuyinib, «ey zamondosh, menga muhabbat» navosini man'etina. Axir, Haq ishqini kuytashim uchun bu dunyo ishqi faqat ratnu fimsoldir, xolos», deya nadomat chekadilar.

Sho'ira nazdida ilohiy ishq insonni kamolotga yetaklaydi. Undan hexabarlik esa tubanlikka yuz tutiradi. Ezgu fazilatlaridan mahrum etadi:

*Muhabbat-siz kishi odam emasdir,
Gar odam-siz, muhabbat ishtiyor et....*

Oshiqlik — ko'ngil ishi. Bu yo'lda zo'hdlikni — dunyo me'natlaridan butunlay voz kechib faqat laqvo bilan shug'ullanishni Nodira rad etadi:

*Ishq maqomida qabul istasang,
Komatla, qil zahid etidin ibtiraz.*

Inson hayoti hamisha qarana-qarshiliklar iskanjasida kechadi. Ko'ngil xushlari, maqsadlari turlicha ei dunyoqarashlari ila to'qnashadi. Yaxshiliklar tilagan yurakka ko'proq ozor yetadi. Nodira she'riyatida ham beparvo, takabbur zamondoshlari zarbalaridan xavndor di nolalari eshitiladi. Sho'ira loqayd, oshiqlikning fayzvor mujdalaridan bebahra kimsalar mavjudligidan taassuflar chekadi. Bundaylar bilan hamqadam bo'lish tuyg'ularingni o'ldirishi, ruhingni qashshoqlashtirishidan kuyinadi:

*Bevfo'lar mehri-ni tark etila, ey shayelo ko'ngul,
E'to'qsa, bu yo'lda atingda har na vor, atetin ketar.*

Nodira ana shunday zamondoshlari ko'ngliga dunyo, hayotning mohiyati borasidagi o'zi anglab yetgan haqiqatlarni singdirishga ehtiyoj sezadi. O'lam va odanning mazmuni, bir-biriga munosabati xususidagi falsafiy xulosalarni ushkor etadi. Natijada, asarlari tarun mazmunli irfoniy maktab darajasiga ko'tariladi. Zamondoshlari hayot me'natlarini g'animat bilishga, andan bahramand bo'lishga da'vat etiladi.

Badiiy matnlar. Sho'ira she'riyati mazmun jihatidan ham, badiiylik jihatidan ham barkamol asarlardir. U fikrlarini o'ziga xos, yangi topilmalar, qiyoslar bilan ifodalashga intilgan. Kuzatishlariga ayollarga xos noziklik va sinchkovlik bilan muqoyasalar topa olgan. Nodira badiiyat ilmidagi san'atlarni mukammal o'rgangan va she'riyatiga tabiiy tabiiq eta olgan shoiradir. U badiiy usul inkoniyatlaridan foydalanib, aqni hayratga soluvchi manzaralar ijod qilgan. Natijada, tazod, tajohul ul-orif, talmeb, husni ta'li, tashbeh kabi badiiy san'atlar bilan muvazayan yangicha talqinlar, yangicha obrazlar, yangicha ifodalalar yaratishga erishgan. Ayniqsa, mubolag'a san'atini go'zal ma'nolarni suvatlantirishga mohirona safarbar etgan.

*G'iminni she'rkini yuz mingdam bir-lai dedim,
Falak'ani ko'korunda xam oyladi qomat.*

Sho'ira qismatiga tushgan g'am yuki shu qadar og'urki, uning yuz mingdan bir utushi izhor etilganida, falak ko'tarilmay, qaddi hukilib qolgan ekan. Bunday mubolag'a vujudga kelishiga osmonning egilgan holatdagi ko'rinishi asos bo'lgan. Fardagi ohning ko'kkacha yetib bori-shi-chi? Bu ham mubolag'a mo'jizasi, albatta.

*Ofim o'tig'a qadim kamondar,
Bu o'qni nishkoni'cher Nurayyo.*

Ushbu hayt zamirdagi tashbeh — naqadar xayoliy qudrat mahsulifi! Sho'iraning ohlari ko'hnorni o'rtaydigan ohlar bo'lganini bir tasavvur qilaylik! Bu ohlar g'am-alarni eptikundan tarkib topgan sho'ira qaddi kamondan falakka otilgan otashin o'qlardir. Bu o'qlar Surayyo sayyorasini mo'ljalga oladi va bexato uradi. G'am yuklaridan egilgan qomatni va iztiroblarga to'lgan qalbni bundanda liniq, aniq, go'zal tasvirlash mumkinmi? G'am qad kamondan falakka g'am o'qlari otiladi, o'lamdan ushgan ohlarning mungdan bir ulushini ko'tarilmay, falakning qaddi kamondek egiladi!

Nodiraning mazkur baytlari Lutfiy hamda Mashrabning quyidagi baytlari bilan hamohanglik va hamdardlikda bahslasha oladi. Lutfiy yozadi:

*Hijron kachasi charek jilalka etar, ey meh,
Ohi ashariim, xohi imon, xohi inoimna.*

Lutfiy g'azaliga ta'zim bog'lagan Mashrab so'zini ustozdan-da
o'zdiradi:

*G'am shomi siraqingda kaboh etti jilalati
Ohi sakarim, xohi imon, xohi inoimna.*

Nodira ijodida bundek isyonkor shoirlar bilan ham hamisovozlik
yaqqol yangraydi. Turdi «Joyi osoyish emas hech kima bu ko'hna ra-
voq» deya dunyo va dunyoparastlikni rad etsa, Nodira:

*Johon, ey Nodira, ef maqadalar,
Emastar joyi co'xirak bu maslax.*

deya hasrat chekad.

Mubolag'aga muqobil san'atlardan biri kiehraytirish bo'lib, uning
Nodira devonida qo'llanish mahorati ham she'rxon idrokini sehrlaydi:

Belining borlig'in qildi kamarbandi ayon,

Og'zi yo'q erdi, ani qildi padidor hadis.

Sharqda belning ingichkaligi, og'zining torligi tashqi go'zallik bel-
gilaridandir. Maqsud insondagi mana shu nazokatni tasvirlash. Nodira
g'azalidagi manzurning bel ko'z ilg'amas darajada nozik ekanki, uni
kamarbandi, ya'ni turkona aytganda, belbog'i sezdirib qo'yibdi. Og'iz
yo'q darajada pinhon emishkim, borligini so'zlagan so'zlari oshkor
etibdi.

Nodira o'z she'rlarini quyuv falsafiy fikrlar bilan yo'g'irishga hara-
kat qilgan, hadiyatdagi nazmiy ko'jima'olilni yuzaga chiqaruvchi
san'atlarni ishga soladi. Jumladan, shoira tajmis, ya'ni bir jins yo shakl-
dagi so'zlarni bir necha ma'noni ifodalashga bo'yusundirish usulini er-
kin qo'llaydi:

*Yor ulduzkin - senga g'am kunlarida bo'lsa vor,
Ulki nehnat kunlarida yor emastur, yor emas.*

Ikkinchi misrada takrorlanib kelgan «yor emas»larning biri zamiri-
da «yaramas» — handard, hamnafas emas ma'nosi yashiringanini ang-
lash qiyin emas.

*Uti ko'zda, Nodira, ko'p yosh to'karsen
Ki, bergay Tangri bir yoshingga yuz yosh.*

Ushbu haydagi «Komila» va «yosh» so'zlarida shoira tajmis qo'llay
olgan. «Komila» so'zi birinchi navbatda taxallus ma'nosini, «yosh» esa
ko'z yoshini anglatadi. Ikkinchidan, «Komila» aslyatda ayuan, joriy
yozuvda kichik harf bilan ajratib yozilsa, «kom ila» — «nimid bilana»,
«maqsud bilan» ma'nolarini ham ifodalaydi. «Yosh» esa unarning yil-
lik bosqichlarini ham bildiradi. Demak, baytdan «Ey Komila, Haqiqing
diydari orzusi bilan ko'p ko'z yoshi to'kasan, ilohi niyatingga yetgin,
Tangri bir tomchi ko'z yoshing evaziga yuz yil umr qo'shib bertsin»,
degan mazmun anglashiladi. Nodira ilohiy husn tasvirida qo'llagan tas-
viriy vositalar, badiiy dalil va ushyolar hayotiy, labiiy aso'g'u ega.

*Ko'z og'ini hayratin erur bezari tobon qarn dog'lig,
Qoshing «mansafim vaqif etilki, ojizlig o'ldi bilola pyolo*

Manzur yuzining musaffoligidan hasadda osmondagi oyning bog'ri
dog'li. Boshqacha aytganda, ma'shuqa husni osmondagi oymida dog'da
qoldirgan. Manzurning qoshi arab imlesidagi «nun» harfidek nozik va
jozib. Hunchalar nazokatdan xabar topgan hildol — yangi oy go'zallik
da'vosiga ojiz qoladi. Bunday muqoyasa juda shartli, albatta. Maqsad
chimdand, hadri tobonning ko'rkamligini, bilolning nozikligini kam-
sitish yoxud ularning yuk-sakligini rad etish emas. Aksincha, adabiy
muddao mahjubani shu sifatlar sohibi yanglig' vasf etishdir.

Yuqoridagi baytda qoshning mubolag'ali tasviri mujassam bo'lsa,
endigi baytlarda qoshning chehradagi joylashish o'rniiga ishura qilib
pandemoz fikr ifodalash, qoshlarning o'zaro payvasla harakatini dalil
keltirib lirik qahramon qisimatini asoslash juda muroqti:

*Adab ehti balandiqbol aylar,
Yavazi' din erur ko'z ustida qosh...*

*Bo'lib xom ikki qoshing bir-biriga
Qiblar qal'ina payvandta tengosh...*

Engik holatdagi qoshning ko'z ustida turishi insoniy odob, ta'zim-tavoze madaniyati xosiyatini ko'rsatishga, ushbu fozilal udamning mavqe-martabasi iqbolini yuqori ko'tarishi haqidagi fikr ifodasiga asos qilib keltirilgan. Bu mumtoz badiiyat ilmidagi chiroyli asoslash – husni ta'lim san'atining yorqin namunasidir. Shuningdek, ikki qoshning bir-biriga bosh qo'shib, lirik qahramon qatli to'g'risida maslahatlashishi, hukun chiqarishgandek jonlantirilgan manzara ham badiiy tasvirdagi san'atpardoqlik samarasidir.

Nodira she'riyatida o'zbek ayolining ichki tuyg'ulari, hayotiy qarashlari, milliy madaniyati va axloq-odobi, dardu hasratlari umumlashma ifodasini topgan. Unda faqat ayolga xos tasvir uslubini hamda vositalarini kuzatish mumkin:

*Benavon tog'ida ko'p jon chekmog'ul, ey Ko'kkan,
Ko'kravonimdir jo'yi shir o'rniga o'ldog'yera och.*

Lirik qahramon Ko'kkan, ya'ni afsonaviy Parhodka nido etmoqda-ki: «Sut arig'i ochaman deb Besutan tog'ida ko'p jon chekavemagin, yaxshisi sut arig'i chiqarish uchun mening sitamdiyda ko'ksinni chok etaqol. Shunda qalb o'rtaishlarimdan sut arig'i emas, o'tli jarohat paydo bo'lganini ko'rsasan!» Bu, aslida, mazmun zalvori bilan o'jiza, zaifu notavon ayolning emas, balki devonavor, zabardast bir pahlavonning olamni o'rtoveli va larzaga soluvchi na'rasidir. Lekin «ko'krakdan sut arig'i ochish» iborasini faqat mehr suti bilan farzand o'stirgan ayolgina badiiy ifoda o'zida qo'llashi mumkin.

Shoiralar she'riyatida nafaqat tuyg'u-kechinmalar ifodasini, balki badiiy ramzu timsollar tizimida ham ayollargagina xoslikni ko'rish mumkin. Masalan, Nodira g'azallarida «mashshota» va «shona» timsollari ko'p uchraydi. Ular ayol turmush madaniyatiga xos bo'lib, «mashshota» – malika, qiz va kelinlarning sochlarini tarab, uru beruvchi, bezaniruvchi, pardozi; «shona» – taroq demakdir.

*Ul zulf dilovezini ishtaklari ochmay,
Behuda nazdir til uzatib shona qihar bahs.*

«Ilohiy mahjub sochini har bir jingalak haqalariga mahkam o'rmashtirgan (osilgan, o'lja tushgan, asir bo'lgan) oshiq ko'ngillar ishtaklari (chigal qimmatini yechmay, ozod etmay) bartaraf etolmay turib, taroq nima uchun «til uzatib», «bahs etib» yuribdi?» Mana, taroq imoni qanday fikr ifodasiga imkon bergan. Boshqa bir g'uzalda taroqning mushkul-kushollik xususiyati e'tirof etilib, mashshotaga «dashnom» beriladi:

*Siri zulf girihin ochmoq emasdur asor,
Besabab oylama, necishshota, bugun shona qihar bahs.*

Shoiraning ramziy talqinicha, manzur soehi tugunlarini ochmoq mushkul, uning kushoyishkori faqat taroq. mashshota pardoza har qancha uslu bo'lmasin, bu borada taroq bilan bahslari behuda. Soeh tugunlarini taroq tarqatishi Nodira nazmiylashtirgan hayotiy asiyodir.

*Ul zulf tobdor havasida dam-badam
Mashshota ishtiyogi bila shona qihar raqs.*

Nodira nigohicha, maharatda mashshota qo'lidagi taroq raqsga tushadi. Manzara jonti va hayotiy: mahabbaning burama sochlari pardozi taroqning ishtiyoqli harakatlardan havolanib, silkinadi. Silkinishlar sur'atida harakatlanib, taroq ham raqsga tushadi.

Mumtoz nazm badiiyatida sarv va shamshod daraxtlari go'zal qadda qomat insonlarga aylantirilgan. Ammo Nodira nazmida ular raqda bulga kirishadi:

*Ul sarvdi, borchar ani mavzun qatli ozod,
Mashshota uchun shona chekar zulfiga shamshod.*

Sarvning ozod, tik, to'g'ri qaddiga asir bo'lgan shamshod mashshota o'rnida uning sochlariga taroq uradi. Sarv go'zal inson timsoli

ekantligidan kelib chiqilsa, Nodira taroq shamshod darasidan yashashini ham nazarda tutganini tushunish mumkin.

*Yuz chok soching haqiratlidin shona yuroq,
Mashshoda erur tarovat tarrovinga mushoq.*

Mazkur baytda tasvirlanishicha, taroqning bag'ri-yuroqni osha shona sochi hasratida yuz chok, ya'ni yuz joyidan darz ketgan, bu taroq shoir taroq ma'shuq sochiga intiliginii ifodalashdan tashqari, taroq uchun taulangan yog'och yuzlab joyidan tilinganligiga ham shona qitgan. Ikkinchi misrada esa mashshoda ham ma'shuqning otarovi, ya'ni ko'ngilni o'g'irlovchi sochiga mahtal ekanligi tasvirlangan.

Shoiralar she'riyatining shoirlar nazmidan farqi, o'zgarib ketgan i'xlosmandlarni juda qiziqtiradigan muammo. Ushbu muammo kabi badiiy mahorati tadqiq etish yo'li bilan qo'lga kiritiladi. Tashit tabii lardan ma'lum bo'layotirki, Nodira yetuk mahorat sohibasi va uning nazmidagi ayollarga xos fikr-mushohada uslubi, ramziy timsollar timsol inu'jassam.

Nodira nazmidagi ishqqa jalbafiy munosabat va muhabbat tarvati.

Mohlaroyim Nodira islom diniga samimiy e'tiqod qo'ygan, ta'avvuf maslagiga mebr bog'lagan komila musulmon shoir edi. Nodira islom va ta'avvuf yo'nalishida katta kitoblar yaratmagan, tafakkur tarfida ta'qoldirgulik kashfiy karomalar ko'rsatmagan bo'lsa-da, davlat arbobi va fatidagi faoliyatini bu erzu yo'lda shu qadar fidoyilik bilan safarbar etdi ki, uning sa'y-harakati natijasida din hamda millat takomili uchun tabii sharoit vujudga keldi. Shoiraning amaliy faoliyati nazariy va ma'rifiy yunonlar omili bo'ldi. Nodira ushbu tarixiy xizmatlarini o'z dehochi side iftixor va qoniqlik hislari bilan yozadi: «Ulamoyi din rivojlariga imdod yetkurdim, to shar'i sharif rivoj lopti, zohid ahlig'a i'xlos va aqlo tan zohir qildim, to din va millat kamol topdi». Fazlu donish qabilasiga shafiqat va mahramatim oecha inoyatlar ko'rguzdunkim, e'tibor daraja sig'a taraqqiy qildilar. Sovil va gadolami talablarig'a yetkurub, karom va ehsan eshikidin no'nu'id yubormadim. Mus'ha'fi sharif va kutubi diniy va rasoyili yo'qiniy ko'p yozdurdum. Barchasin xolisani'lloh vaqf qildim. Bunday iftixor izhori Nodira g'azallaridan ham sado beradi:

*Din Nodiradin kamol topidi,
Iqbol rafi'qu ma'dki abod.*

Yuqoridagi singari savob ishlarni amalga oshirish Nodira faoliyatining qit'y shioriga aylangan edi. Uning :

*Aylag'il abod tayfaga adolat ma'kuni,
Komila. Mawlo yo'liki himmati mardona fur*

bu shi mazkur shiorniing badiiy ifodasidir.

Harvoqe, bir mushטיפer ayol shunchalar mardonavor himmatiga qo'shib, bir qancha iftixorga sazovordir. Biz Nodiradek qadriyatlarini shon, u har qancha iftixorga sazovordir. Biz Nodiradek qadriyatlarini shon ko'kka ko'tarishimiz, so'nggi asrda topilgan va barham topgan badiiy iftixorimizni avlodlar ma'naviyatida qayta tiklamog'imiz zarur.

Nodira devonida islom dini a'kamlari, payg'ambaru sababalar, shariat va hadisi sharif to'g'risida talay she'riy timsolilar mavjudki, ularni shon bilan, imkon doirasida tadqiq etmoq zarur.

Nodira muhabbat tasvirining fidokor ustasidir. Uningcha, odam muhabbat itiyor etganidagina chinakam komil inson qiyo'fisini kash etishi mumkin. Shoiraning i'xlos-e'tiqodicha, «qul sayri» ham, «fikri taburo» ham, jahonning jami huzur-halovatlari ham «vasli yori» vositachisi muayassar bo'ladi.

*Na gul sayr aylo, na fikri bukor et,
Jahonidin kash, savali vasli yor et.
Muhabbatig'a kishi odam emasar,
Gar odamson, muhabbat itiyor et.
Koyib, ey Nodira, o'lam eliga
Muhabbat shewaximi oshkor et.*

Ko'rib, Nodira yona-yona ta'rifiy tavsif etgani qanday muhabbat edi? Shoiraning bir toifa zamondoshlari bu ishqi majoziy, ya'ni dunyoviy muhabbat o'rniida tushunganlar va muallifni musulmon axloqiy muhabbatiga itoatisizlikda ayblaganlar. Muhabbat madhini man etganlar. XX asrdagi vorislari esa shoir muhabbatnomasini zamonaviy darajada

dunyoviylikka yo'yib ulug'lardilar. Aslida esa bu shoira ishqining bir yoqlama talqini edi. Shoira mana bu bayda o'zi mansub ishqqa qisqa, ammo aniq, teran izoh va ta'rif bergan:

*Man'i muhabbat na g'harasi man'ga,
Ravsi haqiqat erur ishq majoz.*

Nodiraning ushbu sharhi ko'pgina ulug' mutasavvuf shoirlarimizning mumtoz adabiyotdagi ishqqa bergan izoh va ta'riflariga muvofiq keladi. Darhaqiqat, barcha mutasavvuf shoirlarimizdagi singari, Nodira ijodida ham ishq majoz, ya'ni insonning insonga bo'lgan muhabbati ramziy ma'noga ega. Uning she'rlarida ishq majoz haqiqiy, ya'ni ilohiy ishqning ramzidir.

Nodiraning ishqqa falsafiy munosabati, qat'iy va barqaror nuqtai nazarli Alisher Navoiy dunyoqarashiga mos keladi. Navoiy o'zining ishqqa munosabatini shunday izohlagan edi:

*Gar Navoiy yig'lasa, ishqing majoziydar dema
Kim, nazar pok uyg'atib, yoni haqiqatdur majoz.
Majozdin man'ga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nadiraki, ahli haqiqatga bu kerakot erur.
Majozatda ebu haqiqatga yo'l topar ashq,
Qilur majozni naq'ulki behaqiqat erur.*

Navoiyning ushbu izohlari birin o'zbek tasavvufiy adabiyotidagi ishq falsafasi nuqtai nazarli (kousepsiyasi)ni sharhlay oladi. Mumtoz adabiyotimizda ikki xil ishq – majoziy ishq va haqiqiy ishq tushunchalari mavjud. Majoziy ishq – insonning insonga, tabiatga, horliqqa hayotiy, dunyoviy sevgisini anglatadi. Haqiqiy ishq esa insonning vujudi mutlaqqa, yaraiganga, Ollibga muhabbat tuyg'ularini ifodalaydi. Bu ikkala ishq turini atohida ajratish yoxud bir-biriga qarama-qarshi qo'yish kabi yangilish nuqtai nazar o'tmishda ham bor edi, hozir ham mavjud. O'tmishda ishq ilohiy vasfni faqat majoziy ishq deya tushunib, shoirlarni dahriylikda ayblash tar moyifi kuzatilsa, XX asrda, aksincha, ilohiy ishq kuyehilarini o'shunday biryozqlama tushunib,

adabiylikda ulug'lash g'oyasi yetakchilik qildi. Soxta va sun'iy «dunyoviy adabiyot» tushunchasi hamda termini ana shunday g'oya mahallasi sifatida maydonga keldi. Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy, Gradoyi kabi shaharast mutasavvuf allomalar faoliyat ko'rsatgan butun boshli bir davr – XV asrning birinchi yarmi o'zbek adabiyoti (ilm-ma rifatida, muorifida) dunyoviy adabiyot deb yuritildi. Ushbu dunyoviylik tarzi-yili sun'iy ravishda tadrijiy takomil topirilib, keyingi davr adabiyoti, Nodira ijodiyoti ham, dunyoviy'lashtirildi. Aslida, dunyoviy mehr bog'lash, dunyodorlik, dunyoparastlik o'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalari tab'iga tamoman testkari edi. XXI asrning dastlabki chorak qismida yana mumtoz adabiyotdagi ishqni faqat ishq haqiqatdan iborat deya talqin etilayotgan biryozqlama yondashuvlar paydo bo'ldi. Nazarimizda, bu vaqtinchalik jarayon bo'ladi va adabiyotshunoslik o'zining kelis tadqiq yo'lga tushib oladi.

Mohiyatan, yaratilmishga ishq bog'lash yaratuvchiga muhabbatning ramzi edi. Negaki, zarrada quyosh aks etganidek, yaratilmishda yaratuvchi jamoli jilvagar va mujassam edi. Ya'ni, majoziy ishq haqiqiy ishqning ramziy bir ko'rinishi, xolos. Navoiy aytmoqchi, nazari pok, ruhlan va ma'nadan barkamol insoningta majoz, ishqini ishq haqiqiy darajasida ulug' hamda mo'tabar teta oladi. Bunday kishi uchun majoz ishq Haq ishqning o'zinasidir, chunki zarraga muhabbat uning asl manbai bo'lmish Quyoshga muhabbatni ham aynan anglatadi. Insoniy ishqni kuytashdan maqsad ilohiy ishqni ulug'lashdir. Tasavvuf ahli uchun bu – yo'l, uslub edi. Majoziy ishq Haq muhabbatini qizoznash yo'lidagi bir bosqich bo'lib, solik ishq haqiqiyga shu bosqich orqali yo'l topgan. Savol tug'iladiki, moddiy dunyoda yashagan, o'ila qurgan va farzandlariga mehr-muhabbat bilan yashagan ijodkorlar nahotki faqat Haq yodi bilan ijod etgan yoxud tanho Tangri taolo vaslinigina kuytash o'tgan bo'lsalar? Ayniqsa, Nodira singari oilaparvar siymolar ijodidagi ilohiy ishq talqini shunday qaltis savolga duchor kelishi mumkin. Bunga javoban, aytilish mumkinki, Quyoshga muhabbat uning zarzasiga bo'lgan ishqni inkor etmaydi, aksincha, Quyoshga muhabbat uning zarzalariga muhabbatni ham qamrab oladi. Yaratuvchiga bo'lgan muhabbat uning ijodiga, ya'ni yaratilmishga bog'langan muhabbatning takomillashgan, barkamol, oliy namunasidir. Navoiy ta'kidlashicha, oshiq majoz orqali

haqiqiy ishqqa yo'l topadi. Haqiqiy ishq shayxlari bo'lmagan kishilarga muhojiriy ishqni ham inkor etadilar.

Nodira nazhdida ishqsiz dim-u mazhabga berilish komil musulmonlikka olib bormaydi. Ishq-u muhabbat oshiqning dim-u mazhabiga aylansagina, u kamolot qozonadi:

*Qil, Nodira, mayassar sho'ri jamun jahonida,
Ishqni muhabbat o'ldi oshiqga dimu mazhab.*

Shoirning lirik qalramoni parvonavor oshiqlik talabgori. Uningcha, chinakam oshiq quruq darvo bilan cheklanmasdan, shundaykuy-moq, parvonadek olovda o'rtanmoq xislatiga, qudratiga ega bo'lishi kerak. Shunda uning muhabbati husni ishq darajasiga ko'tariladi, kulliko'zlanga to'riyo bo'ladi.

*Husni ishq aylar sening xalqistaringni to'riyo,
Sham'din kuyimakebi kash et, mazhabni parvona fas.*

Xo'sh, «mazhabni parvona» — ishq o'zida parvonavor o'rtanmoq ilmi nimadan iborat? Bu so'f usuvuvufiy tushuncha bo'lib, uning tavsifiyi Afisher Navoyining ishq haqiqiy nizomnomasi yanglig' bitilgan falsafiy-badiiy dostoni «Lison ut-tayyidan topish mumkin. Asarda «Parvonalar majmu'i sham'i haqiqiy shartida» sarta'vhal qism bor. Unda tasvirlanishicha, parvonalar to'dasi bir kecha haqiqiy sham (ya'ni, Haq taolo) vasliga erishmoqchi, uning nuridan nishon izlamoqchi, asl zotini aniqlamoqchi bo'lalilar. Ulardan bir nechalari birin-кетин sham huzuriga parvoz etadilar, uning nuridan ko'zlarini munavvar qiladilar. Sham xosiyatini olimga yoyish uchun o'rtanib so'zlaydilar. Ammo, ular qanchalik ravshan yonib so'zlamasalar, shamning mohiyatini boshqa parvonalarga yetkaza olmaydilar. Shukoyi boshqa parvonalar ham o'zlarini shamga utradilar, qanot-quyruqlarini kuydiradilar, ammo sham shu'lisini shartli olmaydilar. Zolan, shu'lani il shartlayolmas, kuymasdan turib, uning mohiyatini anglamas, shu'la nuriga yo'g'irilmadan oshiq poklanmas, vujudi yena-yona kulga aylanmay turib, haqiqiy sham vasli mohiyatiga

yetolmas, u bilan hirlilik hosil etolmas ekan. Demak, mazhabi parvonabutkul fidoyi oshiq bo'la olish san'atidir.

Tasavvufda parvonadek kuyimak olam eliga muhabbat shevasini oshkor etmak demakdir. Nodira lirik qalramoni ruhialida bu omonat, o'tkinchi, foatir dunyoga qattiq mehr bog'lamaslik, uning huzur-balovatlardan voz ko'chish, asl moyaga intilish, langri diydoriga talpinish tamoyili kuchli. Bunday qarashning nozik badiiy ifodasini quyidagi satrlarda ko'rishimiz mumkin:

*Ey ko'ngul, jig'oringdin tiryaklar falak qari,
Ibu binoyi veyron qil, ishq uyini obod et.
Dahr kechalarida bir sharonu yuz xirman,
Kuydarung'a olamni bo'g'i ishq burjod et.*

Nodiraning mutasavvuf siyratida haqni uniy borib, tavhid tamannosiqa ruju qilish, vahdati vujud ishtiyorida yomish, Mansuri Hallojona maqomga intilish yaqqol ko'zga tashlanadi. Uning:

*«Aradilung» mojirasin ayiladig fosh,
Kel, ey Mansur, ishqboli dor et*

sarlari mansuruna jo'mardlik va jasorat belgisidir. Ushbu bayt boshqa bir mutasavvuf shaira Zebunnisoning «Higzarud az lan sare, k-oroyishi dore nashud», ya'ni «dorgaki zebu oroyish bo'kimas ekan, bir dorni bezayolmas ekan, unday bosh tamani tark etmog'i ma'qub» mazmunidagi satriga qanchalar hamahang jaranglaydi.

Nodira she'riyatidagi ma'shuqa tasviriida tasavvuf dunyoqarashidagi tajalli falsafasining go'zal badiiy ifodalari ni kuzatish mumkin:

*Ey, mehri jamoling olamero,
Zarraf yuzingga namu shayxolo.*

Ushbu bayt so'fiyona g'azalning matlai. Unda tasavvuf ta'limotidagi tajalli falsafasi yaqqol aks etgan. Tajalli e'tiqodicha, oshiq shoir bevosita ma'shuq, ya'ni Tangri taologa murojaat etib, uning olamlub

ofitobdek jamoli jilvalanishidati olam eroyish topgani, ko'nikmadagi jami ki zarralar uning yuziga mast-u shaydo ekanligini izhor etayotib.

Tabiat manzarasi yor tasviriga badiiy zamin, vosita bo'lib shunday qiladi.

*Yor la'lin yod etarman g'ovcheyi xandan ko'rib,
Nolteyvi xat sog'inarmen bog'aro rayhon ko'rib*

Bu ham tujalli falsafasining o'ziga xos badiiy aksi. Tabiat qo'yib dagi har bir go'zallik ifohiy ma'shurq jamolining aksi — tajallisi oshadai talqim etiladi. Cho'yoki, bog' — manzarning mazhari.

*Ko'larim aydar yuzingni orzu
Kim, erar ko'zga dyadar chuyvoj.*

Nodira nazmida ko'zning Oltoh jamoli, nuri jilvalanuvchi mazhar goh ko'zga yanglig' timsollashtirilgan bunday talqini ham ko'p uch raydi.

Nodira she'riyatida tasavvufning Yassaviy, Bahovuddin Naqshband, Mashrah yo'nalishlari uyg'un va mujassam tarzda aks etgan. Unda dunyo muhabbati, dunyoparastlik raddiyasining, dunyoni yomon viyona idrok etishning badiiy namunalarini uchratish mumkin.

*Kel, dahrii ino'ihon etib kel,
Seyi chakmani jahon etib ket...
Ey ashk, ko'zimni maktabidin
Hayrat sabaqin ravon etib ket...
Maqsad na edi, jahona ketibing,
Kuyfiyatini boyon etib ket.
Fosh etma ulusqa ishq sirtin,
Ko'ngulda ani nihon etib ket.*

Yassaviyona taran falsafa bilan yo'g'irilgan xuddi shu parchaning oxirgi baytida naqshbandiylikdagi haqiqiy muhabbat ko'ngilda pishon tutilmog'i, Navoiy ta'bi bilan aytganda, «Botunda haq birla bo'lmog'i»

bu qadri ajoyib aks etgan. Mana bu baytda esa mehri, avvalo, ko'ngilda ko'ngil bo'lmog'i bo'lmog'i g'oyasining boshqacha badiiy aksini ko'ramiz.

*Bo'lmasa mehri ko'ngilda ne usig'
Manzilning Yasrib o'la yo' Banho.*

Naqshbandiylikda Oltoh nuri muhabbatini ko'z va ko'ngilda naqshbandiy falsafasi ham borki, bu quyidagi baytda yaqqol ifodasini topgan.

*To'hiyodar maraga naqshi qadaming
Ki, ko'zim oyoqini topti jilo.*

Umuman, Nodiraning naqshbandiylikka ixlos va muhabbatini uning biron bayoti, faoliyati, ijodiyoti «Dil ha yoru dust ba kor» («Ko'ngil yorid, qo'l mehnatda») falsafasiga asoslangani ham tasdiqlashi mumkin.

Nodira nazmidagi mashrabona ruh, ayniqsa, uning qalalar vasfida taqqon g'ozallarida ayon ko'rinadi:

*Harifi sog'aru so'kho qalalar,
Muhabbat ko'yida shaydo qalalar.
Xudodin o'zga yo'qter takyog'ohi,
Janun iqtimida yakro qalalar...*

G'ozalning dastlabki ikki bayti qalalar siyratiga la'rifdan iborat. Unda shoirin qalalarining kimligi, uning dunyoqarashi, muhabbatga muvohabat qandayligini vash etadi. Unda qalalar muhabbat iqlimining pashvosi, yolg'iz Oltoh panohi va diydoriga unidvor siymu ekanligi anglatiladi. Nodiraning bunday g'ozallarida qalalarining dunyoga bo'lgan muqatai nazari yaqqol ifodalangan.

*Iki dunyo matni bo'lsa qo'lda,
Qilar bir shu ila sarvato qalalar...*

Qalalar shu qadar Xudoga berilgan. Xudo yo'lida tavakkalchi zot bo'lmog'i, Tangini bir mara yod etishni ikki dunyo davlatiga alishgan ekan. Yana bir g'ozalda qalalar maqomi ajoyib madh etilgan:

*Mehri Xudo rafiqi, haq vodi ashirisi,
Dunyoyi mulabbabulini begunashar qalandar.*

Dunyoparasitlikdan, mol-dunyoga hirs qo'yish tuyg'ularidan butkul begona bir siymo tasvirlanayotirki, u Mashrab g'azallarida «Men» qiyofasida ko'rinuvchi lirik qahramonga juda-juda monasad. E'timol, u qalandarlarining umuntalashuna timsoli darajasida tug'al tasvirlanganini uchun ham Mashrab qiyofasidek jonli g'aydalanganidir.

Mana bu bayt Nodirabegim saltanati qalandarlar qadanjosi ham bo'lganligiga bir dalildir:

*Ay Komila, eshika negohi bi so zumri.
Biz chaxx urub jansindin aylorashar qalandar.*

Ushbu baytdan Nodira saroyida chaxx urib zilni samo qiliyotigan qalandarning jonli suvrati ko'z oldimizga keladi. Bunday sarhar Nodira hayotida qalandarlar sulukiga qanchalar yaqin bo'lganidan dalolatdir. Biz qalandar deganda, faqat chakak kishimgina tushunib o'tinganimiz. Ayol kishini qalandar qiyofasida tasavvur etolmaymiz. Ammo, shunday dalillar ham bor, ular qalandarlik sulukiga moyil, qalandarni muhabbat bilan kuylagan shoirna o'zini ma'nan shu sulukka mansub deb hisoblamaganmikin, degan fikr uyg'otadi:

*Tilarsen, Komila, Tangri rizosin
Ki, ermas talibi dunyo qalandar.*

Harqalay, Nodira qalandarlikni ham o'z ichiga olgan tasavvuf ta'limotiga tegishli mutasavvuf solik siyma edi.

Xullas, Nodira she'riyatidan islum va tasavvuf dunyoyatashining hayothaxsh, domishmand zakovati uftirib turadi. Kelajakda Nodira nazmi badiiyatini islomiy madaniyat asoslari, tasavvufiy timsollar tizimi vositasida tadqiq etish yaxshi natijalar berishi tabiiy.

Tayanch tushunchalar:

Majoz, zobidlik, husni ta'lil, talmeb.

Savol va topshiriqlar:

1. Nodiraning tarjimai holi haqida so'zlang.
2. Nodiraning adabiy merosi, qo'lyozma nusxalar to'g'risida ma'lumot bering.
3. Nodira she'riyatida mulabbat talqini qanday tushunasiz?
4. Shoirna ijtimoiy faoliyatining she'riyatiga ta'siri haqida so'zlang.
5. Tasavvuf ta'limotining Nodira she'riyatiga ta'siri qanday?
6. «Dabroi imtihon etib ket» g'azatini yod oling va falsafiy mohiyati hamda badiiy xususiyatlarini tahlil eting.
7. Nodiraning mulabbat falsafasini qanday tushundingiz?
8. Qalandarlik sulukining Nodira talqini mohiyatini shachlab bering.
9. O'zbek adabiyoti va san'atida Nodira obrazi haqida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Nodira. Devon. T.: 1963.
2. Nodira. Fy sarvi ravon. T.: 1992.
3. Nodira. T.: 2004.
4. Qayumov A. Qo'qon adabiy mahiti. T.: 1961.
5. Qayumov P. Qo'qon tarixi va adabiyoti. T.: 1998.
6. G'uyiblar xayliidan yonggan chiroqlar. «O'zbekiston», 1.: 1994. 296-303-b.

UVAYSIYNING HAYOTI VA IJODI

REJA:

1. Uvaysiy hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoironing adabiy merosi.
3. She'riyatining g'oyaviy xususiyatlari.
4. She'riy mahorat qirralari.
5. Uvaysiyning o'zbek dostonnavisligidagi o'rni.
6. Shoironing dostonchilikdagi mahorati.

Uvaysiy hayoti va ijodi manbalari. Jahonotin Uvaysiy ijodi o'zbek muntaz adabiyotida o'ziga xos mavqeda turadi. U XVIII asrning 80-yillarida (1780 yil) Marg'ilonning Childirxaron mahallasida tug'ilgan. Ma'rifati oilada turbiya olgan. Onasi ikki tilda she'riyalar yozgan, adabiyot muxlisi edi. Onasi Chinnibibi otin edi. Akasi Oxunjon Ilotiz ham Jahonotinning tarbiyaviy kuno'ldi munosib hissa qo'shadi.

Uvaysiy Hojixon ismli koshiga uzatishadi. Hayoti yaxshi bo'lmay, Quyoshxon va Muhammadxon ismli bir qiz, bir o'g'li bo'lganda beva qoladi. U Nodira bilan humardlikda Qo'qonda saroyda ma'lum amaldar yashaydi. Muhammadaxon o'g'limi Qashqarga sarboz etib yuboradi. Qizi vafot etadi. Mohlaroyim Nodira Buxoro xoni Nasrullaxon tomonidan qalib olingandan keyin yolg'izlanib va keksayib qolgan Uvaysiy Marg'ilonga qaytadi. 1845 yillarda 65 yoshlarida Marg'ilonda vafot etadi.

Uvaysiy hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlar uning asarlarida, ayrim tazkiralarda, hozir Marg'ilonda yashayotgan qarindosh-urug'lari ning xotiralarida bizgacha yetib kelgan. Uvaysiy yashagan davr adabiy hayoti haqida ma'lumot beruvchi Fazliy Namungoniyning «Majmuai-shoiron» tazkirasida ham shoira faoliyatiga ayrim munosabalar bildiriladi. Ammo uning tarjimai holi haqida to'liq ma'lumotlar bizgacha yetib kelmagan.

Shoira ijodini izchil ilmiy yoritilishda o'rganish 1930-yillarda boshlangan. Cho'lpom «Yorqin tushish» jurnalining 1933 yil 3-sonida «Uvaysiy» maqolasini e'lon qildi. Shoironing she'rlari «O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi», «O'zbek poeziyasi antologiyasi» kitoblarida chop etildi.

Uvaysiy ijodini o'rganish 1960-yillarda yangi bosqichga ko'tarildi. Shoira asarlari alohida devon bohida nashr etildi. Bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Jumladan, I. Jalolovning «O'zbek shoirlari», A. Qayumovning «Qo'qon adabiy muhiti», E. Ibrohimovning «Uvaysiy» risolalarini aytish mumkin. So'nggi yillarda yaratilgan I. Xaqulovning «Uvaysiy she'riyati», I. Adizovning «Uvaysiy she'riyatida janrlar takomili» risolalari ham diqqatga sazovor.

Shoironing adabiy merosi. Uvaysiyning 15 ming misraga yaqin she'riy asarlari mavjud. Shoira devonining bir nusxasi O'zAFA Sharq-shunoslik institutida 1837 inventar raqami ostida saqlanadi. Unda 269 g'azal, 29 maxrammas, 53 masaddas, 1 murabba' bor. «Shahzoda Hasan» va «Voqeoti Muhammadaxon» dostonlari kiritilgan. U 1857-58-yillarda ko'ch Muhammadshoh Yunusxon tomonidan kirobat qilgan.

1960-yillarda Andijonda shoira devonining yana 3 ta qo'lyozma nusxasi topildi. Ularning birinchisi 404 betdan iborat bo'lib, shoira ning evarasi Xoljombibi - Mag'ziy tomonidan ko'chirilgan. 5628 baytli jamlagan. Ikkinchisi nusxa 161 bet, 2093 baytdan iborat. Uchinchi nusxa 228 bet, 1870-71 yillarda kitobat qilgan. Ikkimchi va uchinchi nusxalar tarkibi 1837 raqamli qo'lyozmaga yaqin turadi. Birinchi nusxada esa, boshqa qo'lyozmalarga kirmay qolgan 300 dan ortiq asar bor.

Uvaysiyning 3 ta dostoni bor. «Shahzoda Hasan», «Shahzoda Husayn», «Voqeoti Muhammadaxon».

Shoira she'rlarining mavza va g'oyaviy qanrov. Jahonotin Uvaysiy she'riyati O'zbek muntaz adabiyotida o'ziga xos, mustaklam mavqega ega. U o'ziga yaqin lirik janrlarda qalarni tebratgan. Shoira asarlarining mavzu va g'oyalar qanrovi taran, badiiyati barkamol. Ijodkor sifatida dunyo, olam mohiyatini anglashi, ular haqidagi xulosalari faylasufona.

Uvaysiy she'riyatining bosh mavzusi — Ishq. Moddiy ehtiyojsizlikning, ma'naviy ehtiyojning ulg'ayish ishq, haqiqiy ishq, majoziy ishq, Xullas, sheir asarlaridagi ishqning mohiyati juda keng.

Navoiy, fuzuliy, Bedil, Zebunnisolar kabi faylasuf shoirlarni o'ziga ustoz deb bulgan, ularning an'analari davom etilgan Uvaysiy ham ishq vositasi bilangina haqiqatni, dunyo, yashash va tiriklik mohiyatini ataglash mumkin, deb tushunadi. Ishq yo'lga kirmagan, Haqq muhabbatsiz kimsaning yo'ldan adashishi muqarrar ekanligini inkishof etadi:

Uveysiy olma boshing zikeri fikri yor yodidini.

Sohbeti ishq aro be'yodi Haq yo'ldin adashibdur.

Ushbu misralar bizga Uveysiy jirikasidagi ishq masalasini to'g'ri tushunishimizga asos beradi. Shoira asrilaridagi ishq — keng ma'nodagi yaralinish va u orqali yaratuvchiga bo'lgan muhabbatdir. U malibub, vahdati vujud, ilohiy birlik haqidagi tushunchalarini, qarashlarini izhor etar ekan, olam tashqi ko'rinishidan — moddiy, ikki mohiyati bilan esa — ilohiy, degan tasavvurda turadi:

Mening muhabubim, ey diltor, o'zbek nam ichro yostanamish,

Yafakkor qilmag'ni, mezmuni payg'om ichro yostanamish.

Nashukkim, orzu qilmay qo'lingdin jar'a ichmaboi,

Ma'ni vahdat sening ilgimlagi jam ichro yostanamish.

G'azab ko'p qilma, pari dast, id yuz sori termudam,

Tajalliy suvdo ul haumi gu'lam ichro yostanamish.

Bu zamirga tasavvuriy g'oyalar singdirilgan g'azal. Undagi may-ilohiy ishq timsoli. Mayi vahdat-uloj bilan birlashtirish ishq. Jom-hudayo, hortiq, jahon ramzi. Demak, shoira ilohiy birlikka ushu-totini dunyoni kchib o'tish, uning yaxshi-yomoniga qanoat qilish orqali erishish mumkin, deb biladi. U jabonning e'guliklariga, go'zalliklariga muhabbatda bo'lish tangriga ko'ngil qo'yish bilan barobar, chunki olamdagi barcha mavjudot xudoning zahuri, xudoning tajallisi, degan fikrni iftari suradi.

Vahdati-vujudning boshlanishi va oxiri bo'lmaganidek, Haq tajallisi ham ibtido va intihosi yo'qdir. Uning zoti har joyda zohir va nazharfari zoti bilan o'xshashdir. Uveysiy olamga, go'zallikka xuddi ana shunday tasavvur ila muhabbat bog'laydi:

Zoni a'lamning sifoti diltorim nomimadalar,

Bilsakar zoti tajalli yuzi gu'lamimadalar,

Men nechuk moxsa alast bo'lmay anbeg hijronida,

Jar'ol vahdatiyat ilgimlagi jamimadalar...

Tasavvuf ta'limida ishq — Husni. Mutlaqqa bo'lgan shiddatli sevgi. Hazrati Alisher Navoiy oshiqqa baho berib, «Haqiqiy oshiq deh son

shuni bilki, u dard bilan yashaydi. Uning tili ham, dili ham, ko'zi ham pok bo'ladi, ishq uni o'z «men»dan pok qilib, hatto, fano o'tiga solgan bo'ladi», deyilar. Hiz Uveysiy she'riyatidagi oshiq timsolida xuddi ana shunday jonidollikni ko'ramiz. U haqiqiy tiriklikni faqat O'loj visolida ko'radi. Bu yo'lida barcha narsani unutadi:

Koyoli kirur ko'nglimga chiqar daryou din mehri,

Qalibdur oqibat, ey do'slar, ham bevaran hozak.

Shoira lirik qatramoni muqaddas maqsadiga erishish yo'lida o'ziga qat'iy talablar qo'yadi. O'tkinchi hoyu-havaslarga berilmaslik uchun inodasini chinqitiradi, toblaydi. O'zligini yengishda shafqatiz bo'lishni, o'zini topish yo'lida esa matonatli, qanoatli bo'lishni sharaflaydi:

Nigoro, kavra sol, men diltori har jag'a mayl etsam,

Senegiz bir zamon bol ziyonati charyog'a mayl etsam...

...Nigorimning yuzi zulfiga kavra o'lturayin, kavyiz

Ko'zim chiqsana, agar daryou me'lohg'u mayl etsam.

Ushbu g'azaldagi oshiq haqiqiy tiriklikni faqat O'loj visolida ko'radi, U bir lahza tangrini unutsa, uningsiz bir qadam lashlarsa, o'tkinchi fonjy dunyoga, uning farog'atlariga moyil bo'lsa, o'zini kechirmaydi. Bunday harakat uchun har qanday jazoga tayyor. Xususan, oshiq uchun eng ixtirobi — hijron azobiga ham rozi.

Uveysiy she'riyatining g'oyaviy yo'nalishini, mohiyatini o'zi sharhlab beryan o'rinlar bor, masalan, bir g'azalida:

Car kishi bo'lsa xaridori, Uveysiy ichro bor-

Ul moyiy ramzga bezorbarman ishigida-deydi...

Ushbu misralar orqali shoira she'riyatining ramziy she'riyat ekanligini ta'kidlayotgandek tuyuladi, bizga. Bozorda har bir xaridor istagan narsasini topadi. Demak, Uveysiy asarida bozor so'zini bekorga qo'llanmagan. Ishq asorini anglashga ishtiyoqmand xaridor uchun tirikasida

ishq ramzi, uning sir-sinoatlari borasida xohlagan savoliga javob topishi mumkinligini ta'kidlayapti.

Albatta, Uvaysiy ma'lum bir makon, zamon va jamiyatda yashagan. Shuning uchun ham asarlarida insoniy munosabatlari, ularning ergu va dardchil kechinmalari, shodligi va qayg'ulari o'z ifodasini topgan. U inson-e'tiqodli, ergu amallar yo'lida jonlido, dunyoni, insonlar ko'nglini musaffo ko'rish ishtiyogida yongam dardchan yuraklar-dard efi bilan hammasi(ak, bandedar :

*Mehnatni alamlarga muhtalo Uvaysiyman,
Qoyda dard efi bo'lsa, efiton Uvaysiyman.*

Dard, dardmandlik-shoira she'riyatining bosh mohiyati. Uvaysiy-ni mahzun, ko'nglimi vayron etadigan narsa esa bu — e'tiqodsizlik, loqaydlik, riyokorlik. Umi butun umr qiyinagan og'riq o'tkanchi olam-niung lahzalik farog'alariga aldanagan, qul bo'lgan «dardsizlar zaxmidin bemorliko»:

*Istasam marham qizab ermaski, serdola, ey tabib,
Dardsizlar zaxmidin bemordurum ishqiida*

Uvaysiy she'riyati dunyo, olam, insonlar munosabati borasida chuqur tafakkur mezonlaridan turib mushohada yurgizuvchi falsafiy she'riyatdir. Shoiraning asosiy fikrlari dunyo va ishq ma'rifati xususida yuzaga chiqadi. U quyidagi baytda dunyo uimda degan savolga qisqa va mukammal javob bera olgan:

*Demishlar sayyidi kavayun, dunyo sifini mo' mindir.
Agar oqil esang, dunyoni ko'ngling ichra zindon tut.*

Uvaysiyni butun umr qiyinagan, ivotirobli, og'riqli misralar yozishga undagan dard bu — ma'naviy so'qirlikdir. Shoira olamning, dunyoning asl mohiyatini anglamagan, o'zligini va rahbini taninagan zamondosh-lari uchun qayg'ungan. Tangriga muhabbatga da'vat qalbiga shavq, rahliga qanot bermagan kimsalardan ko'ngliga ozor yetgan. Shoiraning

uchun shoira bundaylarning keskin batosini beradi. Ular ma'naviyati haqidagi xolis hukmini e'lon etadi:

*Bogun bu debiri jomiyda kimetkin, shodu xarramda,
O'zin ahvolidin bu boradani men becardar ko'rdim.
Nado kelgoy xarobot ahbidin: «Kel, buda no'sh ayta!»
Eshitas besch kimsa, men olarni ko'ru kar ko'rdon.*

Shoiraning so'zlari odamlarni ma'naviy bedorlikka, ishq, sadoqat va insoniylikka chorlovchi so'zlardir. Shoira nazdida eng oliy haqiqat dunyoning mehmoniy his-tuyg'ulariga aldamaslik. Shartuna axloqiy fazilatlarga-kamolotga erishish.

Moddiy olamni kuzatib, O'lloh taolo tomondan yaratilgan har bir narsada mo'jizaga duch kelamiz. Ularning barchasi o'z shaklu shamo-yili, mutanosib va mukammal me'yoru badiidatligidan hayratga tusha-miz.

Tabiat insoniyatning eng yaqin zarfasi, uzviy bog'liq bir qismi si-fatida unga hamisha o'zligini eslatib turadi. O'zligini anglashi borasida, yashashning, olamning mohiyati borasida odamzod undan sahoq oladi. Ko'p falsafiy mushohadalarga undan yakuniy xulosalar chiqaradi. Bu uzviylik ifodasini biz, ayniqsa, mumtoz shoirlarimiz ijodlarida kuzata-miz.

O'lloh taoloning, tabiatning go'zal va mo'jizaviy ne'matlaridan biri anordir. Anor donatlarining aqiq la'llardek bir tekisla terilganligi, nafis parulaga o'ralganligi va bu sirti go'zallikning anor po'sti ortida pinhon-ligi Tangrining mo'jizasi deyish mumkin.

Uvaysiy anorni olib unga she'r yozar ekan, ko'nglidan teran mu-shohadalar o'lgunini sezish qiyin emas.

*U ma' gumbazalar: eshigi naynuqidin yo'y uishbon,
Necha gulgarpo sh' qishlar manzil aylabalar makon.
Sindurab gumbazani, qizlar holdin olson xabar,
Yaxtarida pareko torog'liq, turantlar bog'ri gon.*

Bu chistonda shoiraning bir qancha maqsadi birgafikda mujassam-lashgan. Avvalo, unda tabiatning noyob mevasi anor siftlarini tasvir-

lash nazarda tutiladi. Ikkinchidan, o'z davridagi ayollar qismatining murakkab manzarasiga e'tibor qaratiladi. Uchinchidan, shu paytgacha nazardan chetda qolib kelgan yana bir muhim masala, ya'ni anorni ramziy obraz darajasiga ko'targan. Dunyo mohiyati borasidagi shoira nuqtai nazarini o'zida mujassamlantirgan ramziy timsol darajasiga ko'tariladi. Uvaysiy anorning tashqi ko'rinishini cheku chegarasiz nihiy gumbaz bo'lib ko'rinishi dunyoga qiyoslayapti:

U na gumbazdun : eshigi tayrangidin yo q nishon.

Utasavvuf ta'limotida gulgun rang, qizil rang, bag'riqonlik – hijron, ayriliq, Tangri vasilidan yiroqlikni ifodalovchi ramzlardir. Qizlar, insonlar ilohiy jamol zukurri. Yuzlaridagi parda – soflik yoki oshiq bilan Olohb taolo vashl o'rtasidagi to'siq, ya'ni foniy dunyo timsoli.

Demak, xulosa qilib aytishimiz mumkinki, ushbu to'rtlikda shu paytgacha biz talqin etib kelgan zohiriy mazmunidan tashqari, teran falsafiy, botimiy g'oya ham mujassamlashgan. Shoira anorda dunyo timsolini tasavvur etyapti. Anor dunyoga o'xshaydi, U shunday bir gumbazki, aa eshigi bor, na tuyug'i. Unda ko'plab insonlar makon qurgan. Ularning holidan xabar olinsa, u yerdagi hayotning asl mazmuni haqida tafakkur qilinsa, haqiqat ayon bo'ladi: Ilohiy visoldan mahrumlik. Du yo'lda moddiy dunyoning to'siq, parda ekanligi.

Shoira anor tuzilishida ilohiy visoldan foniy dunyo pardasi-la to'silgan, hijronu ayrilqdan bag'ri qon kimsalar taqdirmi ko'rgandek bo'ladi. Demak, anoy tilsimotini, asorini anglash uchun qafasni, uning po'stini sindirib cheksiz kenglikka crishish kerak. Tabiatning bu mo'jizasi inson uchun dastur, namuna. Demak, u ham labzalik olarning barcha to'siq-larini, moddiy manfaat ehtiyojlarini, vujudiy qafasni yengib o'tibgina haqiqiy ozodlikka, ruhiy erkinlikka etishi mumkin. Ana shundayina anor sirini anglaganimizdek, dunyo va Mublaqiyat mohiyatiga, haqiqatga yetamiz. Shoira dunyoqarashining teranligi, falsafiy mustohadastaning o'tkir-ligi bizning shunday xulosa echiqarishimizga asos beradi.

Uvaysiy she'rlarini g'oyaviy nuqtai nazardan uchga bo'lish mumkin:

1. Oshiqona.
2. Orifona.
3. Avtobiografik.

Soira she'rlarining mazmun – mohiyati, hadiiy o'ziga xos xususiyatlari borasida A.Qayumov, E.Ibruhimova, I.Haqqulov kabii olim-larimiz muhim tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Iyrficha qarashlarni, nuqtai nazarlarni bayon etishgan. Jumladan, A.Qayumov, shoira she'riyatining murakkab she'riyat ekanligiga e'tibor qaratadi: «... Uvaysiy ijodida she'r shaklining murakkabligi uning xarakterli xususiyatlaridan biridir. ...Uvaysiy g'azallarida mazmun ancha herkatib beriladi. Shu sababli bayt ma'nosini ancha qiyinlik bilan yechib olish mumkin. Bu hol she'r shaklini murakkablashtiradi, tashkinishni og'irlashtiradi»¹.

Shu qarashdan kelib chiqib olim, Uvaysiy she'riyatini murakkab, xosiy she'riyat sifatida baholaydi: «Uvaysiy she'rlari ko'pincha adabiy-yot ahli, she'riyat muxlislari uchun mo'ljallangan. Shuning uchun ham uning devoniga kirgan g'azal va muxammaslarda xalq og'zaki ijodining to'siri kam seziladi»².

Yuqoridagi fikrlardan xulosa qilib aytish mumkinki, Uvaysiy mu-tasavvuf shoira. U tasavvuf g'oyalariga e'tiqod qo'ydi. Buni olamni anglashning haqiqiy yo'li deb bildi. Va buni hayoti davomida uning aqidayu tariqini targ'ib etdi. Uvaysiyning o'zi ham bir qancha g'azalla-rida tariqat yo'lini, uning riyozatlarini bosib o'tgani xususida ma'lumot beradi:

Nasohat kun to'kram tariqat yo'lini ashkilot sevin.

Ishqqa ko'ngon oylanmeklik g'arai rahimida kevo.

Shoira ishqqa ilohiy ma'rifa, o'zini unurish, juzba holati deb qaraydi. U solik o'z maqsad manziliga faqat ishning eng yuqori darajasi – ilmi hol vusittasi-la yetishli mumkin, degan fikrda:

Koyiy, ilmi qol o'g'ub, hech uqumadik bu dabr oro.

Piri dabr ichra borib sen ilmi kolidin o'g'a.

¹ A.Qayumov. Qo'qon adabiy nahisi. I. Fan, 1961. 248-het.

² O'sha asar. 248-het.

Yoki:

*Mohabbat darsini takror etardin nam'i «qo'l» etdim.
Mudarris ahli behardlig' ila holding 'a kalmishlar.
Tavakkul peshaxin po'stok etib cho'molim haqiqatiga
Qo'lim sir domaninda, el bu is'olimg'a kadmishlar.*

Shoira tariqatning barcha suluklarini, maqomlarini, qonunlarini o'qish, o'rganish mumkin, ammo, ishqni o'qib o'rganish mukat emas, degan fikrda. U ishqqa ilohiy mo'jiza yanglig' qaraydi. Shoira ishqni o'rganish emas, uni ruhياتda ulg'aytirish kerak, u ko'ngulda tug'ilib, unib o'sishi lozim, degan xulosa-da:

'Ariqat yo'lida tay qildim ul jam'i suluklarini,

Tariqi ishqning oldida bir kasbi hunar ko'rdim.

Demak, shoira nazdida ishq insonni ilohiy kenglikka olib chiqa oluvchi birdan bir vosita. Olloh vasliga yetish esa lirik qahramonning yagona maqsadi. U bu o'lis yo'l daru g'amida yonishni o'ziga va-tun deb biladi. U shu dard hilangina yashaydi. U siz ushlagani tikan, ko'rganini baytul-hazan:

G'amimg, to'su darding varandur mango,

Katon to'n seningsiz kafandur mango.

Qaro kokulding bo'yima, ey shahim.

Ki, kapt etkali to'rasandur mango...

Demo, «Dobur bog'idin vading gule!»

Ilqimda, vahim, tikandur mango!

Qocholemon firqatig'din, ey mug'hacha.

Vasobing umidi kishandur mango.

Ulas ta'n eiar, «Ayladig ro'zgor!»

Bu koldhamki, baytul-hazandur mango.

Shoira lirik qahramoni. Uvaysiy lirik qahramoni dadil, talabchan, matonatli, marдона tabiatli. U faqat oshiq emas, balki, ayol-ijodkor si-fatida ham tasavvurimizda namoyon bo'ladi. U atrofni, insonlarni ayol-larga xos teran nigoh bilan kuzatadi. Ruhiga tiriklik, uyg'oqlik baxsh

etuvchi olamning yorug' ranglarini tez ilg'aydi. Yurakda zaxmu jaro-hatlar ochuvechi g'o'fillik va jaholat belgilarini ko'rib ko'ngildan qon-shirib og'rinadi. Insoniyatni utug'likka ko'taruvchi mehr-oqibat, mu-habbat, izzat-hurmat, balol-pokizalik, udolat, imon-e'ujod kabi ezgu fazilatlarni sog'inib iztirob chekadi.

Shoira asarlari orasida uning tarjimai holini to'lg'azuvchi, ona va ayol sifatida qiyofasini yorituvchi namunalar mavjud. «Sog'indim» ri-difi g'azalida sarbozlikka kergan olisdagi farzandini sog'ingan, ko'ngli-ne hadiku xavolirda o'rtangan, kecha-kunduz yo'l qarab intizor yongan onaizorning qalb tug'yollari o'z ifodasini topgan. Ammo, asarni o'qi-ganda, umidsizlikka tushmaysiz. Chunki, onaning so'z bilan ta'rillash qiyin bo'lgan sog'inchi farzandini asrah, eson-omon uning bag'riga qaytarishiga beixtiyor ishonasiz.

Uvaysiyning o'zligini, hayotdagi oddiy ayol sifatidagi tabiatini ung-lashimizda «Kafshim yo'qoldi, sandam!» radiilli g'azalining alohida o'rni bor. Bizningcha, ushbu asarda Farj'ona ayollarining sho'x-shad-dod, hazil mutoyibaga usta xarakter timsoli o'z ifodasini topgan. Shoi-ra hikoya qilishicha, Qo'qondan Xo'jandga sayru tomoshaga kelishadi. Ancha ko'ngil chig'illari yo'zilib, engil tertishadi. Ammo, shu jarayonda lirik qahramon kovushini yo'qotadi. Bu detaldan shoira ustalik bilan hazil-mutuyiba, askiya manbai sifatida foydalanadi.

G'azalning boshdan oxirigacha yengil bir kulgi qo'zg'aluvcchi yumor singdirilgan. Shu usul bilan shoira kovush o'g'risini beozorgina tanqid ham etib o'tadiki, bu uning oqila, dono va mahorat sohibligidan dalolat beradi.

Uvaysiy ijodida janrlar takomili. *Fard janri.* O'zbek muntoz ada-biyotida Jahonotin Uvaysiy ijodi o'ziga xosliklari bilan ajralib turadi. U nafaqat mazmun, ma'no va badiiy san'atkorlik nuqtai nazaridan, bal-ki janrlar takomilida ham takrorlanmas iqtidorini namoyish eta olgan. Xususan, muntoz she'riyatdagi kichik janrlarda yaratgan asarlari bun-ga dalil bo'la oladi.

Fard – adabiyotdagi eng kichik janr. U arabcha yakkā, yolg'iz de-gan ma'noni anglatadi. Adabiy istiloh sifatida esa, birgina baytdan iborat mustaqil asar demakdir. Uda kuchli manriqqa ega bo'lgan hik-matonuz fikr ifodalinishi shart. Chunki, «...O'inishdagi qalamkash-

ishni yaratilgan. Bu esa o'z navbatida asargu obangdorlik bag'ishladi. Bu sharning rang-barang ma'naviy qirralari orqali esa she'r g'oyaviy tarqatib kash etildi.

Uchinchidan, Navoiy devonlariga kiritilgan 86 fardan 79 tasi qo'fiyat, 7 tasi esa qo'fiyasiz shaklda yaratilgan.

Navoiydan keyin fard janri yana takomillashib bordi. Keyinchalik qo'fiyat shoirlar ijodida tajribi fardlar yaratilganligini ko'ramiz. Jumladan, Bobur devonida 26 fardan 2 tasi tajribi qo'fiya, 23 tasi qo'fiyali, 1 tasi qo'fiyasiz ko'rinishga ega.

Fard janri takomilida Uvaysiyning alohida o'rni bor. Bizga uning 4 ta fard ma'lum. Ularning barchasi tajribi qo'fiya asosida yaratilgan. Shu usulda hayotiy kuzatishlaridan anglagan chuqur falsafiy mulohazalarni ifodalashga erishgan. Har bir fardda shoirning takrorlanmas kuzatuvchanlik, xayalchanlik inkishofini ko'ramiz.

Uvaysiy devoniga kiritilgan to'rtala fard ham ramali musaddasi maqoluf vaznida yozilgan. Ularda shoir she'r'iyaiga xos bo'lgan tetra- ikt va falafiy mushohada sezilib turadi:

Dilbaro, o'ltar boshog'zaim ayilardi.

Pandim ol, o'lsam so'ngakim aylo zarf.

Chistom (lug'z) Sharq mumtoz adabiyotida, xususan, o'zbek madaniyat adabiyotida o'ziga xos sirlil-sinoatli nazm namunasini hisoblangan. Har qanday so'z san'atkorini ham she'rning bu noyob usulida kuch sinovga oltirgan. U yuksak badiiy san'at namunasini sifatida baholash kerak bo'lgan. Jumladan, Zayniddin Vosifiyning «Badiye ul-vaqoye» asarida shunday deyilgan: «Qul Ubaydiy domistumandlar bilan bo'lgan bir suhbatda shunday deyilgan: «... lug'z shoirning adabiy jarayonidagi mavqeiini shunday baholagan: «... lug'z shoirning shunday mav'iki, tab' tarzusida g'oyat mavzuodir. Tab'i baholalari kishilarning unga mayli haddan ziyoddir...»¹. Atrulloh Husseyniy ham «Badiye us-sanoye» asarida lug'zni shunga yaqin izohlaydi².

¹ Husseyniy Husseyniy, T.: 1963, 223-bet.

² Husseyniy Husseyniy, T.: 1979, 48-bet.

³ Husseyniy Husseyniy, T.: 1981, 105-bet.

lar fardlar yaratishni bir san'at, san'atkorlik ishi, ma'nolar kuzatishida g'aybat sochish deb bilganlar¹. Adabiyotshunoslikda fard, uning paydo bo'lish asoslari, xususiyatlari haqida ayrim mulohazalar bildirilgan. Ammo, janr sifatida uning hali hal etilishi, oydinlashtirilishi ko'zim jahal hali anclagana. Jumladan, fardning qo'fiyalanishi haqida adabiyotshunoslikda turli qarashlar bor. Ba'zi manbalarda «fardlarda ikki qo'fiyaning qo'fiyalanishi shart» deyilsa, ba'zilarida «fard misralari o'zaro qo'fiyalanmaydi», ba'zilarida esa «qo'fiyalanishi ikki xil (a-a va b-a) bo'lishi mumkin» deyiladi.

Shayx Ahmad ibn Xudoydod Tarziy 1436-1437 yillarda yaratilgan «Furum ul-balog'a» asarining janrlar bayoni qismida fardga to'g'ri shunday ta'rif beradi: «Fard ikki misra bo'lur. Avvalgi i misrada qo'fiya bo'lmas...»².

Asarda Kamol Xo'jandiy, Salomon Sovajiy, Hofiz Sheroziy, Xusro Dehlaviy, Kimon, Nosir Buxoriy, Sakkokiy Sayroniy, Lutfiy Shoh shiylarning fardlaridan namunalalar keltiriladi. Hammasi qo'fiyasiz, ya'ni b-a shaklidagi fardlar.

Sakkokiy va Lutfiyning devoniga ham qo'fiyasiz, ya'ni b-a shaklidagi fardlar kiritilgan. Demak, adabiy jarayondagi holatdan xulosa chiqaradigan bo'lsak, XV asr I yarmigacha fard janri yuqoridagi shaklga ega bo'lgan. Ya'ni ikki misradan iborat bo'lib, qo'fiya bo'lmagan. Ammo, juz'iy hollarda uning a-a shaklida qo'fiyalangan turiga ham manbalarda duch keldik. Lekin bu ko'rinish xos xususiyat darajasiga ko'tarilmagan.

Navoiy ijodidan boshlab, bu janrning yanada takomillashgan ko'rinishlarini kuzatamiz. Uning «Xazoyin ul ma'oniy» devoniga 86 ta fard kiritilgan. Ularni kuzatib, quyidagi xulosalarga keldik:

Birinchiidan, Navoiy o'z fardlarida g'oyaviy mundarijani tarqatib turishga erishgan. Ularda chuqur hikmatomuz mulohazalarni, hayotiy xulosalarni ifodalagan.

Ikkinchidan, Navoiyga qadar qo'fiya fard janri uchun xos xususiyat bo'lmagan. Navoiy bu janrning har ikkala misrasini qo'fiyadosh so'zlar

¹ R. Ozdobelev. Lirikada kichik janrlar. —T.: 1976, 119-bet.

² Qarang: O'sha usar, 117-121-betlar.

³ Shayx Ahmad Tarziy. Furum ul-balog'a. —T.: 1996, 69-bet.

U arablarda lug'z, lug'az, fors va turklarda chiston¹ deb atalgan «lug'z, lug'az» so'zi mo'tabar izohli lug'atlardan biri «G'iyos ul-lug'ot»da shunday izohlangan: «Lug'az - so'roxi mushi dastiy, va on bag'oyat pechdor boshad, fihozo nomi nav'e az kalomi muhham, ki bu forsi chiston go'yand»². Mazmuni: Lug'az — dastl sichqonining (ot. U juda ogri-bugri bo'ladi. Yana forschada chiston, deb ataluvchi yashirin so'z turining nomi.

Ko'ringanidek, lug'z so'zi isitilohning maqsadini to'la ifodalay oladi.

Atullloh Husayniy ham yuqorida tilga olingan asarida lug'z haqi da batafsil to'xtaladi. Uning lug'aviy ma'nosi, isitilohiy mohiyati o'z davri adabiyotshunosligidagi o'rganilish tarixini yoritadi. Rashiddidin Yatrov, Qays Roziy, Sharafiddin Ali Yazdiyning fikrlari va ularga o'z munosabatini hayon etadi. Ular bilan bahs-munozaraga kirishadi.

Muntoz adabiyotshunoslikka oid asarlarni kuzatib ekanmiz, har chasida lug'z muntoz badiiy san'atlaridan biri sifatida talqin etilgan Qays Roziy, Rashiddidin Vatvol, Atullloh Husayniy, Ahmad Tarziy, lug'z va muammo haqida «Hulali mutarrax dar fanni muammo va lug'z» (Muammo va lug'z Fani to'g'risida tuzatilgan ipak kiyimlar) deb nomlangan alohida asar yozgan Sharafiddin Ali Yazdiy ham lug'zni o'z asarlarining hadiiy san'atlar qismida izohlashgan. Ahmad Tarziy «Funun ul-balog'a» asarida lug'z san'atining xos xususiyatlarini aniqlay va sodda tushuntirib beradi: «Bu aningtek bo'larkim, bir narsaning olin va haqiqatini yoshurub, mushabbah/an/ bih lafze birta savol qillarlar».

Har bir she'rni janr sifatida tasniflashda ma'lum belgilar inobatiga olinadi Ammo, lug'zni hajm, vazn, qo'fiya, radif nuqtai nazaridan ko'zatsak, xos xususiyatlar ko'zga tashlanmaydi. Demak, lug'zni alohida janr deb qarash haqiqatga ko'g'ri kelmaydi. Uni she'rniy san'atlaridan biri deb qarash to'g'riroqdir.

O'zbek muntoz adabiyotida uning g'azal, ruhiy, qit'a, masnaviy, fiard shakllarida yaratilgan namunalari uchraydi. Afsher Navoiyning

¹ Keyingi o'rinlarda chiston deb qo'llaymiz.

² *G'iyosiddin Mubarrad G'iyos ul-lug'ot*. Jild II. Dushanbe, nashriyoti «Adib», 1988, 211-5.

³ Tarziy Ahmad. *Funun ul-balog'a*. T.: 1999, 127-bet.

Xazoyin ul-muomiy» devoniga kiritilgan 10 ta chistondan 8 tasi qit'a shaklida, 2 tasi to'rtlik shaklida¹. Uvaysiy chistonlari g'azal, to'rtlik va kichik shakllarida yaratilgan.

Lug'z isitiloh sifatida arablarda shakllangan. Ammo, turkiy adabiyotidagi chiston xalq og'zaki ijodidagi topishmoq janri bilan ham chambarchas bog'liq.

U XI asrda fors-tojik adabiyotiga kirib kelgan. Tojik adabiyotshunoslarining ta'kidlashicha, chiston dastlab qasida muqaddimasida tasbihiy tarqasida paydo bo'lgan va vafning bir qismi sifatida taraqqiy topgan². Fors adabiyotida birinchi chistonni Rudakiy yozgan degan ta'kid bor.

Tanqidi adabiyotshunos R.Orzibekov «Lirikada kichik janrlar» asarida chiston haqida to'xtalib, O'zbek adabiyotida dastlabki chiston Ali-sher Navoiy tomonidan yaratilganini ta'kidlaydi: «O'zbek xalq og'zaki ijodida Navoiygacha ham topishmoq usulidagi namunalar bo'lsa ham, ular yozma adabiyot vakillari ijodida hozircha chiston she'rlar uchramaydi. Afsher Navoiy o'zbek klassik she'rlari orasida birinchilardan bo'lib chiston aytishga kirishdi va uning yozma adabiyotdagi o'rnini qonuntlashirdi»³.

Ammo, izlanishlar natijasi shuni ko'rsatdiki, o'zbek adabiyotida Navoiyga qadar ham chiston namunalari uchraydi. Jumladan, 1436-1437 yillarda yaratilgan Ahmad Tarziyning «Funun ul-balog'a» asarida o'zbek tilida ijod etilgan chiston keltiriladi:

Nadar ul la'li, paydo bo'lar aslin gukar?

Goh paydo bo'lar anda moyu zah shiru shakar?

¹ Navoiy Afsher. *Xazoyin ul-muomiy*. III jild. Badiiy ul-vasat. —T.: 1960, 113-116-betlar.

² Ta'bib — lug'atta xotun jamolining sifatini va o'zining, izhori olivolin demektir. Shunisi urfunda esa ul she'r bag'ishlangan kishining moshi yo lavayidin «goh she'r boshinda berilgan har bir vasfdin iborathu». Hossayniy Atullloh. *Hadiy ul-muomiy*. T.: 1981, 270-b.

³ *Zabotiy T. San'ati Surxon Dushanbe, nashriyoti «Irfon», 1979, suh. 134.*

⁴ *Orzibekov R. Lirikada kichik janrlar*. —T.: 1976, 151-bet.

⁵ *Tarziy Ahmad. Funun ul-balog'a*. —T.: 1996, 127-bet.

Javobi «tab» bo'lgan ushbu chishtiuning badiiy pishiqiligi uning o'zbek adabiyotida yagona hodisa emasligini ko'rsatadi. Ma'lum bir tarixiy takomil jarayoniga egaligi anglashiladi. Ammo, afsuski, alloma uning muallifini ko'rsatmaydi. «Fogun ul-balag'asodagi an'amaga ko'ra, Faroziy qalamiga mansub bo'lishi ham mumkin.

Chiston har bir shoimning olam, odam va borliqni kuzatish, atroflar mulhiti ilg'ash darajasini ko'rsatadi. Uning oddiy predmetlardan badiiy obraz yaratish salohiyatini aniqlash mezami bo'lib xizmat qiladi.

Uvaysiyning shoira sifatida shuhrat topishida chistonnavisligining alohida o'rni bor. Hmda u o'zbek adabiyotida eng ko'p chiston aytgan ijodkor sifatida e'tirof etiladi. Uning nasr etilgan devonlarida 13 ta chistoni bor. Ammo, manbalarda uning «50 dan ortiq chistonlari ma'lum»ligi bayon etiladi¹. Akademik Avliyo Muhammadiev o'z xotiralari, hatto, shoiraning «Chistonlar to'plamini ko'rganini eslaydi. Bir nechta bizga nomu'lum chistonlari nomlarini sanaydi: «Shoira enamning dugonasi bo'lgan. «Chistonlar to'plamini sovg'a qilgan. Af-sus, 1930 yillarda jonimizni asraymiz deb arab alifbosida yozilgan juda ko'p qo'lyozmalarni yo'q qilib yuborgamiz. Men qovun tiligi, arava-niing o'qi, qaychi, anor haqida o'nlab chistonlarni yod olganman»².

Uvaysiy chistonlarining asosiy qismida savul qo'yish usuli yetak-chilik qiladi. Jumhoq, asosan, birinchi misrada keliriladi. Shoira-ning topqirlik bilan qo'llagan su'rog'i o'quvchi diqqatini bir nuqtaga jamlashga xizmat qiladi. Shundan so'ng, nazarda tutilgan predmetning sifat, belgi va xususiyatlari ta'riflanadi. Shoira chistonlarida nazarda tutilgan har bir predmet badiiy obraz darajasiga ko'tarilgan. Ularning asosini metaforik o'xshatishlar tashkil etadi. Jumladan, eshigi tuyug'i yo'q gumbaz, qanotlari qir-qizil, ko'zga ko'rinmas qush, qonxo'r ikki daryo, cho'tir yuzli kelib, boshi bilan yuruvchi uyog'i yo'q mav-judot, jazirama yozda issiq, yashil to'nda yuruvchi jonzet va yana ko'plab noyob taxayyulot mahsuli bo'lgan timsollar. Ko'ringdiki, shoi-ra chistonlarida nodir timsollar galereyasi buriyod etilgan. Ularning har biri o'kir tafakkur mahsulidir.

¹ R. Orzibekov. Lirikada kichik janrlar. —T.: 1976, 153-b.

² Muhammad Q. Alloma Avliyovom. «O'zAS» gaz., 2006, 22-son.

Shoira deyarli barcha chistonlarida dastlabki misrada alaktatishning shakliga e'tibor qaratadi. Uni tasyvirlaydi. Keyingi misralarda esa uning holati, qilmishi, vazifasini ifodalashga o'tadi.

Avrim chistonlarida shoira savol bilan bir qatorda abjad hisobidan ham unumli foydalanadi. Bu usul nazariya olingan predmetni aniqlash imkonini kuchaytiradi.

Uvaysiy uchinchi tur chistonlarida yuqorida boshqacha yo'l tutadi. Ularda savol ham, abjad hisobi ham uchramaydi. Bunday chistonlar qisqa hajmga (2 misra) ega. Birinchi misrada atalmish hajda xabar-ma'lumot berilsa, ikkinchi misrada uning tabiatiga xos qat'iy hukm, xulosa hayon etiladi. Bunday asarlar sirasiga «Qaychi» hamda «Kun va tun»ni kiritish mumkin.

Harora g'azal. Shayx Ahmad Faroziy she'riy balog'atda qoffi-ya ilmiy muhimligini ta'kidlaydi: «...tab'ning natijasi she'rdur. Va she'rning asli qofiya. Va qofiyasiz she'r mumkin emas»¹. Ulug' alloma She'rq murutoz nazimi namunalari asosida ana shunday teran xulosa-ga keladi. Bu fikrlar she'riyatda qoffiyaning o'rni, ahamiyatini belgilashi-mizda asos ho'ladi. Demak, misralarga badiiy sayqal, ahangdorlik va purma no'lik baxsh etuvchi unsurlardan biri qofiyadir. Uning she'riyat-dagi o'rni o'rganish, halqolash borasida adabiyotshunoslikda bir qan-cha ishlar amalga oshirilgan, muhim tadqiqotlar yaratilgan. Biz muho-laza yuritmoqchi bo'lgan masala bir oz boshqacharoq.

Ahmad Faroziy yaqoridagi asarning «Al-fan-u-s-suniy fi-l-qofiya va-radifo» deb nomlangan II qismida qofiya va radif bilan bog'liq bar-cha muammolar xususida muhim fikrlar bayon etadi. Ular nazirning aj-ralmas va sayqalbaxsh qismlari ekanligi misollar bilan dalillanadi. Mu-allif qofiya va radifning zaruriy unsurligini isbotlash bilan bir qatorda ho'lum so'ngida qofiya ishlirok etmaydigan she'r turi ham borligi haqi-da ma'lumot beradi: «Bir tariqa she'r ho'lurkim, anda qofiya bo'lmas. Har baytning oxirida radifo'q kelturur. O'ti harora o'qurlar»².

Mo'tabar lug'atlardan biri «G'iyosul-lug'ot»da «harora» so'zi qu-yidagicha izohlanadi. Harora (حرارة) — ha ma'nii raqs kardan va tob

¹ Shayx Ahmad Faroziy. Furum ul-balag'at. —I.: 1996, 61-be.

² O'sha asar, 85-het.

dodan daftro az otash; va ovoze, ki az eband sozu chand xalq yak mar-
faba baroyad va g'avg'oi mardum». Ya'ni, «Harora — raqsga tashish va
doirani olivda tahlash; ko'p choig'u, ko'p kishilarning baravar birdan
chiqargan kuchli ovozi va odamlarning jo'rovoz, g'avg'osi ma'nosidan,
«O'zbek tilining izohli lug'ati»da «harorat so'zining «rubiyy ko'tarinki-
lik, ju'shqinlik» ma'nosiga ham egalligi ko'rsatilgan.

Demak, harora she'rlar, istilohning lug'aviy ma'nosidan ham ang-
lashilyaptiki, rubiy ju'shqinlik, rubiy g'alayon, pafos ma'busli sifatida
maydonga kelgan. «Funun ul balog'» tadqiqotchisi va noshiri pro-
fessor A. Hlayimov she'rning ushbu turiga shoira Uvaysiyning bir
g'azalini misol sifatida ko'rsatadi: «O'zbek adabiyotida she'rning ha-
rora turiga Uvaysiyning «Ko'ngil dog' o'ldi, dog' o'ldi» radifi g'azali
yaxshi misol bo'la oladi»¹.

Prof. A. Qayumov ham shoira she'rlarini tahlil etar ekan, shu she'rga
e'tiborini qaratadi: «...Gohu iztirib to'liqlari (she'rlarida — N.J., I.A.)
shunday kuchayib ketadiki, shoira qofiya to'sig'ini bosib o'tib, o'z
kechinma va hayajonlarini oq she'r tarzida ifodalaydi («dog' o'ldi, dog'
o'ldi» radifi she'r)». O'zbek mumtoz adabiyotida boshqa biror she'ir
ijodida harora g'azal namunasi uchramaydi. Ammo, Uvaysiy devoni
qo'lyozmasida 8 ta shunday g'azal mavjudligini kuzatdik. Bu Uvaysiy-
ning shoira sifatida o'ziga xos yo'llar izlashiga, yangiliklar yaratishga,
turli adabiy tajribalar qilib ko'rishga harakat qilganini ko'rsatadi. Bu
esa uning ijodkor sifatida o'ziga ishonchi va mahoratidan dalolatdir.

Uvaysiyning dostonnavislik salohiyati. Doston — mumtoz adabi-
yotimizdagi yirik va mukammal janr. Uni yaratish ijodkordan o'ziga
xos badiiy tayyargarlikni talab qiladi. Shu sababli nazmda she'rning
yetukligi dostonnavislikdagi mahorati bilan helgilangan.

Ma'lumki, o'zbek dostonchiligi xalq dostonlari va Sharq mum-
toz adabiyotidagi dostonnavislik an'analari ta'siri ostida rivojlandi.
«XVIII-XIX asr dostonchilik maktabi namoyandalari o'zlarigacha
bo'lgan dostonchilikka novalorona yondashdilar. Mayzu va g'oyaviy
ijhatdan uni boyitdilar. Syujet, kompozitsion qurilishida yangi kashfi-

yotlar qildilar». Bu davrning ayrim she'rlari (Nishotiy, Hoziq, Uvay-
siy) umumsharq adabiyotida mashhur bo'lgan syujetlarni olib, ularga
o'zlarini yashagan davr ruhini kiritdilar² va shu asosda o'z dostonlarini
yaratdilar. Bunday an'ana uzoq asrlardan beri Sharq xalqlari adabiyoti-
da mavjud bo'lgan va davom etib kelgan. Jumladan, «Xamsa» tarkibi-
ga kirgan dostonlar ham badiiy ruh va g'oyaviy talqin jihatidan ancha
farq qilsa-da, lekin syujet jihatidan bir-biriga yaqin turadi. Yusuf va
Zulayxo, Ibrahim Adham to'g'risidagi hikoyalar ham asrlar osha ana
shunday sayyor syujetlar sifatida ko'p badiiy asrlar uchun asos bo'lib
kelgan.

Hazrati payg'ambarimiz Muhammad sallallohi alayhi vassallam-
ning nabiralari, hazrat Ali va Bihi Koinaning farzandlari shalvozda
Hasan va Husaymlar qismali yoritilgan hikoyatu rivoyatlar ham ko'plab
badiiyat namunalari yaratilishiga asos bo'lgan.

Bu mavzudagi dostonlar adabiyotshunosligimizda umumiy nom
bilan «Kurbanomalar» deb yuritiladi. Ularning Sharq adabiyotida
nasrda ham, nazmda ham yaratilgan juda ko'plab nusxalari mavjud.
Ayrımlarining muallifi ma'lum, ayrımlarining muallifi noma'lum, ay-
rimlari xalq kitoblari shaklida yozilgan. Fuzuliyning «Hadikat us so-
ado» nasriy asari ham shu mavzuda yozilgan. Bunday mabalarining
Hirut) «Ravzat ush-shuhado» asaridir. U islom va hazrati payg'ambari-
rimiz Muhammad sallallohi alayhi vassallam tarixlariga bag'ishlangan.
Shu tarix sahifalarida musulmonlar sha'mni, yomon va adolat sbratfi-
ni hinoya etish yo'lida jonini fido qilgan shahidlar qismatidan biko-
ya qifinadi. Asarda Qur'on, hadis va boshqa turli mashhur manqublar
orqali yetib kelgan rivoyatlar ta'sirli uslubda, badiiy qayta bayon etila-
di. Koshifiyning asari fors tilidan bir necha mara o'zbek tiliga tarjima
qilindi. Muhammad Ayub Koshg'ariy tomonidan «Izkitiray anbiyo va
avliyo va shuhado» nomli nasriy tarjuması (XVIII asr, Koshg'ar), Sobir

¹ E. Jivchirova, M. Mirzaxanov. Dostonning kompozitsion xususiyatlari. Adabiy
murot, Ilmiy asarlar to'plami. —T.: 1986, 1 (35), 18-bet.

² A. Qayumov. Qo'qon adabiy muhiti. Toshkent, 1961, 357-het.

³ Asbida bu yo'nalishdagi asarlarga Imron Hasayn qismati tasvirlangan
nambalar kiritiladi.

Sayqalij Hissoriy tomonidan (XVIII asr, Hiser) amalga oshirilgan asosiy taqjimas shular jumlasidandir.

Ayniqsa, XVIII-XIX asrlarda bu yo'nalishda asarlar yaratish keng tus oldi. Xolis Toshkandiyning «Qissai Karbalo», «Qissai Imom Husayn va Imom Husayn», «Qiyomamoma», «Masibatnoma» asarlari, Hali Hojajning «Qissayi Imom Husayn»; Nisning «Vafotnoma» Imom Husayn va Imom Husayn; Xoniyning «Voqaii hotilai Karbaloyi purhob» asarlari noyob namunalardir. Xasta, Qul Sulaymon, qozoq shoiri bu sirpbek Shayxul islom o'g'li kabi ijodkorlar tomonidan ham shu yoqda asosida yaratilgan asarlar yetib kelgan.

XVIII-XIX asr o'zhek adabiyotining yetuk vakili Jahon otin Uvaysiy o'ndan ortiq faol lirik janrlarda o'z mahoratini namoyon eta olgan shoira. Shu bilan bir qatorda, u dostonchilikdagi iste'dodi ham lirik mahoratidan qolishmasligini isbotlay olgan. Shoiraning bizga yetib kelgan dostoni yetib kelgan: «Shahzoda Hasan», «Shahzoda Husayn» va «Voqesi Mirhamadalixon».

Shoiraning shahzoda Hasan va shahzoda Husaynga bag'ishlangan asarlari qo'lyozma va toshbasma nusxalarda muallif tomonidan noma lamagan. Shu sababli bu borada adabiyotshunoslikda turli-tomonli ko'zga tashlanadi. Shoira asarlari «Kitobi Uvaysiy», «Karbatoxona», «Qissai purg'ussa» kabi turlicha nomlanadi. Adabiyotshunos olimi E.Ibrohimova «Shahzoda Hasan haqidagi doston», «Shahzoda Husayn haqidagi doston» deb nomlashni taklif etadi.

XIX asr birinchi yarmi dostonchiligi yetuk namunalardan biri Uvaysiyning Shahzoda Hasan haqidagi dostonidir. Asarda shoira adolatli va sultparvar hukim Hasan obrazini yaratgan. Dostonning asosiy mohiyati yaxshilik va adolatni targ'ib etishdir. Asar mazmuman diniy mavzuga bag'ishlangan. Shahzoda Hasaning hayot yo'li tasvirlangan. Ammo, shoiraning asardan maqsadi faqat bu emas. Unda ham sho'riyatidagi kabi zamondoshlarining ko'zini ochish, moziydan olingan tashiq bilan ularga ko'zgu tutish shoiraning asosiy miyati edi. Asardagi bosh g'oya Hasan obrazida mujassamlashtiriladi. Timsolning ikki qirrali

¹ E. Ibrohimova. Uvaysiy dostonlari haqida. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1980, 6-son, 38-44-beilar.

bu Bilechisi, podshoh sifalidagi xarakter tizimi bo'lsa, ikkinchisi odoy imon, shaxs sifalidagi qiyofasi.

Shoira bosh timsolning ikki yo'nalishdagi siyratini ham mukammal yetib bera olgan. Asarda uni har tomonlama komil xulq atvorga ega imon sifalida tasavvur eta olamiz. Bir o'riida Hasaning shaxs sifalidagi fe'l-atvori shunday yoritiladi:

Imo karomu sizari loymidin.

Bo'ldiki manogib ichra yuzin.

Ham roulu ibodat erigazur xox.

Jonu dil birila xuloyiq etti lolos.

Xushro'vluqi kitoba sig'mas.

Shovin so'ziriki xaly bilmas.

Ham erdi malibu, ham fashidur.

Yer yuldu go'yayo Masihdur¹.

Mazkur doston shoiraning Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan 1837-raqamli dostoni yagona nusxasining oxirida kitobat qilingan. Devon qo'lyozmasining 187-sahifasida tugaydi. Uning tartib berilgan sanasi hijriy 1274, milodiy 1857 yil, kofibi Muhammadshoh Yunusxon ibn Eshonsorja Jahon ekamligi e'urof etiladi:

«Raqam qildi Muhammadshoh Kunusxon

Ki, nari chusken Eshonsorja Eshon

- 1274/1857»

Bir necha bo'sh sahifalardan keyin 189-bet qo'yilib, «Qissayi Imom Hasan» dostoni boshlanadi. Doston nomi kofib tomonidan emas, balki sahifalovchi tomonidan, qalamida yozilgan. 190-betidan boshlab, dostonning asosiy matni basmala bilan boshlangan. Asar amiq, chiqoyib, avvodli ko'chirilgan. Hoshiyalarda deyarli yozuvlar yo'q. Ba'zi o'rin-

¹ Qissai Imom Hasan. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1. 201-202-beilar. Keyingi parchalar mazkur rasmdan olinib, faqat sahifasi ko'rsatiladi.

lardagina ayrim imlo xatolari hoshiyada tuzatib kiritilgan, xolos. «A» sahifada poygir qo'yilgan. Ammo, «B» sahifada bu lafz ko'zga tashlanmaydi. Har sahifada 17 baytdan, faqat 1-sahifada (190-bet) 13 bayt, 2-sahifada (191-bet) 15 bayt matn berilgan.

Dostonning hajmi 1450 misra, 725 baytdan iborat. U 26 misra hamd va 20 misra na't bilan boshlanadi. Keyin 48 misrada chahoryonlar tavsiflanadi. So'ngira dostonning asosiy syujeti bilan bog'liq voqealar bayoni boshlanadi. Dastlab Imom Hasan va Husaynning tug'ilish tarixi, ism tanlash jarayonlari dramatik sahna darajasida mahorat bilan tasvirlab beriladi.

Uvaysiy doston manooqiblar asxsida yozilganligini alohida ta'kidlaydi:

*Ko'hdorki manooqib ichra bu so's,
Gar unmarat evarog eshir ilikib ko'z'.*

Shoira ta'kidlaganidek, Imom Hasan va Husayn hayoti bilan bog'liq ma'lumotlar juda ko'p manooqiblar orqali yetib kelgan. Xalq orasida ularning anarakkab, zalumati va sharaflari har yo'llari borasida qiziqarli hikoyalar keng tarqalgan. Shu sababli ular usos bo'lgan ko'plab nazriy va nazriy yo'ldagi hadithy asarlar yaratilgan. Ularning dunyoga kelishiga tarixiy voqealar asos bo'lgan bo'lsa-da, ma'lumotlarni sof tarixiy aspektada qabul qilib bo'lmaydi. Chunki ular ijodkorlar tomonidan yaratilgan. Zamondoshlariga hayot mashhaqqatlari, kemitfiklari olib, dida o'zini yo'qornaslik, ularni jasorat va mahorat bilan yengib o'tish yo'llarini ko'rsatishda, aka-uka imomlar hayotini ibrat va suboq sifatida namuna etih tasvirlashgan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu tipdagi dostonlarning yaratilishida Keshifiyning yoki Markaziy Osiyoda keng tarqalgan Sobir Sayqaliy dostonlarining ta'siri bo'lgan. Ammo mazkur dostonlar bilan qiyoslaganimizda, Uvaysiy asarlarining ulardan farqlanuvchi o'rinlari ko'pligini ko'ramiz. Bu esa shoira yaratgan dostonlar original asarlar bo'lib, unda ijodkor mahorati to'la namoyon bo'lganligini ko'rsatadi:

¹ *Qissai Imom Hasan, O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1, 201-202-beclar. Keyingi parchalar mazkur munbadan olinib, faqat sabifasi ko'rsatiladi. 197-bet.*

1. Avvalo, ular turli vaznlarda yaratilgan. Sobir Sayqaliy asari (1791-1796) hazaji musammami maqsur (mafotilun - mafotilun - fa-fulun), Uvaysiy dostoni esa hazaji musaddasi asrabi maqbuuzi maqbuuzi nazmida yozilgan.

2. Sayqaliy dostonida tasvirlangan voqealar Uvaysiy asariga nisbatan qisqa. Uvaysiyda shahzoda Hasan hayoti bilan bog'liq rivoyatlar son jihatdan ko'proq va voqealar batafsilroq bayon etiladi. Jumladan, asar Hasanning tug'ilishi, unga ism tanlanishi haqidagi rivoyatlar bilan boshlanadi. Sayqaliyda esa voqealar bir oz keyinroq, padari buzrukvo-ri hazrat Alining vafoti va o'rniga shahzoda Hasanning Ko'fa hokimi bo'lishi bilan boshlangan.

3. Sayqaliy dostonida Hasanning Mavsulga do'sti uyiga borishi, u erda 3 marta zaharlanishi; Keyinchalik xotini tomonidan 3 marta zaharlanishi va vafoti, ayolning javolanishi voqealari bayon etilgan. Uvaysiyda esa Hasanning hokim bo'lgani, Shom hokimi Muoviyanning Ko'fa ustiga 60.000 lashkar bilan hujum qilgani, Hasanning 40.000 lashkar bilan unga qarshi borani haqidagi voqealar ham batafsil bayon etiladi. Shoira Hasanning sulh tarafdori bo'lganiga katta urg'u beradi. U o'zining shon-shuhratini o'ylamay, xalqning qoni behuda to'kilmasligini birinchi o'ringa qo'yadi. Shu munosabatlar bilan shoira shahzodaning go'zal xulqi, komil arfoqini ta'riflaydi. Hasan tilidan zamondoshlari uchun ibratnomna yaratiladi:

*El sudini isloqum shabu ro's,
Bu so'zni deymen shabi dilafro's,
O'dinda bu el sidonai o'lg'ay,
Yo'q xohishim o'lsa el pariston,
To bo'imasu fitna, bo'isa inkon,
Gar fitnalig' salla behroq,
Har voqf degan imoni o'loq'.*

Mazkur tasvilar, ma'lum ma'noda, asar voqealarini shoiraaning zamomasi bilan bog'laydi. Uning ijimoiy jarayondagi toj-taxt uchun,

¹ *Qissai Imom Hasan, O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1, 201-202-beclar. Keyingi parchalar mazkur munbadan olinib, faqat sabifasi ko'rsatiladi. 204-bet.*

davlat uchun kurashlarga munosabatini ko'rsatadi. El tunchligi, xotir-jamligi, salomatiyini muhim o'ringa qo'yganligi sezilib turadi.

Sayqaliyda Hasaning ayoli Asmo deb ataladi. Uveysiyda esa Ju'da deya nomlanadi (shoirada Asmo shahzodalarning emaga – doyasi sifida tasvirlanadi). Sayqaliyda Asmoning qatliq jazolanigani tasvirlansa, Uveysiyda bu jarayon yoritilmaydi. Shoirada bilan xoli subhatini tasvirlash Hasaning zaharlanganidan so'ng Ju'da bilan xoli subhatini tasvirlash orqali yakunlanadi. Hasaning vafot etishi ham tasvirlanmagan. Doston yakunini o'qiganda, dastlab mazkur asar ham tugallanmay qolganmikin, degan savol paydo bo'ladi. Ammo biz Uveysiy dostonini, balki shunday yakunlashni ma'qul ko'rgandir, imdam yakun va saboq chiqarishni o'quvchining o'ziga qoldirgandir, degan xulosaga kelamiz. Qo'lyozmada dostonidan so'ng shoitrining yana bir asari «Vixqendi Muhammadalixon»ning keltirilishi ham «Shahzoda Hasan»ning yakunlanganligini ko'rsatib turadi.

Uveysiy dostonida shahzodalarning hayoti bilan bog'liq rivoyatlar-dam bir nechta hayon etib heriladi. Dastlab ularning yo'qolib qolish hodisasi rivoyat qilinadi. Shoirada mazkur rivoyat ibn Abbos tomonidan so'zlanganini ta'kidlaydi. Ibn Abbos uchta tafsir maktabidan Makkai mukarrama maktabining ustoz, ulug' shohobalaridan biri edi. Keyin Haz-rati Alining shahid bo'lib, Ko'fa taxtiga shahzoda Hasaning o'tirishi. huandan foydalanib, doimiy ziddiyatda bo'lgan Shom bokrini Muoviya lashkar tortib kelishi voqealariga alohida e'tibor beradi. Ko'rinadiki, Uveysiy rivoyatlarini aniq manbalak, aniq shaxslar bilan bog'liq holda, sahifligiga ishonch bilan keltiradi.

Doston kompozitsiyasi o'ziga xos. Asosiy syujet hayon etilar ekan, o'rmi bilan lirik chekinishlar beriladi. Ular ba'zan sho'r tilidan, ba'zan esa bosh qahramon – Hasan tilidan bayon etiladi. So'ngi xalq dostonlari us-tubiga o'xshab, roviyga murojaat etilib, yana yatakchi syujetga qeytildi:

*Roviy qalambog'ini tez yuritg'il,
Shohzoda karamatini uyg'itil...¹*

¹ Qissat Inom Hasan. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1, 201-202-betlar. Keyingi parchalar mazkur matbaalat olinib, faqat sahifasi ko'rsatiladi. 212-bet.

Yoki:

*Roviy jazat su'z boshig'ini kelg'il,
Shohzoda karamatini uyg'itil...²*

Lirik chekinishlarning dostonida muhim o'rmi bor. Ular ham asar syujetiga xizmat qiladi, ham lirik munosabat vazifasini bajaradi. O'yo'ki, voqealarni shoirada zamon bilan bog'laydi. Ularga shoitrining munosabatini ko'rsatadi.

Lirik chekinishlar turli janr va shakllarda berilgan. G'azal, masna-viy, fard ko'rinishlari uchraydi. Fard janri bir o'rinda qo'llanadi. U ha-zaji musammami so'jum vaznida (mafoiyun-mafoiyun-mafoiyun-ma-foiyun; V - - - V. - - V - - V - - -) yozilgan.

G'azal janrida berilgan lirik chekinishlardan so'ng ham fikrlar to'g'ridan-to'g'ri doston syujetiga bog'lanib ketiladi:

Ammo dedilar ki hal tilida

Kechiki ba hayt pok dilida:

«Kiffo ko'z unang il eldiki olamin vafasi yo'q.

G'arib o'lmey natar yo'ni kishi gar asvosi yo'q.

Tutub hermat kamara, el orasidin vafu ketti.

Bu kun usgi ko'ngil har ikkita dinkun haqosi yo'q.

Nazar solsang agarchandeki bu yolg'onchi olamig'a.

Aning, sac dardi rariji nehmaz javri jafvosi yo'q»³.

Mazkur lirik chekinish g'azal janrida yaratilgan. U hazaji mu-sammami so'jum vaznida yozilgan. G'azalning bosh qahramon tilidan berilishi bejiz emas. Mazkur vazn Hasan tilidagi dard va iztiribni yetkazishda muhim vazifani bajaradi. Hosh qahramonning olam va odam borasidagi falsafiy fikrlari umumbashariy mazmunga ham ega bo'ladi.

¹ Qissat Inom Hasan. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1, 201-202-betlar. Keyingi parchalar mazkur matbaalat olinib, faqat sahifasi ko'rsatiladi. 210-bet.

² O'sha asar, 207-bet.

Ba'zi o'rinlarda lirik chekinish shoir tilidan ham beriladi. Jumladan do'sti tomonidan berilgan 3 mara zaharning ta'sir qilmagani, do'stning Shomga Muoviyaga xat yozishi, uni olib borgan kishini yo'lda bo'ri yeb ketishi voqealaridan keyin berilgan lirik chekinishlar shoir tilidan beriladi. U Hasan va do'stning munosabati va uning oqibatlaridan umumlashtiruvchi xulosa, sahoh chiqaradi. Bu barcha zamonlarda insonlar uchun ibrat va yo'llanma vazifasini bajaradi:

*G'ar q'lsa sizam kishi kishig'a,
Go'yo sitam q'lanish o'zig'a!*

Bu o'rinda shoir tilidan berilgan lirik chekinish doston vazni bilan bir xil. Dostonda turli vaqtlardan foydalanish asarning umumiy ritimiga, undagi ruhiy holat va jarayonlarni ochib berishga xizmat qilgan. Qo'llangan vaznlar va janrlar lasodifiy emas. Balki ularning barchasi ma'lum maqsadni nazarda tutib qo'llangan. Muallif fikrlarini yoritishda muhim o'rin egallagan.

Ma'lumki, o'zbek mumtoz adabiyatida dostonlar, asosan, 7 ta vazn doirasida yaratilgan. «Epiik poeziyada keng qo'llangan vazn hazaji musaddasi mahzuf vazni» hisoblanadi¹. Ammo, Uvaysiy o'z dostoniga vazn tanlaganda, asar mazmunidan kelib chiqqanligini ko'ramiz. Bu borada shoir ustoz shoir Navoiy yo'lidan boradi. Bizga ma'lumki, «Layli va Majnun» dostoni syujet nuqtai nazaridan tragik xarakterga ega. Shu sababli u muallim ruhiy holatni ifodalashda qulay bo'lgan hazaji musaddasi axrabi mahzuf (maf'ulu - maf'ullun - fa'vluh; - - V - V - V - -) vaznida yozilgan. Uvaysiy ham mazkur dostonidagi syujetning mahzun va fojiali tugallanmasini hisobga olib, uni «Layli va Majnun» yozilgan vaznda, ya'ni hazaji musaddasi axrabi mahzufi mahzufda yaratadi. Ayrim o'rinlarda esa ruhiy holatning turli

¹ Qisqartirib: *Imam Hasan*. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1, 201-202-betlar. Keyingi parchalar mazkur mabodam olinib, liqat sabitlasi ko'rsatiladi, 209-bet.

² *Д. Юсупова*. Ахшуб Махпуд «Хашра»даги маънавий ислохотлар таъқиқи йўналишуи. I. Мухтар о'қ, 2011, 98-бет.

tovlanishlarini ifodalash maqsadida hazajning boshqa variatsiyalaridan ham foydalanadi.

Shoira dostonini yaratishda xalq dostonlari uslubi va kompozitsiyasidan foydalanish bilan birga, xalq maqollarini ham o'rni bilan qo'llaydi:

*«Chok q'asa kishi kishig'a, ey yor,
O'zi yiqilar», - degan maral bor!*

Shoira dostonidagi timsollar va voqealarni tasvirlar ekan, ularning har biriga o'ziga xos nuqtai nazardan, o'zgacha maqomdan yondashganligi seziladi. Jumladan, Shahzoda Imom Hasan timsolini tavsillar ekan, mumtoz adabiyotdagi an'anaviy uslubdan foydalanadi. Uning qiyofasiga chizgilar an'anaviy tasvibellar, qiyoslar va badiiy tasvir vositalari orqali ifodalanaadi:

*Kalalilar inoim shahsoveri,
Ken sira eardi guluzari.
Qul erdi namuhur ul xirona,
Aham sig'a chok erdi roma.
Mak erdi qoshida soya yanglig;
Lab olida le l sangi xava yanglig;
Zulfar qoshida xas erdi surub,
Lafzi olida gung erdi bulbul!*

Syujetdagi asaviy voqealar bayonida bunday hol kuzatilmaydi. Shoira so'zning jimjimador badiiy tovlanishlarini qo'llashdan saqlanganligi seziladi. Bizningcha, muallif o'quvchiga syujetni aniq va tushunarli yutkazib berish maqsadida shunday yo'l dan borgan.

Adabiyotshunoslikda Uvaysiy dostonlariga turlicha bahlo berilgan¹. Ayrim tadqiqotlarda shoira dostonlari lirik she'riyatiga qaraganda ba-

¹ O'sha asar, 2011, 212-bet.

² O'sha asar, 214-bet.

³ *K. Abdullayev*. O'zbek adabiyoti tarixi. -I.; 1980; *A. Qayumov*. Qo'qon adabiy mahiti. I.; 1961; *E. Broshimova*. Uvaysiy ijodiga doir. Filologiya fanlari nomzodligini olish uchun yozilgan dissertatsiya. I.; 1960.

diy mahorat nuqtasi nazaridan sayoznoq, degan qarashlar ham mavjud. «Har ikkala doston ham badiiy jihatdan uncha yirik usar emas. Ammo ulardagi she'riy parchalar ancha diqqatga sazovordir». Ammo, bunday mezonlarning barchasini Oybekning xulosalari, ma'lum darajada, muvozanatga keltiradi. Uning asarlari haqidagi tasavvurimizni tuzatishimiz zarur. «Ammo, badiiy jihatdan shoiraning dostonlari g'azallaridan past turadi deyish, menimcha, to'g'ri emas. Shoiraning Hasan va Hissayn dostonlari g'oyal mohirlik bilan yozilgan badiiy yuksak dostonlardir. Dimiy kayfiyat ko'p, lekin shoiraning satimiy hislar, nozik tuyg'ular, chuqur kechinmalar egasi bo'lganligidan bu asarlarni yurak bilan yaratgan». Biz dostonni o'rganganimizda, Oybekning fikrlari asossiz emasligining guvohi bo'ldik. Balki, davr taqozosi bilan, uning dimiy hikoyatlar asosida yaratilgan shunday baholanishiga sabab bo'lgan bo'lishi mumkin. Ammo, asarni syujet, kompozitsiya, badiiy sayqalorlik, mazmun va g'oyaviylik jihatdan kuzatsak, badiiyatining yuksak talablariga javob bera oladigan asar ekanligining guvohi bo'lamiz.

Doston voqealari iraglik kayfiyatda yakunlanadi. Prof. A. Qayumov buni quyidagicha talqin etadi: «Dostonning asosiy g'oyasi yaxshilik va adolatni targ'ib etishdir. Ammo voqealarning mantiqiy rivoji yomonlikning yaxshilik ustidan g'alaba qozonishiga olib keladi. Bu, ma'lum darajada, Uvaysiyning o'zi yashagan zamonga bergan xarakteristikasi edi». Go'yo, Hasanning vafot etishi bilan yovuzlik ezigulik ustidan g'olib kelgandek tasavvur hosil bo'ladi. Ammo, shoiraning voqea asosida yaratilgan dostonidan o'zining ezigulik haqidagi qarashlarini ifodalash maqsadida foydalanagan. Shoiraning nazariyasi, ezigulik, yaxshilik har doim g'olib, Uning g'alabasi mangu barqarorligida, hoqiyatida. Yovuzlik hamisha mag'lub. Uning mag'lubiyati ezigulik tomondan fush etilishida. Xalqning uncha nisbatan cheksiz nafratida. Uvaysiy o'zining mahorati bilan ana shu qarashlarini o'quvchi ko'ngliga ko'chirgan. Shu sababli doston yakunlanganda, ko'nglimizda ezigulikning boqiy

g'alabasiga ishonch tuyg'usi ulg'ayayotganini his qilamiz. Bu esa shoiraning mahoratidir. Qolaversa, shoiraning real tarixiylik tamoyiliga qat'iy amal qilgan. Voqelikni o'z holicha saqlab, uni real tarzda, badiiy ta'sirchan shaklda tasvirlashga erishgan.

Ko'rinadiki, Uvaysiyning «Qissasi Imom Hasan» dostoni shu mazmudagi boshqa dostonlardan ko'plab o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Dostonning shoiraning vazn tanlash, badiiy tasvir vositalaridan foydalanish tamoyillari o'z ifodasini topgan.

Doston bugungi kunning uchun ham xalq g'ami bilan yashash, ezigulik, saxoval, kechirimlilik, fidoyilik, kabi umumbashariy korril axloq g'oyalarni targ'ib etuvchi asarligi bilan katta ahamiyatga ega.

«Voqeati Muhammadalixon» dostoni Uvaysiy «Devoni bilan birga bitta muqova ichida ko'chirilgan. U tugallanmagan holda yetib kelgan. Sharqshunoslik institutida 1837-inventar raqami ostida saqlanadi. Ushbu dostonning ma'ni 14 sahifadan iborat (233—246-betlar). Har bir sahifada 22 qatoridan yozuv bor. Demak, dostonning bizga etib kelgan qismi 208 misra, 104 baytdan iborat. Asarning dastlabki baytlari hamid va ul'dan iborat. Keyin Muhammadalixon, uning nasl-nasabi haqida ma'lumot beriladi. Tarjimai holidagi ayrim muhim nuqtalar eslanadi. Taxta o'qirish sabablari aytib o'tiladi. Va nihoyat, doston yozilishiga sabab bo'lgan asosiy hodisa — Koshg'arga g'azot qilish voqeariga e'tibor qaratiladi.

Asar ushbu xalq dostonchiligiga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi.

Ammo doston yakunlanmaydi. Buning sababi haqida hech qanday ma'lumotga ega emas. Ammo, taxminan aytish mumkin, uning tugallanmaganligi mazkur urushda Muhammadalixonning mag'lubiyatga uchrashi bilan bog'liq bo'lsa kerak. Ushbu urush borasida Muhammadalixon «Muntaxab al-tavorix» asarida batafsil ma'lumot beriladi: «Falakning kattas ayiq yulduziga boshini yetkazib turgan baland tog'lardan oshib, necha bir azobu uqubatda yo'l bosganicha, ancha masofalarni ortda qoldirishdi va nihoyat Koshg'ar viloyatiga yetib borishdi. Darhol Koshg'ar viloyatini nazorat ostiga olib, ortasiga Gulbeg' qal'asini uzuk qoshi kabi o'rta, qamal va urnish ishlarini boshlab

1 O'sha asar, 249-bet.

2 Oybek. Muhammad asafar to'plami. —T.: 1985. Xil tomi, 402-bet.

3 A. Qayumov. Qo'qon adabiy mahiti. —T.: Fan, 249-bet.

yuburishdi. Shu zayl kunlar o'tib, qamal muddati uchl o'yg'a cho'zildi. Hech bir tadbir bilan Gnlbog' qal'asini egallash muvassar bo'lmavermadi. Noilaj bir necha mung xalqni ko'chirib, egik bosh bilan Xo'qonlajni qaytib ketishdi»¹.

Dostondan anglashilishicha, g'azot urushiga yo'lga tushilishi bilanoq, Uvaysiy g'alabaga umidvorlik bilan asarni yozishga kirishadi. Ammo natija kutilgandek bo'lmaganidan keyin, bizningcha shoira uni davom ettirishdan tiyiladi. Ammo shunga qaramasdan, doston Uvaysiyning dostonnavislik salohiyatini belgilash, mahoran qirralarini aniqlash borasida muhim ma'ba ekanligi bilan qimmatga ega.

Dostonda bir nechta obrazlar bor. Ularning tabiati, ayniqsa, Muhammadiyxonning fe'l-atvori yorqin ifodalangani.

Tayanch tushunchalar:

Tajalli, vubdat, ramz, may, kurbalxonoma, an'ama, sayyor syujet, vaqo, manoqib.

Savol va topshiriqlar:

1. Shoira hasbi holi haqida so'zlang.
2. Ijodkorning adabiy merosi.
3. She'riyatni ko'lami, qo'lyozmalari borasidagi fikrlaringizni bayon eting!
4. Shoira she'riyatining g'oyaviy xususiyatlari haqida gapiring.
5. Lu'ik qahramon zaroua va ijtimoiy muhitning tipik vakili ekanligini qanday tushunasiz?
6. Uvaysiy she'riyatida ishq talqini haqida so'zlang.
7. Shoira she'riyatida badiiy san'atlarining ma'no bilan uyg'unligi va ularning qo'llanilishidagi mahorat.

Asosiy adabiyotlar:

1. Uvaysiy. Devon. T.: 1959.
2. Uvaysiy. Devon. T.: 1963.
3. Uvaysiy. Ko'ngil gulzori. T.: 1983.
4. Uvaysiy. T.: 2013.
5. O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi. 3-jild. T.: 1959.
6. Uchl shoira. T.: 1958.
7. F. Jalolov. O'zbek shoiralari. T.: 1975.
8. Bakir Yulduz. Karhale fojiasi. T.: 1993.

¹ *MuhammadBakimxon To'ra. Muhtaxab at-tevorix*. —T.: Yangi asr avlodi, 2010. 629-bet.

XEVA ADABIY MUHITI.
ABULG'OZI RAHODIRXON - YETUK TARIXNAVIS
(1603-1664)

REJA:

1. Xeva adabiy muhitining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Manbalar. Ularni o'rganish tamoyillari.
3. Abulg'ozir Bahodirxon ijodining jahon va o'zbek adabiyotidagi o'rnini.
4. Tarjimai holi.
5. Adabiy merosi.
6. «Manofe' ul-inson» asari.
7. «Shajarayi tarokim» asari.
8. «Shajarayi turk» asari jahon ilmidagi e'tirof etilgan qonuniy asar.

Shayboniyxon bosqini arafasida Xorazmda qo'ng'iroqlar qabilasi shi Muhammad Solihning «Shayboniyнома» dostonida badiiy ifodalanib topgan. Chin So'fi vatamizning sodiq farzandi va himoyachisi, marziy siddiqi Zahididdin Muhammad Hobur ham o'z «Boburnoma»sida havaslanib so'zlaydi. Uni ko'klarga ko'tarib alqaydi.

1506-1506 yillarda Shayboniyxon, Eron podshohi shoh Ismoil tomonidan Xorazm bosib olinadi. Ammo, bu qadim va muazzam yurt xalqi mustaqillik uchun qattiq kurashadi. 1511 yilda Eron qo'shimi butkul mamlakat hududidan quvib chiqarildi. Taxtga Shayboniyxon sulolasidan Herka Sultorning o'g'li Elbarsxon o'tqarildi. Xorazm mustaqil davlatga aylandi. U erdi Xeva xonligi deb atala boshlandi. Poytaxt Vazirdan Urganch shahriga ko'chirildi. Arabmuhammadxon (1602-1621) davrida Anudaryo o'zanihning o'zgarishi munosabati bilan poytaxt Urganchdan Xevaga ko'chirildi.

Xeva adabiy muhitining xususiyatlari. Xeva adabiy muhiti Xeva xonligi saroyida shakllandi, taraqqiy topdi. Uning gullab yashagan davri XIX asrga to'g'ri keladi. Bu asrda Xorazmda madaniyatning tarfi

yo'nalishlari rivojlanib boshlaydi. Musiqiya va musiqashunoslik takomillashib, teatr san'atining ko'rinishlari bazm, sayl, masxarabozlik, marosim shakllarida ko'zga tashlanadi.

Kitobat va xattotlik san'atining o'ziga xos maktabi vujudga keladi. Ko'p qo'lyozmalar ko'chiriladi. Ko'riblar bu ishda ularning janri xususiyatlariga ham e'tibor berganlar. «Bayozir g'azaliyot», «Bayozir muommasof» kabi alohida janrlardan iborat majmualar ham ko'chirilgan. Devonlar jamlangan. Eng muhimi xattotlik san'atining nazariy-ilmiy qoidalariga bag'ishlangan maxsus risolalar ham yaratilgan (Mumin, shavodi ta'lim» risolasi).

Tarjima ishlariga katta e'tibor qaratildi. Jahon adabiyotining ko'plab namunalari arab, fors, usmumli turk tillaridan o'zbek tiliga ma'mulot bilan o'g'irildi. XIX asrda 170 dan ortiq noyob asarlar tarjima qilingan. Birgina Ogahiyning 20 ga yaqin badiiy, tarixiy, ilmiy-axloqiy asarlarni tarjima qilishiyuq, bu davr tarjimachilik miqyosini ko'rsatib beradi. Ogahiy Xorazmda erkin tarjima maktabini shakllantirdi. Tarjimachilikni takomillashtirdi.

Tarjima bilan bog'liq ravishda adabiy aloqalar ham rivojlandi. Jo'raliy, Bedil, Fuzaliy, Sa'diy kabi qadosh xalq shoirlarining asarlari ham muvohajirani o'ziga ram eta oldi.

Tarixnavislik yangi bosqichga ko'tarildi. Ularni yaratish Mumin, Ogahiy, Bayoniy misolida silsilaviy tus oldi. Abulg'ozir analari muvohajir davom ettirildi. Daho shoirlarimiz mahorati tafayli tarixiy asarlar o'zbek nasrining ham noyob namunalariqa aylandi. Litografiya, kino san'ati kirib keldi.

Tarixnavislikka e'tibor berildi. Ahmad Tabiiy tomonidan yaratilgan «Majmual ush-shuaro» tuzkiri, Bayoniy tuzgan «Haft shahzoda» nomli majmualar bu davr adabiy muhiti va adabiyot ko'lanini yoritishda muhim ilmiy qiimmatga ega. Laffasiy tomonidan yaratilgan tuzkira ham, keyingi davrlarda yaratilgan bo'lsa-da, davr adabiy jarayonini tasavvur etishimizda asosiy munbalardan. Shu bilan bir qatorda, uning tuzkiri, majmualar adabiyotshunoslik tarixi, unga oid asarlar ham yaratilish sabablari va jarayonlari haqida ham ma'lumot beradi. Jamladan, Laffasiy o'z tuzkirisida Muhammad Rahimxon II ning asarlarini Saidnosir to'ra Sultoniy hayotli va ijodi haqida yoza turib shun-

day xabar beradi: «Feruzshohiy dog'i (Sultoniyning — N.J., L.A.) ko'ib she'rlarini muvofiqi tab' ko'rub Muhammad Yusufbek Bayoniyg'a farmon qilib, tamomi «Hali shahzoda» ismida bir majmu'a — devon e'lon qildiradi»(22-bet).

Xeva adabiy muhitida Navoiyga ehtirom, uning an'analari davom ettirishga intilish kuchli edi. Navoiy asarlariga ko'plab tarabular, taxminlar yaratildi. Dostonchilik taraqqiyotida ham Navoiy dostonlariga ergashish ko'zga tashlanadi. Shoir dostonlarining nasriy bayonlari (Umar Boqiy «Nasri samsayi benazir») maydonga keldi. Xalq kitoblari yo'nalishidagi «Sanobar», «Oshiq G'arib va Shohsanam», «Yusufbek va Ahmadbek» kabi dostonlar ham yaratildi.

Xeva adabiy muhitining eng gurkragan davri Muhammad Rahimxon II—Feruz zamoniga (1845–1910) to'g'ri keladi. Uning rahmonligi, homiyligi baquvvat adabiy jarayonning shakllanishini ta'minladi.

Mambalar. Ularni o'rganish tamoyillari. Mazkur adabiy muhitning adabiyotshunosligimizda o'rganilishi va asosiy manbalarini ham qisqacha sarhisob qilib o'taylik.

Lafsiy Hasanmurod Qorining «Xeva shoir va adabiyotchilarining tarjimai hollari» nazkiri Xeva adabiy muhitini yoritishga xizmat qiluvchi ishonchli manbalardir. U 1944 yilda yozilib, O'zFA Sharoqshunoslik institutida A.Murodov tomonidan 1951 yilda ko'chirilgan nusxasi 9494 — raqam bilan saqlansiyotgan bo'lsa-da, mohiyatun, XX asr boshlarigacha bo'lgan Xeva adabiy muhitini yoritadi.

Tazkirada Xeva saroy adabiy muhitining keng manzarasi, adiblarning tarjimai hol va sarguzashtlari, an'anaviy nazm namunalari aks ettirilgan. Tazkiradan 50 dan ortiq shoirning hayoti, ijodi, o'zaro munosabatlari, adabiy muhitida tutgan o'rnini, xizmatlari, merosi haqida ma'lumot olish mumkin. Mazkur munha ixcham adabiy-qomusiy ma'lumotnoma vazifasini o'tab keladi.

Tazkira muallifining shoir va xon Feruz haqidagi ma'na bu so'zlar davri adabiy muhitining umumiy bir ko'rinishini gavdalantiradi: «O'ziga Feruz taxallusi bilan bir rang g'azallarni muxammashlar yozib xeylig'ina adabiyotda mashg'ulot hosil qiladur. Shuning bilan birga Feruz musiqiyg'a ham hasasakor bo'lib hamma vaqtlar xizmatida besh-o'n musiqashunoslar doimiy tanbur, g'ijjak, bulobonlar mashq etib, yaxshi, shirin, farabaizo ash'orlar

oyvishib o'tiradurlar. Shul sababli, Feruzning lab'ig'a muvofiq, Feruzg'a qo'shimcha payravona g'azal, muxammash, musaddas va hajviyotlar yozib turadurlar. Doimo Feruzning xizmatida o'ttuz-qin nafar shoir va adabiyot so'yuvchilar bo'lib, alardin ba'zilari doimiy kotiblig' qilib, har rang kitoblarni yozib va tarjima etib turadurlar»(12-bet). Bundan anglatiladiki, san'at va adabiyotning turli qirralari haravay rivajlanishi uchun Xeva adabiy muhitida tabiiy sharoit muhayyo bo'lgan.

XX asr II yarimi Xorazm adabiy muhitini maxsus yoritishga bag'ishlangan yagona kitob «Avaz va uning adabiy muhiti»dir. Kitobning «XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Xorazmda madaniy va adabiy hayot» deb nomlangan birinchi bohi filologiya fanlari nomzodini N.Qobulov tomonidan yozilgan bo'lib, unda mavjud manbalardagi ma'lumotlar umumlashtirilgan, adabiy muhitning umumiy ruhini, ijodkorlarning adabiy qiyofasini yoritishga harakat qilingan. Ammo, tadqiqotda ko'ngil to'lmaydigan, shubhali o'rinlar ko'p. Badiiy parchalar asosidagina fikr yuritiladi. Chuqur tabiiy etilmaydi. Masalan, Farrux, Murodiy kabi shoirlarning adabiy merosi yaxlit olinganda qanaqa ekanligi o'chilmaydi. Adabiy muhit tadqiqotchisi dalilni xatolarga ham yo'l qo'rgan. Adabiyotni sun'iy ikkiga ajratish yo'lidan borib bahalangan o'rinlar bor (15,21-betlar).

Xeva adabiy jarayonini yorituvchi manbalarining ba'zilari majmua, ma'lumotnoma ruhida, yana ba'zilari ilmiy tadqiqot yo'lida yaratilgan bo'lsa, Bayoniyning «Shajarayi xorazmshohiy» solnomasida tirik, hakikatdagi adabiy muhitni kuzatish mumkin. Bayoniy bu asarda madaniy — adabiy muhitni maxsus tasvirlashni ko'zda tutmagan. Lekin u qalamga olgan voqe'lik sahmasida Xorazm madaniyati namoyandalari bevosita bayot jarayonida ishtirok etadilar.

«Shajarayi xorazmshohiy»da Muhammad Rahimxonni soniy saltanatining birinchi kuni tasvirlayotq Xorazm xonligi saroyidagi adabiy muhit manzarasi bilan tanishish mumkin: «Vaqtokin, Sayyid Muhammad Rahim bahudirxonni soniy sariri sultanida qaror tutdilar, shuaro va furzato xayfli jahuslari uchung tarixlari qossidalaru masnaviyalar ayrib, in'onni shohona va atoyi xustavonalaridan sarshor bo'ldilar»(440-bet).

1. N. Qobulov va boshq. Avaz va uning adabiy muhiti. — I., 1987.

Muhammad Yusuf Bayoniyning «Shajarayi xorazmshohiy» so'nomas qadim tariximizning mumtoz ko'zgusi bo'lishi bilan birga, XIX asr Xorazm ijtimoiy-madaniy muhitini ravshan aks ettiruvchi ma'ba hamdir. U tarix va adabiyotshunoslik ilmi ga muayyan aniqliklar kiritishga asos beradi. Asar ayrim siymolarimiz hayoti haqidagi qiziqarli tafsilotlarni ayon etadi. Xususan, hassos sho'ir Muhammadniyoz Komilning jasur jangebi, pahlavon sarkarda bo'lganligi hayotiy hodisalarda kuzatiladi.

Ayrim sahifalar saroy adabiy muhitidagi murosasiz kurash, raqobat, munofiqlik manzaralaridan guvohlik beradi.

Laffasiy ta'kirasi «Shajarayi xorazmshohiy» ma'lumotlarini to'ldiradi. Har ikki asar birgalikda esa XIX asr Xorazm adabiy muhiti va undagi ijodkorlar haqida yaxlit tasavvur hosil qiladi.

«Shajarayi xorazmshohiy»dan ijodi shu paytgacha deyarli o'rganilmagan bir qancha shoirlar haqida ham ma'lumot olish mumkin. Jumladan, Iso To'ra ibn Rahimqulixon, ya'ni Xusraviy 1886 yili sayohatiga chiqib ko'p mamlakatlarni sayr etgani, Istanbul, Makka, Quddus shaharlarini ziyorat qilib, 1887 yili Xevaga qaytib kelgani, 1889 yili vafot etgani, undan to'rt o'g'il qolgan haqida hikoya qiladi. Shu o'rin-da muallif uning she'riy isrc'odiga baho berib o'tadi: «Bu sayrlarida manzil ba manzil borg'un erlarida ajoyibotu g'aroyiboldin ne ko'rsalar, kitobat qaydig'a kinguzub bir sayohatoma bitdilar va onda so'zlar, ibroratoroliq hila hayou etib, balog'aning do'din berdilar. Ne uchunkim, ul hazrat bir fozili suxandon va shoiri xushbayou erdilar kim, o'zlarin Xusraviy taxallusi bila mutaxallus etib, she'r ham aytur erdilar. Bayt ul-haramning ziyorati shavqida bir qusida ayribudilar, uslibu bayt andindur. Bayt:

Ej, xush ul dar'olabi, so'y aylab sefovu Marvada,

Bo'Imoy Ismoildek Minoda qurboni harvon.

Bu bayt ul qasidaning maqta'idur, bayt:

Soyi gulsham Xusraviyiga kelmasa xush, ne qiyab.

Orzu ko'ngildatlar gashit biyoboni harvon(497-bet).

Ushbu parcha Xusraviyning badiiy iqtidori to'g'risida tasavvur uyg'otishi bilan birga, o'zbek mumtoz adbiyotidagi muhim adabiy janr — «Sayohatnoma» Xorazm adabiy muhitida ham mavjudligidan dalolat beradi. Xusraviy adabiy muhitida kattagina obru', martaaba ga ho'lsa kerakki, uning vafotiga bag'ishlab Komilday yirik sho'ir 20 haytli tarix yozadi.

«Shajarayi xorazmshohiy» bizni sho'ir Murodiy bilan ham tanishtiradi. Muarrix Murodiyning hayoti va vafoti haqida kuyitub yozar ekan, unga bag'ishlangan bir g'azalini keltiradi. 508 b varaqda joylashgan ushbu g'azalning quyidagi ta'sirchan baytlarini e'tiborsiz qoldirish qiyin:

Bernadong kimlargo xon yuz oli noyrovng ilo rang,

Qilnadong kimlarni yuz ming g'azal ila tarhamishin?!

Nonuvord etting Murodiydek mukarram zotni

Kim, edi gulzori mi'ni ichira fikri xordabin.

G'azalda jamiyat zuhmidan, umrning nechog'lik qisqaligidan (Murodiy 54 yoshida vafot etadi) fig'on chekish, maslakdosh do'stidan ajralish qayg'usi, uning xotirasini e'zozlash tuyg'ulari uyg'un ifodalangan. Shuningdek, sho'ir bir sarfda birgina ishva bilan Murodiy iste'dodining bahosini herib o'tadi.

Xeva adabiy muhitiga Muhammad Rahimxon qanday ravnaq bag'ishlaganini ham Bayoniy jonli bayon etgan: «Xon hazralari she'rga ko'p zavq paydo qilib erdilar. O'zlari ham burundau Feruz taxallusi bila mutaxallus bo'lib, she'r aytur erdilar. So'ngroq she'rga ko'proq haris bo'ldilar. Har kishining she'r aytmoqqa sahi qobiliyatleri bo'lsa, nav'i she'rlarini ayub darguhi oliyg'a olib bura berdilar. Shoirlarning adadleri kam-besh qirug'a yovvug erdi»(509 a). Ma'lum bo'ladiki, Feruz tevarak — atrofdagi talanli shoirlarni shu yerda to'plagan va ularga rahnamolik, homiylik qilgan. Natijada, o'ziga xos sho'ir, adib va san'atkorlar uyushmasi — madaniy-adabiy muhit barpo bo'lgan. Unda qalam tebragan ijodkorlar madaniyatimiz tarixida muhim iz qoldirdilar.

Masalan, Ahmad Tabibiydek yirik, sermahsul adibning yetilish chiqishi va «Majnuar ush-shuaro»dek nodir madaniy boylikning yaratilishi shu muhit yutug'i ediki, bu haqda ham Bayoniy qiziqarli

berdi. U ijodkor inson sifatida necha-necha avlodlarga ibrat bo'lgulik iroda va matonatga, ajoyib va serqirra iste'dodga ega edi.

Abulg'ozni taqdir yo'lidagi g'alayonli siyosiy talonlardan o'tirib, g'olib kelib, Xorazmda shajaraviy tarixnavislikka asos soldi. Uning izidan Munis, Ogahiy, Bayoniy kabi tarixchilar sulolasi maydonga keldi.

Tarjimai kofi. Abulg'ozni Bahodirxon 1603 yil 23 avgustda Xorazm xoni Arabmuhammadxon oilasida tug'ildi. 1609 yil, 6 yushligida onasi - Mehrbonuxonim vafot etdi. 1616 yil - 13 yoshligidan hoshlab toj-taxt uchun kurashlar girdobiga tushdi. Shu yil og'alari Habash va Elbors Sulton otalariga qarshi isyon ko'tardilar. Otasi ularga Urganch yaqinidagi Vazir shahrini berib, fitnani tinchlantirdi.

Ammo, 1621 yil nizo urushga aylandi. Bir tomonda Arabmuhammadxon o'g'illari Asfandiyor, Abulg'oz, ikkinchi tomonda Habash va Elbors Sultonlar. Bu urushning oxiri fojia bilan tugaydi. Habash va Elbors Sultonlarning qo'li balaand kelib, otalari Arabmuhammadxonning ko'zlariga mil tortib, so'ng qatl ettiradilar. Unga qo'shib ukalari Xorazmshoh Sultonni (12 yoshda edi), Asfandiyorning 3 va 1,5 yushli o'g'illarini ham o'ldiradilar. O'n yoshli ukalari Afg'on Sultonni rus podshosiga surgun qilib yuborishadi. U Rossiyada 30 yil yashab vafot etadi.

Asfandiyorxon qochib Eron podshohi Shah Abbos huzuriga boradi. Abulg'ozni oldida qolgan 10 kishi bilan Movarounnalariga ketadi. U Samarqandga Imomqulixon huzuriga boradi. U yerda ikki yil yashaydi.

Ikki yildan keyin Asfandiyorxon Habash va Elbors Sultonlardan Xorazmni qaytarib o'z qo'liga oldi. U xon deb e'lon qilindi. Ukalarini chaqirtirib Urganchni Abulg'oziga, Vazirni Sharifmuhammadxon berdi. O'zi Xeva, Hazoraspi va Katni boshqara boshladi. Ammo, bu bilan xonlik hududida osoyishalik o'rnatilmadi. Fitna, isyon, dushmanlik davom etdi. Hokimiyat uchun kurash to'xtamadi. Farokandalik avjiga chiqdi. Abulg'ozni Xorazmdan bosh olib Turkistonga ketdi. Eshiraxon huzurida uch oy turib, Toshkentga Tursunxon dargohiga bordi (Eshirxon taklifiga binoan). U erda ikki yil turdi. Eshiraxon Tursunxonni o'ldirgandan so'ng, Abulg'ozni Huxoroga - Imomqulixon saroyiga qaytdi. Imomqulixonning Tursunxon bilan dushmanligi bor edi. Shu sababli bu gal u

shohidlik beradi: «Ali mahramning Ahmad otlig' bir o'g'li bor edi. U ham o'zini Tabibiy taxallusi bilan mutaxallus etib, she'r aytmoq boshladi. Xon hazratlari o'z g'azallaridan 100 g'azalni shoirilarga berib buyurdilar: «Munga payravlik etib g'azal ayttinglar». Shoirilarning har biri unga payravlik etib, 100 g'azal ayttilar. Xon hazratlari Tabibiya amr etdilar, toki, ul g'azallarni masnaviy zimmida jam' qilib bir kitob etgray. Tabibiy farmoni mujibi bila amal qilib, ul g'azallarni jam' qilib, har g'azalni yozmoqchi bo'lg'onda, masnaviy bila ul g'azalni aytg'on kim erkanni bayon etib, bu tariqada tamomni g'azallarni jam' qilib, tamom etib, ul kitobga «Majmuuat ush-shuaro» ot qo'yuldi» (509 a).

Bayoniy «Majmuuat ush-shuaro»ning yaratilishi tarixini nasriy yo'lda ifodalabgina qo'ya qolmay, bu hodisaga 26 misradan iborat nasriy ta'rif ham bag'ishlaydi. Unda Tabibiy mazkur majmuani ikki yil mobaynida yaratganini aytib, bu adabiy hodisani «she'r dan qoldi olamda o'z deya babolaydi. Jamoaviy ijodiy mehnatning bunday umumiylashtirilgan ko'rinishi umumijahon adabiyoti miqyosida ham kamyob hodisadir. Ammo, taassufki, adabiyotshunosligimizda u lanuzgacha e'tibordan chetda qoldirilish kelmoqda. Agar «Majmuuat ush-shuaro» adabiy muhit mahsulini aks ettiruvchi manba sifatida tadqiq etilsa, XIX asr Xorazm adabiy muhitining chinakam qiyofasi va saviyasi yanada oydinlashgan bo'lardi.

Bayoniy Ahmad Tabibiya ixlosini hurmat bilan e'tirof etadi. Uning inson va ijodkor sifatidagi qiyofasini qisqa satrlarda hayotiy chizib beradi. Asardan Tabibiy ijodkor sifatida qanday ishlarni amalga oshirganini, hayot tarzi qanaqa kechgani haqida ham qimmatli ma'lumotlar olish mumkin. Ushbu ma'lumotlar manbada adabiy muhit tirikligi, harakatchiligi bilan aks ettirilgan.

Mazkur adabiy mulkida ijodiy kamolotga erishgan yuzuk allomalardan biri **Abulg'ozni Bahodirxon**dir. U o'zbek xalqi taraqqiyoti va madaniyat tarixida muhim o'rin turgan davlat arbobi va ijodkor mutasallakdir. Abulg'ozni XVI asr I yarmida xalq manfaatini himoya qiluvchi mamlakati markazlashirishga, har tomonlama rivojlantirishga intiluvchi - vatanparvar xon sifatida shuhrat qozondi. Uning millat ravnaqi yo'lida fido etdi. Qisimatning murakkab zarbalariga mardona bardosh

Abulg'ozini xushlamay kutib oldi. Abulg'ozni, natijada, u yerda uzoq qololmadi.

Turkmanlar taklifiga ko'ra, Abulg'ozni Xevaga keldi. Ammo, Sharif Muhammad bilan Afsandiyor birlashib, Abulg'oziga qarshi jang qildi. Hiyla va fitna bilan Afsandiyor, uni Eron hududiga bosqin qilishda ayblab, Eron shahi Safi I (1629-1642) huzuriga surgun qildi. Abulg'ozni Eronda Obivard, Iroq, Hamadon, so'ng Isfahonga yuborildi. Isfahonda unga bir hovli berilib, uy qamog'ida saqlandi. U erda o'n yil yashadi (1630-1639). O'zining yozishicha, o'n yil bo'lganda, atrofida ishonas bo'ladigan uch kishigina bor edi. Ularning yordami bilan Isfahondan qochishga muvaffaq bo'ladi. Uch yillik mashaqqatli sarson-sargardonlikdan so'ng Orol o'zdekleri orasiga yetib keladi (1642). 1643 yil ular Abulg'ozini xon etib ko'tardilar. 1644 yil butun Xorazm xonligini egallashga muvaffaq bo'ldi.

Shundan so'ng u umrining oxirigacha 20 yil hukmronlik qildi. Ammo, bu yillar ham unga osoyishta, halovatlilik umr kechirishiga imkon bermadi. U goh Turkman urug'lari, goh Rus qo'zoqlari, goh qalmoqlar bilan kurashdi. 1663-1664 yillarda bir necha marta Duxoro hududiga yurish qildi. 1664 yilda Abulg'ozni xastalantib, taxtini o'g'li Abulmuzaffar val Mansur Anusaxon ibn Abulg'ozixoniga topshirdi. Shu yil aprelda Abulg'ozni 60 yilga yetti oy umr ko'rib, vafot etdi.

O'rganitish tarixi. Abulg'ozining asarlari XIX asr I yarimidan boshlab, sharq, rus va g'arb olimlarining ham e'tiborini tortgan. «Shajarayi turk» Qovonda Kurnyansev (1825y.), Səbtukov (1854), Demezon (1871)lar tomonidan litografik usulda nashr etirilgan. «Shajarayi taro-kimaa» 1898, 1906 yillarda bir necha marta nashr qilingan.

1871-1874 yillarda P.N. Demezon «Shajarayi turk»ni fransuz tiliga tarjima qiladi. Bu ishi unga shubhat keltiradi. Asar Angliya va Amerikaga ham shu tarjima tufayli yetib boradi.

Abulg'ozni asarlarining tarixshunoslikdagi o'rni beqiyos. Ular turkman, tojik, o'zbek, mo'g'ul xalqlari tarixini yoritishda tayanch manbalardir. B. Ahmedov, Q. Munirov, K. Yusupov, Ya. G'ulomov, M. Yo'ldoshev kabi olimlarimiz o'z asarlarida Abulg'ozni ma'lumotlaridan keng foydalanishgan. A. Komonov, A.M. Shcherbak, S.I. Ivanov kabi ulshunos olimlar ham tilshunoslikning turli muammolarini yechish-

da Abulg'ozni asarlariga suyanishgan. O. Sharafiddinov, M. Yunusov, V. Abdullaevlar adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etishgan.

1950 yil K. Yusupov «XVII asrning I yarmida Xeva xonligi va Abulg'ozni» mavzuida nomzodlik dissertatsiyasi yoqladi.

Abulg'ozni Bahodirxon asarlarining O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida bir qancha qo'lyozma nusxalari mavjud (inv. № 7668, 1228, 4017).

Mustaqillik yillarida «Tarixsiz kelajak yo'q» aqidasiiga amal qilinib, Abulg'ozni kabi allomalarimiz faoliyati va asarlarini o'rganishga e'tibor kuchaytirildi. Tug'ilgan yurti Xorazmda unga haykal o'rnatildi. Asarlari chop etildi¹. Halim Xudoynazarov Abulg'ozni haqida bir qancha tadqiqotlar olib borib, risola va monografiyalar chop ettirdi².

Adabiy merosi. Abulg'ozni qat'iyatli, talabchan hukmron sifatida mamlakatda adolat va birdamlikni qaror toptirish yo'lidagi fidoyilik ko'rsatdi. Mayda manfaatlardan kelib chiqqan fitnalarni bartaraf etishga intildi. Uning xon sifatida mamlakat taraqqiyotida xizmati katta. Ammo, uni bizga qadri e'tiqan jihatlaridan biri tarixiy-adabiy merosidir. Abulg'ozining bizga uchta asari yetib kelgan: «Manofe' ul-inson», «Shajarayi tarokimaa», «Shajarayi turk».

Abulg'ozining iste'dod qirralari rang-barang. Bu haqda «Shajarayi turk» asari muqaddimasida uning o'zi haqasal so'zlaydi: «Bu faqirga xudoyi taolo inoyat qilib ko'p nimansa berganturur. Xususan, uch hunar berganturur. Avval, sipohigarikning qonumi va yo'sunukim, nechuk o'lanmoq va yurumak va yovg'a yosoq yasamoq, ko'p bilan yuruganda nechuk qilmoq, oz bilan yuruganda nechuk qilmoq, do'stig'a, dushmang'a nechuk so'zlashmak. Ikkinchi, masnaviyot va qasoyid, g'azaliyat va muqallao' va ruboiyot va barcha ash'orni fahmlamaklik, arabiy va forsiy va turkiy lug'atlarining ma'nosini bilmaklik. Uchinchi, Odam shlidin to bu damgacha Arabistonda, Eron va I'ironda va Mo'g'ulistonda o'tgan podshohlarning otlari va umrlarining va saltanatlarining kam va ziyodin bilmaklik»³.

¹ Abulg'ozni. Shajarayi turk. -T.: 1992; Abulg'ozni. Shajarayi tarokimaa. -T.: 1995.

² Xudoynazarov H. Abulg'ozni Bahodirxon tarixchi va adib. T.: 1991; Xudoynazarov H. Abulg'ozni Bahodirxon tarixchi va adib. T.: 1991.

³ Abulg'ozni. Shajarayi turk. T.: 1992, 12-bet.

«Manofe'ul-inson» asari. Abulg'ozining o'zi e'tirof etganidek, u mohir siphoblar, so'z mulkining nozik-fahm muxfisi, jahon tarixining nohur bilimdoni bo'lishi bilan birga, tibbiyot ilmidan ham boxabar edi. Ayniqsa, 20 yilga yaqin hayoti Xorazmda kechgan Ibn Sino asarlarini yaxshi o'rgangan. Ulardagi tavsiyalardan amalda foydalangan. O'zi egallagan tibbiy ma'laka va bilimlarni elniyojmandlarga yetkazishni savobli ish deb bilgan. Shu ulug' niyat muhsuli sifatida yaratilgan «Manofe'ul inson» (inson manfaatlari) asari tibbsga oiddir. U O'zbekiston FASHI qo'lyozmalar fondida 4107-inventar raqam bilan saqlanadi. Asar 1664 yilda yozilgan. Muallif asarning yozilish tarixi va sabablari haqida ma'lumot berar ekan, «Kitoblarni nazarga keltirib erdik, maqsad goho topilur erdi va goho topilmas erdi, ulkim topilur erdi, bozир maslaqat birla o'rtaga kelur. Shul sababdin, ilatga iloj qilmoq uchun, mo'tabar kitoblardin xohlab jam qilib, undin so'ng illatlarni bayon qildim», deya e'tirof etadi.

«Manofe'ul-inson» to'rt bobdan iborat. Har bir bob tibbiyotning ma'lum bir yo'nalishiga bag'ishlangan. Abulg'ozni har bir xastalik haqida to'xtalar ekan, avval tabib va olimlar tomonidan aytilgan fikrlarni keltirib, so'ng o'zining munosabatini, mustaqil xulosalarini bayon etadi.

Asarda ko'z, jigar kasalligi, bel og'rig'i, isitma sabablari, huyrak, taloq kasalliklari kabi 120 dan ortiq xastalik borasida ma'lumot beradi. Ularning kelib chiqish sabablari, davolash usullarini izohlaydi. «Manofe'ul - inson»da oddiy va murakkab dorilar, ularni tayyorlash va ishlatish yo'llari haqida ham muhim ma'lumotlar beradi.

Ko'ringanidek, ushbu asar o'z davrida tabiblar uchun muhim qo'llanma vazifasini o'tagan. Huzirgacha ham undagi ma'lumotlar o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

«Shajarayi tarokima» asari. Abulg'ozining «Shajarayi tarokima» asari turkman xalqining tarixiy etnoqenezini yoritishga qaratilgan. U bilan bog'liq ravishda muallif qadimgi tarix — Odam atay-hissafom,

¹ Abulg'ozni Manofe'ul-inson. O'zbekiston FASHI qo'lyozmalar fondi, inv. № 4107, 48-bet (Xudoynazarov H. "Abulg'ozni Babodirxan tarixchi va salib" kitobida 35-bet).

Nuh payg'ambar, Qoraxon, O'g'uzxon kabilar qismati bilan bog'liq hodisalarni nihoyatda qiziqarli uslubda bayon etadi. Muallif e'tiroficha, asar hijriy 1071, milodiy 1660–1661 yillarda yozilgan. Uning o'nlab qo'lyozma nusxalari O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti, Toshkentdagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, Turkmaniston Fanlar akademiyasi kutubxonasi, Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg bo'limi, Istanbul kutubxonasi va qo'lyozmalar fondlarida saqlanmoqda. Bu asar 1958 yilda taqqidly matn va ruscha tarjimai bilan akademik A.N.Kononov tomonidan chop etilgan edi. Mustaqillik sharofati bilan tarix va qadriyatlarimizni o'rganishga e'tibor kuchaydi. Buning natijasi o'laroq, biz bebalara ko'p asarlar dunyo yuzini ko'rdi. Jumladan, «Shajarayi tarokima» asari ham 1995 yilda Qozoqboy Mahmudov tomonidan nashr etildi.

Asar muqaddimasida uning yozilish sabablari haqida ma'lumot beriladi: «...Turkman beklari mening tarixni yaxshi bilirimni eshitib-tururlar. Ilaqi bir kun barchalari kelib, aiz qildilarkim, bizning ichimizda «O'g'uznomas» ko'pturur, ammo hech yaxshisi yo'q, barchasi g'alat va birisi birising'a muvofiq ermas. Har qaysi bir turuk va bir durust o'tiqbor qilg'udek tarix bo'lsa erdi, yaxshi bo'lur erdi, teb o'tun qildilar ersa, onlarning o'tunlarini qabul qildim».

Demak, Abulg'ozni «Shajarayi tarokima» asarini turkman xalqi ulug'lari iltimosiga hinon yuzadi. Ammo, asarning dunyoga kelishiga Abulg'ozni yuragidagi turkman urug'lari oldidagi burchdorlik hissi ham turki bo'lgan. Tarixdan ma'lumki, xorazmshohlar turkman urug'larini bo'ysundirish uchun doimiy qattiq siyosat olib borishgan. Jumladan, Abulg'ozni ham o'z janguvar faoliyatida ular bilan uchrashganini eslaydi.

Ma'lum yillardan so'ng o'z hayot yo'liga nazar tashlar ekan, qilgan ishlardan afsuslangan payri ham bo'ladi. Asar yozilishidan 17 yil ilgari turkman avbeshlari bilan bo'lgan jangdagi qatli omni ham Abulg'ozni taassuf bilan xotirlaydi; unda 20 mingga yaqin aholi qirg'in etilganini so'zlab, o'z gunchini yuvish yo'llarini izlaydi. Ular tarixini bitishi jangdan qolgan dilxiralikni buruz bo'lsada aritishiga umidvor bo'ladi;

«...Avvaldin to oxirg'acha biz sababli yaxshi va yomondin 20 ming choqliq kishilari o'ldi. Aning lebinida gumobkorlari ham bor erdi va begumohlari ham bor erdi. ...Xudoyi taolodim unidim borki, muning sayo-bi agar ul qatli omda gunch bo'lg'an bo'lsa, ang'a g'nilib kelgay tob va taqi ulkim, bir kun bir kishi bu kitobni o'qub bilimaganini bilsa bizning rubimizga fojha o'qug'ay teduk. Taqi kitobni uyimoqqa ruju' qilduq. Taqi bu kitobg'a «Shajarayi tarokima» tob ot qo'yduq»¹.

Abulg'ozimning yuqoridagi fikrlari bizga fe'l-atvoriuning aytim qirralarini tasavvur etish imkonini beradi. Ma'lumki, siyosat u'ni bilan shafqatsizlikni ham taqozo etadi. Abulg'ozni davlatboshi sifatida siyosatning shu qununiyatiga amal qilishga majbur bo'ladi. Ammo, mavridi bilan o'z qilmishidan afsus chekadi. Vijdan azobida qiynaladi. Begumohlar ruhi oldida javobgarlik hissi uni iztirobga soladi. Bu kabi ruhiy holatlar Abulg'ozimning qattiqqo'l siyosatchi, salohiyatli hukandor bo'lishi bilan birga, mebr-muruvvat, shafqat va insoniylik tuyg'ularini unutmagan sohibkaram kishi ekanligidan dalolat beradi.

Jarixshunoslikda «Shajarayi tarokima» asarining qimmatli beqiyos. Chunki XVII asrda moziyati bilishda Abulg'oziga teng keladigan sohibqalam kam edi. Asarda ham u tarix ilmining donu bilimdoni sifatida ko'rinadi. Odam aleyhissalom davridan to asar yozilgan kungacha bo'lgan tarixni ishonch bilan bayon etadi. Tarixnavislikdagi ayrim xato ma'lumotlarni to'g'rilaydi. Ularni asoslab izohlaydi: «...turkmanlarning tarix bilaturg'an kishilari O'gureliq Alpni o'n olti orqada O'g'uzxong'a etkariib, mundaq samab tururlarkim, bu so'z mazax-g'afaturur...»². Muallif bu fikrning g'alat - xato ekanligini muhim xulosalar bilan izohlaydi. O'z fikrini asoslash uchun muhim itimiy qimmatga ega uchta sababni ko'rsatadi. «Shajarayi tarokima»da Abulg'ozimning bu kabi nuqozaralarga kirishuvini bir necha o'rinda uchratamiz.

Asarda O'g'uzxon avlodlari, ismlari, ularning ma'holari, fe'l-atvorlari, davlat ramzlarining ma'holari va shakli-shamoyili haqida ham ma'lumotlar beradi. Bu qisqa chizgilar ularning davlatni boshqarish usullari, maqsadlari, ma'naviy dunyoqarashlari haqida mukammal

xulosalar chiqarishimizga imkon yaratadi. Masalan: «Avsharning ma'nisi ishni yildam ishlaguchi temak bo'lar, tamg'asining suvrati buturur: qushi chora Lochin. Chebning ma'nisi bahodir temak bo'lar, tamg'asining suvrati bu turur: qushi Hunooy»³.

Asarning ifoda ushbu o'ziga xos. Tarixiy hodisalarni bayon elar ekan, muallif undagi tarixiy shaxslar siyosatini badiiy timsol darajasida tasvirlay eladi. Ularning tabiatini oydinlashtiruvchi o'la nozik holatlar ni ilg'ab, nihoyatda ta'sirli qilib ifodalab beradi. Ko'z o'ngimizda tirik tarix qayta jonlanadi. Ularning ko'z qarashlari, tafakkur tarzleri, yurak urishlariyu xo'rsiniqlarigacha his qila boshlaymiz: «Kunlardan bir kun Gulerkixon o'rgada o'lturub erdi. Turan taqi anda hozir erdi. Qonli Yovli eshiklin kirib keldi va o'ira erda o'lturdi. Taqi Gulerkixiga boqib aytdi: Ey bobo bu o'lturg'an taxting ulug' otam Duvli Qayinoturur, bu vaqtg'acha otam Tumanni yoshiturur tob bermading. Fandi ne uelun bermagaytururson, tedi. Gulerkixon boshini quyvi solib ko'p o'lturdi. Taqi bir fursadla so'ng hoshim ko'tarib aytdi...»⁴.

Asarda birga qadimgi O'rxun-Erasoy hinklaridan ma'lum bo'lgan qadimgi turk xoqonlari Bug'rxon va uning o'g'illari El tegin va Qo'zi tegin (Kul tegin deb kelinadi)larning hayot yo'llarini kengroq yoritav-ehi yangi ma'lumotlarga duch kelamiz. Bug'rxondan so'ng hukmronlikni Qo'zi tegin o'z qo'liga oladi. Abulg'ozni ta'sirlolari orqali biz uning fe'l-atvori, a'mollari haqida tasavvurga ega bo'lamiz. Saroyida sodir bo'lgan oddiy insoniy, kundalik tasvishlari, kechinmalari bilan oshmo bo'lamiz. Bu tasvirlarning labiuy ushbu bizni bizni moziyning tirik nafasini his etishga moyassar qiladi.

Asarning yana bir muhim tomoni shundaki, unda O'g'uz elida hekkik qilgan qizlar - begoyimlar zikriga alohida bob ajratiladi. Unda yetti begoyim haqida qisqacha ma'lumot beradi. Ularning mohir el-boshi ekanliklarini sharhlaydi: «Turkmaning tarix hilaturg'on yaxshilari va yaxshilari aytiltururlar: yetti qiz barcha o'g'uz elini og'zina baqindurub, ko'p yillar hekkik qildilar». Ular Oltun Ko'zach, Harchin Salur, Shabati, Kunin Ko'rkti, yana bir Kunin Ko'rkti, Kercha Bulo-

¹ Abulg'ozni. Shajarayi tarokima. -I.: 1995. 22-bel.

² O'sha asar. 29-bet.

¹ Abulg'ozni. Shajarayi tarokima. -T.: 1995. 5-6-betlar.

² O'sha asar. 40-bet.

di, Qugʻadlibegimlar edi. Ushbu maʼlumotlardan qadim momolarning shijoati, maonati va donishmandligidan xabardor boʻlamiz. Odatda tarixiy kitoblarda ayollar haqida maʼlumot berishdan tarixnavislarimiz saqlanishgan. Abulgʻozi shu anʼanadan voz kechib, asarida toʻmaris-siyrat ayollar haqida soʻzlashga jasorat va jurʼat topadi. Oʻzining bu maonati bilan tarixning biz uchun juda muhim, ammo qorongʻu sarhadlarini yoritishga muhim kassa qoʻshadi.

«*Shajarayi turk*» asari. Abulgʻozi serqirra isteʼdod sohibi, ayniqsa, tarix ilmidagi noyob qanrovga ega. U oʻtmish va tarixning kelajakdagi, davlat boshqaruvidagi oʻrnini chuqur tushungan. Mashhur ingliz yozuvchisi Paulo Koelonning «Beshinchi togʻ» romani bosh qahramoni Ilyos paygʻambar oʻz nutqida «Hayotdagi hamma jangu jadallar bizga biror narsani oʻrgatmoq uchun zarur. Hatto, biz boy beradigan jangu jadallar ham», degan edi. Abulgʻozi ana shu haqiqatni anglatgan, beqiyos siyosatdan sifatida oʻz xatolari, yutuqlari saboqlarini kelajak avlodga yetkazishning ahamiyatini toʻgʻri tushungan.

Abulgʻozi oʻzidagi salohiyatdan foydalanib, ajdodlari tarixini yozishga jazm etadi: «Dizning ota va aqalarimizning beparvoligi va Xorazm xalqining hevuquftiqi, hu ikki sababdin, bizning jamoatimizni Abdulloxanning otalari bilan to bizga kelguncha tarixlarini bitmay qildilar. Bu tarixni bir kishiga taklif qilali teb fikr qilduq. Hech munosib kishi toymadiq. Zarur boʻldi, ul sababdin oʻzimiz aytduq?».

«Shajarayi turk»da asarning yozilishi tarxi, sabablari va maqsadi haqida maʼlumot beradi. Shu oʻrinda muallifning koʻp fazilatlarini ochitadi. Tarixni, tilni mukammal bilishi, til sofligini saqlash madaniyatini yaqqol koʻrinadi.

Tarixiy asarlardagi maʼlumotlardan bizga maʼlumki, tarixni yoritish xolislikni taqozo etgan. Bu qonuniyati yaxshi bilgan Abulgʻozi ham unga qatʼiy amal qilgan. Soʻzining avvalida bu masalaga kitobxon diqqatini qaratgan. Oʻz hukmronlik davrini oʻzi yoritgani uchun uz-

¹ Paulo Koelo. Beshinchi togʻ: Roman. «Ishon adabiyoti» jurn., 2004, aprel, 61-bet.

² Abulgʻozi. Shajarayi turk. T.: 1992, 11-bet. (Keyingi parchalar shu nashrdan olindi. Qavsda sahifasi koʻrsatiladi).

rxohlik etgan: «Hech podshoh va amir va hech hakim va donishmand oʻz tarixini oʻzi aytgʻan emasturur. Bizning yurtimizning havosundin va ahli Xorazmning bebizoatigidin hech zamonda boʻlmagʻan ish boʻldi. Emdi koʻnglingizga kelmasunkim, fuqir taraf tutab yolgʻou aytgʻan boʻlgʻayman va yo oʻzumnin gʻalat tarif eigan boʻlgʻayman»(11-12-betlar).

Koʻrinadiki, Abulgʻozi chuqur tarixiy bilimga ega, bu borada nihoyatda talabchan ijodkor. Shu sababli ham mazkur «Tarix»ni oʻzi yaratgan. Tarixnavislik uchun muhim hisoblangan xolislikka qatʼiy amal qilgan. Bu muallif asarlarining ilmiy qimmatini yanada oshiradi.

«Shajarayi turk» asari muallif maʼlumotiga koʻra hijriy 1074, milodiy 1663-1664-yillarda yozilgan. Asar 9 bobdan iborat. Birinchi bobda Odam Atodan Moʻgʻulxongacha, ikkinchi bobda Moʻgʻulxon-dan Chingizxongacha boʻlgan tarix muxlasar yoritilgan. Uchinchi bob Chingizxonning hayot yoʻli haqida, toʻrtinchi bob Chingizxonning uchinchi oʻgʻli Ugaday Qoon va uning avlodlari podshohligi tasviri-ga bagʻishlangan. Beshinchi bob ikkinchi oʻgʻli Chigʻatroyxon sulolasi hukmronligi bilan bogʻliq hodisalar tasvirini qamrab olgan. Oltinchi bob kichik oʻgʻli Toʻlixon, etinchi bob katta oʻgʻli Joʻjixon, sakkizin-chi bob Joʻjixonning oʻgʻli Shayboxon avlodlari haqida. Toʻqqizinchi bob esa Shayboxon avlodidan Xorazmda podshohlik qilganlar zikriga bagʻishlangan.

Abulgʻozi valofidan soʻng Anushaxonning topshirigʻi bilan Mahmud ibn Muhammad Urganjijy kitobning yozilmay qolgan 21 sahifasini yozib tugatgan.

Abulgʻozi oʻzining bu asri tarixshunosligimizda va jahon tarixi-ni oʻrganishda eng ishonchli manba sifatida katta qimmatga egaligi olimlar tomonidan eʼtirof etilgan. Chunki Abulgʻozi asarini yaratishda moʻtashar manbalardagi maʼlumotlarni qiyosat oʻrganib, xatolarni tu-zatishga harakat qilgan. Xulosa chiqarishda aniq dalillarga asoslangan. U 18 ta qimmatli kitobdagi maʼlumotlarni oʻrgangani haqida soʻzlaydi. Ayniqsa, Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarname», Rashiddiddinning «Jomeʼul-tavorix» kabi asarlarini ehtirov bilan eslaydi.

Abulgʻozi oʻzining asosiy maqsadi oʻz sulolasining mukammal tarixini yaratish. Shu bilan bogʻliq holda Odam Atodan boshlab insoniyat xu-

susati, turkiy xalqlar, shajaralar haqida ma'lumot berish. Bu vazifalarni u yuksak darajada bajargan. Abulg' o'zi yuqorida eslatganimizdek, xolis bo'lishga harakat qiladi. Ku'p podshohlarning tarixini yozib ekan, ularga ob'ektiv baho beradi. Ijobiy tomonlarini ham, salbiy fe'l-atvor va amallarini ham oshkora bayon etadi. Habash, Elbors, Sevinchxon kabi sultonlarning noshudligi, siyosatidagi pala-parrishligi fosh etiladi.

Chingiz, Ugaday Qo'nilarning qonli yurishlarini ham, mavridi bilan ko'rsatgan munovvatlarini ham xolis ifodalaydi. Hunday tasvirlar o'quvchiga ularni murakkab shaxslar sifatida tasavvur qilish imkonini yaratadi.

Asarda chingiziyalar bosqini mufassal yoritiladi. Ayniqsa, Xorazm, Mary, Hirotni bosib olish manzaralari juda jonli bayon etilgan. Ko'z o'ngimizda mustamlaka jarayoni butun dahshati va fojiasi bilan namoyon bo'ladi. Hirotni egallanishi haqida yozar ekan, «Ming-ming olti yuz ming kishini darajai shahodatga yetkurulur. Hirotni qal'asini er hirlan yakson qildilar. Hirotda o'n hesh kishi tirik qoldi. Andin o'zga bir kishi qolmadi»(78-bet) deb hikoya qiladi.

Mary bosqinida ham xuddi shunday qirg'inharot tasvirini ko'ramiz: «... o'lganlarni o'n uch kunda xang'a olib bo'ldilar. Ming martaba ming taqi uch yuz ming kishi erdi. Alqissa, mo'g'ullar xon hukmi bilan Maryning qal'asini va imoratlarini undoq vayron qildilar, hech nisbona qolmadi»(76-bet).

Terminning ishg'ol qilinishidagi quyidagi hodisa ham Ushbu bosqin dahshatini tasavvur qilish imkonini beradi: «Ul xonun aytti: «meni o'lturmang. Men sizlarga bir yaxshi dur berayin», dedi. Alar ledilar: «daring qaydaturur?» ul xonun aytdi: «durni yutqatururman, dur qorimdsturur». Mo'g'ullar ul xolonning qornini yotib durni oldilar. Ul sababdin hech o'luk qolmadi, tamonining qornini yordilar»(70-bet). Bunday shafqatsizliklar tasviriga asardan ko'plab misollar keltirish mumkin.

«Shajarayi turkoda ulug' bobokalamlarimiz matonati, ularning yuragidagi ulkan vafaparvarlik tuyg'ullari ifodasini ham ko'ramiz. Va shunday jasur, mard ajdodlarimiz borligidan faxrlanamiz. Najmiddin Kubro, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik kabi mashhur va mashhur bo'lmagan qanchadan-qancha qalramonlar jasorati bizni hayraiga

soladi. Kubro chingiziyalar taklifini qabul qilmay, so'nggi nafasigacha xalqi bilan birga bo'ladi. Eng oldingi safda turib yovga qarshi kurashadi. Temur Malikning qoqqoqli, zirilli kema yasab, zarhalarni qaytarishdagi kashfiyotchilik salohiyati, sipohigarchilikdagi noyob iqtidoriga qoyil qolamiz. Jaloliddin Manguberdi yuragidagi vatanparvarlik, xalqparvarlik tuyg'usi Chingizxonni uning oxirigacha tashvishlantirgan. Undan hayyiqun. U tirik ekan, qasos olishi mumkinligini hisobga olib ish yuritganini asardagi dalillar asoslaydi. Hatto, Chingizxon Jaloliddin jasoratiga tan berib, «O'ladin o'g'ul tug'sa, shundag' tug'sun» deganining guvohi bo'lamiz. Asarni o'qir ekanmiz, bu kabi dalillarga duch kelganda, faxrlanamiz. Mashhur shoirimiz Abdulla Orifov ham Manguberdi haqidagi quyidagi baytlarni hejiz aytmagani anglaymiz:

*Seni Chingiz g'azabiga to'lib
Yo' qotmoqchi bo'ldi daryodan.
Jaloliddin namoni bo'lib
Mabrut o'lding Amudaryodan
Norsan o' shal zamminin manin,
O'zbekiston. Vatanim munin.'*

«Shajarayi turk» — qomusiy asar. Unda tarix, etnografiya, iqtisodiyot, etimologiya, komausdlik, konchilik, qishloq xo'jaligi, sipohigarchilik kabi o'nlab sohalarida oid qimmatli ma'lumotlarni uchiratamiz. Undan temir rudasini olishning dastlabki, ibtidoiy texnologiyasi haqida ma'lumotga ega bo'lamiz. Asarda turkiy urug'lar, ularning joylashish o'rinlari, geografiyasi, nomlanish tarixi bilan tanishamiz. Har birining o'ziga xos tabiati, iqtidor va salohiyat miqyoslari haqida ma'lumot olinamiz. (Masalan, uyg'ur Urug'iga mansub kishilarning hisob-kitob ishlariga mahuratlil bo'lishgani va boshqaruvida ularga ko'proq shu soha ishonib topshirishi haqida yozadi). Ayrim bayramlarning kelib chiqish sabablarini, shaharlarning paydo bo'lish tarixlarini yoritadi. Xitoy davriining qurilishi, u bilan bog'liq uagut elining kelib chiqish sabablari haqida ma'lumot beriladi.

Mashhur venger sharqshunosi Herman Vamberi Abulg'ozni ijodiga yuksak baho berib, «Abulg'oz Bahodirxonning ko'pgina ishlari Boburni xotirga tushiradi. Jabon «Shajarayi turk» nomli tarixiy asari uchun undan minnatdordur», deydi. Haqiqatan ham, Abulg'ozning hayot yo'lidagi murakkab jarayonlar, yoshligidanoq toj-taxt uchun kurashlar girdobiga tushishi, ko'p sarson-sargardonliklarni boshidan kechirishi Bobur qismatini eslatadi. Uning asari ham «Boburnoma» singari tarixiy-memuar janrida yaratilgan. «Shajarayi turk» ifoda ustubi jihatidan ham «Boburnoma»ga yaqin. Muallif ko'p ellarni ta'riflaganda, ularning hayot tarzi, shaharlari, boyliklari, podshohlari, mashg'ul sohalar haqida batafsil ma'lumot beradi. Asarning ana shunday izehlilik jihatlari «Boburnoma»ga o'xshaydi. Ammo, farqi shundaki, «Boburnoma»da Bobur, asosan, o'z zamoni va yaqin o'tmish haqida so'zlaydi. «Shajarayi turk»da esa qadimiy, umumiy tarix ham eslanadi. Asarning so'nggi 9-bobidagina Abulg'ozni o'zi bilan bog'liq tarixni yoritadi. Ammo, har bir hodisaga nishatan muallifning fikrini, munosabatini va u tomondan herilgan baholarni sezib boramiz.

Abulg'ozni asarlarini yaratishda ularning tiliga katta e'tibor beradi. Fikrlarini sodda, tushumari, ravon ustuhda ifodalaydi. O'zigaicha yaratilgan tarixiy asarlar tilining murakkabligi, forsiy, arabiy so'zlarning ko'p qo'llanilishi unga ma'qul ko'lmaydi. Turkiy xalqlar uchun aytilgan asarlar chinakam turkona bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. Turk, fors, arab va mo'g'ul tillarini yaxshi bilgan Abulg'ozni o'zining shu prinsipiiga sodiq qoladi. Jumalarni bilan turkiy so'zlar bilan tushunarli bayon etishga intiladi: «Barcha bilingkim, bizdan burun turkiy tarix aytqonlar arabiy lug'atlarini qo'shibturuqlar va forsiyini ham qo'shibturuqlar va turkiyini ham saj' qilibturuqlar. (>)»larining hunarlari va ustozliklarini xalqqa ma'lum qilmoq uchun. Biz munlarning hech qaysisini qilmadim. Aning uchunkim, bu kitobni o'qug'uvchi va tinglag'uvchi, albatta, turk bo'lg'usiturur: hus, turklarga turkona aytmoq kerak, to ularning barchasi fahm qilg'aylar»(29-het). «... Turkiyini ham andoq aytubman-kim, besh yoshar o'g'lon tushunur»(29-het).

1 Vamberi H. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. —T.: 1992.

«Shajarayi turk»ni ham tarixiy, ham badiiy asar sifatida o'rganamiz. Muallif tarixiy hodisalarni tasvirlaganda jonli, harakatchangigi manzaralarni ko'z o'ngimizda gavdalantradi. Asardagi tarixiy shaxslar qismati ifodalanar ekan, ular badiiy obraz darajasiga ko'tariladi. Vozqealar rivoji esa dramalik sahna ko'rinishida namoyon bo'ladi. Har bir o'simlik, daraxt, har bir maysoning shiviri quylog'imizga eshiltilganday bo'ladi. Ulug' bobokalonlarimiz yuragini g'ururga to'lg'uzgan o'rik, bodom, shaftoli gullarining mayin iforlari, tip-tiniq suvlarining, namxush mayсалarning, boda gullarining, bug'doy sabzalarining sarxush jilolari bizning ku'nglimizda ham Valaanga muhabbat tuyg'usini ulg'aytira boshlaydi. Ushbu asarning ta'sir kuchi ham ana shunda.

Abulg'ozni bu asari orqali o'zbek nasri tarixida o'ziga xos o'rin qoldirdi. «Shajarayi turk» nasrda yozilgan bo'lsada, ko'p u'rinlarda o'zbek va fors tillaridagi she'riy parchalar ham kiritilgan. Ular asardagi badiiylikning kuchayishiga sabab bo'lgan.

Abulg'ozni xalq og'zaki ijodidan yaxshi xabardor. Asarda xalq rivoyatlari, naqlari, maqollaridan unumli foydalanun. Asarda xalq og'zaki ijodi ifoda ustuhini eslatadigan o'rinlar ko'p. Mumkin microsimizga xos badiiy tasvir vositalarini o'z o'rimda ishlagan. U islom dini tarixini yaxshi bilgan. Asarida hadis, Qur'oni karim oyatlaridan o'z mavridi bilan foydalanun. Yog'ingarehlik chiqiruvchi yada tuslu kabi marosim folklori an'analari haqida ham ma'lumotlar bergan.

Qarluq, Qipchoq, Uyg'ur, Ungur, Buxoro, Do'man kabi yuzlab so'zlarning ma'nolari, etimologiyasi haqida ishonchli xulosalarni ham yon etgan. O'zbek atamasining kelib chiqish tarixi haqida ham muhim fikr bildiradi: «to'qlag'uxon (1290-1312) o'lgandan so'ng 13 yoshida O'zbekxon (1312-1342) xon bo'ldi. Taqi dini ota-bobosining dasturi birla zabt qildi. Ikar kinning marabasina loyiq hurmat qilib, in'onalar berdi. El-ulusni dini istomg'a kirguzdi... Andin so'ng Jo'ji elini O'zbek eli tedilar»(36-het).

Ha'zi so'zlarning turk, tojik, arab, mo'g'ul tillardagi ma'nolarini quyusiy yo'sinda shaftlaydi: «Oqib boratug'an ulug' surmi turkiy tilinda soy der. Tojik kichikim md va uluqin ruxxona der va arab vodiy der. Mo'g'ul marau der»(36-het).

«Shajarayi turk» dalilii ma'lumotlarga juda boy asar. Unda boshqa tarixiy asarlarda uchramaydigan ko'plab muhim ma'lumotlar uchraydi. Mo'g'ul, Turon, Feron xalqlari tarixi ko'z o'ngimizda mufassal jonlanadi. Chingizxon bosqini, O'riya Osiyo va Rossiya munosabatlari haqidagi tasavvurlarimiz tiniqlashadi.

XVI–XVII asrdagi Xorazmning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga oid qimmatli dalillar keltiriladi. Keyingi davrlarda yaratilgan tarixiy asarlarda ayollar haqida deyarli ma'lumotlar berilmaydi. Bu shariat qoidalari bilan bog'liq bo'lsa kerak. Ammo, Abulg'ozii o'z asarlarida tarixning yaxlitligini saqlab, ma'lumot berish yo'lidan borgan. Tarixni yoritishga aloqasi bo'lgan ayollar haqida mufassal to'xtashga harakat qilgan.

«Shajarayi turk»dan Abulg'ozining ulkan ijodiy niyatlari ham bo'lganligi haqida ma'lumot olamiz. Bir o'rinda keng qumrovli «yirik tarixiy asar yuzishni orzu qilgani, ammo kasallik tufayli maqsadini muhtasar amalga oshirishga majbur bo'lgani, to'rt kottibga aytib turib yozdiganini so'zlaydi: «Biz tarixni mo'g'ulda, o'zbekda o'tgan yaxshi podshohlar va kengashli biylarning aslini va qit'gan ishlarini va aytqan so'zlarini barchasini bir-bir aytib ulug' kitob qilmoq ko'nglimizda bor erdi. Aytayin teb yurugan vaqtda xasta bo'ldum... Taqi to'rt navisandani o'lturdum va aytdim...» (50-bet).

Umr haqo qilsa, ushbu asarni fors tiliga o'girish niyati ham borligini aytadi: «... ushhu kitobni forsii tili bilan murassa' aytmoq ko'nglumda bor»(31-bet).

Xullas, «Shajarayi turk» asari tariximizni, xususan, Xorazm tarixini tasavvurimizda qayta jonlantirishi bilan, tarix haqidagi fikrlarimizni kengaytirishi bilan qimmatli asardir. Uning adabiy manba sifatidagi maqomi ham yuksak. O'zbek nasri tarixi va taraqqiyotini Abulg'ozii asarlarisiz tasavvur qilish, mukammal deb bilish mushkuldir.

Tayanch tushunchalar:

Shajara, etimologiya, qarluq, qipechoq, o'zbek, uyg'ur.

Savol va topshiriqlar:

1. Xeva adabiy mahitining o'ziga xos xususiyatlari haqida so'zlang.
2. Uni o'rganuvchi manbalar bibliografiyasini tuzing.
3. Abulg'ozii Bahodirxon ijodiy merosi ko'lami haqida ma'lumot bering.
4. «Manofe' ul-inson» asari haqida qanday tushunchaga egasiz?
5. «Shajarayi tarakimaa» asarining yaratilish tarixi va boshqa tarixlardan farqlari haqida so'zlang.
6. «Shajarayi turk» Abulg'ozining dunyo tan olgan qomusiy asar ekanligini izohlang.
7. Abulg'ozining salohiyat qanarovi va badiiy, ilmiy mahorati borasida ma'lumot bering.
8. Abulg'ozii asarlarini to'liq o'qib chiqing.

Asosiy adabiyotlar:

1. Abulg'ozii. Shajarayi turk. T.: 1993.
2. Abulg'ozii. Shajarayi tarakimaa. T.: 1995.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978.
4. Xudoyberdiyev. Abulg'ozii asarlarining o'rganilishi muammolari. T.: 2009.
5. Xudoyberdiyev. Abulg'ozii. T.: 2004.
6. I. Adizova. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma. T.: 2009.

MUHAMMADNIYOZ NISHOTIYNING ILAYOTI VA LJODI

REJAS

1. Muhammadniyoz Nishotiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Tarjimai hoflga oid ma'lumotlar.
3. Shoirning adabiy merosi, qo'lyozma nusxalari.
4. Shoir lirik she'rining o'ziga xos xususiyatlari.
5. Lirik qahramon tabiati.
6. «Qushlar munozarasi» asarining mumtoz adabiyotdagi o'rni.
7. Nishotiy «Husn va Dil» dostonining yaratilish tarixi.
8. Dostonning mavzu va g'oyaviy ko'lamli.
9. Timsol yaratishdagi an'ana va novatorlik.
10. Dostonning badiiy xususiyatlari.

Shoir hayoti va ijodi manbalari. O'zbek mumtoz adabiyoti va madaniyatimiz tarixida munosib o'ringa ega bo'lgan Muhammadniyoz Nishotiy hayoti va ijodini o'rganish borasida tadqiqotchilarimiz bir qancha ishlarni amalga oshirdilar. Bular bir necha yo'nalishda olib borilmoqda.

1. Matnshunoslik yo'nalishi. Matnshunoslik izlanishlari maqsadli sifatida Nishotiy asarlari bir necha marta nashr etildi¹.

Ushbu ishlar Nishotiy ijodi bilan o'zbek kiroboxomini tanishtirishda muhim. Ammo, bular hali yetarli emas. Kelsajakda Nishotiy ijodining yanada mukammalroq nashriga ehtiyoj katta.

2. Adabiyotshunoslik yo'nalishi. Nishotiy ijodining ilmiy tadqiqini sathich olib qaraganimizda, ancha ishlar amalga oshirilganining guvohi bo'lamiz². Ammo, bular hali yetarli emas. Chunki, Nishotiy ijodi chuqur falsafiy mezoniga ega. Uni mukammal tahlil etish, g'oyaviy-bu-

¹ a) Nishotiy. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1966y.

b) Nishotiy. Husn va Dil. Toshkent, 1967y.

v) Nishotiy. «Qushlar munozarasi». «Gulistan» jurn., 1970. 1-son.

² a) G'osarovna M. Muhammadniyoz Nishotiy. Toshkent, 1973.

b) Abduhalimov Y. Nishotiy lirikasi. Xokosor va Nishotiy. Samarqand, 1960.

v) Valizov Jaev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan. Toshkent, 1974.

diy qimmatini baholash adabiyotshunoslarimiz oldida turgan dolzarb vazifalardanidir. O'ylaymizki, inistatistik shartlari bilan yangi bosqichga qadam qo'ygan o'zbek adabiyotshunosligi Nishotiy asarlarining mohiyatini ob'ektiv, to'g'ri yoritib bera oladi.

Muhammadniyoz Nishotiyning hayoti, ijodiy faoliyati haqida Xorazm tarixiga bag'ishlangan Ogahiy, Bayoniy kabi ijodkorlarning asarlarida ayrim, qisqa ma'lumotnomalarga duch kelamiz. Bu borada shoirning o'z asarlari — she'riyati, «Husn va Dil» dostoni ham muhim qimmatga ega. Ularda mualliflar Nishotiy qisqartirib ayrim muhim kochmishlarini qalarga olishgan.

Uning yirik va umr sahifalarining eng ziddiyatli davrida yaratilgan «Husn va Dil» dostonining kirish qismlaridan anglashiladiki, shoir Xorazmda tug'ilgan. Umrining ancha qismini shu yerdan o'tgan. U yurtining go'zal tabiati, xushxulq xalqi, adabiy-ma'rifiy muhitining yuksakligi haqida faxr bilan yozadi:

Bar edi Xorazm diyori — yorini,

Andin edi yarabi — yomon gubari...

Xalqi aring barchasi ishrafizo,

Xalqi xoshti maqti dag'i dilxosho.

Ilm elirang vafsi jahandim fuzun,

Har ne gomon aylasang ovadin fuzun.

Nishotiy dostonning yozilish sanasini quyidagi baytda ta'rix san'ali vositasida ko'rsatib o'tadi:

Muddam tarixini etsam boyon,

Xotmi Dilu Husndar ey makiendon.

Bu tarixdan doston milodiy 1778 yilda yozilganligi ayon bo'ladi. Ayyomiy «O'l chaqnaqan satrlar» kitobida Nishotiy dostonni 77 yoshi-

g) Abduvalidova M. Nishotiyning «Shahbox va bulbul» munozarasi. «Adabiyot» jurn., 1976 y., 3-son.

d) Ayyomiy. O'l chaqnaqan satrlar. Toshkent, 1983.

ye) O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik, 3-jild. Toshkent, 1978 y.

da yozgan deydi. U bu ma'lumotning ma'navini ko'rsatmaydi. Agar shu dalil ishonchli bo'lsa, demak, Nishotiy 1701 yilda tug'ilgan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Nishotiy Xevadagi maktab, madrasalarda o'qib bilini olgan. Ko'p ilmlarga, jumladan, she'r san'atiga alohida qiziqish bilan qaragan. Zamonasining ma'rifatli kishisi bo'lib yetishgan.

Nishotiyning saroy doirasida nufuzli obro'ga ega do'sti bo'lgan. U shoirning qiyinchilik kunlarida ko'p yordam bergan. Yuqorida ko'rsatilgan tarixiy asarlarda va Nishotiyning o'zi tomonidan ta'kidlanishiicha, saroy a'yollari bilan yuzaga kelgan jiddiy to'qnashuv natijasida xavf ostida qolgan hayotini do'stining yordami, g'amxo'rligi tufayli saqlab qolishiga erishadi. Va Buxoroga ko'chib ketishga majbur bo'ladu. O'z yurtida hamdam, hamfikr topolmagan shoirning musofir yurtda yanada og'ir kunlari, ruhan ezilgan damlari boshlanadi:

... *Nalika, o'lib mulku vatanidin jufto,*
Soldim o'zim g'urbati shakikat ero.
Yoki Buxoro sari qo'ydim qadam,
Oh bu xori ero bo'ldim odam.
Garchi erur monzil diklash hase
Lek musofirga emas ruxh hase.

Shoir Buxoruda ham uy-juysiz, iqtisodiy qiyinchilikda, ruhan yolg'izlanib yashadi:

Me mango ma'voya, ne mansil ayam,
Kah, ne dedan targ'ali qayir maktan.
To ma'vhan shonu satar nolichim,
Til kibi barmog'i so'y-moq isham.
Garchi ulsoring hazu payoni yo'q,
Yonmog'in birini imkani yo'q.

Shunday og'ir kunlarda shoir ijodi bilan ovundi, qalami bilan sirlashdi. Buxoroda yaratgan lirik she'rlarida hayot mashaqqatlarini aks ettirdi. Yirik hajmli «Husna Di» dostonini yaratdi.

Nishotiy lirik she'rlarining o'ziga xos xususiyatlari. Nishotiyning lirik she'rlari bizga «G'azaliyot va muxannisosli Nishotiy», «Bayozi muzafarriq», «Bayozi majmuai ash'or» kabi mambalar orqali yetib kelgan. Muhammad Yusuf Chokar tomonidan 1903 yilda ko'chirilgan devoni Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

U o'zbek va fors tillarida ijod qilgan. Nishotiyning lirik she'rlari, asosan, ishq-muhabbat mavzuida. Bosh timsollar oshiq va mashuqa. Lirik asarlari ko'proq ma'shuqa tavsifiga bag'ishlangan. Shoir she'rlarida mumtoz adabiyot an'anasini saqlagan holda, ham majoziy, ham ilohiy ishq kuylanadi. Nishotiy ijodining asl mohiyatini belgilovchi g'oyalar barchasi ana shu tavsifiy asarlar zahiriga singdirilgan. Hasihi hol yo'nalishidagi lirik she'rlarida tarjimai holining ayrim jihatlari yoritiladi. Yurtdan olishda, musofirchilikda kechgan hayoti shifalarini tanavvurimizda qayta jonlantiradi. Nishotiy lirik qahramoni hayotni, go'zallikni sevuvchi, rindona kayfiyatdagi oshiq, ilohiy ishq kuychisi, riyokor shayxu zohidlarini tanqid etuvchi, rad etuvchi munnaqqid siymo, ba'zan badiqadran voz kechuvchi, yolg'izlikka oshufla obraz sifatida namoyon bo'ladi.

Nishotiy she'riyati mazmunan naqadar boy, rang-barang bo'lsa, badiiyat jihatidan ham o'ziga xos, Sharq hadiyy san'atlari bilan muzayyan she'riyatdir. Shoirning asarlarida tashbeh, muholag'a, istioza, tajohul ul-orif, ursori masal, husni ta'vil kabi badiiy san'atlar mohirlik bilan qo'llangan.

Nishotiy an'anaviy obrazlarning yangicha tasviriy detallarini topa oladi. Masalan, ma'shuqa qoshining doimiy qiyoslari bizga ma'lum. Shoir buni tajohul ul-orif san'ati vositasida yangilashga erishadi:

Yo' smadin ul ma'liqo qoshig'amu tazym erur,
Husan devoni uza yo martai rangqir erur.

Shoir oddiy, kundalik kечmishlardan hayratlanarli hadiyy namunalari topadi:

Oy, kan shonu satar er porilib erga kirar.
Eyalar haki, razi ayina parolozingizin.

Yoki:

*Dikhamilillohki, jomrasim muini ma'xsi nigohi eri,
Ko zim bog'in nihali qomatiga jilvago'oh e'li.*

Yoki:

*Sarmadig' solih ko'zimg' istida minaya qoshing,
G'anzai xarez shanshirig' ta yoshil q'la erar.*

Dialog-munozara g'azullar g'azal jami imkoniyatlarini kengaytiradi. Lirik obrazlar tabiatini, ruhiy holat miqyoslarini mukammalroq yoritadi. Tasavvurimizda timsollarning jonli, dramatik mulohazalarini namoyon bo'ladi. Nishotiy ham shunday g'azallarining o'ziga xos namunalarini yaratishga muvaffaq bo'lgan:

*Dedim: «Ey gulrus, yuzing nazzora qil, o'yg' ta boqib.»
Dedi: «Ko'ymun orozim bu liyraco' ko'zga bitan.»*

Yoki:

*«Husa devonig' ta tug' yonni qoshing», - dedim, dedi:
«Kotibi taqdirin bu malai rangin erar.»*

Nishotiy she'riyatining o'ziga xos va kitobxon yuragiga yaqin bo'lishi uning katta ijodiy maktab o'tlagani bilan ham bog'liq. Shoir asarlari bilan tanishib, adibning qadimiy an'analarga ega ulug' Sharq madaniyati, tarixi, adabiyotining chuqur bilimdoni bo'lganining guvohi bo'lamiz. Shoir hadiy ijodda, ayniqsa, Navoiy, Fuzuliy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviylarni o'ziga ustoz deb hiladi. Ularning ko'plab g'azallariga naziralar, muxammalar bog'laydi. Salaflari ijodidagi ko'ngliga yaqin tuyg'ular, kechinmalar, dard-u armunlar tasvirini munosib davom ettiradi. Navoiy g'azaliga yozilgan quyidagi muxammas Nishotiy ma'natini navoiyvor mezonida o'ltirishga izn beradi:

*Bo'ldi voki ton qayon ul sarvi xushafarvizi,
Bo'lmag' ay olamda man'ok baxti barzandorsiz.*

*Bir qurug'om maxlakkim, bo'lsa bargu havris,
Navbahor ayyomi bo'lmish nam diyoru yovsis,
Bulbul o'lg' omdek xazon fasli gulu g'uborsiz.*

Diyoru yorga mulabbal insonni yuklatiruvchi vosita. Bu ikkisiz u yo'ldan adashadi, xarob bo'ladi. Ildizsiz, mevasiz daraxtga o'xshab qoladi. Nishotiy kiebkina hayotiy misol orqali buning chuqur mohiyatini yoritib bera olgan: Daraxt sahroda qumni ko'chishdan, to'zishdan saqlaydi. Muxammusning birinchi misrasida shunga ishora qilingan. Xoki tan-vujud ul go'zal sarvsiz quyon yanglig' barbod bo'lishiga e'tibor qaratiladi.

Nishotiy ustozlariga ulkan ehtiromini saqlagan holda, o'z so'zining ham qadri balandligini, ilmi daniyida, nazm mulkida munosib shogirdlik mezon bilan o'z she'rlariga faxriya usulida baho beradi. Biz bunga Nishotiy asarlarida asos ber deya olamiz:

*Dedi aliofi so'zig' ta ko'z solib ul sho'ri shang,
Bahri ma'nida Nishotiydar agari changi nohang,
G'ohiy donishda Navoiy ham erar g'uram palang,
Gur Sulaymon mulkicha berdur Navoiyig' ta ne tong,
Chunki bil qoys! zamon nazmini takrir aylanish*

Yoki:

*Foias erdim so'z ahli siridin bilmo'likka vaqif,
Ani istab jahon mulkida bo'ldim har taraf torif,
Nishotiy, she'ri rangisin ko'rub bo'ldi ko'ngul vaqif,
Dedim: «Nasim ahlining sarxayti kim bo'lg'oy?» - dedi horif:
«Navoiy bo'lg'oy, alkim sen tilaybersan agar bo'lg'oy.»*

«**Qushlar munozarasi**» asari. Nishotiyning axloqiy-ta'limiy g'oyalarni ifodalovchi «Qushlar munozarasi» asari ham e'tiborga molikdir. Shoirning bu asari allegorik-majoziy xarakterga ega bo'lib, 300 misradan iborat.

Shoir g'oyalarni 14 qushning o'zaro bahs-u munozaralari orqali bayon etadi. Asarda go'zal bir bog'da laylak, qumri, zog', bulbul, to'li,

to'vus, humo, hudhud va boshqa qushlar bahsi aks ettiriladi. Qushlar-ning hammasi o'z fazilatlarini maqtashadi. Laylak, to'vus o'zlarining go'zalliklarini, qamri, bulbul xushxonliklarini, humo ozorsizligini pesh qilib o'zlariga ta'rifni tavsif berishadiki, shoir bu maqtanchoqlik va kibru havoni rad etadi. Oklob, kamtarlik, samimiylik fazilatlarini tang'ib etadi va ulug'laydi. Hudhud ijobiy obraz sifatida talqin etiladi. U barcha qushlarga o'z kamchiliklarini fosh etib tashlaydi:

*Dedikim, ey g'ulistanimo qamri,
Yuzingga kelmadim hayo qamri.
O'zingni taniya haddin oshmagil,
Haddingni bila taqi talashmagil.*

«O'zingni taniya haddin oshma». Hudhud tilidan aytilgan bu so'zlarda shoirming asosiy g'oyalari o'z ifodasini topgan. Bu o'qalilar bir inson o'zligini anglashga, kamolotga erishishga tang'ib etiladi. Asarning tili sodda, ravon. Nishotilning ijodiy faoliyatida Navoyi an'onalarga ergashish, uni davom ettirishga intilish kuchli. «Qushlar munozarasi» da ham uning «Lison ut-tayr» asarining ta'siri yaqqol seziladi. Shoirming shu yo'nalishdagi bir asar yaratishni maqsad etgani ko'rinib turadi.

Muhammadiyoz Nishotilning «Husn va Dil» dostoni. Muham-
madiyoz Nishotiy XVIII asr o'zbek adabiyotining Xorazmdagi ko'zga ko'ringan, iste'dodli vakillaridan biridir. Uning eng yirik asari «Husn va Dil» dostonidir. U 1778 yilda Buxaroda yozilgan. Asarning yozilish tarixiga oid ba'zi fikrlar dostonning kirish va xotimasida berilgan. Unda e'tirof etilishicha, bir do'stning maslahati bilan besh oyda yozilgan ekan:

*Bayki taxminan erur etti yuz,
Biri minqo to'qson iki bo'libi bez.
Kisvati nasr ila bo'lab ziyonati,
Yoro arab lo'fi edi xil'ati.
Roni eli ham nasr ila ongo nigori,
O'z tilidin etkon ekon latiyor.
Dedi mungo nazm dari birta zeb.*

*Bergil, uluddin olib avval shikab,
Ro'ya degoch, fathha qildim talab,
Tolgum o'zinga reki erdi tarab.
Qildim oni nazm qiburg'a qiyom,
O'ni mashuqqat bila besh oy tamom.*

Yuqorida shoirming o'zi ta'kidlaganidek, «Husn va Dil» sarguzashtining syujeti Sharq adabiyotida mashhur bo'lib, bu yo'nalishda fors-tojik arab, turk tillarida bir qancha nasriy asarlar yozilgan.

XV asr fors-tojik adabiyotining yirik vakili Fattohiy Nishopuriy «Hikoyati Husn va Dil» asarini yozgan.

XVI asr oxirida Mushfiqiy shu syujet asosida «Gulzari Eram» asarini yaratdi. Bundan tashqari, Ali Ohiy, Shayx G'oliblar ham shu mavzuda asarlar yaratishgan. Bularning har biri o'zicha yangi, mazmun-g'oya jihatidan ham, badiiylik jihatidan ham mustaqil asarlaridir.

«Husn va Dil» mazmun va tuzilish jihatidan ancha murakkab. Shoirming o'zi e'tirof etganidek, doston 15584 misradan, 62 bobdan iborat. Dastlabki boblar kirishni o'z ichiga oladi. 6-bobda shoir o'zining mu-sofirchilikdagi g'arib hayotini aks ettiradi, 7-bobda dostonning yozilish sabablari haqida so'zlaydi. 8-bobda so'z qudrati borasida fikrlarini bil-diradi. 9-bobda esa, «besh xazina» — «Xamsa» yaratgan ustoz shoirilar Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Jumiy va Navoyilarning so'z mulkidaqi ulug' xizmatlari e'tirof etiladi:

*U birisi Shayx Nizomiy degil,
Mamlakara mulki nizomi degil.
Bu biridir Xusravi alifjanob,
Torani nazm v-oro masur oftob.
U birisi hazrati Jumiy erur,
Dahr elining pok kalami erur.
Yoro biri hudhudi dostonkara,
Ki hi Navoyi erur ul kushnara.
O'zga erur dorisbu farhang asga,
Fiti jalakabr yetti avrang asga.*

*Zot aqolim nezard mozi id,
Lari qalim ahliq'adur shoh ul...*

Shoʻirning dostonida keltirilgan ayrim fikrlardan «Xamsa»navis us-
tozlarga ehtiromini his etamiz. Nishotiy ham «Xamsa» yaratishni ni-
yat qilgan. Besh dostonidan iborat «Xamsa» mualliflar sami ham beshita
boʻlishini orzulagan. «Husn va Dil» asarini dastlabki doston sifatida
yaratgan:

Deguvcchi ham besh boʻlubon qiylo qol.

Elva munohiy tushar anga bu kel.

Besh oʻlubon gulsharu besh andalib,

Har biriga birisi boʻlsun nasib...

Toʻrt kitob andaki mazkur erar,

Xamsaligʻ oti bila mashhur erar.

Har birining arvalida bir kitob —

Bir edikim, anda edlʻ fahri bob.

Birining oti «Marzani ziyor-i shavq»,

Uʻl birisi: «Mallaʻi amvor-i shavq».

Yana biri «Tuhfat ul-abror» edi,

Biri asing «Hayrat ul-abror» edi.

Marz doqʻi onlorgʻa demaklik javob,

Istabon ayrim bi soʻzi irakob.

10-bobda shoʻirning qalamga murojaati beriladi. 11 - bobdan boshlab
dostonning asosiy qismi boshlanadi. Har bir bobda, xuddi «Xamsa»
sarlavhalari kabi, avval qisqa nasriy mundarija berilib, keyin sheʻriy
mazmun bayon etiladi. Doston syujetini, shoʻir gʻoyalarni mukammal-
lashtirish maqsadida asar tarkibiga: 1. «Shahoz va Dulbu»; 2. «Gul
va Daf»; 3. «Nay va Nax»; 4. «Kosai Chin va Nargiso»; «Binafsha va
Chang» nomli beshita munojara va lirik chekinishlar ham kiritilgan.

Shoʻirning butun maqsad va gʻoyalari Husn va Dilning ishqiy sargu-
zashlari dramasi zaminiga singdirilgan.

Shoir voqealar hayonida sof muhabbatni, yaxshi insoniy fazilat-
larni kuylaydi. Sevishganlar dahshatli voqealarni boshdan kechiradi-
lar. Maqsad yoʻlidagi toʻsiqlarni sabr-bardoshi va kurash bilan yengib

tinchlik, birdamlik, mehr-oqibat, muhabbat, baxt tantanasiga erishadi-
lar. Bu doston uzoq yillar insoniy muhabbatni kuylovchi, markazlash-
gan davlatni quvvatlovchi asar deb baholalanib kelindi. Bu fikr toʻgʻri.
Ammo, faqat shu bilan cheklansak, shoʻir nuqtai nazarini toʻliq ang-
lamagan boʻlamiz. Dostonning mohiyatiga chuqurroq yondashadigan
boʻlsak, uning gʻoyaviy (mafkuraviy) miqyosi kengroq ekanligini
tushunamiz.

«Husn va Dil»da shoʻir ham majoziy, ham haqiqiy ishq ulsinlarini
soʻzlashga erishadi. Asardan xus va avom harobar amnlaat topadi. Ia-
savvul taʻlimotining hosh gʻoyasi — Oллоh diyduriga yetish. Asarda bu
yoʻl badiiy obrazlar vositasida bayon etiladi. Bu esa oʻz navbatida mu-
rakab nazariy maʼlumotlarni tushunishni osonlashtiradi. Buni Nisbo-
tiyning oʻzi ham eʼtirof etadi:

Husn ila Dilim qilib gʻayhgoʻ,

Bergil anga toza tar rangi boʻ.

Ya ni majuz ila haqiqat qariniʻ,

Oʻyla soʻzang boʻlgʻ usidir dilinshin.

Ahli haqiqat topib oradin nava,

Xoyi majuz oni koʻrub xushnava.

Ikkinining koʻyigʻi a mangʻab oʻlab,

Ikki jahon ahligʻa mansub oʻlab.

Toʻki sening soʻzinga boʻlgʻ oy rivoj,

Ikki jahon qilgʻ ay ami hozirgo toj.

Demak, shoʻir oʻzi taʼkullaganidek, doston tasavvul taʼlimoti
gʻoyalarni ham targʻib etuvchi asardir. Donishmundlarimiz tasavvul
uʻzidan oʻlib, oʻzi birla tirilish yoʻlidir, deyishgan. Bu inson oʻzligini
anglashi, oʻzligini topishi uchun nafsoniy intilishlarni, vujudiy qafas-
larni sindirib borishi kerak, demakdir. Inson ana shundagina gʻolib
keladi. Kamolotga erishadi. Barkamollik esa kishini moʻlahar may-
lubaga koʻtardi. U olamning va odamning mazmun-mohiyatini ang-
lash sharafiga muvassar boʻladi:

*O'zbekiston qalnamasi o'zining asari,
Bilgusidatir parada kishida xabar.*

Bunday ogohlik darajasiga olib boruvchi vosita ishqdii.

*Har kishi qar eimas o'zida gurar,
Ishqida ul bo'lg'on emas bahruvar.*

Barkamollik — natsioniy havaslarni engish yo'li. Bu esa yangil ish emas. Uning uchun kishida ulkan jasorat, qanoat, iroda, sabr, intilish va intihisiz ishq mavjud bo'lishi kerak. Shundagina mashaqqatli yo'lni yengib o'tib, oliy maqsadga yetishi mumkin. Nishotiy ana shu kamolotga erishish bosqichlarini voqealar rivaji orqali ifodalashga harakat qilgan. Bosh obraz Fuodning Husn diydoriga yetishguncha boshidan kechirgan mashaqqatli sarguzashtlari dostonning asosiy g'oyasini yoritishga xizmat ettirilgan. Ilakto, «Husn va Dil» timsollarning nomlanishi ham chuqur mazmunga ega. Ular majmuini yaxlit bir jism deb qarashimiz mumkin. Masalan, Fuod (arabcha — ko'ngil) — ko'ngilning «Qal'ai jism»da yashashi, Husnning «Qal'ai diydor»da yashashi. Ko'ngilga tushgan ishq-muhabbatning husnga, diydorga erishguncha orada turgan to'siqlar, iztiroblar-bularning hammasi ramziy ma'nolarni anglatishi o'z-o'zidan ayon ko'rinish turibdi. Aql, Husn, Ishtq, Dil, Nazar, Hinnal Sabr, Vafq, Xayol, G'amza, Kaqib, Nominus va boshqa obrazlar nomlanishida ham buni sezish mumkin. Dostondagi «Obi layot» obrazi ham ramziy ma'no kasb etadi. Abadiy hayot baxsh etuvchi suv «Shahri diydor»da. Qachonki, riyozatlarni yengib Diydorga erishgandagina abadiylikka muvassaf bo'lish mumkin:

*Ita ni qaro qayg'ug'u qilg'on sabot,
Zoyg' ushbu istava obi hayot...*

Nishotiyning mahorati faqat doston syujetidagi ko'pma'notlikda, teranlikda emas, balki asarning badiiy barkamolligida ham ko'zga tashlanadi. Ko'plab she'riy san'atlardan muhirona foydalanadi. Xalqona, hikmatomuz iboralarni, maqollarni o'rinni ishlatadi. Tabiiydan takror-

lanmas, yangi o'xshatishlar topadi. Tazod, husni ta'lim, tashbeh, muho-lag'a san'atlarining nodir namunalari yaratadi:

*To'monaro gid xari bado ichera xo';
Bo'lmaz edi angga bu rangi bu bo'.*

Yoki:

*La'l aqar qalinas ersa sang ara,
Bo'lmaz edi mehri kibi rang ara.*

Yoki:

*Har kishikim, ilgini davlat o'par,
Ko'kda nekin istava erdin topar.*

Yoki:

*Ishq ila borami havaydo qilib,
Ok o'ridin barqni isho qilib...*

Tayanch tushunchalar:

Mamshunoslik, an'anaviylik, dialog-munozara g'azal, tajohat ul-crif, komil inson, ishq, allegorik, ramziy

Savol va topshiriqlar:

1. Nishotiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi haqida so'zlang.
2. Shoir she'riyatidagi lirik qahramon tabiatini talqin eting.
3. She'riyatida an'ana va muvatorlik munosabati borasida muhokama yurguzing.
4. «Qushtlar munozarasida an'ana va badiiy yangilik haqida so'zlang.
5. «Husn va Dil» dostonini muhokaa eting.
6. «Husn va Dil» dostonining yaratilish tarixi borasida mulohaza yurguzing.
7. Dostonning muqaddima qismlarini tahlil eting.
8. Asosiy qisim tarkibi, kompozitsiyasi, timsollar olami haqida fikringiz?
9. Dostonning mavzu va g'oyaviy ko'lamin muhokama eting.
10. Asar tarkibidagi munozaralar va ularning ahamiyatini qanday tushunasiz?
11. Shoirning dostonmuavviflikdagi mahorati borasida mulohazalaringizni bildiring.

Asosiy adabiyotlar:

1. Nisbotiy. Tanlangan asarlar. T.: 1960.
2. Nisbotiy. Husn va Dil. Lirik. T.: 1967.
3. Nisbotiy. Qushlar innozarasi.
4. Qosimova M. Muhammadniyoz Nisbotiy. T.: 1975.
5. Valixojayev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan.
6. Abdurahimova M. O'zbek adabiyotida tumozara.
7. Ayyomy, O't chaqragan satrlar.
8. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.

NURMUHAMMAD ANDALIB

REJA:

1. Nurmuhammad Andalib hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Adibning tarjimai holi.
3. Adabiy merosi.
4. «Zaynul-arab» dostonida an'ana va nowatorlik. Obrazlar tizimi.
5. O'zbek muntaz adabiyotida shoirning «Yusuf va Zulayxo» dostonining o'rnı.
6. «Layli va Majnun» dostonida an'ana va o'ziga xoslik.

O'rganilishi. Nurmuhammad Andalib muntaz adabiyot tarixida turkman va o'zbek xalqining muhtarak adibi sifatida tan olingan. Uning lirik she'rlari, dostonlari o'ziga xos sahifani tashkil etadi. U shoir va tarjimonlikda noyob salohiyatga ega edi. Shu sahifali ijodkor merosi har doim adabiyotshunos olimlar e'tiborini jalb etib kelgan. Ularni o'zbek, turkman, rus va g'arb olimlari tadqiq etishgan, nashr etirishgan.

Shoirning «Yusuf va Zulayxo» dostoni 1904—1912 yillarda 6 marta chop etirilgan. 1867 yilda «Sa'd Vauqos» dostoni Venger sharqshunosi H. Varnberi tomonidan nashrga tayyorlanib, «Chig'atoy adabiyoti xrestomatiyasiga» kiritilgan. 1916 yilda «Layli va Majnun» dostoni Toshkentda nashr etildi. «Zaynularab», «Sa'd Vauqos» dostonlari ham bir necha marta chop etilgan. Shoir dostonlari Turkmanistonda ham qayta-qayta nashr etilgan.

XX asr I yarimida Fitrat tuzgan xrestomatiyaga va 1959 yilda jamlangan «O'zbek adabiyoti» xrestomatiyasiga ham shoir ijodidan namunalari kiritilgan.

O'zbek adabiyotshunosligida prof. V. Abdullayev Andalib ijodining tabiatini, o'ziga xos xususiyatlarini, dunyoqarashini, mahoratini chuqur yoritishga harakat qilgan. B. Valixojayev, Q. Tohirov, S. Nazrullayeva kabi adabiyotshunos olimlar ham shoir merosiga oid muhim xalosalari bayon etishgan. Andalib ijodini o'rganishda, ayniqsa, turkman adabiyotshunoslarining mehnati ulkan. B. Axundov, A. Ulug'berdiyev, G. Nazarov, N. Xo'jayev, B. Shomurodov kabilarning tadqiqotlarida shoir merosi

chuqur tahlil va talqin etilgan. F. E. Bertels, II. Arasli kabi mashhur olimlar ham Andalib ijodi haqida qimmatli mulohazalar bayon etishgan.

Andalib haqidagi ma'lumotlarni qiyoslaganda hazzan munozarafi o'rinlarga ham duch kelamiz. Jumladan, shoir dostonlarining nomlari va miqdori tuzilishida turlicha ko'rsatkichlar mavjud. Mumtoz adabiyotda Andalib taxallusi bilan bir qancha shoirlar ijod qilgan. Shulardan biri Nurmuhammaddir. Balki dostonlari bilan aloqador balihi muammo shu bilan bog'liqdir. Xullas, o'zbek adabiyotshunosligida Andalib ijodini o'rganish borasida vazifalar bisyor. Shoirdostonlarining mavzu va g'oyaviy xususiyatlari, mahorat qirralari, mualliflik borasidagi qat'iy xulosalar o'z yechimini topishi, o'rganilishi zaruratdir.

Tarjimai-hol. Andalib haqidagi ma'lumotlar, asosan, uning asarlari orqali bizgacha yetib kelgan. Uning ismi Nurmuhammad, Taxallusi Andalib (Bulbul). Ko'hna Urganchning Qoraxoni qishlog'ida tug'ilgan. U Xevada Shohg'ozixon hukmdorligi davrida (1765-1767) «Yusuf va Zulayxo» dostonini yozganini aytadi. O'sha paytda 55 yoshdagi haqida ma'lumot beradi:

*Barcha xalqiy ichida bo'ld ishim,
Yetdi ellik boshga mening bu yoshim.*

Demak, u taxminan 1710-1711 yillarda tug'ilgan. 1770 yilda vafot etgan.

Adabiy merosi. Andalib ijodida Navoiy, Fuzuliy, Mashrab an'analarining ta'siri va davomiyligini ko'ramiz. Ulardagi g'oyalar mutanosibligini, timsollar uyg'unligi va dunyoqarash hamohangligini his qilamiz.

Andalibning lirik she'rlari bizgacha 20 ga yaqin to'plan va bayozlar tarkibida yetib kelgan. Devoni haqida ma'lumot yo'q. Bayozlarning eng qadimiy lari 1198 raqamli (1792 yil) va 6973 raqamli (1793 yil)dir. Ushbu bayozlarning ikkalasida ham bir xil — shoirning 6 ta muxammasi kiritilgan. Uning birga bor-yo'g'i 35 ta she'ri ma'lum. Shundan 23 tasi taxmin, 3 tasi g'azal, 5 tasi shoirning o'zi yozgan mustaqil muxammasi, 1 tasi musarraf, 1 tasi musaddas, 1 tasi murabba', 1 tasi muvashshax. Ularning jami 1200 misraga yaqin.

Andalib epik yo'nalishda ham asarlar yaratgan. «Zaynul-arab», «Layli va Majnun», «Yusuf va Zulayxo», «Sa'd Vaqqos» dostonlari shular jumlasidandir.

Andalib tarjimon sifatida ham o'z sulohiyatini namoyon eta olgan. U «Mirzo Hamdam» dostonini forscha-dan turkchaga o'g'irgan.

Andalib dostonnavis sifatida shuhrat qozondi. Mumtoz adabiyotda ayniqsa, uning «Yusuf va Zulayxo», «Layli va Majnun» hamda «Zaynul-arab» dostonlari muhim. Shoirlarda xalqning sevimli timsollari taqdiri bilan bog'liq an'anaviy syujetlarni asos qilib oladi. Yozma adabiyotda ham, xalq og'zaki ijodida ham qayta-qayta murojaat etilgan mavzularga Andalib yangicha rubiy talqinlar, ijodiy yondashilgan timsollar tizimi asosida yangi hayot bag'islaydi. Uchchala doston ham nazar va nazm shaklida yaratilgan. Andalib dostonchiligining o'ziga xosligi shundaki, u shakl jihatidan xalq dostonchiligiga juda yaqin. Jumladan, yozma dostonlar, asosan, nazmda yaratilgan. Har bir buhda qisqa nazmiy mundarija berilgan. Ammo, Andalib dostonlarida nazar miqdori va vazifasi ortgan. Badiiy tasvirda nazm bilan nazar baravar ishtirok etgan. Nazr va nazmning o'rin almashib turishi, o'quvchi uchun doston syujetining aniq yetkazilishini, rubiy holatlarini izohlash, sharhlab borilishini ta'minlaydi. O'quvchini toliqtirmaydi.

«Zaynul-arab» dostoni. Doston ikki nom («Zaynul-arab» va «Jang-nomai Imom Muhammad Hanafiy») bilan yuritilgan. U diniy-qahramonlik mavzuidagi doston. Undagi Ali va o'g'illari Imom Hasan, Imom Husayn, Imom Muhammad Hanifa diniy adabiyot timsollari. Bosh qahramonlardan biri Imom Muhammad Hanifa faohiyati musulmonlarni shi'osati bilan bog'liq. Muhammad Hanifa jasoratli, aqlli va komil axloqli inson sifatida talqin etilgan. Ushbu timsol tabiatini yoritishda, Zaynul-arab timsoli muhim o'rin tutadi. Ular o'irasidagi vafot, sadoqat, muhabbat kamolot belgisi sifatida talqin etiladi. Malik Taq'iro, Amir qabi timsollar esa bosh qahramonlar ma'naviyatini sinovlardan o'tkazishda ishtirok etuvchi qo'shincha timsollar sifatida yaratiladi.

Doston syujeti izchil va rig'iz voqealar tizimidan iborat bo'lish bilan birga, rubiy tahlilning chuqurligi, badiiy ifodaning yuksakligi bilan

ham mumtoz adabiyotda muhim o'rin tutadi: Muhammadning g'arib fikri zindonda yotgan paytdagi kechinmalari, o'y-fikrlari, ayniqsa, ta'sirli ifodalangan:

Ne nayranglar bilan tasvir etibsan, ey falak, naylay;
Olam dilyarini matmur etibsan, ey falak, naylay.
Tashabbur necha shishman ichra bu yolg'iz g'arib boshim,
Diyora mulku eldin dar etibsan, ey falak, naylay.

Dostonning hadiyi uslubi xalq og'zaki ijodi namunalari, xususan, dostonlarga juda yaqin. Bu tinsnlarning labisti, bir-biri bilan munosabati, syujet tizimidagi voqealar jarayoni, rivojida ko'rinadi. Jumladan, Muhammad va akalari oldidan uch yo'l chiqishi, u eborisa kelmas»ga ketishi, raqiblar bilan kurashib ulamni yengishi, Zaynularabni dev olib qochishi va boshqa shu kabi tasvirlar xalq dostonlariga xos yo'nalishlar ekanligi ma'lum. Muhammadning zindonda Zaynularab bilan xayolan suhbat tasviri ham bizga xalq dostonlari uslubini eslatadi:

Sani istab etibgim emdi boyvona,
Bilmasim jononim, holing ne kechti,
Kuvgi Kan'endek, tushib zindonda,
Zulayxo nishonim, holing ne kechti.
G'ungim ko'nghon xayolingdin sovatman,
Sandim g'ayri dilraboni poratman,
Sen marul umtoma, sani umtuman,
Toza gulistonim, holing ne kechti.

O'zbek mumtoz adabiyotida XVIII asrda yaratilgan dostonlarda ramziylik kuchli. Buning eng yuksuk namunasi sifatida Nishotiyning «Husu va Dil» dostonini bilamiz. Andalib dostonlarida ham biz ana shu xos xususiyat belgilarini kuzatamiz. Jumladan, «Zaynularab» dostonida ham Kibr, lahroj, Qanoq, Anqo, Qo'rqoq va hatto Zaynularab ismlari-da ham ramziylik ishoralariga duch kelamiz.

«Yusuf va Zulayxo» dostoni. Ilzrati Yusuf aleyhissalom taqdiri bilan bog'liq sarguzashlarning asosi «Qur'on»ga borib tutashadi. Ka-

imullohdagi Yusuf sarusi asosida XX asrgacha ko'p asarlar maydonga keldi. Andalibning «Yusuf va Zulayxo» dostonining yaratilish asosi ham shu bilan bog'liq. Muallif asarda uning yaratilish tarixi, yuzilish sabablariga to'xtaladi. Uning e'tiroficha, doston turkigo'y qavmlar chiyoyini inobatga olib yaratilgan. Asar oshiqi pokdostonni kamolga yetkazishga, haqiqiy ishqdan saboq berishga mo'ljallangan:

Dedi alar: Andalibi beravva,
Ko'nglariyu tushii qjab mojaro,
Bor «Qisax» ichra qjab doston
Ne bo'ladur qilsang ani bo'ston,
Kusufu Suddiqi Zulayxonni san,
Tarki xuloyiqda qilib bir ehaman,
Fludin eta olib ani qilsa bo'yo,
Bir necha zeholar ichra g'aybago'yo,
Shiqi haqiqiyi saboq aylavva,
Bo'ysa, erar oshiqe, pok aylavva.

Hayot juda murakkab, ʻurushning masbaqqali sinovlari kimnidir tushkunlikka tushiradi. Kimnidir dovdiratadi. Kimnidir to'g'ri yo'ldan adashtiradi. Kimnidir iztirubga soladi. Yusuf qismati bilan tanish o'quvchi esa undan juda katta saboq oladi. U sabr — qanoat, iroda ramziga aylangan tinsol. Jahon adabiyotida inson irodasining bunday mukammal tasvirini uchratish qiyin.

Andalib dostonidagi Yusuf tinsolining hadiyi talqiniga baho berishda «Yusuf sarusi» qo'l keladi. Chunki surada Yusuf, asosan, payg'ambar sifatida ko'rsatilgan. Zulayxo tinsoliga e'tibor berilmagan. Dostonda esa hadiyi qahramonlarning ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari, ruhiy holatlari tabiiy, hayotiy yo'sinda tasvirlangan. Tasavvurimizda tinsollar voqealar jarayonida tirik va jonli harakatlanadi. Syujet tizimini yaxlit bog'lab turuvchi tinsollar majmui yaratiladi. Ularning o'zaro munosabatlari va ishq tasviri yetakchi o'ringa echiqariladi. Andalib o'z dostonida davri uchun muhim bo'lgan ijtimoiy masalalarni, xalqning orzu-o'yalarini ham singdiradi. Bu esa, avvalo, dostonning qimmatini oshirsa, ikkinchidan asarni hamma zamonlar uchun eskirmaydigan

g'oyalari ta'rifiga aylantiradi. Yusuf va Zulayxonning sevgi dostoni aspekteida shoir insoniyat uchun muhim ahamiyatga ega unumbashari g'oyalarni ayushiga erishadi.

Dostondagi bosh qabratnon Yusuf dunishmandlik, aql-idrok, sodiqlik, vafodorlik, bir so'z bilan aytganda, komillik ramzidir. U mehr-oqiballi farzand, uka va yor. Kechirimli inson. U faqat shaxsiy va qarindoshchilik rishtalari bilan cheklanmaydi. Tasavvurimizda xalq g'aminini quyuvchi ulkan shaxs timsoli sifatida gavdalanadi.

Zulayxo timsoli doston syujeti davomida takomillashib boradi. Bu obrazlar bir-birini to'lg'azadi. Ularda biz dunyoviy real tasvirlarni ko'ramiz. Ammo, dostondagi turli laqdiralar kechmishlida biz boshqarilmagan kamolot tadriji ifodasi ham borligini anglaymiz. Zulayxo ishqiy dastlab avtom ishqiy bo'lgani uchun ko'p azoblarga duchor bo'ladi. Keyinchalik u xos ishqiga aylanadi. Bu holat ebuqur ruhii jarayonlar tasvirida ko'zga tashlanadi.

Yusuf dostonida «Misr Aziz» unvonini olishga muvassas bo'ladi. Buning sababi, u o'z donoligi tufayli Misr aholisini yetti yillik ochlikdan saqlab qoladi. Faqat bir kishi ochlikdan olamdan o'tadi. Yusuf shu bir kishi taqdiri uchun ham o'zini mas'ul va gunohkor sezadi. Uzoq psixotoni o'ylab iztirobda yuradi.

«Yusuf va Zulayxo» dostonida Andalibning o'ziga xos hadiy mahorat qirralari namoyon bo'ladi. U an'anaviy syujet bo'lishiga qarabmasdan, shoir tomonidan yangi timsollar qo'llanadi. Jumladan, opasi xuddi shunday timsol. U mehribon, ukasi uchun qayg'uruvechi, jonini berishga ham tayyor ayol obrazi. Yuragi Yusufning mashaqqatli qismatini oldindan sezadi. Uning uchun qayg'uradi. Bu obraz asarda bir marta qisqa epizodda ko'rinadi. Ammo, kuchli ruhiy holat tasviri ushning o'quvchi tasavvurida mustahkam mulkamlarini ta'minlaydi. Unga xayrixohlik paydo bo'ladi. Boshqa dostonlari kabi «Yusuf va Zulayxo»da ham xalq dostonlariga xos shakl va uslub yaqqol namoyon bo'ladi. Jumladan, qabratnonfarning tush ko'rish, taqdiridagi ayrim hodisalarini u orqali oldindan sezish holatlari xalq og'zaki ijodida faol qo'llangan hadiy vositadir. Andalib dostonida bundan ko'p o'rinda muvaffaqiyatli foydalanilgan. Ushbu vositani qo'llash shoirga timsollar tabiatini ebuqurruq yoritish, syujetdagi dramatik ta'limni kuchaytirish imkonini bergan.

Asarda xalqona iboralar, so'zlar tizimidan ham unumli foydalaniladi. Jumladan, xalq orasida ishlatiladigan «titi kuymoq» ma'nosidagi «gi-gi-jigi» iborasini doston tarkibidagi bir g'azalda radif sifatida qo'llab, shoir Yusuf yuragidagi his-tuyg'ular, ruhiy g'alayonlarni aniqroq va ta'sirliroq yetkazishga erishgan:

Titashli voradi jorimni, Zulayxonim, jigi-jigi

Quridi tunda qonimni, Zulayxonim, jigi-jigi.

Oh bu dunyo xirajini, menga ber husning bojini,

Bavsh etdim taxtu tojini, Zulayxonim, jigi-jigi.

Doston tarkibiga murabba, g'azal kabi turli janrlardagi asarlar ham singdirilgan. Ulardagi ebuqur ruhii talqin imkoniyati timsollar tabiatini yoritishda qo'l keladi. Shoir asarda muvotuz badiiy san'atlaridan ham o'z mavridida foydalana olgan. Yusuf tilidan aytilgan quyidagi g'azalda mubolag'a, talmech, tashbech, tarso, istiora kabi bir nechta san'atlarini yonma-yon qo'llaydi. Bu g'azalning chiqardorligi, ravonligini ta'minlaydi va qisqa hajmda katta mazmunni qamrash imkonini beradi. U esa o'z navbatida timsol ruhiy holatini ebuqur ifodalaydi:

Ishtiyogda beqaroram, qilg'il vafu, Zulayxonim.

Ilajingda inkaroram, qilg'il vafu, Zulayxonim.

Ashkam girdeb xeliday, to'fon ilti seliday.

Majnun hara Lavday, qilg'il vafu, Zulayxonim.

Za'fir bo'ldi ishqu bol, Sayfidmudok, Karam lol,

Misli Badilijanol, qilg'il vafu, Zulayxonim.

Iqror bo'lib xaloyiq, ditydava ko'ru muvojiq,

Sansam Lizo mem komiq, qilg'il vafu, Zulayxonim.

Boqib nihon zohira, Boko vazar Bokira,

O'xshab Zuhra Tohira, qilg'il vafu, Zulayxonim.

Lahing sharoabi zamzam, jaz ming yaragu malham,

Qiar qutimguzam, ey sanam, qilg'il vafu, Zulayxonim.

Asar syujetining izchilligi, voqealarning bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda berilishi uning kompozitsiyasidagi yaxlitlikni belgilaydi.

Bunda shoir «sababsiz oqibat yo'q» degan aqidaga imal qiladi. Har bir qilmishning javobgarligi borligini unutmuslikka e'tiborni tortadi. Jumladan, Ya'qubning farzand darg'ida azoblanishiga bois o'z kanizagi o'g'lini solib yuborishi. Yusufning quduqqa tushishiga bir zobihning uning husn jamolini ko'rish ishtiyorida quduqda ko'p yillar yotishi, Yusufning 18 qora tangaya sotilishiga oynaga qarab husnidan mag'rurlanishi, Zulayxonning og'ir ishq iztirobiga duchor bo'lishiga esa hirsiga berilishi sabab qilib ko'rsatiladi.

Xullas, «Yusuf va Zulayxo» dostoni mumtoz adabiyotda dostonchilik bilan bog'liq ko'p muammolarning hal etilishiga xizmat qiladi. Uni nasr ettirish ham muhim vazifalardan.

«Layli va Majnun» dostoni. Layli va Majnunning ishqiy sarguzashtlari ham adabiyotda ko'p murojaat qilingan mavzulardan. Bu yozma adabiyotda ham, xalq dostonlarida ham keng ishlangan. Ikki timsol ham adabiyotda oshiq va ma'shuq kamoloti ramziga, ishqidagi ular erishgan yuksaklik esa oshiqlar uchun maqsad manziliga aylangan.

Andalib mazkur mavzuda doston yaratar ekan, uning Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Navoiy, Xotifiy va Fuzuliyning shu boradagi dostonlari bilan tanishligi ko'rinib turadi. Ayniqsa, Fuzuliy «Layli va Majnun»ning tili, ifoda uslubi, timsollar qo'llanishi va syujet uzumi-ning ta'siri kuchli bo'lganligi seziladi.

Ammo, syujetda yaqinlik bo'lsada, Andalib dostonida shoirning o'ziga xos badiiy ifoda uslubi, timsollar tizimiga xos ruhiy holatlar tasviri, uning tabiatini yoritish yo'llaridagi ijodiylik yaqqol namoyon bo'ladi. Dostonidan ma'lum bo'ladiki, Qaysning tug'ilishi bu — Layli visoliga erishish yo'lidagi birinchi qadam. U ishq va oshiqlik uchun yaratilgan. Ishqdan tashqarida mavjud emas. Makon va zamonda ishq tufayli namoyon. U mavjudlikni ishqda ko'radi. Hayoti ishqda mujassam.

Andalib dostonida Layli va Majnun taqdiriga o'ziga xos yondashuv ko'rinadi. Jumladan, unda oshiq va ma'shuq tug'ilgandan yonmayon o'sadi. Chaqaloqligidan bir-birisiz fig'on chekadi. Shoir ularning 7 yoshgacha bo'lgan hayoti va bir-biriga munosabatini ham tasvirlaydi. Bu jarayon Layli va Qays timsollarida mujassamlangan ifoda maqsadini oydinlashtirishga xizmat qilgan. Boshqa adiblar asarlarida

esa ularning maktabga chiqquncha bo'lgan munosabatlari tasvirlanmagan.

Andalibda ikki timsol ham faol. Bir-biriga harobar imiladi. Layli passiv emas. Ularning maqsadga erishishida to'siq bitta. U ham bo'lsa, jarriyat. Ularga xalaqit beruvchi atrofidagi nomukammal dunyoqarashi. Ishqning mohiyatini anglamagan shaxslar majmui. Fuzuliyda esa Layli faqat ma'shuqa.

Andalibda Majnun Ka'badan otasi bilan qaytmaganda, onasining uni izlash epizodi kiritilgan. Bu o'rinda shoir ona timsolining, ruhiy holatlari tasvirining mukammal namunasini yaratishga erishadi.

Majnun sahroga chiqib ketadi. U zobiriy olatidan uzvoqlashib, botiniy, ruhoniy dunyoda yashay boshlaydi. U kiyik, sher, qarq'a, qushlar kabi til-zabonsiz maxluqot bilan do'stlashadi.

Dostonda Layli va Majnun timsollari bilan bog'liq ko'p timsollar ishtirok etadi. Ibn Salom, Zayd, Navfal, Majnunning ota-onasi, Layli-ning ota-onasi shular jumlasidandir. Ularning har biri doston syujetida dramaturgni kuchaytirishga, timsollar taqdiri va tabiatini oydinlashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, asardagi onalar timsoli badiiy mukammal yaratilgan. Boshqa adiblar asarlarida epizodik ko'rinishga ega ushbu timsollar Andalib dostonida onalarga xos shafqat, mehr va hamdardlik tuyg'ularini o'zida uyg'unlashtirgan badiiy timsol darajasiga ko'tarilgan.

Andalib dostonchiligi o'ziga xos yo'nalishni tasbkiil qiladi. U asarlarida yozma va og'zaki adabiyot yutuqlarini ilmiy, tarixiy va islomiy donishmandlik va tafakkur hikmatlarini uyg'unlashtira oladi. Badiiy tilda soddatlik, ruvonlik va unqlikka rioya etish bilan birga, chuqur badiiy hikmatlarni kashf etadi. Qisqa misralarda yashash qonuniyatlarini o'ziga xos usulda ifodalab bera oladi:

*Kaxshi so'za uchkor qashlar el bo'lar,
Yomon so'za pashsha kaxhi fi bo'kar.*

Shu birgina baytdayoq layoimning, inson umrining chuqur falsafasi mujassamlashtirilgan. Unda ezaqlikning kuchiga, yomonlikning, zulm va adolatsizlikning oqibatiga e'tibor jalb etilgan.

Dostonlar tarkibiga murabba, muxammas, g'azal janridagi asarlar ham kiritilgan. Ular timsollar tabiatini, ruhiy holatlarini aniqroq ifodalashda muhim rol o'ynagan. Shoirning mazkur janrlarda usar yaratish mahorati, so'z qo'llashdagi o'ziga xosliklari, badiiy san'atlardan foydalanish uslubii borasida xulosalar chiqarishga asos beradi.

Andalib asarlari keyingi davr shoirlari ijodiga samarali ta'sir ko'rsatdi. Munis, Muxlis kabi shoirlar uning g'azallariga muxammaslar bog'ladilar. Maxtunqul, Rizoyi, Zoriy, Zavqiy, Fuqat kabi adiblar nazirlar yaratishdi. «Layli va Majnun» dostonida Majnun tilidan sayyodga qaratilgan «Sayding qo'ya ber, sayyod, dilpora ckan mandek» misrasi bilan boshlangan muxammasdan ta'sirlanib, Fuqat neyoh musaddas yaratdi.

O'zbek adabiyotshunosligida Andalibning ijodiy merosi ko'lamini, mahorat qirralari, xos xususiyatlari nuqtai nazaridan yetarli tadqiq etilmagan. Bu ishini amalga oshirish galdagi dolzarb vazifalardanidir.

Tayanch tushunchalar:

Dostonchilik, majoz, sayyod, murabba, ramz, Misr azizi, Yusuf surasi.

Savol va topshiriqlar:

1. Nurmuhammad Andalibning numtuz adabiyotdagi o'rni haqida so'zlang.
2. Ilasbi holi, o'rnatilish tarixini yorituvchi manbalar bibliografiyasini tuzing.
3. Shoir dostonlarini matnlashtiring.
4. Dostonlardagi an'ana va novatorlik munosabatini tahlil eting.
5. «Layli va Majnun» dostonini Navoiy dostoni bilan qiyoslab o'rnatib chiqing va xulosalaringizni referat tarzida taqdim eting.
6. Andalib ijodiy merosi ko'lamini, mahorat qirralari, xos xususiyatlari borasida ilmiy tasdiqlot olib borishga harakat qiling.

Asosiy adabiyotlar:

1. O'zbek adabiyoti xrestomaliyasi. T.: 1959.
2. Valixojiev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. 1.: 1978.
4. Abdullayev V. XVII-XVIII asrlarda Xorazmda o'zbek adabiyoti, Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtorferati.
5. XVII-XIX asrlar turkman adabiyotining tarixi bo'yicha ochetklar. Ashxobod. 1967.
6. Turkman poeziyasi antologiyasi. Ashxobod. 1958.
7. Bertels Ye. F. Nizami i Fuzuli. M., 1961.

SHERMUHAMMAD MUNIS XORAZMIY
(1778–1829)

REJA:

1. Shermuhammad Munisning hayoti, hashi holi.
2. Hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
3. Tarjimai holi.
4. Munisning adabiy merosi.
5. Shoir she'riyatining g'oyaviy, badiiy xususiyatlari. Janr tarkibi.
6. Qasida janrining shoir ijodidagi o'rni.
7. «Firdavs ul-iqbol»ning adabiy-badiiy manba ekanligi.

Shermuhammad Avazbiy o'g'li Munis XVIII asr oxiri. XIX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan yirik o'zbek shuiri, tarixchisi, tarjimoni va xatfoidir. U «Munis ul-ushshoq» devoni, ilmiy-ma'rifiy ruhda «Savadi ul-lim» risolasi, «Firdavs ul-iqbol» hamda forsiydan o'zbek tiliga o'g'irgan «Ravzat us-saf» (Mirxond) asari bilan o'zbek madaniyati xazinasini boyitdi.

Shermuhammad Munis 1778 yilda Xeva yaqinidagi Qiyot qishlog'ida Avazbiy mirob oilasida dunyoga keldi. U ibtidoiy ta'limni Qiyot qishloq maktabida oldi, Xeva madrasalarida tahsil ko'rdi. Munisning hayoti haqida bizgacha yaxlit ma'lumot erib kelmagan. Uning tarjimai holi lavhalarini tiklovchi yagona manba asarlaridir. Ayniqsa, shoirning hashi hol g'azallari va umuman, she'riyati, «Munis ul-ushshoq» devoniga yozgan debochasi, tarixiy asarlari muallifning tarjimai holi haqida ma'lumot beradi. Shoirning yoshlik yillari, jisman va fikran ulg'ayib, hayot murakkabliklari bilan to'qnashuvi, badiiy ijod maydoniga endi qadam qo'ygan ijodkorning ijtimoiy ziddiyatlaridan la'virlanishi manzaralarini ko'z oldimizda haqqoniy gavdalantiradi. Masalan, Munis «Debocha»da o'zining yoshlik yillarini quyidagicha tasvirlaydi: «Ul ovoni saodatishonda agarchi faqir vaqt muqtazosi va shabob ayyomining havosi bilakim, jumundan sho'bacdur, lavhullasab kayfiyatig'a mash'uf, rindlik va oshiqlik sifatig'a mavsum bo'lub, layli-vash ma'shuqlar visolning zamannosidin ul-halk dashing'a majnunvor qadam urdum va shirinnisot mabublar jamolining tamoshosidin halo ko'harig'a Farhod yanglig' o'zamni eturdim. Masnaviy:

*Qayon fibveg'ar bo'lsa abli jamol,
Boshini qilib yo'lida paymol.
Qachon chiqsa bir uyidin ovazi chang,
Qilib raqs o'ring darvishda bedaramg.
Borov aylasa roy navozimolig',
Kamer bog'ladi qilg'ali boradig'...
...Gohi maktab ichra kirib shokkom,
G'ahni madrasa sari qilib xiron.
Qoya verda akbobot hazm aylasa,
Tarab irtikohig' ta'azni aylasa,
O'zamni olar ichra so'lar edim,
Ko'ngul qong'acha bahra olar edim.*

Bu yo'sunda ne zamon inqilobotidin zarrac g'amim bor erdi, ne jahon bodisotidin lahvae alanum».

Ko'rinib turibdiki, Munisning yoshlik, o'spirinlik yillari beg'am, beg'ubor o'tgan. Munis bu haqda tarixiy asari «Firdavs ul-iqbol»da ham ma'nuniyat bilan yozadi: «Kichiklik ovoni, yigitlik anfuvonikim, hayot olarining navbahori va umr navbahorining ayyomi xujastasori-dur, ul fasl havosi va bu mavsum muqtazosi bila beparvolig' bodiyasidin jumunvor erdim va jaholat ma'rakasida urbadaboz, boshimda ishrat lahvasi volir erdi, ko'nglumda nishot savdosi mutakosira».

Shunday qilib, Shermuhammad Munisning o'spirinlik yillari yoshlik ehtirosdari, zavq-shavq, qizg'in va maroqli izlanish bilan kechdi. U mad-rasa ta'limi bilan cheklangan. Arab, fors tillarini mukammal egalladi. Sharq madaniyati boyliklarini tashnalik, tirishqoqlik bilan o'rgandi. She'r mutalasi bilan shug'ullandi, zamonasidagi fozillar davrasida adabiy suhbatlarda ishtirok etdi. O'zi sjiyib she'rilar yozish baharida Sharq adabiyotining qullug' an'amalarini mehr, ixlos bilan o'zlashtirdi. Keyinchalik Munis bir g'azalida Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroviy, Lutfiy, Firdavsiy, Anvari, Sa'diy, Jomiy, Bedil va Navoiyini rubiy-ma'naviy ustozlari sifatida mamnu'iyat bilan xotirlaydi. Bu Munisning shoir va mutafakkir bo'lib yetishuvida ularning har biridan katta foyz topganidan dalolat beradi.

Munis yoshligidan bursixat bilan jiddiy shug'ullandi va xalqolik san'atida beqiyos kamolot kash etdi. Munisning korthik salohiyatini

ko'rsatuvchi dasturlardan biri shuki, u Navoiyning «Mezon ul-avzon» asarini 1794 yilda ko'chirgan. Qizig'i shundaki. 16-17 yoshlardagi Munis «Mezon ul-avzonni» oldingi ayrim xatlotlar yo'l qo'ygan xatolarni tuzatib, savodli ko'chirgan. Bu Munisning ishga aruz ilmining xos bilimdoni sifatida ham yondashganligidan dalolat beradi. 1797 yilda Munis Navoiyning «Hototi Sayyid Hasan Ardasher» nomli asarini ham kitobat qildi.

Yigirma-yigirma ikki yoshlarida Munisning turli tashvishlar, g'am-anduhlar bilan to'liq hayoti boshlanib, shoir adadsiz musibat va foje lavbalar girdobiga tushib qoladi. 1800 yilda otasining, keyinchalik og'u-inilarining birin-ketin hayotidan ko'z yumishi uning qalbini g'am-hasratlarga to'ldirdi. Shular tufayli Munis alam va umidsizlik hisslariga berildi. «Munis ul-ushshoq» debchasidagi mana bu so'zlar shundan guvnhlik beradi: «Audoqkim, ota va oya va imi mani bekas ibtilosig'a sazovor va motamkashlik balosig'a giriftor qildi, nazari:

*Yira qildim dudi obimda jahon kashanarin,
Har birining so'gi andukidra aylab nokalar
Lata-laxta aniki xurubud na qildim ravon,
Har biri hajrida bog'rimni qilib pangolalar».*

Bu baxtsizliklar shoir ijodiga ta'sir etmay qolmas edi, albatta. Shoirning shaxsiy musibatlari ijtimoiy hayotda ko'rgan-kechilgan iztirob-li sarquzashtlari bilan uyg'unlashib, uning ijodiga alam va umidsizlik tuyg'ularini muhrladi. Biroq kul ostida cho'g' yashirganidek, bu alam va umidsizlik zarifida kelajakda ulungaga aylamishi muqarrar bo'lgan hayotdan norozilik, yangi turnushga talpinishning otashm uchqumlari mujassam edi.

Otasining vafotidan keyin suruydagi farmonnavislik vazifasiga tayinlangan Munis o'z xizmati va saroy mejarolaridan ortib, ijodga bir-muncha imkoniyat topdi. 1804 yilda u o'zining ilk devonini yaraldi. Ushbu devon sahifalaridan o'rin olgan quyidagi she'r shoir hayotidagi muhim nuqtani belgilaydi:

*Munisa, to'kray yigirma eili yosh,
Fah, yigirma eili naza eili yosh,*

*Yoshi kibi toshg'ulliq g'ulmoq nohar
Har qachonkim, ruhbatlorga a eili yosh.*

Ushbu tuyuq devon shoirning 27 yasharligida tuzilganidan dalolat beradi. Ma'lumki, Alisher Navoiyning ilk devoni uning zamondoshi do'stlari tomonidan shoirning 26 yasharlik davrida yaratilgan. Demak, Munis iste'dod quvvati va ijodiy balog'atga erita erishishi jihatidan dabo sar'atkor. Alisher Navoiyga yaqin turadi.

Bu davrda Munis ijodiy ishga qattiq berildi. Lirik asarlaridan iborat ilk devonini 1804 yil 11 noyabrda yakunlagan bo'lsa, nazarda tutilgan ilmiy-ma'rifiy risolasi — «Savodi ta'limni» o'sha yili 6 dekabrda tugatildi va devoniga o'z qo'li bilan ko'chirib qo'ydi.

1804 yilda Avazbiy inoq o'lgach, 1806 yilgacha uning farzandlari o'rtasida toj-taxt talashishlari bo'lib o'tdi. 1806 yilda Muhammad Rahimxon I taxtni egallagach, Munisni bosh mirobliik lavozimiga tayinladi. Munis bu otamerus kash bilan uning o'xirigacha shing'ullarni va mirobliik tajribasi mahsuli o'laroq. Xorazmning sug'orilish tarmoqlari haqida «Ornatari» nomli asar yaratib qoldirdi. 1806 yildan Munis Xorazan tarixiga bog'ishlangan «Firdavs ul-iqbol» (Haxtlar bog'i) solnomasini yozishga kirishdi va unda qadimdan 1812 yilgacha bo'lgan voqealarni qamrab oldi.

Munis 1814—1815 yillarda o'z adabiy merosini hajman to'liq aks ettirgan mukammal devon yaratdi. Bu devon shuning uchun ham mukammalki, ilk devonni shoir debchasiz hoshlagan bo'lsa, bunga maxsus debocha yozdi. Ilk devoni nomlanmagan bo'lsa, mukammal devoniga «Munis ul-ushshoq» deya maxsus nom qo'ydi. Devon debochasi va nomida Munis ijodining dasturiy mohiyati mujassamlashtgan.

Devonning ilk va mukammal nusxalari orasidagi janrlararo miqdoriy tafvot ham katta. Masalan, shoir ilk devonidagi 204 g'azal mukammal devonga 679 ta, 72 ruboiy 77 ta bo'lib ko'chgan. Mukammal devonda jami 10 040 baytga yaqin she'rni asar mavjud.

Munisning oilaviy hayoti to'g'risida to'la ma'lumot mavjud emas. Ammo shoirning tarixiy va tarjima asarlari, ayniqsa, «Debochasi» oilaviy hayoti foje hodisalarga to'lib-toshganligidan darak beradi. Jumladan, Munis Mirxonning «Kavzat us-saf» solnomasi tarjimasini tugatarkan, hasratli baytlarni ilova qiladi.

O'rganitish tarixi. Ijodkor sifatida mo'tabar mavqega sazovor bo'lgan Munis haqida tuzkiyalarda, tarixiy va badiiy asarlarda ma'lumotlar yetib kelgan. Ahmad Tabibiyning «Majmuat ush-shuaro», Lafsiyning «Xeva shoir va adabiyotchilarining tarjimai hollari» tuzkimlarida, Ogaliy va Buyumiyning tarixiy asarlarida Munis chitrom bilan eslanadi. Uning adabiyot va madaniyat taraqqiyotidagi xizmatlari qadrlanadi.

Munis Xorazmiy haqidagi dastlabki ilmiy maqola Rahmat Majidiy tomonidan yozilgan¹. 1945, 1948, 1959-yillarda shoir usullaridan namunalari chop etildi². 1957-yil Yunus Yusupov tomonidan «Tanlangan asarlar», 1980-yilda «Saylammasi nashr etildi?». 1997-yilda «Savodli ta'lim» risolasi N.Jumaxov'ja tomonidan so'zbushi va izohlar bilan to'liq chop qilindi³.

Shoir asarlari, faoliyati A.Hobojonov, V.Zohidov, V.Abdullaev, J.Sharipov, A.Murodov, N.Jumalo'jalarning tadqiqotlarida tahlil va talfin etildi⁴.

Tarjimai hali. Munis Xorazmiy 1778-yilda Xeva yaqinidagi Qiyot qishlog'ida tavallud topgan. Otasi Avazbiy Xeva xonligida bosh mirob lavozimida ishlagan.

Uning bolaligi to'kin-sochilikda, mebi-muhabbat qurshovida o'tardi. Ibm olish uchun hamini sharoit mahayo edi. U maktabda, keyinchalik madrasada tahsil ko'radi. Bo'sh paytlarida sevimli mashg'ulotlarni mutolaa bilan shug'ullanadi. O'zining ta'kidlashicha, tarixiy asarlarni, she'rlarni o'qish unga huzur bag'ishlagan. Daryoning mayda tashvishlaridan qutqazgan. Ruhiy ko'tarinkilik va umidvorlik baxsh etgan: «Agar falaki g'addorning gunogun hodisoti hujum qilsa, she'r musho-

¹ *Majidiy R. Munis Xorazmiy.* "Guliston" jum., 1935, 3-son.

² *O'zbek adabiyoti tarixi xrestomaliyasi* —T.: 1945; *O'zbek poeziyasining antologiyasi*. T.: 1948; *O'zbek adabiyoti*. —T.: 1959.

³ *Munis. Tanlangan asarlar*. T.: 1957; *Munis. Saylamma*. —T.: 1980.

⁴ *Shayxmuhammad Miris. Savodli ta'lim*. T.: 1997.

⁵ *Bobojonov A. Munis Xorazmiy.* "O'qil-gaz", 1946, 21-iyun; *Zohidov V. O'zbek adabiyoti tarixidan*. —T.: 1961; *Abdullaev V. O'zbek adabiyoti tarixi*. —T.: 1980; *Sharipov J. O'zbekistonda tarjima tarixidan*. T.: 1971; *Jumaxov'ja N. Munis g'azaliyoti*. —T.: 1991.

hudasi bilakim, mahzunlar unsi va ma'munlar jalalidur, raf'i malolal qilur erdim. Agar zamoni nopoydorning rang-o-rang ofati g'uluv etsa, tavorix mutolaasi bilakim, avzoi ahli olam vuqufiga sabab va kayfiyati nuluki bami odam itilobig'a boisdur, daf'i kulfat qiltur erdim»¹.

Munis «Firdavs ul-iqbul» tarixiy asarida va «Munis ul-ushshuq» devoni debuchasida yoshligini mamnuviyat bilan eslaydi. Ammo, 1800-yilda otasining, keyinroq otasi va og'a-millarining ketma-kel va-fot etishi Munis yuragini g'amu kulfatga chulg'aydi:

*«Nasibini g'am uza g'am bo'ldi chaxxi garlonidin,
Zhasibat uza mushbat etishi davronidin*

Andoqkim, ota va oqa-inini bekaslik ibtilosiga sazovor va molarni kashlik balosig'a giriftor qildi...»².

Shoirming bir qancha she'rlarida shu ahamli kunlardagi tushkun kayfiyatlarini, mushabatlari o'z ifodasini topgan.

Otasi vafotidan keyin Munis suruyda fa'monnavislik lavozimida ishlay boshlaydi. Bu davrda shoir Xeva ijtimoiy hayotida faol ishtirok etadi. Ustozi Navoyi kabi u ham Xorazm shahzodalari o'rtasidagi toj-taxt nehm kurashu nizolarni tushitishga, vaziyatni mo'tadilashitirishga harakat qiladi. O'z asarlari orqali ularga ijobiy ta'sir o'lkazadi. Bu, ayniqsa, Filuzarxon (1804-1806) va Muhammad Rahim I (1806-1825) munosabatlarida yaqqol ko'rinadi.

Muhammad Rahim I raxga o'lingach, Munisi 1806-yilda bosh miroblik lavozimiga ko'taradi. Saroyga yaqin bo'lish, u yordagi ichki hayotni ko'rish, mirob sifatida mehnatkash xatq turmushi bilan tani-shish shoir asarlarida ijtimoiy ruhning kuchayishiga sabab bo'ladi. Jamiyatning ma'naviy-ruhiy jihatdan zil ketgan nuqtalariga zamon-doshlari e'tiborini tortishga urinadi. Kishilik jamiyati lanazzuligi bois bo'luvchi holatlarni fosh etadi.

Munis saroy tarixehisi, siyosiy arbob va donishmand mutafakkir si-fatida safarlarda xotiga hamroh bo'lar edi. U 1829-yil shunday yurish-

¹ *O'zbek adabiyoti tarixi*, 5-jildlik, 4-jild, T.: 1978, 387-bet.

² *Abdullaev V. O'zbek adabiyoti tarixi*. T.: 1980, 239-bet.

lardan birida. Xurosondan qaytishda vabo kasaliga yo'liqib, 51 yoshida vafot etadi. Uning qabri Qiyot qishlog'ida. Musavvillik davrida u yer obodonlashtirilib, ziyoratgoh joylardan biriga aylantirildi.

Adabiy merosi. Shermuhammad Munisdan bizga katta meros qoldi. Uning «Munis ul-ushshoq» devoni, «Firdavs ul-iqbol» tarixiy asari, «Savodi ta'lim» risolasi, mashhur tarixchi Mirxond «Rayzat us-safo» asari 1-jildining to'liq va 2-jildni ayrim qismlarining tarjimai yetib kelgan. Xorazmning sug'oritish tarmoqlari haqidagi «Orualar» asari mavjudligi to'g'risida ham ma'lumot bor.

She'riyat. Munis she'riyat mavzu jihatidan rang-barang. She'rlari oshiqona, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, hasbi hol yo'nalishlarida ijod etilgan.

Shoirning 10.000 baytga yaqin she'riy merosi mavjud. Devonida g'azal, muxammas, musaddas, ruboiy, tuyuq, qit'a, qasida, chiston kabi o'ndan ortiq mumtoz janrlarda bitilgan asarlari jamlangan. Munis hayoti davomida ikki mara devon tuzgan. Birinchisi, 1804-1805 yillarda jamlangan. U ifmda «(lk devon» nomi bilan yuritiladi. Ikkinchisi, 1813-1814 yillarda janlangan bo'lib, «Mukammal devon» nomi bilan yuritiladi. Shoirning o'zi uni «Munis ul-ushshoq» (Oshiqlar do'sti) deb atovlagan.

«Munis ul-ushshoq» devoni debuscha bilan boshlanadi. Unga shoirning 8.446 bayt asari kiritilgan.

Shoir devonining 10 dan ortiq qo'lyozma va toshbosma nusxalari O'z R FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

Munis she'riyatidagi tayanch mavzu — ishq. Mumtoz adabiyotdagi an'anaga ko'ra, shoir ijodida ham ishq chuqur mazmunga ega. Shoir uning vositasida insoniyat ruhiy dramasi yoritib beradi. She'rlarida u bilan bog'liq farahbaxsh tuyg'ular ifodasini ham, iltiroblar, armonlar tasvirini ham kuzatamiz. Uyg'ularning ana shunday butun muvakkil bilan yoritilishi shoir she'rlariga samimiylik va tabiiylik baxsh etadi.

Munis she'riyatidagi ishq talqini borasida shoirning o'z izohlari bor: «Agarchi aksar g'azal va ruboiylarkim, majoz yo'sunida ishq husn zohiri sifatida voqe erdi va lekin maoniyi haqqiyat bayomidin

oriy' va mavoizi' — daqqoyiq' nishunidin xoli emas erdi...» («Munis ul-ushshoq» debuschasidan).

Demak, shoirning o'zi ta'kidlagandek, she'rlari zohiran majuziy ifodalari sifatida taassurot qoldirsada, ammo bolisan chaqur, haqqoyiq ma'nolaridan xoli emas.

Shoir lirik qahramonining birgina haqqiqati bor. U ham bo'lsa — ishq. Qolgan barcha harakatlari unga o'zini ko'z-ko'z etish, kibr va yolg'on bo'lib tuyuladi. Zohid faoliyatidagi makr va riyoni nodonlikdan boshqa narsa emas, deya bahulaydi:

*Nafiy' ilmi ishq erib, qilmog' nebur isboti zary',
Kelmamish, zohid, jahong'a sen kibi johil hamuz*

Munis asarlarida bosh timsollar — oshiq va mas'shuqa. Ammo, ular bilan yonma-yan, parallel turuvchi yana ikki timsol mavjud. Bu — zolim va mazlum timsoli:

*Yahki, ul zolim nomi mazlumga qatil hamuz,
Ya bi og' yoring'a yuz meh' meh'r ila moyil hamuz.*

Xo'sh, shoir bu ikki timsol orqali kimni nazarda tutyupli?

Ushbu haytda shoir lirik qahramonning ruhiy holatini juda aniq ifodalab bera olgan: lirik qahramon — mazlum. U jabrlangan. Qizg'in hayot jahvasidan siqib chetga surilgan. Rulian yolg'iz. Hutun e'tibor, meh'r-muruvvat ag'yonga, raqibga qaratilgan. Shoir bu holatni hayotiy qonuniyatlardan kelib chiqib tasvirlaydi. Insonlar ruhiyatidagi ikki qarama-qarshi qutb to'qashuvidan ruhiy g'alayonlar vujudga keladi. Buni shoir tazod san'ati vositasida ifodalaydi. Bu zid so'zlar va misralar zamonidagi ma'nolar zidligi orqali tasvirlangan. Zolim va mazlum, mazlum va ag'yur. Mazlumga qatilik, ag'yonga moyillik.

Xo'sh, zolim kim? Biz bu savolga javobni Navoiyning «bo'lg'usis» radiffi g'azaliga shoir bog'lagan muxammasdan topamiz:

1. O'ry — xoli, bo'sh.

2. Mavozig' — ushshalar.

3. Daqqoyiq' — nozik ma'nolar.

4. Nafiy' — rad etish.

5. Zary' — aldov, rivo, yolg'on.

*Bor'dur manga zolim iki: gurdan biri, dilbar biri,
Ashkim ila ohim erur. Jap'han biri, sarsar biri.*

Demak, shoir zolim deganda faqat oshliqqa s'lam yetkazuvchi ma'shuqanigina nazarda tutmayapti. U timsolning mohiyati chuqurroq. Demakki, shoilarning oshliqona she'rlarida qo'yilgan muammolar ham oshliq va ma'shuqa ruhiy dunyosi tasviridan ko'ra keangroq muhiyatga ega. Ularda zamin va zamon hamda insoniyat taqdiri bilan uyg'un umumlashariy g'oyalari o'z ifodasini topgan. Bu esa shoir she'rlarining ijtimoiy qimmatini oshiradi. Ishq ham sururbaxsh, ham iztirobli tuyg'u. Munis so'zlarni ma'horat bilan tanlashi va qo'llashi tufayli uning ana shu xususiyatini aniq ko'rsatib bera oladi.

*Ko'ngilima bir gul g'aminin sora:shub'hat xorlar,
Ohkim, har xoridin jon'idadilar azorlar.*

Shoir bu yerda timsollar vositasida so'zlaydi. Obrazlar orqali talak-kur qilib, fikr hayun etadi. U istisora sau'atini qo'llab ma'shuqa timsolining gul so'zi, ishq ortidagi dardlarini xor va ozor so'zlari bilan ifodalash orqali bugina haytda chuqur ruhiy holatni tasvirlashga erishadi.

Shoir she'rlarining mavzu ko'lami turli-tuman. Ammo, ular orasiga qal'iy chegara qo'yib bo'lmaydi. Masalan, hashi hol yo'lida yaratilgan she'r ijtimoiy-falsafiy, urifona yo'ldagi xulosalar bilan ham muzayyanlashishi mumkin:

*Basa g'am boridide' chekmish og'irni,
Yog'ir bo'lmish' hazin ko'nglim yog'irni,
Falak g'am yuklarim solg'onda elga.
Yog'irning'a mening qo'ymish og'irni.
Biltorsen g'am yukin ko'p chekkanimni
Yog'irnim ustida ko'rsang yog'irni.
Itng ko'rsan, mangi ans aylosan' deb.*

¹ Bor — yuk.

² Yog'ir bo'lmish' — yog'ir ho'lish, ozilish.

³ Yog'irni — yug'rim, yelka.

⁴ Uns aylamaq — do'stlashmoq.

*Beraman gah ko'ngulni, gah bog'irni.
Ruyib olingida ko'nguldan hazimam.
Tilaman ko'rmusan ul bo'lmog'irni.
Zamon ahliq'a bo'lmish shikvo' oylir',
Nabog, sevcan aqar gungu sog'irni.
Majole istasang Mu'nis' a g'aminin,
Ayochi', nel angu har dam chog'irni'.*

Munis she'riyatida lirik qahramon tabiatan mahzun. U taqdirning har bir zarbasini yuragiga juda yaqin oltuvchi timsol.

Uning nazdida hayotda turli-tuman dard bisyor. Falak va dayron ahli — bevasfo. Hajr — oshliqning qotili. Yor — oshliq ahvolidan hexabar, g'ofil. Ammo, bunga qaramasdan oshliq — umidsiz timsol emas. Chunki uni qayg'u girdebidan qutqaruvchi kuch mavjud. Bu — ishq. U hammu mahrumlikdan, tole' qaroliklardan g'olib kela oladi. Tariqatning so'nggi maqomi fano esa oshliqni asl maqsadga, haqiqatga oshmo etuvchi malham vazifasini o'taydi:

*Ashk' sur', rucssor zambe' dil hazin', tole' qara.
Dard' gunguruf', falak' shor', ahli' davron bevasfo.
Jon g'amini', xoir musharrafat', aql' maq'udul-asar'.
Hajr qotil, yor g'ofil, ishq g'olib barho'.*

¹ Shikvo' — shikoyat, no'lish.

² Oyin — rasim, odat.

³ Ayoxu-bu — may quyuvchi, soqiy.

⁴ Chog'ir — may, sharob.

⁵ Ashk' sur — ko'z yoshu qon.

⁶ Zard — sariq.

⁷ Hazin — qayg'uli.

⁸ Gunguruf' xulma-xil.

⁹ Dun — pash.

¹⁰ G'aminin — g'amgin.

¹¹ Musharrafat — tashvishli.

¹² Maq'udul-asar — asuri, ta'yo'qolgan.

¹³ Barho — tiktur-tiktur, nechtis bo'.

*Zamon muhiti, tiri g'am parroni erur, romi jalak,
Za f musavvifi, hadam majridi erur, marham fano...*

Ushbu g'azalda shoir ushbuqning ijtimoiy va ruhiy ahvolini nihoyatda aniq tasvirlab bergan. Uni qiyuagan dard va armonlar majmuni keirna-ketlikda jamlab, juftlangan so'zlar bilan ta'rif va uasur san'atini qo'llagan. Bu esa shoir maqsadini amalga oshirishda qo'l kelib, oshiq ruhiy holatini to'liq qamrab ifodalash imkonini bergan.

Munisiyning she'riy bulog'atga erishishida ulug' piru ustozlar ijodi saboq bo'lgan. U shartli ravishda «Ustozlar e'tirofi» deya nomlangan g'azalida buni ta'kidlagan. Unda Nizomiy, Jomiy, Xusrav, Anvari, Hofiz, Sheruziy, Arif, Firdavsiy, Xoqoniy, Anvari, Iroqiy, Badii, Navoiy, Kirodiy kabi o'nlab alloma ijodkorlarni sanab ularning ta'sir ta'riqiyostlarini ta'kidlab ko'rsatgan. Munisiyning, ayniqsa, Navoiyga ehtiromi yuksak. Uning o'nga yaqin g'azaliga bog'lagan muxammalashtiri shoir «Saylanmasi» tarkibiga kiritilgan. Ularda uslozu shogirdning dunyoqarash jihatidan yaqinligi, bir-biriga mutanosih tuyg'ularni qalanga olishi, mahorat bobida ham shogirdning ustozdan qotishmasligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Munis ijodining sarmashaqqat maydonida hamisha Navoiyning ruhiy madadini his qiladi:

*Qilsa hosil¹ dardi befo, so'z oro yo'qur g'omni
Kim, bu ma'hibi Navoiy ruzi homiyalar margo.*

Munis Navoiyning so'z mulkidagi maqomiga intilib ijod qildi. Uning mahorat maktabidan saboq oldi. Natijada, she'riyatida navoiyvor taraqqiikka erishdi. Xeva adabiy muhitida ustozlik maqomiga ko'tarildi. Ilatroki, Munis ustozlari bilan ismlarining uyuqshligida ham bir sinosa ko'radi. U o'z ismining Sher va Muhammad, Navoiy ismining esa Ali va Sher o'z zaklaridan iboratligiga e'tiborni tortadi:

¹ *Mahib* – muhabbatli.
² *Parron* – uchuvchi.
³ *Romi* – onuvchi.
⁴ *Majridi* – yoyilgan.
⁵ *Majridi* – jarabali.
⁶ *Hosil* – hasildchi.

*So'z ichra Navoiyiki jahongirsheroq
Munisiyga ma'noyi yo'lida pirdurur.
Yo'q g'arbiyat an'ini o'zgakim ayturilar:
Bu Sher muhammad, ul Alisher boshur (324).*

Munis e'tirof etmagan bo'lsa-da, uning she'riyatida Bobur asarlari ta'siri ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, shoirning «Hanuz» rudiifi g'azali bilan Boburning «Mening ko'nglumki gubning g'uchhasidek tal-batah qondur, Agar yuz ming bahar o'lsa ochilmog'i ne imkon-dur» matnisi bilan boshlanuvchi g'azalida bir-biriga yaqin, mulanosih tuyg'ular kuytanganligini kuzatamiz.

Birinchi baytda Munis lirik qahramoni ham Bobur lirik qahramoni bilan bir xil ruhiy holatda:

*G'anchaklar ochiladiva ko'nglum ochilmayalar hamuz,
Bulbulano xotirin g'ul oxayli qilmayalar hamuz.*

Ikkala g'azalda ham bahar, gul fasti bo'lishiga qaramay, lirik qahramon – oshiqning ko'ngli yorishmaydi. Bunga sabab – hijron. Ammo, keyingi baytlardan hoshlab, har ikkala shoirning o'z ustubi, o'ziga xos xususiyatlari ajralib ko'rma boshlaydi. Bobur g'azalida oshiq timsoli ishtirok etadi. O'zining muqaddimiy ahvolini shartlab boradi. Munis asarida esa badiiy timsol kechimmalari keskinlashib boradi. Oshiq jangovuroq harakat qiladi. Uning tabiatidagi kuchli drammatizm o'zini namoyon yo'lida qat'iy va sobit turadi:

*Za f oro ushbuqga e'ibrat bo'labman, obkim.
Ko'zga ahvoli nikorim yor ilmoyalar hamuz.
Ixtiyor etsa agar Muro's yana sargashkashik,
Pard qilmayalar, jumanidra oyilmoyalar hamuz.*

Munis g'azalida timsollar qamrovi kengayadi. Ma'shuqa timsoli, uning tabiatini yorituvchi chizgilar ham ko'zga tashlangan. Yor – jafokur. Murakkab fe'li. Oshiq uni anglamay hayron. Mahbubaning wasl va'dasi hajarilmayapti. Buning sababi hayo-ibodatni, oshiqni ko'zga ilmagandanni yoki uni unutganidanni?

jafokash. Ammo, utga o'zor yetkazilsa, zultu qilinsa, butun olamni o'stin-ushtin qilib yuboruvchi otushdam kuchga aylanishidan ogohlantiladi:

Shoho, fitqarvohi, munisi g'ondarlar,

Bedordifu ko'zlari furnamachertlar.

Zinhor alarni qilmag' il oturda,

Chashkani borhamzani olamchertlar (323)

Munising lirik qahramoni fitqarparvar. U xalqning ahvoliini yaxshi anglaydi. Uning qudratini to'g'ri baholay oladi. Bismilar turli-turli ma'nat. Bir guruh burki, ular o'z manfaatidan boshqa narsani o'ylamaydigan, ko'rmaydigan loqayd va beparvolar. Yana bir guruh borki, ular ko'pchilik manfaatini ko'zlab ish yurituvchi fidoyilar. Shoir ana shunday toifalarni bir-biridan yaxshi ajratadi.

Anglicin, masti joni davlatdoh,

Qon icharda foydalar na xabar.

Ore uyug' a bog' on anglonag'ah,

Uyqusizlorg' a har na bo'lsa aqar (320)

Ushbu ruboiy zamirdagi fikr xalqning mashhur «Qorni to'qning qorni ocli bilan nima ishi bor» maqofi bilan juda mutanasib.

Ushbu qisqa hajmli asarda Munising o'ziga xos ustubi namoyon bo'ladi. U sodda iboralar bilan xalqona domishmandlikka erishgan. U dastlab dalzarl usloqiy-mu'naviy muammolarga, ikkinchidan, kuchli ijtimoiy masala – jamiyatdagi adolatsizlikka e'tiborni to'rtgan. Bu qarashlarni bir qancha muruloz badiiy san'alar vositasida va chuqur mohiyatga ega so'zlar tizimini qo'llash bilan ifodalagan. Jamiyatdagi zuldiyami ifodalashda tazod san'ati shoirga qo'l kelgan. Davlatmandlik va fagirik, uyquchilik va uyqusizlik. Shoir asarda so'zlarning chuqur ma'no qatlamlaridan ham mahorat bilan foydalangan. Jumladan, ikkinchi baytda dastlab uxlagan va uxlamagan inson haqidagi fikrni uqariz-ikkinchidan esa, undan chuqurroq – bedordilik va g'afloyunlik ma'nolarini anglash ham qiyin emasa.

Ushbu ruboiyda shoir jamiyatdagi ahvol borasida ma'lumot yetkazar ekan, o'quvchiga vaziyat haqida foyyor hukm bermaydi. Uni tahlil qilish va xulosa chiqarishni har kimning o'ziga lavola etadi.

Ka'dayi vast aylab endi, ayladi ta xir ko'p,

Yo' ilo qildiyu yo' yodig' a kebucaydar kama.

Yuqoridagi baytlarda ko'ringanidek, Munis g'azalida oshiq bilan yunma-yon ruahbura timsoli ham qo'llangan. Obrazlar miqyosining kengayishi, oshiq va ma'shuqa tubiatining oydinlashib borishi shoir tasvirlanuvchi bo'lgan ruhiy manzarani yanada taniqlashtiradi. Shoir o'z maqsadini ifodalashda tajohul ul-orifin, tazod, muholag'a kabi ko'plab badiiy san'atlardan foydalanadi:

Pesha aylab chax zoli tiannoyin ier-kur dama

Dilborimcha jor oylami bilmaydar kama.

Yerni ashklim g'araq elib, zo'r eisi olam savsari.

Nadfin evkandar jatak toqi yojilmaydar kama.

Demak, ko'ringanidek, Munis g'azalining yaratilishida Bobur asarining ta'siri seziladi. Ammo, unda Munis o'z ustubiga xos xususiyatlarini namoyon eta oladi. Oshiq va ma'shuqa timsollarining tabiati, o'ziga xos qirralarini tasvirlaydi. Munising she'riy mahorati mujaasamtashgan yangi asar maydonga keladi.

Shoirning ruboiy, qit'a, tuyuq kabi kichik janrlardagi asarlari, asosatan, falsafiy-didaktik yo'nalishda yaratilgan.

Ularda Munising duiyoqarashi, ijtimoiy hayotning har bir juzviyiga munosabati, hayotiy xulosalari o'z ifodasini topadi. U, har bir jarayonni to'g'ri anglab, domishmandona hikmatlar kashf etadi. U o'z ta'biridan kelib chiqqanda, tahiatan bosiq, vazmin inson. Ammo, botinida olam hodisolarini, jamiyat jarayonlarini talfish etuvchi qudratli tug'yon mavjud.

Pachargamenu g'iyohg' a tegmas zararin,

Porra dmenem g'uloqg' a yetmas xubarin,

Pachashkimeny etak lar o'ltmas mendin.

Pur dmenem ko'kg'abi buzinam asarin (327).

Xalq Munisga o'xshagan ming-minglab tug'yonli fitqarolar anajmuni. U – hayrak qudrat. Huni yaxshi anglagan shoir zamon shohitariga niqarga e'tiborsiz bo'lmaslik lozimligini uqtiradi. Fuqaro – mehnatkash.

Bunday yo'l esa Munisga qaltis siyosiy hayot va ijtimoiy jarayonlarni fush etish imkonini beradi.

Munis she'riyatida chuqur ma'naviy-axloqiy muammolarga e'tibor qaratadi. Asarlarida jamiyatdagi mehr-uqibat, insof, adolat, do'stlik, go'zallikni anglash kabi insoniy fazilatlarni sog'inish tuyg'ularini ifodalaydi. Ularni avaylashga va zamondoshlar yuragidagi mudroqlikni uyg'otishga intiladi. Hayotning mazmun-mohiyatini chuqur idrok qiladi.

*Munisoni anglashda' oylarman havasini,
O'zinga gadshkan anglatman qafasini.*

Ushbu baytda lirik qahramon o'zining misolida insoniyat hayoti va dunyoning mohiyatini sharhlaydi. Unda sho'ir tafakkur fabulasini uch so'z tashkil etadi: havas, gulshan va qafas. Havas — foniq dunyoga intilish, unga mehr qo'yish ma'nosida qo'llanilgan. Qafas so'zi orqali sho'ir istisna san'atini yaratgan. Bu ittisolda u moddiylikning keligini ruhoniy kenglikka zid qo'yadi.

So'z — ilohiy. Uning qudrati buyuk. Olloh birgina «Kun» so'zi bilan olamni yaratdi. Shunday ekan, uning har bir so'zi mohiyatan olamning o'zidan kam emas. Shuning uchun ham so'zning qadri baland, mo'tabar bo'lmag'i lozim. Ammo, har doim ham xohishimiz amalga oshavermaydi. Munisning lirik qahramoni fikrlovchi, fuqaroparvar va vatanparvar shaxs.

U she'r, shuaro, fuzalo haqida qayg'urib yozadi. So'z qadri haqida o'ylanadi:

*Dema, so'z atrofiga chekmish lipoyi ishshikor',
Qudrdone toymay o'lmish dabrada' avvara so'z.*

Ulamoyu fuzalo va ijodkor insonlarning har biri noyoh hodisa. Buni anglamagan, qadrlamagan jamiyat sayoz va kelajagi tanazzulga mah-

¹ *Andisha* — fikr, o'ylov, xavf.

² *Lipoyi ishshikor'* — shuhrat beyrog'i.

³ *Dabr* — dunyo.

kum jamiyat. Shunday ekan, so'z va so'z ahlining mavqicini ko'rsatish sho'ir uchun jamiyat saviyasini fosh etish, uning tushkun kelajagini bashorat qilish ijtimoiy hayotning ahvolini ko'rsatish demakdir.

*Shoiri she'r yulig'iga diljam tiq qaydin etar,
Daxli befofin avon olidadir yuz poru so'z
... Shoir o'z ahvolidig'a dammondaru fozl akli zar,
Ohlino, topmas bu davron ichra bir g'amxara so'z.
Qilma izhori susunvorlik javog'e istawrag,
Siyonu zar o'rninga yer boshig'a sangi zoro so'z.*

Shermuhammad Munis ijodining o'ziga xos xususiyatlari uning qasida janrida yaratgan asarlarida ham namoyon bo'lgan. Sho'ir «Saylanma»sidan to'rtta qasida joy olgan. Ular noshiirlar tomonidan shartli ravishda «Bahor», «tyd», «Erur charx behrahm», «Charug'i nol» deya nomlangan. Ko'rinib turganidek, sho'ir qasidalari, avvalo, mavzu jihatidan o'ziga xos. Mis'lumki, «Qasida eng kamida o'n ikki baytli madhiya, marsiya yoki didaktik mazmumdagi she'r jam'i...». Ammo, biz Munis qasidalarini kuzalsak, ushbu janr uning ijodida yangilanganini ko'ramiz. U asosida madh yoki pand-nasihut turuvchi janr mavzusini tubdan yangiladi. Ularga chuqur ijtimoiy mazmuni singirdi. Jamiyat, zamin, zamon, insoniyat laqdiri va kelajagi bilan bog'liq muammolarni keng mushohada o'ta oldi.

Munis qasidalarda hayotning ikki — oq va qora ranglarini aniq ajrata oluvchi, uni jar'at bilan oshkora tahlil eta oluvchi ijodkor sifatida ko'rinadi. «Bahor» qasidasida bu qarashni kunduz va tun timsoli vositasida bayon etadi. Kunduz va tun ziddiyati yorug'lik va zulmatni ifodalaydi. Taraqqiyot ana shunday ikki qutbdan iborat. Ammo, sho'ir hayotning shu qarama-qarshilik qurshovida o'tishiga qaramay, u har bir go'zal ham ekanligini turli ishoralar bilan ifodalab bergan:

*Kunduz o'lib mestavod nikroi tadrij ulla,
Yun g'azali vazmidin kam-kam o'lib mardasat'.*

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. M.: "Rus til" nashriyoti, 1981, 2-jild, 559-bet.

² Munis. Sayjamra. 1.: 1980, 312-bet.

Shoir ushbu misralarda bahor kelib, qishning uzan tuntari o'rmini kunduz egallay boshlaganini ichki ko'rinish bilan ifodalaydi. Ijodkor lirik qahramondagi ruhiy yengillik haqida so'zlamaydi. Ammo, kun va tunni g'azal va mustazodga, ular vaznidagi uzunlik va qisqalikka menzab tasvirlaganligining o'ziyoq, ushbu ruhiy holatdan dalil beradi. Shoir g'uncha, bulbul, gul, sunbul, rayhon, sabza, nilufar, chashma, chaman kabi ko'plah timsollar vositasida bahorning janinaliy ko'rinishini, jonli suratini so'zlar orqali chizib beradi. Bu tasvirlar o'quvchini hayotni sevrishga, uni qadrlashga, g'animathigini anglashga da'vat etadi. Ammo, insoniyat tabiati murakkab. Afsuski, mo'jizaviy mavjudlikning mohiyatini tor tushumuvchilar ham yo'q emas. Umdaylar bir lahzaalik foni dunyo hoyu havaslarini uchun huan olamni sotishga ham tayyor. Ana shunday insonlar tufayli nafis ko'ngillar ozor chekadi. Falakning ayovsiz zarbalaridan yuraklar eziladi. «Bahor» qasidasining lirik qahramoni ham xuddi shunday ruhiy holatda:

*Meraki fakoh gerdishi sog'aridin no'ah etib,
Bo'ldivi yoqur-ong o'rang o'xan jigir (313).*

Asarda shoir o'z maqsadini bayon etishda vaziyatni ziddlantirish yo'lidan boradi. Tabiatning yorug' ko'rinishiga ma'yus kayfiyatini parallel qo'yadi. Bu ruhiy holat talqindagi drammatizmi kuchaytiradi. Qasidaning ijtimoiy ahamiyatini oshiradi. Insonlar ko'zining ochilishiga, hayotning va bir-birining qadriga yetishiga xizmat qiladi.

Ko'rinadiki, Munis qasida janri imkoniyatlarini kengaytira olgan. Undan inson ma'naviyati bilan bog'liq va ijtimoiy muammolarni ifodalashda faol foydalangan. Uni mazmun nuqta nazaridan yangilagan. Shu bilan birga, koinot va insoniyat horasidagi qarashlarini takrorlanmas badiiy tasvir vositalari bilan ifodalagan. U fikrlarini bayon etishda noyob, kutilmagan timsollar yaratgan. Tabiat ashyolaridan topqirlik bilan go'zal muqoyasalar topadi.

«Erur charx berahm...» deya nomlangan qasida mazmunan chuqur ijtimoiy mohiyatga ega. Lirik qahramon tabiati, kayfiyatini yoritishda shoir asarning boshdan oxirigacha shakliiy va ma'naviy lazod san'atidan foydalanadi.

Ulam ichro gar rif'ate topisa alim.

Qitar xor, ballian giriftori jobul (317).

Aning o'zida ilmdor, johl xushroq.

Aning o'zida haqatim ortuqsi botil... (316).

O'z martabasi tuquzosi bilan Munis hamisha xalq orasida yurgan. Shu sababli ham shoir lirik qahramoni xalqona fikrlaydi. Xalqning ko'nglidagini topib so'zlaydi. Qasidada biz ming yillar sinovidan o'tgan xalqona hikmatlar ta'sirini kuzatamiz. Asar lirik qahramoni ko'nglidan ketchgan tuyg'ular «Suv keltingan xoru ko'za sindirgan aziz» muqolli mazmuniga juda mulanostibdir.

Bir quruganda, qasida lirik qahramoni tushkun kayfiyatli timsolga o'xshab ko'rinadi. Ammo, sinchiklab kuzatsak, asar zamirida zamon noqisliklari tufayli yuzaga kelayotgan aziyatlarni fosh etish orqali u insoniyatni hushyorlikka, ezgulik uchun kurashga da'vat etganini his qilamiz. Lirik qahramon tabiatida hayot ziddiyatlarini bartaraf etishda kuch-g'ayru va jur'atni ko'ramiz. Bu fikrimizni qasidaning so'nggi baytlari ham tasdiqlaydi:

*Bu janglig' jafosig'a yo'q kerdin g'ayvat,
Zamonu aning kovidin bo'ima g'ofil (317).*

Qasida 23 baytdan iborat. U qisqa hajrali asar bo'lsada, o'ziga xos kompozitsiyaga ega. Zamon va zamondoshlar kundikorlarini namoyon etish shoirning asosiy maqsadi. Buning uchun ijodkor dastlab holatga mulanostib ravishda tabiat tasvirini chizadi. Jonlantirish san'atini faol qo'llaydi. Uning nazarida charx — berahm qutul. Go'zallik ramzi bo'lib kelgan hilol (yangi oy) ushbu o'rinda qotilning qilichi. Qilich bor joyda qun to'kiladi. Xo'sh, kimning qoni? Falakda yorug'lik, nur misbali hisoblangan quyoshning:

*Erur charx bir to'ra berahmu qotil,
Ki o'ramish qilich nabi navoim hamul.
Shafiq demakim, o'zlar qoni to'kadinish
Ko'nar chog' da yerga qilib nam binmil.
Bu matamda kunduz yuzin ayilabon zoni,
Anga tosdim etish qaru kiyz sarabul.*

Haqiqatan ham, risola muallifi arab harflarining murakkab shakllarini juda soddada ushulda o'rganish yo'riqnomasini yaratadi. U harflarning esda saqlanishini osonlashtiruvchi ashyolarni topadi. Ularni turli jonzoatlarga, jibozlarga o'xshatib, talabalar tasavvurini tiniqlashtiradi.

Risola muallifi savodxonlikda o'z usullarini ishlab chiqar ekan, ba'zi ustozlar fikrlariga munosabat bildiradi. Ular bilan bahs – munozaraga kirishadi:

«To» zahirida dedi ba'zi ustoz.

Zabo alifin arvodi «Sod»?

Bi maktaga man qilarmen debor

«Sod» osti erar sahar hisyor.

Munis savod o'rganishni soddalashtiradi va takumillashtiradi. Quidagi misrularda buning isbotini ko'rish mumkin. U «To» harfining yozilish shaklini tushuntirar ekan, uni otga aminib ketayotgan kishiga o'xshatadi. Bu qiyos harfini o'rganuvchi xotirasida mustahkam o'rnatishiga xizmat qiladi:

Ja Tim boqur qilarmen imo.

«Ro» fevqida tutsa er nigun ero».

Bi nuqta «alif» ning inivoli.

To ero» so'ngilim bor erdi voli.

Yatsa «alif» ustida nishlovon.¹

Milgan kishidek sanonadi tarsona² (21).

Muallif «zo» harfi haqida su'zlab, uning shakli qushga monandligini ta'kidlaydi:

«Za» uch nuqani valek sarkash.

Qilso bo'lar on qushg'a o'xshash. (21).

¹ To – arab yozuvdagi "To" harfi.

² Sod – "sod" harfi.

³ Nishlovon – o'tirmoq.

⁴ Sanonadi tarsona – uchluq ot.

⁵ Milgan – arab yozuvida harflar nuqtalar bilan belgilanadi.

Ko'ringandek, muallif ayrim harflarni atrofdagi turli ashyolarga qiyoslab tasvirlagan bo'lsa, ayrim harflarni esa o'zaro qiyoslab tushuntirishga harakat qiladi:

«Kof» uldarur, ey habibi dihbani.

«Bo» q-vaidlar «alif»g'a poyvand.¹ (23).

Risola she'riy yo'lda musnaviy usulida yozilgan ilmiy asar. U artizning hazaji musaddasi al-rabi maqbuli mahzub vaznida yaratilgan. (- - V V - V - V - - maf'ulu maf'ulun fatlun).

«Savodi ta'limga» va ilmiy asar bo'lishiga qaramay, Munisga xos shoirona mahorat ham namoyon bo'lgan. Misrularidagi fikr mukammalligi bilan birga so'zlarining ishlatilish o'rni va mi'yori, obangdorligi, qo'shva va radiflarning o'ziga xos yangiligi va mukammalligi o'quvchini o'ziga jalb etadi. Tasvirdagi obrazlilik zavq bag'ishlaydi. Asarni ham ilmiy, ham badiiy nuqtai nazardan o'rganish muhimdir.

«*Firdavs ul-ig'bob» asari.* Munis Xorazmda Abulg'ozidan boshlangan shajaraviy tarixnavistik silsilasining eng mustahkam bo'g'inlaridan biridir. U Xeva xoni Elhazarxon (1804-1806) taklifiga binoan «fir-davs ul-ig'bob» tarixiy asarini yozishga kirishgan. Asar 5 bobdan iborat. Ammo, Munis uning muqaddirga qismini va ayrim boblarini yozishiga ulguragan, xolos. Asarni muarrixning izdoshi va jiyani Oqshiriy oxiriga etkazgan.

Munis asarda qadimgi tarixdan boshlab, 1813 yilgacha bo'lgan voqealar haqida ma'lumot bergan. Asar, ayniqsa, Abulg'ozidan (1663-1664) keyingi davr hodisalarining ilk bor yoritilishi bilan juda mulimlidir. Unda qariyb 200 yilga yaqin davr tarixi horasidagi ma'lumotlarning yangiligi, aniqligi va dalilarning ko'pligi katta qimmatga ega. O'zbek, turkman, qoraqalpoq xalqining hayoti, taqdiri, urf-odamlariga oid noyob ma'lumotlar tadqiqotchilarning tomonidan ilg'a tabiiq etilgan. N.N. Muravyov, H. Vambeni, A.I. Bulakov, N.I. Veselovskiy, V.V. Bartold, P.P. Ivanov, S.P. Folstov, YA. G'ulomov, M. Yo'ldoshev, Q. Mumirov kabi olimlarimizning asarlarida undagi ma'lumotlardan keng foydalanilgan. Asarning ilmiy qimmatini baholab berilgan.

¹ Poyvand – bog'langan.

Xorazmda tarixnavislik shajarasini davom ettirgan Ogabiy, Bayoniy kabi ijodkorlar ham o'zlarining asarlarida Munisning ustozlik maqomini yuksak baholashgan. Uning ulgurilmagan niyatlarini amalga oshirishga harakat qilishgan.

Ko'ringanidek, «Firdavs ul-iqbol» o'zbek xalqi tarixini yorituvchi eng mu'tabar ma'ba. Shu bilan bir qatorda, u o'zbek nasrining noyob namunasi ham. Chunki undagi voqealar tasviri faqat dalillar majmuidan iborat emas. Balki, unda moziy qayta barakatga tushadi. Tarix uyg'onadi. Undagi timsollar jonli, fikrlovchi. Ularning his-tuyg'ulari hayotiy ziddiyat tug'yonlari, ruhiy-ma'baviy kurash izdroublari asarda o'z ifodasini topadi. Obrazli ifoda har bir tarixiy shaxsni badiiy timsol darajasiga ko'taradi. Bular Munisning tarixnavis va nasir sifatidagi ma'horati mahsulidir.

Ammo, shunday mu'dir ma'aba haligacha to'liq o'rganilmagan. Maxsus tadqiq qilinmagan. Bu ismi amalga oshirish adabiyotshunoslik olidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Ko'ringanidek, Munis XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan yetuk ijodkor. U serqirra iste'dod sohibi.

Shoir, adib, tarixnavis, olim, xattot. Bu yo'nalishlarda yaratgan merosi muhim qimmatga ega. Munis o'zidan keyingi isue'dod sohiblarining kamol topishida, adabiyot va madaniyatimiz tarixining takomilida ustozlik maqomida turgan ijodkor. Shunday ekan, uning adabiy-ilmiiy merosini chuqur va maxsus tadqiq etish ilmda ko'p muammolarning yechimiga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar:

Tarixnavislik, xattot, kitobxaz, hasbi hol, savodi ta'lim, qasida, tabiat tasviri, ramziylik.

Savol va topshiriqlar:

1. Shoir bayoti va ijodi o'rganilishining bibliografiyasini tuzing.
2. Shoir adabiy merosiga annotatsiya yozing.
3. «Savodi ta'lim» riaslasining maqsad va vazifalarini aniqlang va tuzuriz yozing.

4. Shoir she'riy merosi, devonlari haqida so'zlang.
5. Munis she'riyatining janriy tarkibini talqin eting.
6. Shoir she'riyatida kichik janrlarning o'imi.
7. G'azulnavislikda an'anu va novatorlik munosabatini aniqlang.
8. Munis ijodi va qasida janri takomili haqida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi. T.: 1945.
2. O'zbek poeziyasining antologiyasi. T.: 1948.
3. O'zbek adabiyoti. T.: 1959.
4. Munis. Tanlangan asarlar. T.: 1957.
5. Munis. Saylana. T.: 1980.
6. Shermahammad Munis. Savodi ta'lim. T.: 1997.
7. Jimaxo'ja N. Munis g'azaliyoti. T.: 1991.
8. O'zbek adabiyoti tarixi. 3 jildlik. 4-jild. T.: 1978.

MUHAMMADRIZO OG'AHIY – SHOIR, TARIXCHI VA TARIJIMON

REJA:

1. Muhammadrizo Og'ahiy hayoti va ijodining manbalari.
2. Xorazm adabiy muhitida Og'ahiyning o'rni.
3. Adibning adabiy merosi.
4. Og'ahiy noyub iste'dodga ega shoir.
5. Tarixnavislik va Og'ahiy.
6. Og'ahiyning tarjimachilik maktabi.
7. Og'ahiy she'riyatida ishq talqini.
8. Shoir asarlarida nafsga munosabat.
9. Shoir she'riyatida timsollar talqini.
10. Og'ahiy she'riyatining badiiy mahorat qirralari.
11. Navoiydan bahramandlik badiiy balog'at garovi.

Muhammadrizo Og'ahiy hayoti va ijodi manbalari. Muhammadrizo Og'ahiy Xorazmda yashab, o'ziga xos ijodiy maktab yaratgan ustoz ijodkoridir. U o'zbek mumtoz adabiyotida Alisher Navoiydan keyin eng ko'p meros qoldirgan. Asarlari badiiy saviyasi, mavzu qamrovi, janr turlariga jihatidan ham hajmiga munosib. Shuning uchun ham, hamma davrda Og'ahiy ijodi namunalari adabiyotshunos olimlarimiz katta e'tibor bilan qarashgan. Asarlarini qayta-qayta nashr ettirishgan. Jumladan, 1958-60 yillarda «Tanlangan asarlari», 1960 yilda «Ila'iy-zul-ushiqim» devoni va nihoyat 1970 yillarda she'rlari, tarixiy va tarjima asarlaridan namunalar jamlangan 6 jildlik «Asarlar» to'plami chop etildi. Ammo, bular hali yetarli emas. Shoirning to'la asarlar to'plamini nashrga tayyorlash o'zbek mumtoz adabiyotimiz tarixining ko'p muammolarini hal etishga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

Og'ahiy ijodini ilmiy tadqiq etish borasida ham ancha ishlar amalga oshirildi. Dastlabki yirik tadqiqotlardan biri sifatida R. Majidiyning «Og'ahiy lirikasi» asarini ko'rsatish mumkin. Tarixiy asarlari haqidagi Q. Muhirovning tadqiqotlarini estash mumkin. Tarjimachiligi haqida N. Komilovning «Du qadim san'at...» monografiyalarini ta'kidlash lozim. Balalardan tashqari, Xorazm adabiy muhitidagi she'riyat, tarix-

navislik, tarjimachilik tadqiqiga bag'ishlangan barcha ilmiy ishlarda Og'ahiyga munosib o'rin ajratilganining guvohi bo'lamiz. 1999 yil dekabrda Og'ahiyning 190 yillik yubileyi nishonlandi. Eng so'nggi tadqiqotlar, yangicha talqinlar sifatida ana shu anjuman munosabati bilan chop etilgan asarlarni e'tirof etish mumkin.¹

Og'ahiy haqida o'zining tarixiy asarlari, Bayotiyning tarixiy usullari, tazkiralari orqali ham ma'lumotlar yetib kelgan. Ushbu manbalarni kuzatib, Og'ahiy Xeva adabiy muhitida Navoiyvor vazifani ado etgan, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Bu hududda yashagan bir necha avlod Og'ahiyni ustozlari sifatida ulug'laydi. Donistmand shoir Komil Xorazmiy unga juda yuqori baho beradi. Og'ahiyning fazlu donishda yagonaligi, so'zining qadri balandligi, ishqning tilsimlaridan, pishon sifalaridan oqib ijodkorligini e'tirof etadi:

Ushu ogohlarning ogahidir,

Fotima donish sipelarning mahidir.

So'zi orinlar gubardis ham,

Fazlu donishda otam ichra olam,

So'zi har nechta qilsa bozori

Bozori olamida bir xaridori.

Shu adabiy muhit rahnamosi Feruz Og'ahiyning o'ziga ustoz deb oshkora e'tlon etadi. Faqat ijodda emas, balki, davlatni boshqarishda ham uning ma'naviy madadiga hamisha mustiroqlik sezadi. Shoirga ehtiromini quyidagi maxsus baytlarda izhor etadi:

Komil eram nazm ero Feruzdek ermay qilib,

Og'ahiydar she'r nashq aylarida ustozim mening.

Og'ahiy 1809 yil 17 dekabrda Xeva yaqinidagi Qiyot qishlog'ida Emiyozbek mirob oilasida tug'ildi. Uch yoshligida otasi o'lib, amakisi Munis tarbiyasida qoldi. U dastlab maktab, keyin madrasada tahsil oladi. Og'ahiy ham ko'p mutolaa qilgan. Dunyoviy va diniy ilmlarni

¹ Og'ahiy: Ishaq ablining tumori. T. 1999.

² Atoqli shoir, tarixnavis tarjimon (makolalar). T. 1999.

Qasida janri orqali ham chinqur falsafiy-axloqiy xulosalarini, o'g'itlarini ifodalashga muvassaf bo'ldi.

Ogahiy — *tarixnavis*. O'zbek muntaz ulabiyotida Ogahiy bilimdon siyosatchi, tarixchi sifatida ham yorqin iz qoldirgan. Xorazm adabiy muhitida Abulg'azi Bahodirxon, Munis, Ogahiy, Bayoniyalar asos solgan shajaraviy tarixnavislik bor. Shu shajaraviy yirik bir qanotli bo'lgan Ogahiy «Riyozi ul-davlat», «Zubdat ul-tavotir», «Jome ul-vusotfi Sultoniy», «Gulshani davlat», «Shohidi Iqbol» kabi beshita tarixiy asar yozdi. Bir qancha tarixiy asarlarni tarjima qildi.

Tarixiy asarlari qonuvsiy ma'lumotlar beradi. Tirik, harakatdagi adabiy muhitni tasavvurimizda qayta jonlantiradi. Tarixiy hilmilar samarasi o'laroq, Ogahiy donishmand-masfahatchi bo'lib maydonga chiqadi. Tarix saboqlarini jamlash, olamshumul xulosalar chiqaradi. Kelajak avlod ravnaqi, ona Vatani kamoli yo'riqnomalarini yaratishga musharraf bo'ladi.

Ogahiyning tarixiy asarlariga V.Bartold, Yahyo Gulomovlar yuqori baho berishgan. Ogahiy tarixiy asarlarida tarixchi, siyosatshunos, shoir, yozuvchi sifatidagi iqtidorini mukammal namoyon etgan.

Yezuk tarjimon. Muhammadrizo Ogahiy tarjima sohasida ham katta ijodiy maktab yaratdiki, bu Xorazm adabiy muhitida tarjima san'atini yuqori cho'qqiga olib chiqdi. XIX asrda 120 dan ortiq asar tarjima etildi. 80 dan ortiq kishi tarjima bilan shug'ullandi. Erkin tarjima o'ziga xos yangi pog'onaga ko'tarildi.

Ogahiy o'z ijodiy faoliyati davomida 19 ta asarni o'zbek tiliga tarjima etdi. Ular Sa'diyning «Guliston», Kaykovusning «Qobusnoma», Mirxondning «Ravzat us-safo», Muhammad Mahdiy Astrobodiyning «Tarixi jahonkushoyi Nodiriy», Zayniddin Vosifiyning, «Bado' ul-vaqoe», Mahmud G'ijohoniyning «Miftoh ul-kolibin», Muhammad Muqim Hirofiyning «Tabaqoti Akbarshohiy», Muhammad Yusuf Munshiyning «Tuzkuvai Muqimxoniy», Rizoqulixon Hirofiyning «Ravza us-safoyi nosiriy», Husayn Yo'zi Koshifiyning «Axloqi Mub-siniy», Muhammad Vorisning «Zubdat ul-hikoyot», «Shathi daloyil al-xayrot», Jomiyning «Yusuf va Zulaycho», Badriddin Hirofiyning «Shoh va gado», Nizomiyning «Haft paykar» kabi badiiy, tarixiy va axloqiy-falsafiy asarlaridir. «Qobusnoma» tarjimasini Feruz tavsiyasi

o'rganagan. Mumisning xonadomida adabiy davratlarda ishtirok etardi. Yoshligidan o'zbek va tojik adabiyoti namunalurining inlosmandi bo'lgan.

Munis vafotidan keyin 1829 yilda Ogahiy miroblik vazifasiga tayinlanadi.

1857 yilda miroblikdan iste'fo beradi. Qolgan umrini ijodga bag'ishlaydi. 1874 yilda 65 yoshida vafot etadi.

Shoirning adabiy merosi. Ogahiy ijodiy faoliyati davomida devon tuzdi. 19 ta asarni tarjima qilib, 5 ta tarixiy asar yozdi.

Ogahiy shoir sifatida Navoyi an'anasini davom ettirgan. Devon tuzgan. Bu borada hatu ustoz i'zidan borib, devonga maxsus «la'viz ul-oshiq» deb nom qo'ygan. U 1852 yilda tuzilgan. Unda 18.000 misra she'r jamlangan. Shundan 1.200 misrasi forsiy she'rlari. Shoirning devoni debocha bilan boshlanadi. Debocha Ogahiy iqtidorini to'g'ri bsholashimizga, ijodi mohiyatini teran anglashimizga yordam beradi. Unda asarlarining yozilish sabablari, g'oyaviy xususiyatlari borasidagi shoirning o'z nuqtai nazarini bayon etilgan. Bu adabiyotshunosligimiz uchun juda muhimdir.

Ogahiy 20 ga yaqin she'r'iyy janrda asarlar yaratgan. Devonida 450 taga yaqin g'azal bor. Ular 7,9,11, ba'zan 15,17,23 baytdan iborat. 90 ga yaqin muxammas bor. Shundan 4-5 tasi mustaqil muxammaslar. Ogahiy Navoyi g'azallariga 30 dan ortiq muxammas bog'lagan. Shoir Navoyi boshlagan an'anani davom ettirib, o'z g'azaliga 9 ta muxammas bog'lagan. U o'zbek muntaz adabiyotidagi an'anaviy mavzu va g'oyalarni rivojlantirdi. O'z qarashlari, hayotiy xulosalari bilan ularni boyitdi, o'ziga xos yangi qirralarini kashf etdi.

Ogahiyning o'zbek adabiyoti janrlar takomilida ham katta xizmati bor. Jumladan, mustazod janridagi ikki ruknga (huzaji musammami ax-rabi makfur mahzuz vazni) teng keluvchi bir qisqa misrani ikki qisqa misraga to'ldirdi. Bu asardagi lirik qahramonning tuyg'ulari, kechib-malariyi yanada mukammalroq, ravshanroq ifodalashga xizmat qiladi.

G'azal janri rivojida ham Ogahiyning munosib xizmati bor. U voq'aband, dialog-munozara g'azallar yaratib janr imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. Yor va oshiq mulotoqi orqali kichik lirik-dramatik sahna yaratishga erishdi.

bilan amalga oshirganini eslab aytgan fikrlari, Ogahiyning bu boradagi faoliyati mohiyatini bizga sharhlab bera oladi: «Mazkur nusxatnomani fikringa berib dedikim, bu nusxani turkiy tili birla tarjima qil, to turk tavriyufining avvasi deg'i bu pandlardin bahra olg'ay va bizning otimiz, sening so'zing oltam inqiruzig'acha zamon avroqida buqiy qolg'ay»¹.

Shoirning tarjimalarini kuzatib, ular insoniyatni ma'naviy uyg'otqilikka davat etuvchi, ko'ngilni bedorlikka, hushyorlikka yetaklovchi asarlar ekanligini his etamiz. Yuksak ma'naviyat davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan bugungi kunda Ogahiy tarjimalarining ahamiyati yana ham oshadi. Ularda keltirilgan fikrlar, nasihalar, hikmatlar hech qachon eskirmaydigan xulosalar. Ular xuddi biz uchun, bugun uchun aytilganday dolzarb va qadri: «Agar moltsizlikdan qashshoq bo'lsang, aqldan boy bo'lmoqqa sa'y ko'rguzg'ilki, mol bila boy bo'lg'undin, aql bila boy bo'lg'ou yaxshiroqdur. Nedin kim, aql bila mol jam etsa bo'lar, ammo mol bila aql o'rganib bo'lmaz. Bilg'il, aql bir moldirki, uni o'g'ri ololmas. U o'tda yonmas, suvda oqmas»².

Ogahiy tarjimachilikni yuksak san'at darajasiga ko'targan ijodkor. U har bir tarjimaga o'zining o'y-fikrlarini, falsafiy qarashlarini sing'itirishga harakat qilgan. Ularga erkin yondashgan. Nizomiyning «Haft paykar» dostonini nasrda tarjima qilgan. Undagi har bir jumlani katta tafatchalik bilan nazgan. Natijada, asar so'z qadri ni baland etgan nasr namunasiga aylangan. Sa'diyning «Guliston» asari tarjimasida ham shoir erkin yo'l tutgan. U asarlarda yangi she'riy namunalar, turkigo'y xalqlar so'z xazinasidagi hikmatlar, hikoyatlardan umumli foydalanagan. Bu o'z navbatida asarlarni ko'ngilga yaqin va oshno etishga xizmat qilgan: «Nasihati: mol umr osoyishi uchumdur, umr mol jam' etmak uchun ornastur».

Ogahiyning boshqa asarlari kabi tarjimalarida ham inson hayoti mohiyati har tomonlama sharhlanadi. Kuzgulikda borish yo'l-yo'riqlari bayon etiladi. Noqisliklardan ogohlantiriladi. Ular ulkan ma'naviy boyligimizdir.

Ogahiyning she'riy mahorati. Shoir shaxsi, uning ko'ngli, dar-du armonlari, alhalla, she'riyatida namoyon bo'ladi. Dunyo mohiyati,

¹ Kaykovos. Qobusnoma. 25 bet.

² Kaykovos. Qobusnoma 31 bet.

yashashning mazmuni borasidagi o'y-fikrlari o'z ifodasini topadi. Ogahiy she'riyatini kuzatib, u Sharhning donishmand, faylasuf, nazari o'tkir va ziyarak, ulug' allomasi ekanligiga yana bir bor imkon keltirik. Asarlarida insoniyatni asrlar o'sha o'ylga ebo'ldiruvchi, iztiribga soluvchi ug'riqli jumboqlarga javob topish, hayotning mo'jizaviy til-simlarini anglash yo'l-yo'riqlarini kashf etish mumkin.

Ogahiy she'riyatida inson taqdiriga, hayoti mohiyatiga munosabatini yaqqol o'z ifodasini topadi. Bu bilan bog'liq ravishda komil ushon masalasi bosh g'oyaga aylanadi. Karnotolning ajralmas birligini tashkil etuvchi nafsi, o'zligini yengish, qanoatni kasb-odat qilish, kamtar, xokisor bo'lish, bir so'zli, qat'iyati, do'stga vafoli, muruvvatli bo'lish kabi tuyg'ular shoir she'riyatining o'zak mohiyatiga aylanadi. Dard-siz kimсалardan bezish, ulardan qechish istagi ustuvorlashadi. Hayotiy tajriba, o'tkir mushohada tufayli chuqur hikmatomuz xulosalar bayon etiladi.

Isiq fatiqini. Shoir uernsidagi barcha fikr va g'oyalar ishq tushunchasi bilan chambarechas bog'liq.

Barkamol inson barkamol dunyoni, buyuk vatanni, qudratli millatni yaratadi. Inson barkamol bo'lish uchun, avvalambor, ruhan uzod bo'lishi shart. Ruhan ozodlik hu-parhezkorlik, halollik, adolat, qanoat, sadoqat, mehr-oqibat kabi qator amallar bilan chambarechas bog'liq. Xo'sh, ruhiy ozodlikka qanday erishish mumkin? Bu juda mashuqqatli iztiribni yo'l. Ammo, insonni haqiqiy huslikka, ruhiy kenglikka olib chiqiruvchi birgina vosita bor. U ham bo'lsa-ishq. Bu, albatta, mayda tuyg'u emas. Balki keng ma'nodagi tushunchadir. Diz nazarda tutayotgan ishqni-kamolot, ulg'ayish, uyg'onish, tirilish yo'li deyishimiz ham mumkin. Ya'ni, ko'ngilda Ollohga ishq yashayotgan inson ulug'dir. Yuragida Ollohi uyg'otq odam mo'ta'bardir. Aua shu ishq orqali kishi Ollohga yetadi. O'zining va olarining mohiyatini, sir-asorini unglaydi.

Hqiqiy oshiqlik-yuksaklikdir. Unga munosib bo'lish kishidan juda katta fidoyilikni, halollikni, sabr-toqatni talab etadi. Oshiqning ama shu mafonati ta'riflar ekan, Nasimiy uni zohid riyosi bilan qiyoslaydi:

Zohidin bir borning in kesson do'rab Haqdam gachar.

Ko'r, bo' miskin astigi, sarpu so' yarlar ag'lamaz!

Ogahiy ham ulug' Sharq allomalari izidan horib, oshiqlik martabasiga loyiq bo'lish uchun sadoqat, hatollik va chidam matonatini birlashtirib, deb hisoblaydi. Shoir nazdicha, bu fazilatlardan mosuvo kishi oshiqlik dumasini anglamaydi va bilmaydi:

Har kinki, tariqi ishq ero sodiq emas,

Oshiqlik otingdek kishigo loyiq emas.

Har nechaki cheksa taru han oha fig'on,

Bügüfti, janneti yong'a oshiq emas.

Shoir dunyogaraschi. Xorazm adabiy mulohida ham tasavvuf ta'limining naqshbandiylik tariqati falsafiy asos vazifasini bajaragan. Buni Ogahiy she'riyat misolida ham ko'rishimiz mumkin. Yuqoridagi ruboiy zamiriga ushbu sulhning «Xilvat dar anjuman» aqidasi singdirilgan. Oshiq qancha irtirob cheksa, mahbuba vaslida o'rtnasa ham bu azoblarni ko'nglida pinhon asragani ma'qul. Hammaga oshkor etib, oha fig'on tortish bu — oshiqlik sha'niga nomunosibdir, degan tushunchani ilgari suradi shoir. Tasavvufning ushbu tariqati ham Islom, Qur'an ta'limotlari bilan bog'liq. Ammo, uning «Di ha yor-u, dast ba kot» aqidasi zamirida hayotiylik, dunyoviylik, januljam. Umi biz Oshiq-Majoz-Olloh ko'rinishida tushumishimiz mumkin. Ulug'larimizning ko'pi «majoz ayni haqiqatdir» deyishganda, naqshbandiylikning ana shu aqidastan kelib chiqishgan bo'lsa ajab emas.

Zero, majoziy dunyoni keclub o'rish, uning har bir unsurida haqiqat aynini ko'rish-bu juda oliy maqomdir. Bunday ulug'likni, bunday kumillikni barcha mohiyatbin insonlar orzu qilishgan. Va shu darajaga etishga intilishgan. Hunday yo'nalish, ayniqsa, Xorazm adabiy muhitida alohida bo'rüb ko'rinadi. Ogahiy ham ko'p asarlarida zo'hirun majozni kuylasa-da, aslida botinun haqiqat oshmasi ekanligini e'tirof etgan:

Hamisha botinun rog'ib haqiqat voricher ko'nglum.

Nechakim, zo'hirun da'bi o'zing mayti majoz o'lsun.

Nafsga munosabat. Mumtoz adabiyotimizda ishq nafsga qarshi qo'yiladi. Chunki, haqiqatga, haqiqiylikka ishq inson ruhini qushday

ozod etadi, yukaltiradi. O'zbekchi dunyo ne'matlariga birs qo'yish, nafsga qul bo'lish esa uni xarob qiladi. Oxir-oqibat, tubanlikka tortadi. Xalqning ham, Xalqning ham nazuridan qoldiradi.

Koinot sir-asrini teran mushohada eta olgan Ogahiy nafs zanjiridan qutulish vositasini o'z dunyogaraschida qayta kashf etadi:

Janni ishqiing domig'a hand ayilaben ozod qil,

Kim, havo zanjirini nafs aylamish mahkum angu

Ya'ni nafs tuzog'iga ilingan vujudni Olloh ishqiigina ozod va obod eta oladi. Bir qaraganda, bu oddiy va mashhur haqiqatga o'zshah ko'rinishi. Ammo, Ogahiy mahorati shundaki, ana shu ma'lum fikrni yangicha ifoda uslubini, yangicha so'zlar tizimi, «nafs zanjiri»dan faqat «ishq domi» ozod qilishi mumkinligi haqidagi sobit hukm bilan ifodalaydi. Bu esa shoir asariga yangilik va nafosat baxsh etadi.

Shoir she'riyatida ko'ngil zimsofi. Mumtoz adabiyotimizda ishq-Olloh, oshiqlik kabi ulug' tushunchalar bilan ko'ngil tushunchasi hamisha yonma-yon keladi. Chunki inson kamolotga ana shu ko'ngil yo'li orqali boradi.

Donishmand shoir Ogahiy ham zamondoshlari va kelgusi avlodlarni ko'ngil ravnaqi sari safarbar etadi. U bu unalning mashaqqatli, mehnatlab ekanligini e'tirof etadi. Buning uchun inson o'zida vujudiy xohish, istaklarni engish matonatini shakllantirishi lozim. An'anaviy ko'ringan bu fikrni Ogahiy o'ziga xos yangicha hadiy delallar orqali ifodalashga musharraf bo'ladi:

Ko'ngubni, Ogahiy, sof istasang kod qil vujuding kim.

Safte ul ko'zga ichwa ushbu xohishlar qilar poyda.

Ya'ni, ko'ngil sofligini istasang vujudingdan, vujudiy istaklaringdan g'olib kel. Chunki, ko'zga unasi kuydirib, qoraytirilgandagina unda tasvir namoyon bo'ladi. Bo'lmasa u oddiy shishaligicha qolaveradi. Ogahiyning mahorati shundaki, hayotdan, tabiatdan olingan kichik bir detal vositasida yirik falsafiy mushohadani bayon etadi. Bunga u har bir so'z ma'no yukini kuchaytirish orqali erishadi.

Ko'ngil bu — Ollohga vatan bo'luvchi maskan. Ko'ngilga safar o'zini tanish yo'li. Har bir ko'ngil-bir Vatan. Unda safarda bo'lish o'zini anglash, kamolot hosil qilishdir. Ogahiy bir qit'asida xuddi ana shu muhiyatni tabiat qiyosi bilan teran kashf etib beradi:

Eyki zamirning a safó istasang,

Sayr qilu, qibna sabot idiyur.

Negaki, toq yar nazar obi xof,

Doyim agar qilsa chuqurda qarar

Ko'ngi, qiyosh cho'chaklari sayriddin,

Har kun ochar chary uza ravshan uzur.

Ya'ni, agar kamolot istasang hamisha ko'nglingga nazar sol. Uni nazorat qilib tur. Ko'ngling sari sayru safarda bo'l. Ma'naviyatning ravnaq toptir. Negaki, toza suv bir joyda turib qolsa, eskirib yaroqsiz holatga tushadi. Shunday ekan, quyoshdan ibrat ol. U doimiy sayru safari tufayli har kun yorug'; unuq yuz bilan uyg'unaveradi. Ushbu qit'a orqali Ogahiy tasavvuf ta'limining «safar dar valam» aqidasi sodda, hayotiy misollar vositasida sharhlab bera olgan, deyishimiz mumkin.

Shoir she'riyatida badiiy o'ziga xoslik. Ogahiy she'riyat mazmunian chuqur, falsafiy teran bo'lishi bilan birga badiiy jihatdan ham harkamol asarlardir. Uning timsollar ofami, tashbihu qiyoslar silsilasi o'ziga xos, yangicha.

Ogahiy juda nazari o'tkir, sinehkov, ziyrak shoir. U hayotning, insonlar ruhiyatining chuqur bilimdoni. Tabiat hikmatlarining mohir niqobbonidir. Uning bu fazilati usullaridagi o'xshatishlar, badiiy san'atlar istifodasida yaqqol namoyon bo'ladi. Shoir har san'atning, har bir detalning ungacha ilg'annaqan qirralarini, borilmagan ma'naviy hudud kengliklarini kashf etishga harakat qiladi. Har bir an'anaviylik zaminidan yangilik topishga intiladi:

Enas g'iyon ko'zinda ko'zlarini shakli xayulidim.

Kiyiklarabaki, suv itroh kalibdarlar bulog' uzra.

Muntaz adabiyotimizda ko'zmi kiyikka, ohuga o'xshatish yangilik emas. Ammo, Ogahiy o'zining izlanuvchan uslubidan kelib chiqib

ana shu an'anaviy qiyosning kasuf etilmagan jihatini topishga intilgan. Endi ko'zlar oddiy kiyikka emas, balki tashmuloq suv izlab buloq bo'lishiga kelgan kiyikka qiyoslanadi. Bu orqali esa o'quvchi ko'z o'ngida kichik dramatik sahna yaratiladi. So'zlarga yuklangan ma'no chegaralari yanada kengiyadi. Kiyik, ko'z, buloq va uning vositasida tip-bunq, g'uborsiz jamol, chehra, ya'ni muxlisning bosh maqsad mezonini namoyon bo'ladi.

Muntaz adabiyotimizda qosh ham an'anaviy timsol. Ammo, Ogahiy bunga ham yangicha yondashgan. Qoshning shantshir, yoy, mehrub kabi ko'plab o'xshatilmishlari ma'lum. Ogahiy esa butning ham yangicha qiyosini topadi:

Jamoli bog'ining bodomig'iz qasd etkan o'g'riklar.

Xan o'yinish bakti mashkin qoshi ul dilkash qayog' uzra.

Ya'ni, shoir nazaricha, jamol, chehra bir go'zal bog'. Ko'z bilan qosh oraliq-i-qabog' esa bodom. Qabog' ushida egilib turgan qosh-bodomni o'g'irlash uchun yashirib boqqa kirgan o'g'ri. Mana, shoir kichik bir detaldan yaratgan original dramalik manzara.

So'z-insonni inson aylaguvchi mo'jiza. Nafosalli so'zning mavqei baland. U yurakdan tug'ilguvchi gavhar. Va yuraklarni ulg'aytiruvchi tilsim. Shuning uchun ham, dono shoir Ogahiy so'z qat'ini baland anglagan. Va so'z ham uni mo'tabarlik koshmasiga musharraf etdi. Zamonadoshi Komil Xorazmiy Ogahiy so'zining barcha zamonlarda ham xaridori, muxlisi borligini bashorat etgan edi. Ammo, bu borada hamisha ham toshu tarzi barobar emas edi. Ogahiy ko'p asarlarida so'z va so'z ahlining qudrisizligidan kuyingan. Ma'naviy qashshoq guruhlari oldida chul-chil singan so'zni ko'rganda ko'ngil shisha tarzaga kelgan:

So'zni noyhan avlanak noyhaning'a mushkulchorur,

Kim, bo'lab so'z ahli bog'ri qonu bog'ay qong'a so'z.

Xalqimizda qarama-qarshi dunyoqarashi, nofahm kishilarga so'z uqtirguncha yurak bag'ri qon bo'lishi, qonga to'lishi haqida gap bor. Ogahiy ana shu xalqona iboruni ham aynan qo'llamaydi. Fikrni yanada rivojlantiradi. Lirik qahramon ruhiyatidagi drammatizm yanada kuchli-

roq ifodalanaadi. Endi faqat inson ko'ngligiga emas, so'z ham qo'ngga bolyapti. Faqatgina ko'ngil emas, so'z ham qo'ngga aylanyapti. Bunday yangicha talqin misrlar zamiriga ichki durd. Ichki bir fig'on nularini singdirishga xizmat qilgan. Bu esa asarning ta'sir kuchini oshiradi. O'quvchini hushyorlantirib, ko'ngil ko'zlarini ochadi.

Ogahiy uslubidagi eng ko'zga ko'ringan jihat bu -fikrlarini tabiat hodisalarini bilan, hayotning oddiy xufosalari bilan dalillashdir.

Ogahiy hazrat Navoyi ijodiga katta mulohabat bilan qaragan. Ustozi asarlaridan bahramandlik uning iste'dodini hadiy halog'atining yuqori mavqeiga ko'tardi. Buni Ogahiyning o'zi ham mamnunlik bilan e'tirof etadi:

*Ogahiy: kim topqay erdi sozi nazmingdir navo,
Babro qar yo'qalar Navoyining navosidir sanga.*

Ushbu adabiy ta'sir masalasi Ogahiyning taxminlari va mustaqil g'azallari vositasida yoritiladi.

Noyob san'at ijosi. Sharq mumtoz adabiyotida so'zga ilohiy no'mat sifatida qaraladi. Bu bejiz emas. Chunki «Kim» degan birgina ilohiy so'z olamning yaratishiga vosita bo'ldi. Shunday ekan, har bir so'z mo'jizalar yaratda oladigan qudrat. Uning zamiriga olamlar singdirilgan.

Biz Ogahiy ijodini kuzatar ekanmiz, uning so'zga nuqtai nazari xuddi shunday, o'ziga xos, yuksak maqomda ekanligini ko'ramiz. Biz adabiyotni daryoga qiyoslasak, so'z undagi durlardir. Ammo, Ogahiy ko'p ijodkorlardan farqli ravishda, daryodan dular teruvchi emas, balki dular zamirida daryolar kushf etuvchi alboma sifatida tasavvurimizda paydo bo'ladi. U qo'llagan har bir so'z daryodan shovullaydi. Goh shodun, goh mahzun kuylar kuylaydi. Har bir so'z bahridan jo'shqin unmonlar uyg'onadi. Bu bolni shoirning har bir she'rida ko'rishimiz mumkin.

Ogahiy devonida 4 misradan iborat bir she'r uchraydi. U musoviyyat-tarafaym deb nomlangan:

U she'r xki	ochiladi	xatu	ruxsori
Ochiladi	rayolunda	yuzi	gubnori

xatu	yuzi	hesabu qaruri	man man
muxsori	gubnori	man man	zori

Mazkur she'r eniga ham, bo'yiga ham bir xil o'qiladi. O'zbek mumtoz adabiyotida bunday usulda yaratilgan she'rlar juda noyob. Mashhur iste'dod sahiblari ijodida ham uchramaydi. Ilatto, Navoyi devonlarida ham yo'q. She'riyatdagi bunday usul mumtoz adabiyotshunoslikda murabba san'ati deb izohlanadi.

U lafziy san'atlar sirasiga kiradi. Ko'plab mumtoz adabiyot nazariyasiga old manbalarda unga xos xususiyatlar sharhlangan. Jumladan, Atoullah Husayniyning «Hadoyi' us sanoyi'» asarida unga quyidagicha ta'rif beriladi: «Murabba' andia iborat Turkim, ko'ri misra yoki to'rt bayt aytilur, yozilgan'da ham bo'yig'a, ham enig'a o'qisa bo'lar. Misra'lar murabba'i andodur».

Az fuzgati	on dilbar	man doym	benoratu
On dilbar	k az ishlash	ho dardam	u beboyan
Man doym	bo dardam	be munibu	be yoram
Benoratu	hedoramu	be yoramu	g'amxoramu'

Ta'rifda ta'kidlangandek, adabiyotimizda baytlar murabba'i ham uchraydi. Misra va baytlar yuqoridan pastga va chapdan o'ngga qarab o'qilganda, keltirilgan misollardagidek bir xil shaklga ega bo'ladi. Husayniy asarida ushbu san'atni izohlar ekan, misra, bayt murabba'sining bir necha namunalarini keltirib o'tadi. San'atning numlanishida muvabba so'zining lug'aviy ma'nosi nazarda tutilgan. U to'rtlik, to'rtburchak, kvadrat ma'nolarini bildiradi. Muallif bu san'atni olti bayt tarzida ham qo'llash mumkinligi va faqat uni musaddas deb atash munosib ko'rilishini ta'kidlaydi.

Adabiyotshunoslik manbalarini kuzatib, bu san'at uzoq tarixga ega ekanligini ko'ramiz. Nazariyaga doir qadimgi manbalardan XII asrda yaratilgan Rashiddin Valvotning «Hadoiq us-she'r» asarida ham ushbu san'at sharhi beriladi va misol keltiriladi. Bizga ma'lumki, Valvot

Atoullah Husayniy: Baskiy' us-sanoyi'. I.G' G'itona nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981, 198-bet.

XIX asr shoirlaridan Ogʻulning yuqoridagi ruboiysida mazkur sanʼat qoʻllangan va musoviyat tarafayn deb nomlangan. Abuulloh Husayniy «musovot uldurkim, lafzu maʼno teng boʻlur»¹ deb izohlaydi. Tarafayn — tarafalar. Dentak, musoviyat tarafayn — tomonlarning shakli va maʼnoda tengligi, bir xilligi maʼnosini ifodalaydi.

Koʻringanidek, murabba sanʼati oʻz shakllanish tarixiga ega. Uning dastlab 4 misra, keyinchalik, XV asr oxiriga kelib, 4 buyt, 6 baytli koʻrinishlari ham yaratilganligini kuzatish mumkin². Bu ancha murakkab sanʼat. Shu sababli hamisha shoirlar ham uni qoʻllashga jarʼat etisholmagan.

U dastlab arab va fors-tojik sheʼriyatida uchraydi. Shu sababli, manbalarda, asosan, fors-tojik tilidagi namunalar berilgan. Faqatgina «Funun ul-balogʻ»da 2 ta forsdiy misol qatorida Unsuriyning bir oʻzbekcha loʻrtiligi keltiriladi.

Izlanuvchan va nodir isroʻd solibi sifatida Ogʻahiy oʻz usri adabiyotida mazkur sanʼatni qayta jonlantirdi. Uning noyob namunalarini yaratdi.

Hunday asarni yaratishi keng tafakkur miqyosini, chuqur diqqat — eʼtiborni talab qiladi. Chunki misralar yuquridan pastga va chapdan oʻngga (arab yozmida oʻngdan chapga) oʻqilganda bir xil boʻlishi shart.

Ogʻahiy asari mahubba taʼrifiga bagʻishlangan. Bosh timsoʻl — oshiq. Uning diqqati mahubaning xat va yuziga qaratilgan. Asarni ikki qismga ajratib taqdim etish mumkin. Dastlabki ikki misrada mahubba jamoli tavsifi beriladi.

*U shayxni ochiladi xatu ruzoyi
Ochiladi royoʻlinda yuzi gʻalvori*

¹ Abuulloh Husayniy: Badoiyʼ us-sanoiyʼ, I.G. Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1981, 175-bet.

² Bu adabiyot nazariyasiga oid munbalarining yaratilishidagi farqda ham koʻrinadi: a) Rashediddin Valovning «Ul-haloyiq us-sehri» XII asr boshlarida, Shamsiddin Qays Roziyning «Al-moʻjamai» 1218-1233 yillarda; Abuad Tariqning «Funun ul-halogʻ»ni 1436-57 yillarida; Abuulloh Husayniyning «Badoiyʼ us-sanoiyʼ»ni 1493 yilda; FN.Zehniyning «Sanʼati suxani esa 1978 yilda yaratilgan. Ulardagi mulohazalar maʼmur sanʼatning taraqqiyot tarixi borasida xulosa bilan taqdim etilgan.

asari oʻzidan keyingi adabiyotshunoslik ilmi taraqqiyotiga katta taʼsir koʻrsatgan. Undan keyin yaratilgan barcha asarlarda uning muohazalariga tayyiriladi va munosabat bildiriladi. Shu sababli ham ushbu sanʼat talqinida barcha mualliflar uning xulosalarini inobatga olishgan. U oʻz asarida keltirgan yuqoridagi namuna biz tanishgan barcha manbalarda takror keltirilgan va Rashediddin Valovdan deyin eʼtirof etilgan. Ammo, albatta, har bir asarda mualliflarning oʻz maqʼat nazarlari ham aks etgan. Bir qancha yangi misollar koʻrsatilgan. Ushbu sanʼatning nazariy ishlanmasi oʻz tarixiga ega. Ayrim oʻrinlarda bir-biridan farqli muhozarlarga duch kelamiz. Baʼzi manbalarda qisqa, baʼzilarida esa keng, barchasi sharhlanganligining guvohi boʻlamiz. Xos xususiyatlarining yangi-yangi qiralarini kashf etilganini kuzatamiz. Jumladan, «Hadoyiq us-sehri», «Al-moʻjam», «Funun ul-balogʻ»da 4 misrali asarlarda murabba sanʼatining qoʻllanilishiga namunalar keltirilgan. «Badoiyʼ us-sanoiyʼ» va «Sanʼati suxan»da esa 4 misra, 4 bayt (8 misra), 6 buyt (12 misra)li namunalarini ham ochraydi. Sanʼatning xosliklari kengroq muhokama etiladi. Manbalarda sanʼatning nomlanishida ham turli-tumanlik koʻzga tashlanadi. «Funun ul-balogʻ»da «al-murabbaʼ», «Badoiyʼ us-sanoiyʼ»da «murabbaʼ», «Sanʼati suxan»da «Sanʼati chorxon» (toʻrtburchak sanʼati — N.J.L.A.) deb ataladi. Adabiyot nazariyasiga bagʻishlangan eng mukammal asarlardan biri hisoblanadigan Abuulloh Husayniy «Badoiyʼ us-sanoiyʼ»sida esa bu masalaga keng toʻxtalindi. Oʻzidan oldingi mualliflar fikrlariga munosabat bildiriladi. Unda Shamsiddin Qays Roziyning «Al-moʻjam» asarida ushbu sanʼat boshqacha nomlangani, uni muvashshah sanʼatining turlaridan biri sifatida keltirib, murabbaʼ deb atalgani haqida ham maʼlumot beradi: «Shams-i Qays murabbaʼ va aning oʻxtashlarini muvashshahga kiritiptur va dcp-tur: (uldurkim) katak shakligʻa andoq solurlarkim, ani ham boʻyigʻa va ham enigʻa oʻqusa boʻlur. Ani muzallaʼ derlar»¹.

Koʻringanidek, Qays Roziy ushbu sanʼatni muvashshah sanʼatining turlaridan biri sifatida taqdim etib, uning muzallaʼ deb atalishini taʼkidlagan.

¹ Abuulloh Husayniy: Badoiyʼ us-sanoiyʼ, I.G. Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1981, 109-bet.

U shoʻxning - mahubaning xatu yuzi ochildi, koʻriydi. Goʻyoki, taybronda anor guli ochilgandek guʻzallik namoyon boʻldi. 1 -misrada lirik lahramonning diqqat markazi xat va yuzga qaratilgan. 2-misrada 1-satrga parallel holda rayhon va anor gulidek yuz haqida gapirilyapti.

Keyingi ikki misrada esa shoir ushbu kayfiyatini yoritishga harakat qiladi. Unda xatu yuz ishlyoqida beqaror ushbu ruihiy bolati ifodalaniadi:

*Xatu yuzi besabir qarori manmanis
Raxsori gahortin) manman zori*

Bir qaraganda, asar tavsifiyo yoʻnalishda boʻlib, mahbuba vasliga bagʻishlangandek tasavvur uygʻotadi. Bu, albatta, toʻgʻri taassurot. Ammo, shoirning maqsadi va sheʼrning maʼno qamrovi bu bilan che-
garalanmaydi. Unda shoirning oddiy dunyoviy tuygʻulari izhoridan tashqari, chuqur falsafiy-orifona gʻoyalari ifodasi ham talqin etilgan. Asarda shoirning diqqat markazi xat va yuzga qaratilgan. Bu bejiz emas. Tasavvuf istihlolar lugʻatlarida «xat» - haq jamolning namoyon boʻlishi sifatida izohlangan. Shu sababdan ham, mumtoz shoirimiz ijodida yuz va xat obrazlari eʼtiborga molik timsollardan sanaladi. Yuzni xatni koʻrish, unga vosil boʻlish yuksak maqom sifatida talqin etiladi. Dunday oshiqlar ilohiy kashf sharafiga muvassaf boʻladilar. «Mirʼot ul ushshoq»da xat istilohi izohlanar ekan, quyidagicha sharhlanadi:

«Xat - taayyuni vajhi haq va zuhuri tajalliye jamole Mutlaqro goʻyand. Bayt:

*Agar roʻya xatsh bisi zi beshak,
Becloni vahdati kasrat yako yakovʻ.*

Ushbu talqin mumtoz adabiyotdagi yuz va xat timsolini mukammal izohlay oladi. Keltirilgan izohga hinson yor yuzidagi xat - haq jamoli. Haq jamolini koʻrsang, vahdat (yagonalik, yagona zot) va kasrat (koʻplik, yaʼni dunyo)ning munosirini, uning mohiyatini ayon anglatyati.

Tarjima: Xat - Haq jamoli va Muddaq jumol tajallisi zuhuriyotning namoyon boʻlishidir, deyulalar. Bayt:

Agar yuzni xatni koʻrsang, beshak,
Vahdati kasratni bilarsan tayin.

Mazkur qisqa hajmli asarda Ogahiy oʻzining mahoratini namoyon eta olgan. Unda husni taʼlil - chiroyli dalillash hamda laff va nusbu sanʼati qoʻllangan. 1-misrada xat va yuz, 2-misradagi rayhon va anor guli (gulmor) urqali sharhlanadi. Shoir obrazlarni qoʻllaganda, ularga xos ranglar mohiyatini ham eʼtiborga olgan. Tasavvuf taʼlimotida yashil rang - ishonch, yomon: qizil rang esa irfon maʼnolariga ega. Rayhonidagi yashillik, yuz va anor gulidagi qizillikda ham dunyoviy goʻzallik, ham ilohiy ishq darajalari ifodasini koʻramiz. Shunday ekan, Ogahiy qoʻllagan timsollar zobiriy maʼnodan tashqari, chuqur hofiniy mohiyatga ham ega. Chunki mahubaning xatu yuzini koʻrish ushbu ishq riyozatining maʼlum bir yuqori maqomga koʻtarilganligini koʻrsatadi. Lirik qahramon oʻz yimon va irfon miqyosidan qanoatlanib, xatu yuzini koʻrish uchun beqaror va ishlyoqman. Demak, u maʼrifat yoʻli-
ning yuqori bosqichida, haqiqat bosqichiga oʻtish uchun oʻzini ruhan tayyor his etmoqda. Buni keyingi 2 misradagi xatu yuzi (haq jamol)ni koʻrish uchun beqarorlik, gulmor yuzi ishlyoqida intizorlik ifodasidan ham sezish mumkin.

Koʻrinadiki, asar qisqa hajmli boʻlishiga qaramay, chuqur zobiriy va botiniy mohiyatga ega. Lirik qahramon ruhiy holati esa ikki yoʻnalishda ham yetarli darajada talqin etilgan.

Adabiyotshunosligimizda bu tipdagi sheʼrlar borasida devarli mulohazalar bildirilmagan. Yoki salbiy muvassafat izhor etilgan.

Ogahiyning ushbu asariga ham olimlarimiz uncha eʼtibor berishmagan. Eʼtibor qaratilganda esa quyidagicha salbiy maʼnoda izohlangan: «...haqiqatda esa bu misralar adabiyotda maʼnoni shaklga qurbon qilishning «sanʼat sanʼat uelum» ruhidagi mayllar taʼsirining mevasi edi»¹.

Ammo, taʼlil jarayonida koʻrdikki, Ogahiy maʼnoni shaklga qurbon qituvchi shoir emas. U ushbu muvassafat sanʼatini ham chuqur maʼno-maznunni ifodalashga yoʻnaltira olgan. Bu asardan ayon ham, xos ham oʻziga yetarli bahra ola oladi. Biz Ogahiy sheʼrlarining umumiy ruhi va markur asar ifodalab kelgan maʼno-mohiyatidan kelib chiqib shunday xulosa chiqarishga haqlimiz, deb oʻylaymiz.

¹ E. Abdullonev. Oʻzbek adabiyoti tarixi. I. Oʻqituvchi, 1980, 333-bet.

Savol va topshiriqlar:

1. Muhammadrizo Ogahiyning iste'dod qirralari va adabiy merosi haqida so'zlang.
2. «Ta'viz ul-oshiqin» devoni dehochasi qanday ahamiyatga ega?
3. Mustazod qanday usuf? Navoiy unga qanday ta'rif bergan?
4. Ogahiyning qanday tarixiy asarlarini bilasiz?
5. Ogahiyning tarjimachilikdagi o'ziga xos yo'li qanday?
6. «Ta'viz ul-oshiqin» devonining janriy tarkibi haqida so'zlang.
7. Ogahiy lirikasining ijtimoiy mazmuni haqida she'riy misollar bilan so'zlang.
8. Majoziy va haqiqiy ishq talqini qanday tushundingiz?
9. Ogahiyning falsafiy dunyovarashi va unda naqshbandiylik tariqati-ning tug'un o'rnini sharhlab bering.
10. Ogahiyga Navoiyning adabiy ta'siri qanday?
11. Shoirning badiiy san'atini qo'llash mahoratini izohlang.
12. Ogahiy she'rlarining badiiy tili va timsollari tarkibini tahlil eting.

Asosiy adabiyotlar:

1. Ogahiy. Imlangan asarlar. T.: 1958.
2. Ogahiy. Ta'viz ul-oshiqin. T.: 1960.
3. Ogahiy, asarlar. 6 jildlik. 1-6 -jild. T.: 1971-77.
4. Ogahiy. Ishaq ahlining tumori. T.: 1999.
5. R. Majidiy. Ogahiy lirikasi. T.: 1963.
6. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
7. Atoqli shoir, tarixnavis, tarjimon. T.: 1999.

Asarda zohiran mahbuba vasfi, oshiq ishtiyoqi; hotinani ilohiy ishq pu'rtangalari, oshiqning riyozatu iztiroblari, maqomu darajalari Ogahiyona mohirlik bilan tasvirlab berilganining guvohi bo'lamiz.

Asar 1960 yilda Xurshid tomonidan nashrga tayyorlangun «Ta'viz ul-oshiqin» devonida chistonlar rokniga kiritilgan. Bunga sabab, balki, she'rning o'quvchini fikrlashga yo'naltiruvchi tabiati bilan bog'liqlidir. Ammo, u 4 misradan iborat bo'lib, ruboiy vaznida yaratilgan. U chistonning xos xususiyatlariga ham ega emas. Ruboiyning har bir satri alohida vaznda yozilgan. Uning taqrisi quyidagi ko'rinishga ega:

1-misra:

- - V V - - V V - - - -

Ma'ulu mafoiylu mafoiylun fu'

hazaji axrabi makfufi solimi abtar

2-misraning vazni ham 1-misranikidek.

3-misra:

- - V V - - V V - V - -

Ma'ulu mafoiylu mafoiylun fu'

hazaji axrabi makfufi mahbuzi abtar

4-misra:

- - - - - V - - - - -

Ma'ulun maf'ulu maf'ulun fa'

hazaji asrami ahrabi abtar

Digina ruboiy — to'rtlik talqinida Ogahiy she'riy mahoratining betakror jilolarini ko'rsatadi. Uni yanada yanaroq izohlash imkoniyati mavjud. Ko'rinadiki, shoir merosining kashf etilmagan qirralari bisyor. Ularni o'rganish, ishonamizki, millatning, xususan, yosh avlodning ma'naviy ravnaqiga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar:

Debocha, mustazod, voxseband g'azal, dialog-munozara g'azal, ishq, naqshbandiylik, safar dar vatan, xilvat dar anjuman.

AMALIY MASHG'ULOT MAVZULARI:

1. Boburning she'riy mahorati.
2. Muhammad Solih va uning «Shayboniyнома» asari.
3. Turki she'riyatining o'ziga xos qirralari.
4. Farg'ona adabiy mahiti. Aniriy, Fazliy, Ado.
5. Xo'janazar Ihuvaydo adabiy merosi.
6. «Qissayi Mashrab»da shoir qiyofasining yoritilish tamoyillari.
7. Mashrab she'riyatining g'oyaviy va obrazlar tizimi.
8. Pahlavonquli Ravnaq ijodi.
9. Roqim ijodi.
10. «Boburnoma» o'zbek nasri namunasi sifatida.
11. Aniriyning she'riy mahorati.
12. Fazliyning Farg'ona adabiy mahitidagi o'zini va merosi.
13. Adonning hayoti va merosi.
14. Fitranning XVI-XIX asr adabiyoti haqidagi qarashlari.
15. Tarkiranavislik. «Muzakkiri ahhob» asarining ilmiy qimmatli.
16. XVI-XIX asr adabiyotida munozaru janri taraqqiyoti va badiiyati.
17. Majlisy. «Qissayi Seyfulmuluk» asari.
18. Xoja ijodi. Asarlarining tahlili.
19. So'fi Oltoyor hayoti, tariqati va asarlari.
20. «Shajarayi turk» tarixiy-badiiy usar sifatida.

1-MAVZU:

Boburning she'riy mahorati. REJA:

1. Boburning adabiy merosi.
2. Bobur devonlari: qo'lyozmalar, nashrlar tasnifi.
3. Bobur she'riyatining mavzu va g'oyaviy qamrovi.
4. Shoirning she'riy mahorati.

ADABIYOTLAR:

1. Bobur. Asarlar. 3 jildlik. T.: 1965.
2. Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: 1993.
3. Haqqulov I. Tasarruf va she'riyat. T.: 1991.

4. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
5. Valixojayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. T.: 1993.
6. Erskin U. Bobur Hindistonda. T.: 1995.
7. Hasanov H. Bobur sayyoh va tabiatshunos. T.: 1983.

2-MAVZU:

«Boburnoma» o'zbek nasri namunasi sifatida. REJA:

1. «Boburnoma» - tarixiy - inqilobiy asar.
2. Uning qo'lyozma nusxalari va nashrlari.
3. «Boburnoma» - o'zbek mumtoz nasrining asosiy namunasi.
4. Uning janri xususiyatlari.
5. «Boburnoma»ning o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini o'rganishdagi ahamiyati.
6. Asardagi timsollar.
7. «Boburnoma»ning badiiy xususiyatlari.

ADABIYOTLAR:

1. Bobur. Boburnoma. T.: 2002.
2. Xayriddin Sulton. Boburnoma. T.: 1996.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
4. Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: 1993.
5. Hasanov H. Bobur sayyohi va tabiatshunos. T.: 1983.
6. Erskin U. Bobur Hindistonda. T.: 1995.

3-MAVZU:

Muhammad Solih va uning «Shayboniyнома» asari. REJA:

1. Muhammad Solih hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoirning adabiy merosi.
3. «Shayboniyнома» dostoni.
4. Dostonidagi Shayboniyxon timsoli.
5. Dostonidagi temuriyodalik va boshqa timsollar.
6. Dostonning badiiy xususiyatlari.

ADABIYOTLAR:

1. Muhammad Solih. Shayboniyonoma. T.: 1982.
2. Nisoriy. Muzakkiri shoh. T.: 1993.
3. Vosifiy. Bados'ul-vaqo. T.: 1979.
4. Alisber Navoiy. Majolis un-nafois. T.: 1975.
5. Robni. Bohronoma. T.: 2002.
6. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
7. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.

4-MAVZU:

Xoja ijodi. Asarlarining taqdimi

REJA:

1. Xoja hayoti va ijodi manbalari.
2. Uning adabiy merosi.
5. Xoja merosida kichik hikoyachilik tukumli.
6. Adibning she'riy asarlari taqdimi.

ADABIYOTLAR:

1. Xoja Miqoh ul-adl. T.: 1962.
2. O'zbek adabiyoti. Xrestomatiya. T.: 1959.
3. Mirzaahmedova M. Xoja. T.: 1974.
4. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
5. Nisoriy. Muzakkiri shoh. T.: 1993.
6. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. T.: 2002.

5-MAVZU:

So'fi Olloyor hayoti, tarixi va asarlari.

REJA:

1. So'fi Olloyor hayoti va ijodi manbalari.
2. «Sahot ul-qiyma» asarining mazmi va g'oyaviy taqimi.
3. Noyob hadiyat namunasi («Sahot ul-qiyma» misolida).

ADABIYOTLAR:

1. So'fi Olloyor. Sahot ul-qiyma. T.: 1991.
2. Qissai Mashrab. T.: 1992.

3. Sh. Sirojiddinov. Olloyor ilohiyoti. T.: 2000.
4. Sovonqulov I. So'fi Olloyor. T.: 1995.
5. Adizova I. Boqiylik saodati. T.: 1997.
6. Rhoibai Aziza. T.: 2000.
7. O'zbek adabiyoti tarixi 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.

6-MAVZU:

Turdining hayoti va ijodi.

REJA:

1. Turdi Farog'iy hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoir adabiy merosining o'rganilish tarixi.
3. Shoir asarlarining mavzu doirasi va g'oyaviy ko'lami.
4. Shoir she'riyatining mahorat qirralari.

ADABIYOTLAR:

1. Turdi. Tanlangan asarlar. T.: 1951.
2. Turdi. She'rlar. T.: 1971.
3. Jumayev N. Turdi nazmi hadiyati. T.: 1995.
4. Jumaxo'ja N. Milliy mustaqillik mafkurasi va adabiy meros. F.f.d. ilmiy darajasi uchun yozilgan dissertatsiya avtorferati. T.: 1999.
5. Fitrat. O'zbek shoiri Turdi. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
6. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
7. Abdullaev V. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: 1980.

7-MAVZU:

Mashrab she'riyatining g'oyaviy va obrazlar tizimi.

REJA:

1. Shoir tarjimai hoi va ijodiy faoliyatini yuridikda «Qissai Mashrabning o'ini.
2. Shoirning merosi.
3. Mashrab she'riyatining g'oyaviy xususiyatlari.
4. Mashrab she'riyatida ishq taqimi.
5. Shoir ijodida dunyoviy kechuomalalar ifodasi.
6. Mashrab asarlarida hadiy mahorat.

ADABIYOTLAR:

1. Boborahim Mashrab. Mehribonim qaydasamb. T.: 1990.
2. Qissai Mashrab. T.: 1992.

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. Abulg'azi. Shejarayi barkina. T.: 1995.
2. Abulg'azi. Shejarayi turk. T.: 1992.
3. Amiriy, Devon. T.: 1973.
4. Balicr Yulduz. Karbalo fojiasi. T.: 1993.
5. Bobur. Asarlar. Uch jildlik. T.: 1965.
6. Bobur. Boburnoma. T.: 2002.
7. Bobur. Muxtasar. T.: 1971.
8. Vosifiy Zayniddin. Badoe' ul - vaqoc. T.: 1979.
9. Gulbadanbegim. Humoyunnoma. I.: 1998.
10. Gulxaniviy. Zarbuhasal. T.: 1958.
11. Ishq dafilari. Ruboiylar. I.: 2000.
12. Komila - Nodira. Devosi. T.: 2002.
13. Mashrab. Mahdaj nar. T.: 1994.
14. Mashrab. Mehribonim qaylasan. Asarlar. T.: 1990.
15. Munis. Savodi ta'lim. T.: 1997.
16. Munis. Saylanma. T.: 1980.
17. Muhabbat taronalar. Ruboiylar. T.: 2004.
18. Nisoriy Hasanxoja. Muzakkari ahssob. T.: 1993.
19. Nishotiy. Hushu Dil. Lirik. T.: 1967.
20. Nodira. Ey sarvi ravoni. T.: 1997.
21. Ogahiy. Asarlar. 6 jildlik. T.: 1971-1976.
22. Ogahiy. Ishq ahining umori. T.: 1999.
23. So'fi Oltoyev. Sabotal-ojizin. T.: 1991.
24. Turdi. She'rlar. T.: 1971.
25. Uvaysiy. Ko'ngil gulzari. T.: 1983.
26. Xoja. Miftoh ul-sadi. T.: 1962.
27. Qissai Mashrab. T.: 1992.
28. Qul Ubaydiy. Vajo q'isang. She'rlar. T.: 1994.
29. Hovaydo. Rohati dil. T.: 1994.
30. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. T.: 1978-1983.

QO'SHIMCILA ADABIYOTLAR:

1. Adizova I. Hoqiqiy saodat. T.: 1997.
2. Atog'li shoir, tarixnavis, tarjimon. T.: 1999.
3. Deltaboev I.L. Muhtoz so'z uqadi. T.: 2004.
4. Jumaev N. Muris g'azaliyoti. T.: 1983.
5. Jurnoev N. Tordj nazini beddiyati. T.: 1995.

3. Haqiqulov I. Tasvuvul va she'riyat. T.: 1991.
4. Komilov N. Tasvuvul. 2-kitob. T.: 1999.
5. Jumaev N. Milliy mustaqillik mas'uliyati va adabiy meros. F.f.d. uchun yozilgan dissertatsiya avroferati. T.: 1999.

8-MAVZU:

«Shejarayi turk» - tarixiy-hadiiy asar.

REJA:

1. Abulg'azi hayoti va ijodi manbalari.
2. Adabiy-ilmiy merosi.
3. Tarixiy asarlarining ilmiy-hadiiy qiymati.
4. Asarlarining qo'lyozma nusxalari va nashrlari.
5. «Shejarayi turk»da tarixiy siymalar tasviri.
6. Asar beddiyati.

ADABIYOTLAR:

1. Abulg'azi. Shejarayi turk. T.: 1992.
2. Vamburi H. Buxoro yoxud Movarounnamlar tarixi. T.: 1990.
3. Xudoynazarov H. «Shejarayi turk» va uning o'rganilishi. T.: 1994.

9-MAVZU:

Xo'janavar Huvaydo hayoti va ijodi.

REJA:

1. Huvaydoning hayoti va ijodi manbalari.
2. She'rlarining merosi.
3. Huvaydoning diniy-qurashi.
4. She'rlarining «Rohati dil» dostoni va uning adabiyot tarixidagi o'rnini.
5. «Albrohim Adhama» qissasi genezisi, beddiyati.

ADABIYOTLAR:

1. Huvaydo. Rohati dil. T.: 1994.
2. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
3. Jumaev N. Huvaydo merosining ma'naviy-ma'rifiy mohiyati. T.: 1995.
4. Is'hoqov YO. Naqshbundiya ta'limoti va o'zbek adabiyoti. T.: 1995.

6. Jumaxov va N. Huvaydo merosining ma'naviyatiga tiffi mohiyati. T.: 1995.
7. Karomatov H. Qur'on va o'zbek adabiyoti. T.: 1993.
8. Komilov N. Tasavvuf. T.: 1999.
9. Siryiddinov Sh. So'fi Olloboyur ilohiyoti. T.: 2001.
10. Surxonqulov I. So'fi Olloboyur. T.: 1995.
11. Xudoynazarov H. Aholig'ozil Babohirxon tarixchi va adib. T.: 1994.
12. Xudoynazarov H. «Shajarayi turkes va uning o'rganilishi». T.: 1993.
13. Haqqulov I. Uveysiy she'riyati. T.: 1982.
14. Firat. Ishtalgan asarlar. II jild. T.: 2000.
15. Valixojayev B. O'zbek adabiyatshunosligi tarixi. T.: 1993.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Sarfrazni bilan mashhur bo'lgan shoirni toping.
 - A. Yassaviy
 - B. Lutfiy
 - C. Turki
 - D. Nudra
 - E. Uveysiy
2. «Muskun qoshining tay'ati ul chashmi jalled ustina. Qutim achun emus» keltur, emu» efitben «sulo» ustina» muallifi mashhur g'azalning muallifi kim?
 - A. Mashrab
 - B. Navoiy
 - C. G'afiy
 - D. Nodira
 - E. Bobur
3. «Amirul-muslimin» urvoniqa sazovor bo'lgan, Qo'qonda adabiy muhat tashkil qilgan hukmdor shoir kim?
 - A. Umarxon Amiriy
 - B. Fazliy
 - C. Aslo
 - D. Munis
 - E. Husayn Boyqaro
4. Adabiyotda masul janri asoslanadigan badiiy tasvir vositasi qaysi javobda ko'rsatilgan?
 - A. Mubolag'u
 - B. Mejez
 - C. Ionlanirish
 - D. O'xshatish
 - E. Sitatlash

5. Uveysiy quyidagi kichik janrlardan qaysi birida shiirlar topgan?
 - A. Chiston
 - B. Qit'a
 - C. Fard
 - D. Ruboiy
 - E. G'azal

6. Munis Xorazmiy qaysi yillarva yashab ijod etgan?
 - A. 1758-1819
 - B. 1768-1929
 - C. 1778-1829
 - D. 1788-1858
 - E. 1805-1875

7. Tarixchi, tarjimon, xatmot, miroh bo'lgan lamiqli o'zbek shoiri kim?
 - A. Munis
 - B. Gulxanij
 - C. Furqat
 - D. Amiriy
 - E. Musqiniy

8. XV-XVI asr boshlarida o'zaro urushlarda Qershik, Iirof, Samarqand, Andijon kabi shaharlarning qamal qilinishi, ocharchilik, qahatchilik yuz berishi va boshqa adolatsizliklar, fojialar qaysi asarda real tasvirlangan?
 - A. Husni Dil
 - B. Sodd Iskandariy
 - C. Qissasi Rahg'uziy
 - D. Muboyyin
 - E. Shayboniyнома

9. Murotoz she'riyatda eng ko'p uchraydigan obrazlarni toping.
 - A. Olimlar
 - B. Payg'ambarlar
 - C. Muallimlar
 - D. Qo'shiqchilar
 - E. Sirokogarlar

10. Qo'qon adabiy mahiti namoyandalari ijodidan tuzilgan boshqa kitoblar topshirig'i bilan, qaysi shoir kamonidan tuzilgan va qanday nomlanadi?
 - A. Amiriy topshirig'i bilan, Fazliy «Majnuviy shoir».
 - B. Husayn Boyqaro topshirig'i bilan, Navoiy «Majolis un-nafois».
 - C. Feruz topshirig'i bilan, Munis «Tazkirat ush-shuuro».
 - D. Amiriy topshirig'i bilan, Gulxanij «Zarbulmasul».
 - E. Amiriy topshirig'i bilan, Fazliy «Tazkirat ush-shuuro».

11. Bohur lirikasida yetakchi o'rin tutgan janrlarni ko'rsating.

- A. G'azal, tuyuq, ruboiy.
- B. Madhiya, qasida, masnaviy.
- C. Muxammas, haq'ishlov, qit'a.
- D. Mustazod, nurvashahab, vasiya.
- E. Mutassa, nurabba, turd.

12. Shukrkin, homiyi o'la Komila sulton bo'lib, Adilidin bog'i jahon ravzai rizvon bo'ldi. Ushbu haqt muallifi kim?

- A. Mahzuma
- B. Uvaysiy
- C. Anbar Otin
- D. Zebunniso
- E. Nexlira

13. Uvaysiy dostoni qanday nomlanadi?

- A. Anor
- B. Yusuf va Zulayxo
- C. Uvaysiyman
- D. Hafi gulshan
- E. Noqotni Mahammadiyalixon

14. «Shoh Mashraho qissasida Mashrahoing ikkinchi, ucbinchi taxalluslari qanday atalgan?»

- A. Shoh Mshrah, Qalandiriy
- B. Shohi Mashrah, Hazratli Ishon
- C. Madhiy, Piri Kam'ou
- D. Zincha, Adham
- E. Mahdiy, Zinda

15. «Tavorixi guzida nusratnomu» asari qachon yozilgan, kimning tarixiga haq'ishlangan?

- A. 1502-1504, Shayboniyxon
- B. 1497-1498, Bobur
- C. 1505-1507, Husayn Boyqaro
- D. 1440-1442, Temur
- E. 1820-1822, Amir Ulmasxon

16. Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» asari qaysi janrda yaratilgan, qancha ijodkor haqida ma'lumot berilgan?

- A. Manojih ; 160
- B. Memnar, 350

C. Masnaviy, 250

D. Tazkira ; 250

E. Maysua, 270.

17. Quyida qaysi asarning maqsadi buyon etilgan?

«... Amir Alsherning «Majolis un-nafoisidan keyin yuzaga kelgan barcha fozillarning dostonlarini bir bitik qaydiga kiritib va ularning yoxumli nafis-lari isini to'liblarainq juv dimog'iga yetka'isha».

- A. Shajarayi turk
- B. Sabot ul-ojizin
- C. Beharumona
- D. Muzakkiri ahbob
- E. Hadoe'ul-vaqoc.

18. «Muzakkiri ahbob» asarining xotama qismida kimlar haqida ma'lumot berilgan?

- A. Muallifning avlod-ajdodlari haqida
- B. Chingiziy sultonlar haqida
- C. Chig'atoy sultonlari haqida
- D. Zamondosh shoirilar haqida.
- E. Zamondosh muarrixlar haqida.

19. Turdi Farog'iy haqidagi dastlabki maqola kim tomonidan, qachon, qerda chop etilgan?

- A. Behbudy, 1925, «Oynas»
- B. Abduruf Fitrat, 1928, «Maorif va o'qituvchi»
- C. Cho'pon, 1924, «Yorqin hayot»
- D. Abdulhamid Majdiy, 1925, «Zarafshon»
- E. Fitrat, 1928, «Hunriyat»

20. Turdaining bizga qancha asari etib kelgan?

- A. 434 misra, 18 ta
- B. 434 misra, 17 ta
- C. 450 misra, 12 ta
- D. 444 misra, 16 ta
- E. 455 misra, 14 ta

21. Turdaining bizga ma'lum asarlari qaysi janrlarda yaratilgan?

- A. Muammo, g'azal, tuyuq
- B. G'azal, tuyuq, ruboiy
- C. Fard, mu-saddus, masnaviy
- D. G'azal, muxammas, fard
- E. G'azal, nurvushshah, qit'a

22. Turdi ijodidagi asosiy mavzu qanday?

- A. Ishq va muhabbat
- B. Amaldorlarni fosh qilish
- C. Vatani va xalq qismati
- D. Pano-nasihat
- E. Hashi hud.

23. Soʻfi Oliyovning diniy-didaktik ruhidagi eng mashhur asri qaysi?

- A. Sebot ul-ojizin
- B. Mirod ul-orifin
- C. Suroj ul-ojizin
- D. Maslak ul-murtoqiyin
- E. Maibub ul-qulub.

24. «Sahot ul-ojizimahi fikr-gʻoyularni birlashtirib tarqatib hush gʻoya nima?

- A. Ishq
- B. Shariat
- C. Komil inson
- D. Tafakkur
- E. Pano-nasihat.

25. Kalidi ganji maʼnida, zabosdur.

Anga bir nuqra koʻb boʻlsa ziyondur,
baxtda qanday badiiy sanʼat qoʻllangan?

- A. Kitobut
- B. Tashrih
- C. Muholagʻa
- D. Tazod
- E. Temsil.

26. Mashrab inqirdagi qissasi kim, qachun rus tiliga tarjima qilgan?

- A. Vyatkin, 1923
- B. Likoshin, 1910
- C. Veselovskiy, 1895
- D. Kononov, 1933
- E. Burtold, 1918

27. Mashrab Namanganda qaysi mashhur mudarris qoʻlida tahsil olgan?

- A. Mulla Bezor oxund
- B. Ofoq xoʻja
- C. Ibrahim Aulham
- D. Fariddin Ailor
- E. Nasimiy.

28. Nodira Inqirdagi dastlabki misolani kim, qachun eʼlon qilgan?

- A. Firat, 1928.
- B. Abdulhamid Majidiy, 1925
- C. Lutfullo Olim, 1923
- D. Choʻpon, 1925
- E. Oʻvayy, 1860.

29. Nodira qachon, qayerda tavallud topgan?

- A. 1795, Mangʻilon
- B. 1792, Qoʻqon
- C. 1792, Andijon
- D. 1795, Fargʻona
- E. 1808, Namangan.

30. Nodiraning asl ismi nima?

- A. Komila
- B. Maknuna
- C. Jahonotin
- D. Mohlaroyim
- E. Dilshod Barro.

31. Nodiraning astozi va turmush oʻrtogʻi kim?

- A. Amir Umarxon.
- B. Amir Olimxon
- C. Amir Haydar
- D. Amir Sulton
- E. Amir Mahmud.

32. Mohlaroyim qanday tavalluslar bilan ijod ergan?

- A. Komila, Nodira, Maknuna
- B. Dilshod Barro, Anbar otin, Mahzuna
- C. Ojiza, Maknuna, Nodira
- D. Komila, Nodira, Mahzuna
- E. Ojiza, Mahzuna, Maknuna

33. Nodiraning birga qancha metrosi yetish kolgan?

- A. 6000 misra
- B. 10000 misra
- C. 12000 misra
- D. 15000 misra
- E. 8000 misra.

34. Quyidagi bayt kimning qalamligina tanishtir?

Man'j muhabbat na qilarsen manga.

Ramzi haqiqat erur isbqi najoz.

A. Ulveysiy

B. Navoiy

C. Oqshiriy

D. Nedira

E. Munis.

35. Bobur lirikasida yetakchi o'rin tutgan janrlarni ko'rsating.

A. G'azal, tuyuq, ruhmiy.

B. Madhiya, qasida, masnaviy.

C. Muxammas, bag'ishlov, qit'a.

D. Mutasassa, mura'assa, fard.

36. Mutribiying tazkiralari qanday nomlanadi?

A. Nusxaviy zeboyi Humoyun, Tazkirat ush-shuuro

B. Nusxaviy zeboyi Jahongir, Tazkirat ush-shuuro

C. S. Majnun shuuron, Me'yor ul-ush'or

D. Tazkirat ush-shuoran, Tazkirat qalondaron

37. «Sabot ul-ojizini» asarini kim o'zbek tiliga tarjima qilgan, hajmi qancha?

A. Huvaydo, 12000 bayt

B. Vula, 108000 bayt

C. So'fi Olloyev, 12000 bayt

D. Shavkat, 11000 bayt

38. Qaysi tazkiralarda Mashrab haqida ma'lumotlar uchraydi?

A. Tazkirat ul-avlodiyo

B. Tazkirat qalondaron

C. Muzakkiat al-hoh

D. A, B

39. Mashrab Qashg'arda kimning qo'lida tahrif olgan?

A. Ibrohim Adham

B. Mulla Bozor Oxund

C. O'fqo' Xo'ja

D. Nasiriy

40. Qul Ulhaysiy qaysi tillarda ijod qilgan?

A. Turk, arab

B. Fars, turk

C. Fars, arab

D. A, B, S

41. Xoljaning «Maqoual ul-atvora» asari qaysi ijodkor asari ta'sirida yaratilgan?

A. Nizamiy

B. Jomiy

C. Navoiy

D. Dehlaviy

42. Har qanda g'ami do'jat dili porani istar.

To'lib yuqo yirtmasdi – mehr o'lmadi paydo.

Ushbu mura'alar muallifi kim?

A. So'fi Olloyev

B. Mashrab

C. Turdi

D. Huvaydo

43. «Boburnomasi» Bobur qanday nomlagan?

A. Boburnomasi

B. Yuqoq

C. Voqeanoma

D. Tuzuki Bobur

44. «Xojas» nomi monografiyaning muallifi kim?

A. Izzat Sulten

B. V.Zohirov

C. M.Mirzahamedova

D. Fitrat

45. «Bu asar kichik-kichik hikoyalardan iborat. U yakid syujetga ega emas.

40 ga yaqin hikoyalardan iborat». Ushbu ta'rif qaysi asarga xos?

A. Gulzor

B. Shajarat turk

C. Shajarat tarokima

D. Rohati dil

DARSLIK IMLORIDAGI AYRIM XUSUSIYATLARGA IZOHLAR

Tarixiy manbalarda «Xevayushaklida yozilgan shihar nomi keyinchalik rus tili ta'sirida tovush o'zgarishlariga uchrab, «Xevay», «Xivay» shakllarini olgan. Biz darsligimizda nomning aslyatiga yaqin «Xevay» shaklini asos qilib oldik.

Spary murtoz adabiyotiga oid «amarta», «aravqat», «arabbu'», «dashhillo», «qisri» kabi terminlarni biz darsligimizda «O'zbek tilining imlo lug'ati» («Fam», I., 1976) hamda «O'zbek tilining izohli lug'ati» («O'zbekiston milliy ensiklo-

pediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, T., 2006–2008)ga muvofiq ravisada «matla», «masj», «matlab», «matlab», «matlab» shakllarida ishlatishni to'g'ri deb topdik Chunki, birinchidan, bu lug'alar hozirgi zamon o'zbek adabiy tiliga asosanliq tuzilgan, ikkinchidan, so'zlarning barcha shakllarda qo'llanishi uzoq uslubida sadalilikni ta'minlaydi va xotega yo'l qo'yishi ehtimolini kamaytiradi.

Darslikda arabiy izoh bilan yoziladigan nomlar yuqori shaklda – «Badoz' ul-vaqo», «Tazkirat psh-shuar», «Tuhfat ul-ahbob», «Muntaxab ul-bavotir» va h.k. tarzda berilishi qabul qilindi. Muzkur nomlarning turli adabiyotlarda turlicha yozilishidan saqlanish va kitobxona uchun imlovi, ta'sifi, eslab qolinishi quyidagilarni ko'zlab shunday shakl ma'qul ko'riladi.

Ulug' muallif Mir Alisherning taxallusi ushbu shaklda – «Navoiy» shaklida yozildi. O'zbek milliy uyg'unlash davri adabiyotining yirik namoyandasi Abdurauuf Fitri o'z asarlarida taxallusni shunday qo'llagan. asarlardagi taxallus imlasi zamonaviy uslublarda ham aslida chop etildi. Professor Husnid Sulaymon «Alisher Navoiy nomining yozilish shakllari va imlasi ushbu shaklida yozilishi», «Navoiy» shaklida g'ulati moshahad qilish kerak. Alisherning taxallusi o'ziga xosliklari va muammoni to'g'ri hal etdi. Adabiyotshunos olim N. Jumanov 1990 yilki O'zbekiston matbuotida e'lon etilgan qator maqolalarida va «Istiqbol va ona tilimiz» kitobidagi «Navoiy taxallusining hadiy ma'no miqyoslari va imlolariga doir» sarlavhali maqolalarida («Shara», T., 1998, 79–80-betlar) taxallusning to'g'ri yozilishini isbotladi. Shu kitobda, «Xalq so'z» gazetasi va «Musharraf» jurnalida bir muddat taxallusning shu imlosiga o'tildi. Taxallusni qanday yozish uslubida biror qaror qabul qilinmagan bo'lsa-da, jamiyat maxsus qarorga ehtiyoj sezdi shakli, yana xato imlaga qaytdi. Biz darslikda taxallusni aslga muvofiq shaklda qo'llashni ko'zga oldirdik. Tilimiz o'ziga xosliklari bilan bog'liq taxalluslar yuzi nisbatan ko'p bo'lganligi shaklida qo'llanishni ushbu shaklda Navoiy, Abovi, Gadoy taxalluslari bir xil yoziladi.

Yirik muallif shoir Ogahiyning ismi ham «Muhammad Rizov» shaklida ikkiga ajratib ko'p adabiyotlarda xato yozib kelindi. To'g'ri, ism ilki o'zbekcha iborat, lekin eski o'zbek yozuvdagi «ob» (d) harfi o'ziga xosliklari bilan bog'liq qo'llanishni qoidasiga binoan qo'llanishlari ikki o'zak ajratib yozilgan. Bu ism joriy yozuvda ham ajratib yozilishini bildiruvchi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bir necha o'zaki no'zalar qo'llaniladi. Masalan, «Muhammad Rizov», «Muhammad Rizov» shaklida ishlatiladi.

MUNDARIJA

Uqtirish xoti.....	5
XVI–XIX asr I yarimidagi tarixiy sharoit, madaniy hayot va adabiy-ijodiy muhit.....	5
Zahiriddin Muhammad Bobur.....	48
Buxoro adabiy muhiti. Xalq ijodi, asarlarining talqini.....	117
Qul Ubaydning o'zbek madaniy adabiyotida tugan o'limi.....	130
Qul Ubaydiy muhiti.....	146
Turki Farg'ona.....	168
So'fi Oltinoy va uning shogirdlari.....	180
Amering ijodiy-hadisiy xususiyatlari.....	180
Hoborabim Mashrabning hayoti va ijodi.....	187
Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li Hovaydo.....	227
Qo'qon adabiy muhiti. Amirning hayoti va ijodi.....	237
Gulxanining hayoti va ijodi.....	268
Nodirning hayoti va ijodi.....	278
Uvaydning hayoti va ijodi.....	298
Xeva adabiy muhiti.....	328
Abulg'ozil Bahodirxon – yetuk tarixnavis.....	328
Muhammadriyoz nashriyotining hayoti va ijodi.....	350
Nurmuhammad andalib.....	363
Shermuhammad munis xorazmiy.....	374
Muhammadriyoz ogahiy – shoir, tarixchi va tarjuman.....	398
Amaliy mashg'ulot mavzulari.....	416
Asosiy adabiyotlar.....	421
Qo'shimcha adabiyotlar.....	421
Test topshiriqlari.....	422
Darslik imlosidagi ayrim xususiyatlarga izohlar.....	429

pesil
sona
Chir
in'zil
so'di
ul-v.
h.k.
yozi
layli
«Na
nam
hrud
Han
(«A,
çeliç.
hasa
1998
va e
losij
to'g
jurn
haqi
sozc
sibol
husi
Çaar

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ALFISUER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

Nusratullo Ataullo o'g'li Jumsovo'ja,
Ikhtaloy Istimovna Adizova

O'ZBEK ADABIYOTI TARIXI

(XVI-XIV ASR I YARMI)

Toshkent — «NOSHUR» — 2019

Mulkarrir N. Jumsovo'ja
Rasmoni-tuzatuvchi Na. Oltinoy
Tahrir muharrir S. Sayyidova
Musahhib J. Adizova
Kompyuterda tayyorlovchi G. Qizilqanrova

Nashriyot hisobotiyasi № 254, 31.12.2014-y.
Buvishiga 2019-yil 26-dekabrda ruxsat etildi.
Richunni 60x84/16 «O'zbek» qog'uzi. «Times New Roman» garniturasi.
Ofset qog'uzi. Ofset usulida chop etildi. Shejari bo'sim tabog'i 27.
Nashr tabog'i 27. Adadi 300 nusxa. Buyurtma №24.

«NOSHUR» QK unibriyoti, 100020, Toshkent sh., Tangar ko'chasi, 78.

«NOSHUR» O'zbekiston-Germaniya qo'shma korxonasi boshqaruvinisida chop etildi.
100020, Toshkent sh., Tangar ko'chasi, 78.

ikki
dan
qo's
ism
hida
rod.
«M

N. JUMAXO'JA, J. ADIZOVA

O'ZBEK ADABIYOTI TARIXI

• XVI-XIX asr I yarmi •

ISBN 978-9943-5484-6-6

9 789943 548466